

(2)



22101382482

x78590

A MAGYAR
ORVOSI REND TÖRTÉNETE

TEKINTETTEL

A GYÓGYÁSZATI INTÉZMÉNYEK FEJLŐDÉSÉRE

MAGYARORSZÁGON

A XVIII. SZÁZAD VÉGÉIG.

A MAGYAR ORVOSOK ÉS TERMÉSZETVIZSGÁLÓK VÁNDORGYŰLÉ-
SÉNEK MENDŐ KÖZPONTI VÁLASZTMÁNYA ÁLTAL A POÓR
TÖRTÉNETÉRE 100 ARANYNYAL JUTALMAZOTT PÁLYAMŰ.

ÍRTA

D. DEMKÓ KÁLMÁN,

A GÖCSEI MAGY. KIR. ÁLLAMI FŐREÁLISKOLA IGAZGATÓJA,
A MŰEMLEKÉK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGÁNAK KÜLTAGJA.

A SZERZŐ SAJÁT KIADÁSA.

BUDAPEST.

DOBROWSKY ÉS FRANKÉ.

1894.



Call...

(2) BW 375

TARTALOM.

	Oldal
Berezetés. Az ember viszonya a természethez. Természeti vallás . . .	9

I. Óskori gyógyászatunk: (20—77.)

Ős-vallási elemek. A szem, a szó hatása. Varázsoló, kuruzsoló, orvosságok. Természetes okokból credő és mesterségesen támasztott betegségek: szemfés; szemmel verés; szemről esés vagy szentől jövés; kötés — megkötés; megrontás; megtevés; öntés. — Természetes gyógyító módok: beáztatás; kenés — íralás; gyúrogatás — dauzsolás; fürösztés; — természetellenesek: ráolvasás; rálehelés; köpés; kötés; öntés. — Égi testek, természeti tárgyak és tünemények mint betegségeket okozó és gyógyító tényezők. Összefoglalás 20

II. Az Árpádházból származott királyok kora 1000—1301. (78—127.)

a) *Orvosok.* A kereszténység hatása, Salerno, Monte-Casino, a veszprémi egyetem. A szerzetesek mint orvosok hazánkban. Az orvosi tudomány állása. Magyarországi orvosok. Kórházak. Csodák, kuruzsolás, bozótgyógyászat. Orvosok személyi viszonyai. Orvosrendőrség 78

b) *Gyógyszerészek és gyógyszertárok* 109

c) *Seborvosok, fürdőzők, fürdők* 111

d) *Politikai, társadalmi, közerkölcsei viszonyok, Fárványok:* Telepítések, községi élet, bűntető törvények, társadalmi-, közgazdasági viszonyok. Pestis, sz. Antal tüze, szt. Vitus tánca, flagellansok. Királyaink halálának okai 116

III. A vegyes házakból származott királyok kora. 1301—1526. (128—178.)

a) *Orvosok.* Philosophia és orvostudomány. Pécsi, ó-budai, budai, veszprémi egyetemeink. A humanizmus hatása. Magyarországi orvosok: fővárosi, főúri, városi orvosok és társadalmi állásuk 128

b) *Gyógyszerészek.* Gyógyszerészi könyvek. Magyarországi gyógyászati irodalom. Gyógyszertárok 149

c) *Seborvosok. Fürdőzők.* A sebészet általános állása. Magyarországi sebészek. Fürdők, fürdősök 151

<i>a) Kórházak, szegényházak, jótékonyok.</i> A városok és a czéhek szerepe	157
<i>c) Balhiedelmek. Járványok. Orvosrendőrség.</i> Humanismus és astrologia. Bűvölés, boszorkányság. Fekete halál, bújakór, szt. János tánca, angol láz, süly	160
<i>f) Politikai, társadalmi, közművelődési viszonyok</i>	170

Második rész. A tizenhatodik század. (179—328).

Általános irányok a tudomány és a közélet terén	181
<i>a) Orvosok.</i> Főbb irányok az orvosi tudományban: philologus-, philosophus-, természettudós orvosok. Hazánk politikai és társadalmi viszonyai. Iskoláink itthon, külföldi iskolázás. Orvosok képzése itthon, orvosi családok. Orvosi irányok és iskolák. Paracelsus. Orvosi társulatok. Tudományos levelezés. Anatomia, klinikai oktatás. Kórboncztan. Tanárok egyetemei szerint. Magyar ifiak a külföldi egyetemeken — név szerint —, orvostól kivánt ismeretek. Magyar orvosok életrajzai. — Orvosaink irodalmi működése: 1. az orvosi tudomány terén. 2. Más tudományágak terén. Orvosaink a külföldön. Az orvosaink által követett irányok. Magyar orvosi írók — (Frankovith Gerg., Melius Péter) — Kalendariumok, csiziók. Orvosok száma Királyi, fejedelmi, főúri, városi orvosok. Orvosok társadalmi állása, fizetése, gyakorlata, esküje. Zsidó orvosok. Kuruzsolás, reclam	193
<i>b) Gyógyszerészet.</i> Gyógyszerek, gyógyszerértári leltár, gyógyszeratanok. Gyógyszerészek képzése. Gyógyszerárak	294
<i>c) Sebészek. Fürdők.</i> A sebészet általános állása. Seborvos czéhek. Tábori sebészek. Fürdők	304
<i>d) Szülészeti:</i> általános állása, gyakorlat nálunk	318

Harmadik rész. A tizenhetedik század. (329—414.)

<i>a) Orvosok.</i> Általános irányok az orvostanban. Tudós társaságok. Philosophiai rendszerek: Bacon, Hobbes, Locke, Descartes, Rózsa-keresztesek. Physiologia. Orvosi rendszerek: paracelsusi, iatrochemiai, iatrophysikai. Sydenham Tamás. — Orvosaink képzése itthon. Ösztöndíjak a külföldi egyetemeken. Tanárok egyetemei és irányok szerint. Magyar tanulók a külföldi egyetemeken — névszerint —. Magyar orvosi irodalom — Apáczai, Pápai —. Kalendariumok. Orvosaink irodalmi működése: 1. az orvosi tudomány-, 2. más tudományágak terén. Magyar orvosok életrajzai Orvosok társadalmi állása, fizetése	331
<i>b) Gyógyszerészet.</i> Pharmakopoeák. Gyógyszerészek képzése, gyakorlata, társadalmi állása. Vándor gyógyszerészek	389
<i>c) Seborvosok. Fürdők.</i> A sebészet állása. Sebészek képzése, társadalmi állása, alkalmazásuk bűnügyi vizsgálatoknál. Fürdők	396
<i>d) Szülészeti.</i> Képzés, gyakorlat, szülészeti irodalom nálunk	401
<i>e) Egészségügyi intézmények. Járványok. Orvosrendőrség.</i> Babona. Népeesség, járványok, vesztegár, kór- és szegényházak. Boszorkányság, Vampyrismus (befoglalva a XVIII. század is)	420

Negyedik rész. A tizennyolczadik század. (415—546.)

Hazánk általános politikai viszonyai	Oldal 417	
<i>a) Orvosok. A philosophia hatása: Condilac, Bonnet, Leibnitz, Darwin. Orvosi systemák és theoriák: eclecticismus, animismus, mechanico-dynamismus, irritabilitas, neuralpathologiai, antisepticus, infarctus, vitalismus, mesmerismus, phlogistikus, antiphlogistikus, galvanismus, brownianismus, stimulistikus, contrastimulistikus, realismus. — Anatomia. Physiologiai anatomia. Gyakorlati orvostan. Göttingeni kör. Bécsi iskola. A gyakorlati orvostan nevezetesebb vívmányai. Új egyetemek. Tanítás. Tudóstársaságok. Orvosok magán képzése itthon. Tanárok és orvostant tanuló magyar ifiak a külföldön — név szerint —. Magyar orvosi kar a nagyszombati, majd budai egyetemen, annak szervezete, tanárai. Kolozsvári orvos-sebészi collegium. Magyar orvosok életrajzai. A külföldön is híres magyar orvosok. Magyar nyelvű orvosi irodalom. Orvosaink irodalmi működése: 1. az orvosi tudomány-, 2. más tudományágak terén. Orvosi képzés és gyakorlat szabályozása. Tiszti orvosok intézménye, társadalmi állásuk, fizetésük</i>		420
<i>b) Gyógyszerészet. Általános viszonyok. Új gyógyszerek — köztük hazaiak —. Gyógyszerészeti irodalmunk. Gyógyszerészek képzése. Gyógyszertárak. Gyógyszertárak vizsgálata. Gyógyszerészi árszabályok. Vándorló gyógyszerkereskedés</i>		485
<i>c) Sebészet. Fürdők. Sebészek képzése, hatásuk köre. Tiszti sebészek. Anyagi helyzet. Lithotomusok. Fürdők. Balneologiai irodalmunk. Fürdősök. Balaton-Füred. Ásványvíz-kereskedés</i>		500
<i>d) Szülészeti. Szülészeti és szülésznők képzése. Tiszti szülésznők. Szülészeti irodalmunk</i>		519
<i>e) Egészségügyi intézmények. Járványok. Orvosrendőrség Országos és helyi egészségügyi bizottságok. Országos főorvosi állás. Kór- és szegényházak, jótékony alapítványi ügyek rendezése. Tébolyda ügy. Járványok. Törvényszéki orvostan, orvosi közigazgatás</i>		525
Befejezés	540	
Név- és tárgymutató	547	

A dolgozatnál használt művek jegyzéke.

Munkám folyamában a forrásokúl használt műveket csak egyszer-egyszer idéztem teljes címük szerint. Hogy az idézetek ellenőrzését, és a további feldolgozóknak munkáját megkönnyítsem, teljes jegyzékét adom itten azoknak:

1. Acsády Ignác dr. Közgazdasági állapotaink a XVI XVII században. Budapest, 1886.
2. Acsády Ignác dr. Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest, 1886.
3. Apáczai Csere János. Magyar encyclopaedia. Ultrajectum 1655.
4. Ábel Jenő dr. Egyetemeink a középkorban. Budap. 1881.
5. Baas Joh. Herm. Grundriss der Geschichte der Medicin und des heilenden Standes. Stuttgart, 1876.
6. Ballagi Aladár dr. A magyar nyomdászat történeti fejlődése 1472—1877. Budapest, 1878.
7. Balogh Kálmán dr. Orvosi műszótár. Budapest, 1883.
8. Beóthy Zsolt. dr. A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése. Budapest, 1887.
9. Bod Béter. Magyar Athenás stb. 1766.
10. Bodnár Zsigmond. A magyar irodalom története. Budapest, 1891—1893.
11. Corpus juris hungarici. edit. Tyrnaviae, 1751.
12. Csánky Dezső dr. I. Mátyás udvara. Budapest, 1884.
13. Czögler Alajos. A physika története életrajzokban Budapest, 1882.
14. Deák Farkas. Magyar hölgyek levelei. Budapest, 1879.
15. Demkó Kálmán dr. A felső magyarországi városok életéről a XV.—XVII. században. Budapest, 1890.
16. Fekete Lajos dr. A gyógytan rövid története. Pest, 1864.
17. Fekete Lajos dr. A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid történelme. Debreczen, 1874.
18. Felkai orvosi tanácsadó. Kézirat a XVII. század elejéről.
19. Ferenczy Jak. és Danielik Józ. Magyar írók életrajzi gyűjteménye. Pest, 1856.

20. Frankl Vilmos. Hazai és külföldi iskoláztatás a XVI. században. Budapest, 1873.
21. Frankovith Gergely, Hasznos és fölötte szikseges könyv a Magyarokere, 1588.
22. Grünwald Béla. A régi Magyarország 1711—1825. Budapest,
23. Gyógyászat. 1867.
24. Gyógyszerészi Közlöny 1891.
25. Haeser H. Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten. Jena, 1875—1881. I.—III. Bd.
26. Hahn Lajos. Jena hungarica.
27. Horváth Mihály. Magyarország története.
28. Ipolyi Arnold. Magyar mythologia.
29. Iródalomtörténeti közlemények. Szerk. Ballagi Alad. dr. Budapest, I.—III. évf.
30. Jakab Elek. A kalendariumokról történelmi és politikai tekintetben. Akad. értek. Budapest, 1881.
31. Kamény János erd. fejed. önéletírása. Kiadta Szalay József. Pest, 1856.
32. Kerékgyártó Árpád dr. A műveltség fejlődése Magyarországon. Budapest, 1871.
33. Kuzma Ferencz. Mythologiai elemek a székely népköltészet és népéletben. Akad. értek. Budapest, 1882.
34. Lawes György H. ford. Bánóczy József dr. A philosophia története. Töalesből Comteig. Budapest, 1876—78. I—III.
35. Linzbauer Xav. Ferencz. Codex sanitario medicinalis Hungariae. Badae, 1852—1856. I—III.
36. Linzbauer Xav. Ferencz. A magyar korona országainak természetkezzi egészségügye. Buda, 1868.
37. Magyar könyvszemle. Majláth B. A sorvető könyvekről. 337. évfolyam
38. Magyar történelmi tár. X. XII. köt.
39. Maizner János dr. A kolozsvári orvos-sebészi tanintézet története a 1775—1872. Kolozsvár 1890.
40. Menardo Joh. Medicinales epistolae. Argentorati 1529.
41. Melins-Horhi Juhász Péter. Herbarium stb. Kolozsvár, 1578.
42. Michnay Andr. Lichner P. Ofner Stadtrecht von 1244—1341. Innsburg 1845.
43. Molnar Aladár. A közoktatás története Magyarországon. Budapest, 1881.
44. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Kiadt. Károlyi Árpád dr. és Szalay József dr. Budapest, 1882.
45. Nyelvemléktár. Kiadja a m. tud. Akad. II. VII. köt.
46. Oláh György. A boszorkányperek Békésvármegyében. Győr 1888.

47. Pauler Tiv. dr. A budapesti m. kir. tud. egyetem története I. Budapest, 1880.
48. Pápai Páriz Ferencz. Pax Corporis, azaz az ember test nyavalyáinak okairól, fészkeiről s azoknak orvoslásának módjáról való tracta stb. Kolosváratt 1695.
49. Preller L. Griechische Mythologie.
50. « « Römische Mythologie
51. Regiomontanus — Königsberger — János. *Elementa astronomiae* az astronomiai tudománynak rövid értelemmel való leírása 1496-1506. Az 1825-iki kiadást használtam.
52. Rupp Jakab. Magyarország helyrajzi története Pest és Budapest 1870—1876. I—III.
53. Schwandtner Ján. György. *Scriptores rerum hungaricarum*. Pozsony, 1745.
54. Schwimmer Ernő dr. Orvosi tudományok és gyakorlata az ó-korban. Budapest, 1876.
55. Szabó Károly. Magyarország történetének forrásai. 2. Kiad. Pest, 1860.
56. Századok. 1872, 1873, 1874, 1883, 1892. 630.
57. Szepes-szombati orvosi tanácsadó. Kezdet a XVI századból.
58. Szilágyi Sándor. Erdélyország története Pest, 1866.
59. Szinnyei József és dr. Szinnyei József. *Magyarországi természettudományi és matematikai könyvészete 1472—1875*. Budapest, 1878.
60. Symonds J. Add. ford. Pulszky Károly. *A renaissance Olaszországban*. Budapest, 1881.
61. Természettudományi Közlöny 16, 20
62. Toldy Ferencz. *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1872.
63. Történelmi tár. 1878, 1879, 1880, 1881
64. Trausch József. *Schriftsteller-Lexikon*. Kronstadt, 1868.
65. Vas József. *Hazai és külföldi iskolázás az Anad-korszak alatt*. Pest, 1862.
66. Vámbéry Ármin. *A magyarok eredete*. Budapest, 1882.
67. Wallaszky Pál. *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria. Posonii, 1785*.
68. Weszprémi István. *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. Lipcse, 1774. Bécs, 1773, 1781, 1787.

A jelen munkának céljáról és a hozzá eredetileg üzött várakozásról nem tájékoztathatom jobban a tisztelt olvasót, mintha egyszerűen hivatkozom a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése állandó központi választmányának az 1888-ban Tátrafüreden tartott nagy gyűlés elé terjesztett jelentéseire. A központi választmány a XXIV-ik vándorgyűlésen sajnálatos módon jelentette, hogy a XXIII-ik vándorgyűlésen kitűzött két specialis orvostudományi kérdésre nem akadt pályázó, majd így folytatja: »Ha már két oly fontos, az orvos gyakorlati és tanulmányi körébe eső kérdésnek nem akadt földolgozója, majdnem joggal tarthatjuk valószínűtlennek, hogy a harmadik, a dr. Poór Imre-féle (100 arany) pályadíjra kihirdetett kérdés kidolgozására orvos vállalkoznék, pedig olyannak kell vállalkoznia. E pályadíj megkívánja, hogy *„az orvosi tudomány magyarhonbeli fejlődésének története a legrégebb időtől a mai napig irassék meg“*. A központi választmány a kérdés nehéz voltán aként iparkodott könnyíteni, hogy a kész pályakérdés helyett olyan tervezetet kívánt, mely ama kérdés sikeres megoldásának mintegy biztosítékát nyújtotta volna. Hiába, e pályázatra vonatkozólag sem tehetünk kedvező jelentést; még azok is,

kik e tekintetben kísérletre felbátorodtak, elálltak szándékuktól, mert már maga e kérdésre vonatkozó források kutatása és összegyűjtése magas díjra méltó, mert sok időt és fáradságot igénybe vevő munka.

Az orvosi szakosztály a pályadíjat eredetileg a következő tárgyra tűzte ki: „*Megírandó az orvosi tudomány magyarhonbeli fejlődésének története a legrégebb időktől a mai napig*“. A pályázat nem kész munkát, hanem csak tervezetet kívánt, a melynek alapján a pályázó a munka megírásával lett volna megbízandó. A hosszabb időközben jelentkezett két pályázó egyikének dolgozatát sem fogadták el s a másfél évtizedes sikertelen pályázatok után azon kérdés előtt állott a vándorgyűlés orvosi szakosztálya, hogy mi történjék a hazafias alapító által kitűzött pályadíjjal a jövőre? »Az előzmények után annak beismerésére kell, hogy jussunk — mondja a jelentés — hogy a kitűzött kérdés felülhaladja intentioiban azt, a minek esetleg valaki megfelelni képes volna. Ha tehát az egész szép és fontos kérdés megoldásra nem talál, megfontolandó, nem volna-e czélszerű magyar orvosi történelmünknek egy kisebb részletére szorítani kérdésünket, a mely kisebb, de mindenesetre fontos résznek monographicus megírása, míg egyrészt a *tátongó nagy űrben*, a jelenleg *semminek* mondható idevágó szakirodalomban „*valamit*“ képezne, egyúttal alakja, conceptiója által mintául szolgálhatna más hasonló munkálatoknak is, melyeket az egész cél szem előtt tartó magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése kötelességének fogja tartani a mennyire lehet támogatni, kiadatásukat segíteni, lehetővé tenni.«. »A választmányt csak azon cél vezetheti, hogy a kitűzött kérdés, ha csak részben is, az eddigi meddő kiírások teréről, a megvalósulás útjára jusson.«

A szóban forgó pályázatról egyáltalában nem volt tudomásom, mikor a tátra-füredi nagygyűlésre jelentkezve ajánlkoztam felolvasást tartani »A közegészségügyről városainkban a XV.—XVII. századokban«. Ekkor figyelmeztettek a pályázatra és a felolvasás után dr. Poór Imre tanár úr és mások kérdést intéztek hozzám, nem lennék-e hajlandó pályázni? Miután egyéb tanulmányaim mellett a múlt századok közegészségügyi viszonyainak történetével is foglalkoztam, hajlandó voltam kísérletet tenni.

A már-már elejtett kérdést a központi választmány 1888. okt. 12-én újra felvette és a pályázatot így tűzte ki: „*Írassék meg a magyar orvosi tudomány történelme Mátyás korától 1848-ig, különös tekintettel az orvosi rend történetére Magyarországon*“. A nyílt pályázatnak, — melyre nem kész munka, hanem csak tervezet kivántatott, melynek alapján a pályázó a munka megírásával megbízandó volna, — határidejéül 1888. évi december hó 31-ike tűzetett ki. Erre jelen szerény tanulmányomnak minden részét felölelő vázlattal jelentkeztem. A központi választmányhoz ekkor írt levelemben a részletes kidolgozásnak két útját jelöltem ki. Az első út, — minthogy hazánkban a XVI. század elejétől a XVIII-nak végéig nem volt orvosi iskola, hiányzott a tér, melyen orvosaink önálló kutatás alapján önálló felfedezésekre juthattak volna — az lenne, hogy részletesen ismertetőnk az orvosi tudomány fejlődését külföldön s ennek kifolyásaként tekintve orvosaink képzettségét, irodalmi működésüket amazok köré csoportosítanók. A másik: az orvosi tudomány általános fejlődését rövidebben, de azért eléggé áttekinthetően nyújtani és azután orvosaink műveiből állítani össze az egyes betegségek symptomáit, kór- és

gyógytanát, alkalmazott gyógyszereit. A beosztás tényleg századonként, vagy az egyszímű részlete összefüggően tárgyalhatók a legrégebb kortól végig. A végpontra nézve véleményem az volt, hogy amennyiben a magyar egyetem orvosi facultásának alapítás gyógyászatunknak hatalmas lendületet adván, orvosaink önálló felfogása és irodalmi működése nagymértékű lett; annak méltatását nem történetíró, hanem szakértő tudós orvosnak feladatául kellene kijelölni és így végpontul vehetnők a XVIII. század végét.

A központi választmány kívánságára az általános kijelölt két út között egy közép utat kellett választanom. Az 1890. febr. 7-én tartott központi választmányi gyűlés jegyzőkönyvének 8. pontja szerint: »Tisztelettel kár a Poór Imre féle pályakérdésre beérkezett munka bíráló bizottság jelentését felolvasni. A Poór Imre, Szabó Dénes, Vidor Zsigmond, Ágai Adolf és Schächter Miksa tudorokból álló bíráló bizottság a Poór Imre féle 100 aranyas pályadíjjal jutalmazandó „*A magyar orvosi tudomány történelme, különös tekintettel az orvosrend történetére Magyarországon a XVIII. század végéig*“ című pályakérdésre beérkezett egyetlen munka tervezetét beható bírálat alá vette, a tervezet szerzőjét, Dr. Demkó Kálmán lőcsei reáliskolai tanárt és történetészt a munka megírásával megbizandónak ajánlja. A bírálati jelentéshez a szerzővel közlendő útmutatás csatol, mely különösen arra való tekintettel, hogy a munkát nem orvos, hanem történész írja meg, erre vonatkozólag *directívát kíván nyújtani*“.

A bíráló bizottság jelentése directívául adta mindennek előtt, hogy, amennyiben a munkát nem orvos írja meg, ne az *orvosi tudomány*, hanem az *orvosi rend* történetét hangsúlyozzuk már a címben is. Továbbá a b

ráló bizottság véleménye szerint »szerző nagybecsű irodalmi és művelődés történelmi feladatot old meg, ha az egyes századok szerint megírja az *orvosi rend történelmét*. Az orvosok kiképzésének módját, ide számítva az orvoslással foglalkozókat is, (sebész, szülésznő, gyógyszerész, fürdőző etc.), azok társadalmi állását általában, valamint az egyesek életrajzában részletesen lehetne vázolni a munkában. Az orvosok irodalmi működése ismertetés szempontjából tárgyalandó. Bírálatot vagy beható ismertetést csak azon munkák kívánnak, melyeknél a társadalom befolyása az orvosra vagy az orvos szándéka, hogy a társadalomra valami célból hasson, nyilván valón kitűnik. A törvényhozás és a városok rendezésével ezek hatóságának intézkedései a közegészségügy terén, az orvosi működés vagy kuzsolás ect. szabályozásában, a kórházak működésének történelme etc. a munka keretébe illesztendő«.

Ezen directívául adott megjegyzések után állapítottuk meg azután a címet is, mely alatt ezen tanulmányomat a tisztelt olvasónak átadom.

A bíráló bizottságnak a vázlatra vonatkozó, esetleg csekélységemre vonatkozóan kedvező megjegyzéseit nem említhetem, mert a vázlat és a részletes kidolgozás közt nagy a különbség. De meg kell jegyezmem, hogy munkám a teljességre számot egyáltalában nem tart. Egy eddig teljesen műveletlen téren utat törő munkától ezt nem is lehet kívánni. A fent idézett jelentés szavaival élve: azon *Valami* akar ez lenni, mely az eddig *Semminek* mondható ide vágó szakirodalomban *tátongó úrt* van hivatva, nem betölteni, hanem csak áthidalni. Ha megfelelek a bíráló bizottság azon reményének, hogy »ha a munka nem is meríti ki mindazt, a mi az orvosi tudományok historiájából

Magyarországra vonatkozik, mégis biztos alapot fog nyújtani a továbbiak kidolgozására, — az elem tűzöt célzott elértem.

Az ítéletet mindenesetre kérem a munka teljes megjelenéséig függőben tartani.

Löcsén, 1892. július 1-én.

A szerző.

BEVEZETÉS.

A gyógyászatnak alanyát kiválóan az ember képezvén, ennek testi és szellemi állapotát, életének összes viszonyait; viszonyát a természethez, családjá tagjaihoz és más környezőiéhez, foglalkozását, életmódját, neveltetésének körülményeit, műveltségének fokát számításba kell vennie az orvosnak, ha szenvedő ember-társának a tudomány eszközeivel vissza akarja adni elveszített testi és szellemi épségét. Ezen sokoldalú feladat megoldása természetesen sokoldalú képzettséget igényel. Napjainkban, midőn a magas fokra fejlett tudományosságnak oly sok eszköze áll rendelkezésünkre, az orvosi tudomány sokszor bámulatba ejtő gyógyítá-sokat eszközöl, másrészt azonban az is igaz, hogy akad-nak esetek, melyekkel szemben még a mai tudomány is tehetetlenül áll. Ha ez korunkban is így van még, nem csodálhatjuk, hogy az egyes népek történetében valamint a műveltség fejlődésében általában, úgy a gyógyászati ismeretekében különösen sokféle fokozattal találkozunk, sőt azt is tapasztaljuk, hogy ugyanazon korban ugyanazon népnek különféle osztályai körében igen különböző felfogások uralkodnak.

Az ember mint a természet összességének tagja, nem vonhatja ki magát a természeti tényezők hatása

alól. A földrajzi fekvés, magassági- s az ezek által feltételezett állat-, növényélet, az ásvány-, kőzet- és egyéb talajviszonyok, a légkörnek összes, nemcsak az érzékek közvetlen felfogása alá eső tünetényei, hanem annak vegyi összetétele is hatnak az ember élettani és egészségi állapotára. »Az ember nemcsak él a földön, hanem születni is a Földtől születik, az ember, mint a népek valamennyi mythológiái mondják, a Földnek a gyermeke. Ő tőle vesszük testünk anyagát; ő életet bennünket tápláló nedveivel, ő szolgáltatja tudónknak a levegőt s adományozza nekünk az életet, mozgást és létet. Lehetetlen tehát, hogy a földalakzatok, melyekkel a flóra és fauna oly csodálatos harmóniában áll, szintén vissza ne tükröződjének a fauna azon kiegészítő részének az életjelenségeiben is, melyet emberiségnek neveznek«. ¹⁾ Az embernek kétségen kívül van hatalma átalakító befolyást gyakorolni természeti környezetére, de ez, míg egyrészt a természet hatalmas erőivel szemben aránylag igen csekély és lassú, másrészt az öntudatos átalakítás csak magasabb szellemi fejlettség kifolyása lehet. A műveltség alacsony fokán álló ember ma is rabja a természetnek. A szülőföld, mint a jó anya gondoskodik gyermekeiről. Orvosi irodalmunkban Poór Imre tudor „*Adatok a természet orvosi czélszerűségéhez*“ vagyis minden vidék megtermi az otthonos betegségek gyógyszerét«, ²⁾ című tanulmányában hazánkat illetőleg is igen szépen kimutatja, hogy a járványi és tájhoni betegségek gyógyszereiről czélszerűleg gondoskodott a természet. A hol járványi és tájhonos betegségek uralkodnak, ugyanott ugyanazon betegségek ellen gyógyfüveket is terem az anya-

¹⁾ Reclus: A föld és életjelenségei. Budapest, 1880. II. köt. 514.

²⁾ Gyógyászat 1867. 30—37. számok.

öld ember és barom számára». Mielőtt azonban az emberiség az anyaföld ezen jótékony gondoskodását felismerte, a szellemi fejlettségnek magasabb fokára kellett emelkednie, hogy megtalálhassa az okozati összefüggést a saját testén és testében előforduló változások és az őt környező külvilág hatásai közt. Hosszú utat kellett meghaladnia, míg oda emelkedett, hol a természet tényezőit saját céljaira, különösen egészsége fenntartására, és méginkább az elveszített testi épségek visszaszerzésére öntudatosan fel tudta használni, mikor öntudatos ismeretei már tudománnyá, — *reális tudománnyá* váltak.

A test természeti szükségleteinek észszerű és célszerű kielégítése első feltétele az egészség, az élet fenntartásának. Táplálkozás, ruházat, lakás jelölik az emberiség útját a kultúra felé. Napjainkban is vannak még a természetnek oly ember-szülöttei, kik öntudatuk nevezhető ismerettel nem bírva úgy fogadják a természet adományát, a mint az eléjük kerül. Gyümölcs, gyökér, emlős állat, madár, hal, hüllő, rovar minden álogatás nélkül szolgál éhségük csillapítására s mondhatni ez az egyedüli érzés, melynek elnyomása őket kényszeríti. A ruházatnak, lakásnak szükségét nem érzik. A gyermeket születése után rövid idővel elhagyja anyja s az ápolás nélkül elpusztúl vagy nyomorban nő fel, senki sem törődik vele. Az így felnőtt embereknek aztán mások szenvedései iránt sincsen érdeke. A beteg és elhagyott család- vagy törzstag gyszerűen elmarad valahol és meghal anélkül, hogy vesztése fájdalmat okozna bárkinek. Az ilyen népeknél a természet adományainak gyógyászati célokra használásáról szó sem lehet. Nem is kell Ausztrália és nagy oczeán vidékére mennünk, hogy lássuk, meny-

nyire nem használja ki az ember a természet jótékony kincseit. A civilizált világ minden magas hegyek közé és mély völgyekbe rejtett zugában, hová az újabbnak ismeretek még vagy éppen nem hatottak be, vagy csak kezdetlegesen érvényesültek, feltaláljuk az emberi élettel és az egészséggel nem törődő közönyösséget. Pedig a gyermeknek születése, ápolása, gondozása, míg az élet különféle körülményei közt csak odáig is fejlődik, hogy a természet által önkényt nyújtott táplálékot elérheti és legkezdetlegesebb szükségleteit kielégítheti; megfigyelésen alapuló gondosságot igényel. Az élet későbbi szakaiban nincsen az ember biztosítva a testének felszínén mutatkozó kiütések, sebek, fekélyek, valamint a véletlen esetek, az állatok vagy az emberi kéz által okozott külső sérülések ellen. A belső szervek bajait pedig még kevésbé kerülheti el. Ezek ellen elővigyázati intézkedéseket és gyógyító szereket keresni a tapasztalásnak jutott természetes feladatúl.

A természet ölében élő, a művelődésnek még alacsony fokán álló ember azonban nem önmagában, hanem rajta kívül és pedig rendszeren a véleménye szerint magasan fölötte álló hatalmakban keresi támaszát s attól várja bajában a segílyt. Az emberiség történetének legkezdetlegesebb korszakaitól kezdve napjainkig tapasztaljuk, hogy a nagy tömeg a természet minden jelenségét természetfölötti erőknek tulajdonítva teljesen átengedi magát azok intéző befolyásának vagy, a jobbik esetben, egyedül azokra hallgat, a kik azoknak nevében szólnak hozzá. A görög, római, germán és más népek mythológiái a természet erőit személyesítő isteneknek egész sorozatát tárják elénk. S ha akadt ember, a ki megfigyelte az ásvány-, növény- és állatvilág termékeinek kezdetben a véletlen által esz-

özölt gyógyító erejét, a szerencsés megfigyelő magára
onva a közfigyelmet, tiszteletet, vagyont szerzett, maga
ánt babonás félelmet gerjesztett s nem egyszer isteni
rőt tulajdonítottak neki. A legrégebbi mythosok fen-
artották a félistenekül tekintett, csodás gyógyításokat
égett emberek emlékét. A thessaliai Melampus egy
igyófiútól melynek megölt szülőit eltemette s melyet
ztán felnevelt, hálából nyerte az adományt, hogy az
llatok beszédét megérthesse. Ezen adomány segítsé-
ével meggyógyította Phylakos Ottrysi királynak fiát,
nemzésre képtelen Iphiklost. Az argosi Polyidos Mi-
os királynak meghalt fiát, a madarak és méhek szava
tán találta fel, s a halottat egy fűnek véletlenül fel-
edezett csodaerejével támasztotta fel, midőn látta, hogy
egy általa megölt kigyót társa egy fűvel újra életre
hozott, ugyanazon fűvel tett sikeres kísérletet. A sár-
ány által megölt lydiai hős Tylost is egy kis kigyó
lltal hozott fű, melylyel az anyját támasztotta fel, adta
i vissza az életnek.) A fűeknek ilyen csodás gyógyító
erejét ismerték az arabok és más népek. Népmondá-
tokban sem szokatlan a fűek gyógyító erejének cso-
dás módon felismerése. Ezek szerint a kigyók ismerik
a fűeknek gyógyító erejét s ha a fehér kigyót meg-
öznék és valakinek enni adnák »mindenféle fűek meg-
szólálnának s ki vesztésre, ki gyógyításra való megtud-
atnék s kinyilatkoznék«. Szent György és szent János
ijjelen, tehát épen a pogány napfordulati ünnepek alkal-
mával, *megszólal a fű* s megmondja mi hasznát lehet
enni. Midőn Csaba, Attila fia 15 ezer elesett vitéze közt
rebesülve maradt a csatatéren, végső erőfeszítéssel még
ilőve nyilat, ezzel egy fűvet talált el, a fűből jövő
edvvel meggyógyította magát és új életre élesztette

1) Preller: Griechische Mythologie II. köt. 474 stb.

vitégeit. (Csaba ire)-Szent László a kúnokkal csatázva, seb- és döghalál következtében elhúlt seregét a nyílával talált fű bűvereje által támasztotta fel s így üldözte tovább a kúnokat.¹⁾ Az ilyen titkok birtokában levő emberek az első orvosok.

A »mundus vult decipi« közmondás még magát felvilágosultnak nevező korunkban is lépten-nyomon érvényesül, ma is tág tere van még mindenféle előítéletnek, babonának a művelt osztályok körében is; hogyan vehetnők rossz néven a tudományos ismeretek legkezdetlegesebb elemeivel is alig bíró népek és néposztályok köreitől, ha a véletlen nyomán szerzett tapasztalatok útján nyert gyógyászati ismereteket — nem védetvén azok szabadalmak által — az egyesek nem tették közkinccsé, hanem azokat lapáról fiúra átszármatatva saját hasznukra fordították. Nehogy a féltékenyen őrzött titkot tőlük valaki egykönnyen ellesse, a gyógyításnál szándékosan félrevezették a betegnek és környezetének figyelmét. Értelmetlen szavak, rendkívüli taglejtések stb. adták meg a bűbájt, a titokszerűséget s létrejött a kuruzsolás- legkezdetlegesebb neme az orvosi praxisnak.

A civilizált világ embere ma már jóformán megvan óva az időjárás és az égalji változásoknak egészségére káros hatású viszontagságaitól. Szilárdan épített s jól fűthető lakása, meleg ruházata, villámhárítója s a tudományok és ipar egyéb találmányai védik őt. A földművelés, az ipar és kereskedelem számtalan ága és eszközei megoltalmazzák az éhhaláltól, az orvosi tudomány vívmányai és az állam hatalmas eszközei lehetőleg távol tartják tőle a pusztító járványokat vagy legalább meggyöngítik azoknak romboló erejét. De

¹⁾ Ipolyi: Magyar mythologia. 77, 78. 440.

az isten szabad ege alatt egykor lakások nélkül tanyá-
zott, élelmöket helyről-helyre vándorlással a természet-
től szerzett népek minden pillanatban érezték a termé-
szeti erőknek létükre elhatározó befolyást gyakorló mű-
ködését: a napnak éltető és perzselő hatását, a viharok-
nak a léghő felüditő és romboló erejét, az évszakoknak
váltakozóan termékenyítő vagy a növényi életet fejlődé-
sében megakasztó hőmérsékleti változásait. Az eső, szél,
vihar, a hatalmas dörgésektől kísért égiháborúk mind fent
a magasban keletkeztek, meg nem fejthető hatalmas erők
által idézve föl. A természet egyszerű gyermekei ön-
kénytelenül érezték ezen felsőbb hatalmaknak életük me-
netére elhatározó befolyását, azokat imádat tárgyává
tették, s a természeti erőket személyesítő istenségeket
vallási rendszerekbe szedték a *természeti vallásokban*.

Minden nép körében akadtak a természet erőinek
és tüneményeinek megfigyelői, kik aztán többször előre
megjósolva az időjárás változásait, törzsüket nem egy
veszélytől óvták meg. Az ilyen *jósok* nagy tiszteletben
állottak mint a nép bölcsei. A természet tüneményeit,
a növényvilág gyógyító erejét, az állatok testi szerve-
zetét, természetét, betegségeiket ismerő és így a szük-
ségben segítségre mindig kész emberek a nép hite
szerint egyenes összeköttetésben állottak a szellemi
világgal. Ha a jósló, a kuruzsoló szerencsés sikerrel
végezte mesterségét, abban a jó szellemek segíték, ha
varázslata balúl ütött ki, valamely rossz szellem zavarta
meg számításait. A népet balhiedelmeiből kiábrándítani
képen nem állott a jós-varázslóknak érdekükben, de sok-
szor ők maguk is meg lehettek győződve a szellemi
világgal való összeköttetésükről. Így keletkezett a ter-
mészeti vallás alapján a bűvölésbe, boszorkányságba,
babonába vetett hit

Ugyancsak a természeti vallásnak kifolyásai az *astrologia*, a *magia*, a *nekromantismus*. Ezek is fennmaradtak az előbbiekkal, mikor egyes pogány népek a kultúra magasabb fokára emelkedve többé már nem hittek isteneik hatalmában, sőt fentartották magukat a keresztény világban is egész napjainkig. A görögök-nél és rómaiaknál rendszerint *chaldaeusok*nak nevezett csillagjósoknak, lélekidézőknek sohasem volt jobb dolguk, mint a császárságnak legvallástalanabb korszakában. Már a köztársaság utolsó századának legkiválóbb elméi sem voltak mentek a csillagoknak az ember sorsára befolyást gyakorló hatásába vetett hittől. Augustus Octavianus, kinek mindjárt születésekor fényes jövőt jósolt a híres astrologus Nigidius Figulus, erősen meg volt győződve csillagzatának hatalmáról. A császárok politikájában is jelentékeny szerepe van az astrologiának, mágiának Septimus Severus, Alexander Severus, Nero, Marcus Aurelius, Caracalla mind buzgó hivei, nemcsak hazai papjaiknak adnak hitelt, hanem a gallok, brittek, germánok jósait, druidáit is kikérdezik jövőjük felől, mint Aurelián és Diocletianus. Szent Ágostonnak az astrologia, mágia stb. bűvölés ellen felemelt szava nyomtalanul hangzott el.¹⁾ A néphit átszállította a balhiedelmeket századról századra. És ez magában az emberi természetben gyökerezik.

A hit oly régi mint maga az emberiség, legalább oly réginek mondható, a mennyire történeti hagyományaink visszanyúlnak a múltak homályos évezredeibe. Habár a természettudományok befolyása következtében az iskolázott és tudományosan képzett emberre nézve megszűntnek mondhatjuk a csodák világát; mégis alig hiszem, hogy ma, mikor az ismeretek megszerzése cél-

¹⁾ Preller: Röm. mythol. 763 - 767.

ából oly sok eszköz áll rendelkezésünkre, akadna valaki, aki joggal állithatná, hogy ő ment minden előítélettől, és ha nem is babonától, de a természettel szemben legalább is némi elfogultságtól. Mikor a természettudós a természet nagyszerűségének, a legkisebb természeti tárgyban is föllelhető tökéletes szépségnek s a beléje rejtett, részben már ismert, részben még ismeretlen erőknek tanulmányozásába és kutatásába merül: akkor kell legjobban s legöntudatosabban éreznie végeességét és függését egy végtelen hatalomtól. A természet egyszerű gyermeke, kinek nem adatott meg behatolhatnia a természeti erők működésének ismeretébe, a ki magas hegyein, mély völgyeiben vagy a mérhetetlen síkságon naponta ki van téve a küzdelemnek azokkal, elmerülve képzelme világába, az előtte okaiban ismeretlen tünetményeket magánál hatalmasabb lényeknek tulajdonítja. Nem okoskodik, de hisz azoknak az ő életviszonyaira gyakorolt hatásában.

Legkevésbé sem szándékozom a hit elveinek, sem a vallási rendszereknek tárgyalásába bocsátkozni, de az orvosi történetben, különösen annak kezdetleges időszakájában egy népnél sem lehet említés nélkül hagyni a hitnek szolgáit. A papságnak fogalma több évezreden át össze volt forrva a tudományosság fogalmával, de egyszersmind a mysticismuséval is. A római augurok és haruspexek, a germán druidák és a magyar táltosok, arabonbánok népeik kulturai bölcsője fölött a természet csodákat tevő erőinek ismerői gyanánt mint jósök, lelki szenvedésekben mint tanácsadók, a testiekben mint orvosok állanak. És ez természetes. Jóslataikat természeti tünetmények alapján végezve, tanulmányozniok kellett azokat. Az áldozatok, melyek közt nem ritkán voltak emberáldozatok is, a műveltség magasabb fokán

állott papoknak bő alkalmat nyújtottak az állati test boncztani sajátságainak megismerésére. A szent állatok, a növények és források tulajdonságainak átértése igen jól hasznosítható gyógyászati ismeretökké váltak kezeikben. A néphit felruházta őket a hatalommal, hogy a gonosz szellemeknek az ember testi és szellemi jólétének megrontására irányozott törekvését ellensúlyozhatják, a jó szellemeket pedig az embereknek segítségére felidézhetik. Az ember és a szellemvilág közt az összeköttetésnek egyedüli eszköze a nyelv lehetett. Minden bajnak okozói a rossz szellemek. Minden népnél megtaláljuk az ördögösségbe, a boszorkánynyomásba, a lidérczekbe s más hasonlókba vetett hitet. Ezen gonoszok elrettentésére leghathatósabb eszköz a velök ellenes viszonyban élő s náluk rendszeren erősebbeknek képzelt jó szellemeknek segítségül hívása. Ez volt a pogánykorban uralkodott s onnan reánk átszármazott *ráolvasás*, ez a keresztény kornak gyógyító erejű *imádsága*. Fontos szerep jutott ezeknek a gyógyászat azon korában, mikor a látható külső okok nélkül keletkezett betegségeket, különösen az egyszerű megtekintés által nem észlelhető belső bajokat, az emberek százezereit elragadó járványokat egyszerűen isten, vagy istenek csapásának tekintették. Ezen felsőbb haraggal szemben természetesen nem maradt más segély, mint a kiengesztelés, imádság, áldozatok és más vallásos gyakorlatok által. És a hit üdvözt. Ma is hathatós szerül fogadják ezt az emberek. A hitbuzgók isten segítségébe, a skeptikusok az orvos tudományába vetik hitüket, reményüket s az orvosnak, a ki maga iránt bizalmat gerjesztett, rendszeren már félig nyert ügye van.

Az embernek a tudományos ismeretek által még épen nem, vagy csak kevésbé érintett őstermészetéből

lektanilag kimagyarázható ezen tévhiteket, balhiedelmeket röviden felemlitendőkknek véltem, mielőtt különösebben foglalkoznánk a nemzetünk életében előforduló hasonló tünetekkel.

A magyar orvosi rend történetének és gyógyászati intézményeink fejlődési menetének ismertetésénél elkerülnünk nem lehet más népek hasonló viszonyainak ismertetését. Nemzetünk őskorának gyógyászati ismereteit, a gyógyítással foglalkozók képzettségét, társadalmi állásukat, s más viszonyaikat csak is összehasonlítás útján ismerhetjük fel. Az államot alkotó és kereszténynyé lett magyar nemzet beilleszkedik Európának a kultúra magasabb fokán álló népei közé. Művelődésünk történelmének egyetlen ágánál sem zárkozhatunk el a szomzódok hatásának méltányolása előtt. A magyar orvosi történetben ezt annál kevésbé tehetjük, mert hazánknak gyógyászati viszonyai szerves kapcsolatban állanak nyugati országokéival, minthogy orvosi ismereteinket és gyógyászati intézményeinket azoktól nyertük.



I.

Őskori gyógyászatunk.

Az eddig általánosságban elmondottakat alkalmazva nemzetünkre, igyekezzünk őskori gyógyászatunknak képét nyerni.

A magyar nemzet Európába beköltözése előtt századokon át lakhatott közép Ázsia térségein. Nála is érvényesült a műveltség kezdetleges fokán élő nomád népekre általánosan szóló törvény, hogy a természeti viszonyok határozzák meg nyelvét, vallását, életmódját szokásait. Nem lehet itten célunk a magyar nemzet származását bizonyító nyelvészeti iskoláknak adatait bírálgatni. Elfogadjuk egyszerűen tény gyanánt azon általánosan ismert véleményt, hogy a magyar nemzet a régi írónál skytháknak nevezett népnek egyik ágát képezte és rokon volt a húnokkal, avarokkal, bolgárokkal és a népvándorlás más ázsiai népeivel. Hagyományos mondák, magukat évszázadokon át fentartott népszokások, mythologiai elemek adják meg csak a fonalat, mely után indulva némileg behatolhatunk mindazon népek őskorába. Az ujabbkori összehasonlító nyelvtudomány sokat foglalkozván nemzetünk eredetével, az őskori vallásos fogalmak, szokások és intézmények megnevezésének ott található értelmezéséből az őskori gyógyászatra vonatkozólag is vonhatunk le némi tanulságot.

A magyar nemzet, mint rokonai is általában, no-
 ád életet élve nagy tiszteletben tartotta a természet
 üneményeit. Az ég, melyből áradott a fény, mely
 örgésével megreszketteté a földet, napjával, csillagai-
 al, villámával, felhőivel, esőjével csodálatának, tiszte-
 tének és részben imádatának tárgya volt. Az *isten*
 fogalmát azonosítá a minden létezők forrásául tekintett
 világossággal, fénynyel. Mindeneknek eredő okát, atyját
 szentelte és imádta benne, neki mutatott be áldozato-
 tat, tőle várta az áldást, tőle ellenségeinek romlását.

Erre mutatnak a magyar nyelvben az Isten tulaj-
 onságainak jelzésére szolgáló szavak: *úr, egy, élő, édes,*
ő, szerelmes, (szerető), bosszuló, boldog, teremő, nagy,
aló, öreg. Ezen tulajdonságoknak felelnek meg tettei,
 melyek szerint: *ad, segít, ment, őriz, haragszik, meg-*
bocsát, fizet, áld ver stb. Az isteni haragnak, csapás-
 nak, verésnek következménye minden baj, különösen
 a nyomor, betegségek, halál. Innen erednek a beteg-
 ségek és halál alkalmából a nép között rendes köz-
 mondások: „*rá nehezedett isten keze*“; „*Isten keze van*
rajta“ „*magához vette isten*“; „*utolsó betegségnek isten*
az orvosá“ stb. Mind kifejezői ezek a néphitnek, mely
 szerint a testi szenvedések isteni akaratból erednek.
 A köznép által gyógyító szerekül használt növények
 közül számosnak elnevezése van isten nevével kap-
 csolatba hozva: *istenfája* = artemisia abrotanum; *isten*
haragja = gratiola repert.; *isten kegyelme-fü* = gratiola
 officinalis; *isten lova farka* = asparagus offic.; *isten po-*
hárkája = cisampelos parvica; *isten szakála* = aron ma-
 culatum stb.)¹⁾ Ellenségéül tekintette az isten jótétemé-
 nyeit ellensúlyozni kívánó gonosz szellemet, az *ördögöt*.
 A természet különböző tüneményeit személyesítette

¹⁾ Ipolyi: Magyar mythologia 6—17.

meg az *óriásokban*, *tündérekben*, *manókban*. A *guta*, a *fene*, személyesítői egyes betegségeknek. Az ördög nemcsak szellemileg, de testileg is megronthatja az embert, ha belé búvik, sőt halálát is okozhatja. Mutatják ezt a fenmaradt átkok: „*Az ördög bujjék beléd. Vigyen el az ördög.*“ A manó is sokszor elvihette az embereket, minthogy ő volt a föld alatt levő túlvilág uralkodója. „*A manó vigyen el*“ átokforma megmaradt. „*A guta üssön meg,*“ „*a fene egyen meg*“ szintén ősrégi időkből maradt átkozódások. Voltak betegségek, melyeknek természetét és gyógyításuk módját nem ismerték s azokat is személyesítették a *nyavalyá*ban, mást egyszerűen *rossz*-nak neveztek s ezekkel is megfogadni kívánták ellenségeiket.

A mythologia, de egyszersmind az őskori gyógyászat szempontjából is irodalmunkban legérdekesebbek ezekre vonatkozólag Ipolyinak fejtegetései: Az emberek megrontására az eszközöket az *ördög* szolgáltatja. Tőle ered a varázsolók, boszorkányok hatalma, kik ezt az ő nevében gyakorolják. Nevével szintén számos növény-név áll kapcsolatban: *ördögborda* = *aspidium filix mas*; *ördögharapta-fű* = *scabiosa succisa*; *ördögméz* = *gentiana*; *ördögszar* = *assa foetida*; *ördögtej* = *esula major* stb.¹⁾ A *fene* kétségtelen mythosi vagy legalább mythosunkba mélyen behatott sajátos szavunk, melylyel a nyelvszokás, mint az isten, ördög, manó s a többi pogány vallási lények neveivel különös kifejezéseket alakított s ellentétben az isten nevével a tagadást erősíti és a rosszat hatályosabban fejezi ki. Egyes súlyos betegségek egyenes okozójául tekinti a néphit, innen aztán a betegségeket nevével jelöli: *fene* = *gangraena*; *fenerüh* = *elephantiasis*; *farkasfene* = *herpes*; *holt fene*,

¹⁾ U. ott. 56. 29—34.

nerák = gangraena; *elfeniül* = in gangraenam abit
 fenének mint személynek tulajdonított cselekvések,
 hogy ő az embert *megeszi, megrágja, megöli* egészen
 jellemzőek és természetűen megfelelnek az említett
 betegségeknel mutatkozó jelenségeknek. — A *nyavalya*
 szintén súlyos és egészen sajátságos betegségek elne-
 vezéseként különös cselekvéseket végezve fordul elő.
 Így a *nyavalya* az embert *hányja, töri, gyötri, veri* stb.
 ezen jelenségek után különösen az epilepsia jelölésére
 használtatik. De használják a súlyosabb betegségek ál-
 talános elnevezésére is. A vele alakított közmondások:
„megtanít a nyavalya“, *„nyavalya belé“*, *„a nyavalya*
hárosan jár“ stb. szintén arra mutatnak, hogy benne
 mythosi személyt kell keresnünk. Ipolyi őseredeti ma-
 gyar szónak tartja. — A *guta* személyi jelentése és
 szerepe szintén a szólásmódokban nyilatkozik: *„üssön meg*
a guta;“ *„megsimította a lapos guta;“* *„mi a guta?“*
 Jelentésére nézve ismét egy halálos betegség, melyet
 meghatározottan az apoplexiára, a szélhűdés, szélütésre al-
 kalmazzanak. Maga a *szélütés* (székely tájszólás szerint
 rossz szél érte) egy halált hozó, sajátságos cselek-
 vésnek a mythologiában fölényként személyesített és
 elem gyanánt tisztelt *szél* által eszközlésére utal. Mint
 fontosabb a fenerágást, a nyavalyatörést úgy itt a guta-
 tást egy fölényi fogalomra, egy rossz szellemre gon-
 doljuk visszavihetőnek, kinek ütése, szele érintése okozza
 a rögtöni halált. — Ide tartoznak még a *mirigy* és a
csoma, csoma, mely épen úgy elviszi az embert, mint
 az ördög. Egyes betegségek nevei különös cselekvé-
 seket fejeznek ki: *nyilalás, öklelés, hideglelés*, mind
 külön-külön személyesített rossz szellemek működésének
 következményei.¹⁾

¹⁾ U. ott. 56. 29—34.

Ezekből látjuk, hogy az ősidők magyarjai testi bajaikat mindig az ember megrontására törekvő gonosz szellemeknek tulajdonították. Meg voltak arról győződve; hogy hozzájuk intézett szavukat azok megértik és kéréseiket meghallgatják. Mutatják ezen elnevezések azt is, hogy közöttük a betegségeknek súlyos nemei uralkodtak, melyek ellen úgy védekezhettek legjobban, ha sikerült az azokat okozó rossz szellemeket távol tartaniok, vagy ha a baj már meg volt, az okozókat elűzniök.

A szellemvilág és az emberek nagy tömege közt az érintkezést őseinknél is a papok közvetítették. A hunok „*attakam*“-ja, az avarok „*bokolabr*“-ja, a magyarok „*táltosa*“ egyformán varázsló, bűvölő, jósló papot jelentenek,¹⁾ oly egyéneket, kik a szellemekkel érintkezve, ismerik azoknak akaratát s azt az emberekkel közölni képesek. A népmesékben a táltos mint ember és mint állat fordul elő. Az előbbi rendszeren a nagy tömegtől elvonúlva magányos erdők, mezők ölében él, hajlott korú aggastyán, minden bajban kész jó tanácsadó. Maga a megtestesült bölcsesség. A másik felismeretlenül éldegél, ló alakjában — mint a görög mythoszok kentaurja, — míg egy-egy hősnek, nincsen szüksége szolgálatára. Ezt aztán híven szolgálja, ellátja jó tanácsokkal, elviszi a világ legrejtettebb helyeire, hogy az örökifjúság vizéhez, az életet visszaadó füvekhez juttassa azt. Mindkét esetben a természet elrejtett, csodákat tevő, gyógyító erőinek ismerőit látjuk bennök.

Az ősidők gyógytörténetének szempontjából érdekesnek találok két kiváló tudósunkat meghallgatni, hogyan fejtegetik a régi magyaroknál az orvoslást kezelő *táltosok*, *javasok*, *bűvölők*, *igézők*, elnevezésének

¹⁾ Vámbéry: „A magyarok eredete“. 40, 41, 385.

értelmét. Ipolyi a *táltos*, *tátos* nevet azonosnak tartja *tat*, *tata*, *ata*, *atya*, szavakkal és analogiákat keresve elhozza, hogy Brahma mellékneve *tat* = *az*, *amaz* vagyis *szó*, *lény*; Budhát is *tat*-nak, *atyának*, a tudás őskút-
 ójének nevezik. A magyaroknál is bírjuk a táltosnak
 a pi hivatalt viselő minőségéről szóló nyomokat. A
 táltost illeté a *tan*, *tanítás*, *tana*, *tanács*, *dana* = dano-
 s, danolva tanítás és e szerint a táltosok nemcsak
 tanítók de egyúttal költők is voltak. A tájszólásban
 használt *táté* = dőre, bohó, elámult, a ki száját feltátva
 sámul az előtte érthetetlen dolgon s a ki ezen *tát*-ást
 előidézi, az a *tátos* azaz a bűvész. *Tát* szerinte továbbá
 azonos a *hiat*, *hiatum fecit* = nyerít szóval.¹⁾ Így meg-
 értjük aztán, miért azonos tulajdonságú a táltos em-
 ber a táltos lóval. Ezen véleményem szerint igen
 merész szómagyarozatnál sokkal több értékkel bír a
 keleti népek szokásai egyik legalaposabb ismerőjének
 ugyanezen tárgyra vonatkozó magyarázata, melyben
 több dologra nézve találunk felvilágosítást.²⁾ E szerint
 a *tátos*, melyhez a magyar nép hite még ma is a leg-
 arkább regéket és csodálatos meséket fűzi, értelmének
 megfejtéséhez török példa útján közelebb juthatunk.
 A középázsiai török *jajči*, kirgiz *žajši*, búbájos jósló
 a ki esőt, szelet és vihart támaszt, szóval titokkal tel-
 es személy, a milyen csak a régi sámán hitből ma-
 adhatott az újabb korra. *Jajči* tőszótagja *jaj*, meg-
 nyitni, kifejteni, tisztába hozni; ez az alapfogalom egy-
 észt ugyan a titkos dolgok megfejtésével, kinyilvánít-
 ásával függhet össze, másrészt azonban az áldozati
 rítusok fölbontására is vonatkozhatik, és a magyar *tátos*
 szó mellé azért állítható megfelelőképen, mert *tátos* tő-

¹⁾ Magyar mythol. 447—449.

²⁾ Vámbéry id. mű 385—387.

szótagja, *tát* szintén annyi, mint kinyitni, tisztába hozni, és a *j* meg *t* hangcseréjének szabályai szerint egészen egybe hangzik a török *jaj* tövel. A mi véleményünk szerint a régi magyarok *tátosa* mint a mai törökök *jajči-ja* vagy *kam-ja* áldozópap- vagy haruspex féle volt, ki az áldozati állatot levágta, beliből vagy megüszkö-södött lapoczkájából jövendőt, az imádságokat a hívők előtt elmondta, a bűbajos szertartásokat és a tulajdonképen való istentiszteletet elvégezte. «

»A *jövendőlőre*, *bűbajosra* a magyarnak még más szava is van, t. i. *javas*, *javos* vagy *jós*, melynek tőszava *jav*, *jau*. A magyar *javas*, *jós* szónak a török *jaurčci*, illetőleg *juučci*, jel- vagy álomfejtő, azaz jövendőlő felel meg. A *jou* tőszótag alapfogalmára vonatkozólag a török *jak*, a magyar *jó*, azaz jó, illő szót sejtem benne; innen van a magyarban *javasol*, azaz a *jóra figyelmeztet*“.

»Mily szépen és mily tisztán mutatkozik a *bűbáj* fogalmának eredete és jelentése a török-tatár eredetű népeknél! Halljuk például, hogy a török a megbűvölt emberről azt mondja, hogy meg van kötve, meg hogy a bűvölettől való megszabadítás tettét ezzel írja körül: *fölordani*, *fölmenteni*, *fölszabadítani*. Ha az ide vonatkozó szókat egymással összevetjük, azt találjuk, hogy a török *bag*, magyar *bog*, kötelék, csomó, a török *baji*, *böjü*, *büjü*, bűvölet a magyar *báj*, *büv* szóval félre- ismerhetlen rokonságban van és, hogy e szók:

magyarul	törökül
<i>bájol</i>	<i>bajil</i> , <i>bajla</i> , megbűvölni, bűvölni
<i>bűvöl</i>	<i>büjüle</i>

a legszorosabb kapcsolatban vannak. Azt találjuk, hogy az önkivületi állapot elnevezésében, a török *bajil* és a

magyar *ájul* szóban (mely utóbbiban csak a szókezdő akhang veszett el), a bűvölet alapgondolatából inultak ki, mert ezen népek azt gondolták, hogy az tudatlanság állapotában a bűvölet egy nemét kell lenni. Mint a kötés ez alapgondolatából, mely a bűbájamalmában ki van fejezve, látható: a török-tatár népek bűbájt valamely titkos hatalom kötelékének képzeltek; ez oly föltevés, melyet a mai magyarban előforduló más kifejezés megerősít. Például ez a magyar kifejezés: *kötés*, *megkötés*, az az megbűvölés, melyből babona a fiatal házások terméketlenségét magyarázza meg, a mennyiben azt az állapotot a fiatal házások gyámban talált gombolyag czérnának vagy más csónak tulajdonítják, mivel a képzelődés a feledésbe ment ősi hiten segített; azután a magyar *vajakol*, mit a régibb szótár írók az incantare igével fordítanak és melyben szintén a török *bajkala*, kötözgetni, bűvölni, ismerhető fel.

Hasonlóan érdekesek az „*igéz*“ = átkoz, szóval megront; továbbá a *boszorkány*, *sárkány*, *tündér* szavak értelmezései.¹⁾ A szóknak ethymologiai helyességét megbirálni nem a mi feladatunk, reánk nézve az bír kiváló érdekekkel, hogy a napjainkban is felmerülő népies szokások és babonáknak ősrégi eredetét ismergetjük fel, összehasonlítva oly népeknek hasonló fogalmaival, melyek a civilisatio mozgalmaitól távol állva, mertetlenül őrizték meg az ősi hagyományokat. A tálsoknak a néphitben és meséiben élő szerepét már említők. Javas asszonyt, a kihez a nép minden bajában több bizalommal fordul, mint az orvoshoz és a ki segítségre, a maga módja szerint, mindig készen áll,

¹⁾ U. O. 383, 388—389.

mondhatni minden faluban találhatunk. Mindig jót vár tőle a hozzá folyamodó, a maga szempontjából még akkor is, ha másnak megrontására tör.

A bűvölés, bájolás, a magyar népdaloknak egyik legkedveltebb és leghatásosabb alakzata. »Szép szemeddel *bájoltál* el angyalom« s ettől aztán: »Bogár hajad, gyöngysor fogad, rózsá ajkid, éd méze, mind oly kedves én előtttem; mert megvagyok *igézve*«. A szép lélek a szemnek *bűvös*, *bájós* tükrében mosolyog. A szemnek a népdal szerint megrontó hatása is van, *elégeti*, *megveri*, sőt *meg is öli* azt, kire bűbájós hatását gyakorolja. Mindezekben nyilvánul a bűvölésnek azon tulajdonsága, hogy bizonyos önkivüli állapotot idéz elő, elveszi a megbűvöltnek önuralmát. A szónak ugyanilyen hatást tulajdonít a népdal és a néphit. Szemmel, szóval egyaránt lehet igézni és bűvölni, lekötni valakit. Ezen hitből ered a *szemmel verés*, *szemről esés*, *szemtől jövés* nevek alatt ismert többféle betegség. Tudjuk, hogy az emberi testrészek között egynek sincsen annyi indulatot kifejező jelzője, mint a szemnek. Van: *szelid*, *haragos*, *vad*, *kihívó*, *daczos*, *beszédes*, *mosolygó*, *csintalan*, *hamis*, *alattomos* stb. kifejezésű szem, melyre egy tekintet sokszor hosszú időre kiható, sőt legyőzhetetlen rokonszenvet vagy ellenszenvet ébreszt. Ez képezheti pszichológiai és physiológiai magyarázatát a néphit szerint a szemtől jövő betegségeknek s ha azokon különféle fogásokkal akarnak segíteni, az ilyes gyógyítómódnak első alkalmazói alig ha nem azt célozták, hogy azokkal elvonják, eltérítsék a beteg figyelmét a bajnak vélt okától. A képzelődésnek sok esetben nagy hatása van az egészségre. Láttam, különösen nőket, kik egy-egy sajátságos tekintetű egyén láttára összerezzenek s ha hosszabb időn át kellett arra néz-

ők, rosszul lettek. — A műveletlen ember képzelme-
ben élénk, nem csoda ha a szemnek bűvös erőt tulaj-
donít. A tudomány emberei között is vannak hívei a
szem delejes hatásának, az újabb korban a gyógyászat
terén oly nagy hírű hypnotizálásnál szintén jelentékeny
szerep jut a szemnek.

A szónak bűvölő hatalma alól korunknak magas
műveltségű embere sem vonhatja ki magát, sőt minél
műveltebb valakinek kedélye, annál erősebb hatása
van rá akár a *jó*, akár a *rossz* szónak. Már magában
látjuk az, hogy a magyar köznép különbséget tesz a
jó és a *rossz* szó között, kifejezi a szó hatását. A jó
szó kedélyünkre és így testi szervezetünkre is üdítőleg,
a rossz pedig leverőleg hat. A szónak is sok lelki
állapotot kifejező jelzője van: *szelid, bús, komoly, ko-
mor, vad, ijesztő* stb. s ezek nem annyira a szó jelen-
ésére, mint hangzására s reánk gyakorolt hatására
hatnak. A *megszólás* = rágalom; *rászólás* =
parancs; *szószólás* = közbenjárás, kérés; *leszólás* = le-
beszélés, a feltett szándéktól eltérítés; a szónak sok-
féle gyakorlati alkalmazására mutatnak. A szó eszköze
az *áldásnak* és *átoknak*. A kire reá parancsolnak, a
kire másért emel szót, a megáldott és a megátkozott,
kik a szó, az ige hatása alatt állva tesznek, éreznek
olyasmit, mit máskülönben nem tettek, nem éreztek
volna, *meg vannak igézve*. Egy a rendestől eltérő
módon kiejtett szó sokszor rendkívüli hatást gyakorol
különösen a gyengébb idegzetűekre, s egy biztató, bá-
torító szó nem ritkán hoz javulást a betegnek. Ha
ezek lélektanilag állanak korunk művelt osztályaira is,
mennyire alkalmazható azok hatása a nomád életet él-
tők kedélyére, kiknek fogalomköre az őket közvet-
lenül környező jelenségeken túl nem terjedt.

A természeti erőkben: a villámlás, menydörgés szél, viharban, az évszakok váltakozásaiban, a napnak termékenyítő, a források, fák, füvek üdítő és éltető hatásában mindenütt szellemek működését látták. Azoktól kezdetben ajándékul fogadtak mindent, s ha szükségleteik fedezve voltak, megköszönték a szellemeknek; ha valaminek hiányát érezték, tőlük kérték azt.

A szellemekkel érintkező papok, bárminő néven nevezzük őket, közvetítik a hálát és a könyörgést, megtudják a szellemektől a jövőt, így előre látják a betegnek javulását vagy bekövetkező végét. A saman vallás papjai a *kam*-ok képesek voltak a rossz szellemek fölött uralkodni, kiűzni őket a megszállott betegnek testéből. Nemzetünk őseinél is feltaláljuk a *kam*-okat, papokat, a húnok *Eš-kam* és *Atta-kam* nevű áldozó, jós és gyógyító papjaiban, kiknek emlékét látjuk a székely nyelv-járásban a *kuruzsolóval* egy jelentésű *kanta* szóban, melyben Vámbéry szerint az altáji *kamota*, *kam*-ot (sámánt) működtetni, magát bűvös mondással gyógyíttatni, ismerhető fel; innen van a magyar *kanta*-ír, *kuruzsoló* szere, és *kontár*, a ki valamihez nem ért és mégis csinálja.¹⁾ E szerint a *kam*, a táltos, szóval a papnak jelentése, tekintve a betegekhez való viszonyát, teljesen azonos a *kuruzsolóval*, *varázsolóval*. Ezen két utóbbit véleményem szerint ismét azonosnak tekinthetjük, le-származtatva a szláv *vražiti*, *vorožiti*-ből. *Vrag* = ellenség, megrontó. A *g*-nek *ž*-re változása a szlávban rendes, így lesz a *vrag* főnévből *vraž* magyar varázs, *vražiti*, varázsolni, tulajdonképeni értelmében pedig: ellenséges indulattal megrontani. Felvidéki tótjaink közt az *urobit*, *porobiti* ma is azt jelenti: valakit titkos szerekkel megrontani, megbabonázni. A *b* és *ž*, meg az *a* és

¹⁾ Vámbéry 384.

betűknek rendszeres cserélődése által a *vorožiti*-ből *voraziti*, *vürobil* annyi mint kicsinálni, kieszközölni. A *vor* áv *vorožilo*, tehát valamit kieszközölő. Ebből a *ur* rázsoló és *uruzsoló*, a régi magyar nyelvben az *u* gyakran ejtve *u*-nak is, könnyen keletkezett. A megkezdő *v* elhagyásával keletkezett *uruzsoló* kiszorította a régi *kanta* használatát s az *u* hangzók *o*-ra cserélődve vissza, lehetett az *orosoló* = orvosoló. A székelyeknél a népies gyógyászatot kezelők ma is *urus* emberek, *urus* asszonyok.¹⁾ Ipolyi a *kuruzsolás* szó értelmét keresve nem akarja elfogadni, hogy ez bűvös módon való gyógyítást, vagy azt jelentené, hogy »valami boszorkányos mesterséggel megkötni, elbolondítani«. Ezen a nép körében régi idők óta elfogadott értelmezés helyett a *kur* gyökü magyar szavakból igyekszik az értelmet kihozni. Így *kurhol* = reprehendit, objurgat, verbis castigat, (korhol); *kurittol* = grassatur, errat, errat; *kurittoló* = grassator, circulator, ambulo, circumstraneus, medicaster, pseudo medicus; *kurrogat*, *kurrogat*, *hurrogat* = vociferatur, clamat. A *kurholás*, *kurrogatás* lett volna szerinte a szóval vagy énekkel gyógyítás és a *kuruzs* = incantatio, a *kuruzsoló* meg *kurittoló* azaz vándorló gyógyító. Összeköttetésbe hozva aztán ezzel a *kurucz* nevet, mely szerinte a Vatha-féle fogány lázadás alkalmával az ősi áldozást újra megkezdő *kuruzsoló*któl származnék és végre az *orvos*-nak régi nyelvemlékeink szerint *urus* elnevezését a sajátlag postumán kori orvostól, a *kuruzstól* véli származottnak.²⁾

Némelyek a *kuruzsoló*-t legegyszerűbben a német *Kurpfuscher*-nek, magyarosan *kurfusoló* = *kuruzsoló*-nak tekintik.

¹⁾ Kozma Fer. Mythologiai elemek a székely népköltészet és népeletben. Kad. értekezés. X. köt VI. sz. 33. ²⁾ Magy. myth. 395—396.

Gyógytörténetünk egyik buzgó kutatója az orvos szót az *aruspea*-ből, mely jelent *bél-* vagy *húr*-nézőt = *húrost*, azaz oly személyt, ki állatok vagy madarak beleiből = *húr*-jaiból, zsigereiből jóslással foglalkozott, származtatja. Nem-e, kérdi, e *hurus* elnevezéstől jön le *orvos*, régi nyelvemlékeink szerint *urus* szavunk? ¹⁾ Ugyanő a *gyógyít* szót a *jó*-tól származtatja, ettől jövének le a *jo*-vas- vagy *jo*-vasnő, vagy *jósnő*, jelentvén olyan személyt, ki valamit *jo*-vall, *jo*-vall, *jósol*, *jó*-vá tesz, tehát *jóit*, *jóit* = *gyógyít*.

Ezen szómagyarázásoknál mellékes az, megfelelnek-e azok az ethymologia szabályainak. Fontos azonban az, hogy az orvoslás keletkezésére vonatkozólag mindezek egy fogalomra vezethetők vissza s ez a hittel szerves kapcsolatban álló papság fogalma. Ebben pontosul össze az isteni akaratnak és a természet titkos erőinek kinyilatkoztatása és azoknak az emberek javára fordítása.

Honnan szerezték a papok gyógyászati ismereteiket és miből állhattak azok? — erre részint őseink vallási rendszerében, részint életmódjukban kell keresnünk a feleletet és támaszkodnunk kell a korunkig fenmaradt, ma kuruzsolásnak, babonának jelzett népies gyógymódokra.

A magyarok ősvallása természet-imádás volt. Ezen vallás papjainak okvetetlenül tanulmányozniok kellett a kultus tárgyául szolgáló természetnek jelenségeit. A nomád népre nézve életkérdés volt a légkör, a talaj, a víz, a fű és más növényzet sajátosságainak ismerése. Alig szenvedhet kétséget, hogy a papi állás őseinknél is apáról fiúra szállott át és így a jövődöbéli pap már kora ifjúságában bevezettetett a vidék természetének

¹⁾ Fekete: Gyógytan a régi magyaroknál. Századok 1874. VI. 382.

tanulmányozásába. Idegen vidékre kerülve, aztán csak hamar beleélte magát az új viszonyokba, kiismerte azokat, mikor mások még tájékozódni sem voltak képesek. Ezéreinek adhatott tanácsot a letelepedésre vagy tovább vándorlásra, embert állatot gyógyíthatott az új helyen is megtalált gyógyító füvekkel, hamar felismerte az új vidék helyi járványait s azoknak gyógyítási módját. Mesterei voltak az őseitől örökölt ismeretek és az ezek alapján bővített tapasztalás. Az áldozatok bemutatása gyarapítja orvosi ismereteit.

Áldozatul istennek rendszeren azt hozták, a mit nagyra becsültek. Állataiknak javát vágták le, felbonczolták azokat, a belek, az izmok, a csontok alakjából, egymáshoz való viszonyából, helyzetéből jósoltak. Mennyi alkalmuk volt megfigyelniök az állati test részeinek rendes vagy rendellenes állapotát! Áldoztak vizet, fűvet, mindenből csak olyant, a mi kellemes, hasznos volt az embernek, állatnak; nehogy tisztátalan áldozat által felidézzék az istenek haragját. Felismerniök és ki kellett válogatniök a hasznos növényeket, az egészséges vizet. Maga a papi állás kívánta tehát a természet ismeretét és így az orvosi tudomány elemeinek megszerzését.

A mysticismus a mai keresztény istentiszteletnek éppen olyan tartozéka, a milyen volt a régi kor bármely pogány népénél. A vallási szertartások titkaiba a nagy tömeget sehol sem avatták be, miért is ez az istentiszteletet végző egyéneket az istenekhez tartozóként tekintette és tisztelte. Az istentisztelettel együtt járt az emberek bajain segítség. A pap útján nyerte a beteg a gyógyulást, de üdvét nem az alkalmazott gyógyítószer természetének, hanem a gyógyítás közben fölötte végzett vallásos szertartások hatásának tulajdonította. Szándékosan vezették-e ezzel félre a népet, hogy így

biztosítsák maguknak a titok kizárólagos bírtokát, vagy meggyőződésük volt, hogy a természeti tárgyak hatása csak akkor érvényesül, ha ahhoz az istenek beleegyezésüket külön is megadják; eldönteni bajos volna, különösen mikor látjuk, hogy az ilyen felfogás a keresztény világban ma is széltiben meg van.

Az urusolás mesterségét a természettől vagy a papoktól ellesték más szerencsések is s a haszon kedvéért, vagy ők is meggyőződésből, a titokzatosság fátyolába burkolták ismereteiket. A tapasztalás rávezette az embereket egyes szereknek hasznos, másoknak ártalmas voltára s így képesíté őket később öntudatosan használni vagy ártani másoknak. Az ártalmas hatást, szemben a jótékony orvosolással tekinthetjük a tulajdonképeni *kuruzsolásnak*. Ennél a titkolódzásra okvetlenül volt és van is szükség. Igen helyes vélemény az, hogy, a mennyiben a nomád nép férfait a vadászat, halászat, a harczok folytonosan igénybe vették; a házi gondok, sebesült férjeik, beteg gyermekeik ápolása a nők vállait terhelték: különösen az aszonyok szereztek gyógyászati tapasztalatokat, melyekkel aztán gyógyítottak vagy megrontottak, *urusoltak* vagy *kuruzsoltak*. S minthogy az erre szolgáló bővebb tapasztalatok egy előhaladottabb életkort tételeznek fel; így lettek az egész magia-kör típusaivá a *vénasszonyok, banyák*.¹⁾ Azonban mint a későbbi kor boszorkánypörei mutatják, a férfiak sincsenek kizárva a titkos szerek ismeréséből.

A vándorlás közben, majd a honfoglalás idejében és a mai hazánkban történt állandó letelepedés után a magyar nemzet sok viszontagságnak volt kitéve. Az éghajlat, a helyi viszonyok folytonos változása, kellett, hogy befolyással legyenek a népnek egészségi állapo-

¹⁾ Kozma: Mythol. elemek stb. 31.

ra. Endemikus jellegű járványok, különösen lázak gyakran fordúlhattak elő s ezek képezhették a *természetes* betegségek első csoportját; természetes okokból keletkeztek a harczban kapott sebek, a zúzódások, csonttrések, ficzomodások, az állatok harapása, marása s minden más bajok, melyeknek okát, keletkezését *látták*. Az előbbieket épen úgy isteni akarattól eredt csapásoknak tekintették, mint az utóbbiakat. Voltak azonban néphit szerint *mesterségesen* támasztott betegségek melyeknek keletkezését az emberek rossz akarata idézte fel. Itt megint két csoportot különböztethetünk meg. A varázsolók, kuruzsolók bosszúból hoztak valakire betegséget, *megrontották* az illetőt, vagy az uruk az általok gyógyítás alá vett szenvedőről *áthajtották* a betegséget másra, arra a kit a sors véletlenül dozatúl kiszemelt.¹⁾ A mai népies babonák legalább erre mutatnak. A csillagok is okozhatnak betegségeket, például a csillagok megszámlálásából erednek a szelekölcsök.

Rosszakarattól származottakúl vehetjük: az igézés, szemmel verés, szemről esés, megkötés, öntés útján keletkezőket.

Az *igézés különféle betegségeknek átkozó értelmű avakkal felidézése*. Ezen értelmezést találjuk a budai könyvben is, hol a »Sagae et maleficae« cím alatt vémetül áll: »von *ansprecherin*, zaubern und liplerin.«²⁾ Nem osztozom azoknak véleményében, kik az »igézést« »szemmel verés«- és »szemtől jövés«- vagy »szemről esés«-sel azonosnak tartják.³⁾ A néphit, mely itten egye-

¹⁾ Kiválóan érdekes erre Kozma Ferencz id. mű. 28 stb »A boszorkáokról« szóló része.

²⁾ 331. pont.

³⁾ Fekete: Századok: 1874. VI. 384. — Kozma id. mű. 35.

dúl lehet iránytadó, mást bizonyít. A szemmel való *igézést* ismeri ugyan a nép, dalában is előfordul: »Én beléptem, ő rám nézett; alig hogy *meg nem igézelt*; (Petőfi) vagy ebben: »Nem is mertem jól ránézni, mert féltem, hogy talán *meg fognámm igézni.*«¹⁾ De ezekben hajlandó vagyok csak vonatkoztatást látni az oly szemek tekintetére, melyeket *beszédes* szemeknek szoktunk nevezni, melyekből, mint mondani szokták, olvasni lehet. A régi boszorkányperekben az igezés nem épen ritkán fordul elő. Nézzünk meg egy pár egy-kétszáz év előtti példát, hasonlitsuk össze azokat a mai néphittel és épen nem fog hihetetlennek látszani, ha azt állítjuk, hogy a tizenhatodik század néphite azonos volt nemzetünk kereszténység előtti idejével; mert hiszen az 1000-dik évtől kezdve a XVII. század végéig korántsem haladtak előre a tudományok annyit, a mennyit az utolsó két évszázadban. A népneveléssel pedig hazánkban a múlt századig senki sem gondolt és ha különösen századunknak a nép felvilágosítására fordított gondjai sem vezettek sikerre, hogyan várhatnók azt, hogy a XI.—XVII. századok később részletesen ismeretendő szelleme változtatta volna meg a népben meggyökerezett ősi babonás szokásokat. Egy, 1683. május 16-án Nagy-Enyeden felvett boszorkányvallatási jegyzőkönyvben egy oláh pásztorasszonyról, kit mint boszorkányt elfogtak, a többi közt ezek vannak feljegyezve. Bement az oláh asszony Lippai János udvarára, meglátta a polczon a szalonnát s kérni kezdett belőle, mikor nem kapott, *morogva* távozott és a gazdának harmadnapra *fájni kezdett a szeme*, annyira, hogy hat hétig nem látott. — Hatházi Ferenczné, Szelindeki Anna korcsmájában ugyanaz kér vala hitelbe egy ejtel bort,

¹⁾ Magyar nyelvtörténeti szótár I. 1555

y nem adtak neki, elmene nagy zúgolódással mond: „meglásd mit csinállok a gyermekeidnek, hogy nem /.” és, mint a tanú mondja: „nem ére egy hetet, kis lyánkámot kileléd a hideg, fájni kezd az nyaka, én is fekünni esék, mint az kígyó az fájdalom után ivetkezék az bőréből, az nyaka pedig lyánkámnak nségre marada, most is úgy vagyok. — Lakatos íthnétől korpát, kenyeret és lisztet kért, de mert nem adott, a mint az oláhnó elment, Judith asszony: úgy „eldagadozott” a lába, hogy a férje a csizmát bírta lehézu róla. — Matócsi János uram leánya n adott káposztát a banyának, arra mondá a vén szorné: „no meglagadod, de tarts eszedbe cine minte”. Nap éjjel fájni kezd a bal karja megdagadt s fájt, gy ugyan ordított bele. Egy szegvári, Csongrád m. szorkánypör iratai szerint Szőke Tamásné így olva t rá: „Elindula Krisztus urunk szent Jánossal, értett a fene asszonyhoz, szállást kért, adott szállást, nált köből párnát, vasból lepedőt; elmene onnal az is oroszlánnaal.” Többet a tanú nem értett, de tény hogy ettől Boldogné asszony, gyermekei és lakója gbelegedtek.¹⁾ A ki figyelemmel kíséri a népet, lehetlen, hogy a mondottakban fel ne ismerje hazánk rmely vidékének uralkodó hiedelmét. Különösen ha n cigánynő vetődik az udvarba, annak kérését ritka zdasszony tagadja meg, ha még is akad arra eléggé tor, a *morogva* visszavonuló kéregető után egy ma- k sót, lisztet szór, vagy egy bögre vizet önt, vagy ána köp, hogy megsemmisítse az *igézés* hatását.

Ipolyi az *igézés*-nek gyógyító erőt is tulajdonít, onosnak vévén azt a *ráolvasás*, *kiolvasás* bűv neveivel. *igézés* szónak általa adott magyarázata azonban

¹⁾ Századok 1873. I. 72.

sokkal alkalmasabb arra, hogy az *igézést* a véleményünk szerint kifejtett megrontó értelemben vegyük. Szerinte ugyanis az *igézés* szó magában eléggé értelmes jelentésének felismerésére, és nyilván az *ige* általi varázs neme volt s így azonos értelemben veszi a *kuruzs-zsal*, a *mennyire* ez szóval, rákiáltással való bűvölést jelent s ekkép némileg az, mi a latin *incantatio* = ének által bűvölés s még jobban a német *beschreien*, *beschwatzen* = kurrogatás, kiáltás, megbeszélés, megigézés általi varázs; tökéletesen hasonló a szlávban az *urok* = megigézés, *ureknuť* = megigézni, (és nem megszólani, mint Ipolyinál van; mert megszólani = ohvariť) — Az *igézés* szerinte csak annyiban kaphatta mint a szentől jövés, megkötés stb. — az általános bűvölés és varázs értelmét, amennyiben valószínűleg más bűvölési cselekvények is *igével* kísértettek. Nézetem szerint a német *beschreien*, *berufen*,¹⁾ és a szláv *ureknuť* szavak egyformán ártó jelentésűek, szóval való bűvölést jelentenek s mind ezeket akkor szokták alkalmazni, ha például valami jól sikerült, de a sikert az elbeszélés, eldicsekvés által megrontani nem akarják vagy ha a kis gyermeknek, a lábbadozó betegnek kinézését dicsérik, utána mondják: »wir wollen es aber nicht beschreien« »unberufen gesagt« „*ne ureku*“, a mik azonosak a magyar »jó órában legyen mondva« kifejezéssel és mind arra mutatnak, hogy a dicsérő szavaknak nem gyógyító, hanem inkább rontó hatást tulajdonítanak.

A szemre ruházott tulajdonságokat fentebb említettem. A **szömmel verés**-nek példáját látjuk a most említett nagyenyedi boszorkány pörben, hol Moldován Gergely mint tanú vallja, hogy öcscsének egy tehene

¹⁾ Grimm: Deutsches Wörterbuch. I. 1533, 1596.

elveszvéen a csordából, felszólította az említett oláh pász-
torné fiát, keresnék fel az öcsce tehenét. Azon este
mikor lefeküdt, csak rá jöve a tehénpásztorné, „szeme
kimeresztve rít állapottal, melyen megirtózáván“ felkölté
a feleségét, azonban két újja fájni, dagadozni kezdett.

A szemről esés, szemtől jövés, ártatlanabb dol-
gok és nem tételeznek fel mindig határozott rosszaka-
ratot, ártó szándékot. Ártó tulajdonságúnak tartják az
alattomos, komor, merev, kancsal nézést. Sokszor elég
arra, hogy ártson, ha valaki mást megbámul és az ily
káros hatásnak leginkább ki vannak téve a kis gyer-
mekek és a fiatal marha. Művelt körökben is észlel-
tem, hogy az anya nem veszi szívesen, ha alvó újszü-
lött kis gyermekének arcát kitakarják a látogató ba-
rátnők, nem mondja ugyan, de sok hiszi, hogy a né-
zés megárthat a gyermeknek. Érzi ezt a látogató is
és saját szemének hatását ellensúlyozandó, úgy tesz,
mintha megköpködné a gyermeket. Nem egy anya
meghagyja a kis gyermekkel kimenő cselédnek, hogy
a gyermeket senkinek se engedje megnézni. A köz-
nép e tekintetben annyira megy, hogy a koldusok,
czigányok elől elrejtí gyermekét, nehogy azok nézése
megártson. Mások, hogy szemről ne essék a gyermek-
nek, nyakára vagy ruhájára feltűnő színű, különösen
vörös szalagot tesznek, hogy az ártó szemnek első
tekintetét arra irányítsák és így elvegyék annak ere-
jét. A szemről esés, szemtől jövés rendszeren erős fej-
fájást, lázakat szokott okozni (?).

A nép némely vidéken a szemmel verést, szemről
esést, szemtől jövést egyszerűen igézéssel is fejezi ki.
Az igézésnek a szemmel való bűvöléstől egészen eltérő
jellemét Ipolyi is elismeri, mondván: hogy a sajátlagi
igézéstől egészen különböző szemmel bűvölés mikép

vette fel nevéül az előbbi, csak úgy magyarázható meg, hogy az igézés, mint egyike az ismert bűncselekvényeknek, nevével a többinek is jelelésére szolgált.¹⁾

A **kötés, megkötés**, mint rosszakaratú megrontásnak vagy gyógyításnak eszköze szerepel. A bog, csomó az ázsiai népeknél ősi idők óta tiszteletben állott mint szent jelvény. Az emberek azonban a leg-szentebb dolgokat is felhasználták rossz célokra, mint azt a kereszténység korában a szt. ostyával űzött babonák is mutatják. Ha az elhagyott leánynak sikerül hűtlen kedvese menyasszonyának ágyneműjébe egy-egy czérna gombolyagocskát, vagy egy csomócskába összekötött füveket becsempésznie, szörnyű bosszút állott; mert vetélytársnőjét magtalaná tette, vagy annak gyermekei halva fognak születni. Ezt tartja a néphit. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmet az általa kivégeztetett Báthory Boldizsár anyja *megkötötte* s azért maradt magtalan.²⁾ A lázban, kelésekben, fekélyekben szenvedők ma is gyógyítják magokat úgy, hogy a kelések, fekélyek kötelékeit a temető keresztjeire, fejfáira, útszéli fák- és bokrokra akasztják; a hideglelés egy szalagot vagy madzagot köt a fejfára s a ki ezen kötéseket leoldja, arra megy át a betegség. Gyermekek koromban magamat is óva intettek az ilyen kötések érintésétől, nehogy valami betegség ragadjon rám. Hogy a kötést csinálónak használ babonája, azt a nép közt sokan hiszik, hogy a kötéseket érintő sok-féle betegségeket szerezhet, azt kétségbe vonni senki sem fogja. »A néphit azt is tartja, hogy a minő kötések vagy csomók vannak a fonalon vagy kötelen, a megátkozott embernek vagy barmának úgy csomósodnak össze

¹⁾ Magyar myth. 400.

²⁾ Magyar myth. 438.

belei, inai zsigerei, mely állapotot vagy betegséget nyelvünk e műszóval fejezi ki: „*rontás*“ vagy *tétemény van rajta, megrontották, száraz kötése van*“. Erős hite a népnek, hogy ily módon a tagok elszáradása vagy megrontása eszközölhető¹⁾

Az öntés mint szintén megrontó szer, a gyógyítás céljából is alkalmaztatott. A kelések, fekélyek kimosására használt vizet, fürdőt az útra öntik s a ki abba belelép, átveszi a betegséget.

A néphit, sokféle betegségnek okozójául tartja a boszorkányokat, kik legjobban értik, hogyan kell a betegségeket nyomás, megrontás, szemmel verés, kötés stb. által előidézni. Kezök érintése alatt a megrontottak tagjai kifordúlnak, összezsugorodnak. Képesek az embernek eszt elvenni, csontjait kiszedni, tagjait elcserélni. A betegágyas asszonynak igen kell ügyelnie, nehogy a boszorkány megrontsa vagy kicserélje az újszülöttet.

A betegségek más nemeit egyenesen a rossz szellemek okozták.

Valamint a betegségek keletkezéseinek okáról táplált néphitet századokra lehet visszavezetni, úgy látjuk azoknak orvoslási módját is századokról-századokra átszállani. Nem menthetjük fel a gyógyászatban előfordult és ma is létező babonák fentartásának vádjá alól a keresztény egyházat sem, sőt azt fogjuk látni, hogy ennek a néphit fentartására jelentékeny befolyása volt. A kereszténységben ezen téren nem a fogalmak változnak meg, csak a nevek. Ezeket is számításba véve az őskori orvoslás módjáról következő képet nyerhetünk.

¹⁾ Fekete: Századok 1874. VI. 391.

Nemzetünk őstörténetéből a szó mai értelmében vett orvosoknak emléke nem maradt ránk. Már említők, hogy régi hagyományok a magyar nemzetet a skytha nép ágának tekintik. Nem tartozunk azon iskolához, mely megragadott minden alkalmat arra, hogy nemzeti hiuságból nagy férfaink közé soroljon mindenkit, a kit csak lehet s így *Abaris*, *Anacharsis*, és *Toxaris*, állítólagos híres skytha orvosokat sem akarjuk a magyar orvosi tudomány ősei gyanánt bemutatni.¹⁾ Csak felemlítjük őket, mint olyanokat, kik a barbárokul tartott népek közül a tudomány szomja által vonzatva elmentek a művelt görögök közé orvosi tudományt tanulni. *Abaris* korára nem egyeznek meg az írók, némelyek Solonnak, mások Pythagoras, mások Cyrus idejébe helyezik működését. A híres jós és orvos egy pestis alkalmával Görögországba küldetett a jósdától tanácsot kérni. Azt mesélik róla, hogy a földrengést, zivatarokat megjövendőlte, a jégesőt meggátolta, a viharokat lecsendesítette, és a betegeket »pro more *incantationibus*«, tehát *ráolvasással*, gyógyította. *Anacharsis*, kiről szintén egész irodalom keletkezett, Kr. e. 584 táján ment Görögországba. Nagy tudománnyal megrakodtan tért haza, hol a görög *mysteriumokat* megakarván honosítani, fivére Saul király által nyíllal megöletett. *Toxaris* skytha philosophus és orvos, Solonnak barátja, Athenaeben, a hol sokáig élt és meg is halt, anynyira vitte dolgát, hogy Aesculap utódának tartották. Halála után is gyógyított, amennyiben az areopag tagjának Architelesnek nejét álmában megtanította, hogy lehet megszüntetni a Görögországban dühöngő pestist. A sírjához bizalommal

¹⁾ A rájuk vonatkozó irodalmi ismertetések Weszprémi „*Succincta medicorum Hung. et Transilv. Biogr. cent. II. pars prior* 1, 12. 196.

járuló lázbetegek meggyógyultak. — Mindenesetre szép lenne a magyar orvosi tudomány őseiül tisztelnünk őket, de előbb nemzetünknek a szakálas, »pileatus«, vagy a nyolczlábú — »octipeda« skytháktól egyenes leszármazását kellene igazolnunk. E helyett, mint könnyebb és egyszersmind hitelesebb dolgot, fogadjuk el alapúl a mythologiai elemeket és a népszokásnak reánk maradt emlékeit. Annyit látunk az említett skytha orvosoknál, hogy egykor híres tudományuk nem zárta ki a mysticismust, az incantatiót és a csodákat.

A magyar gyógyászat őstörténetében a gyógyítás módjainak magyarázatát csak a betegségek keletkezési módjának alapján lehetséges megkísérteni. A *kamok*, *táltosok*, papok már említett állásából kifolyólag ők, mint a felsőbb hatalmakkal érintkezésben állók és a természet legavatottabb ismerői lehettek az istenek akaratóból, a gonosz szellemek megrontó szándékából, a harcz és más esélyekből eredő betegségek első gyógyítói. Gyógyító szereik voltak az ásvány-, növény- és állatvilágból a tapasztalás útján gyógyító hatásúaknak felismert szerek. A hol ezek nem segítettek, ott az imádság és az áldozatok. Ezen végső eszközre vonatkozólag ma is mondják, hogy »nem segít rajta az imádság sem«. A táltosokhoz járultak később a gyógyító szerekkel megismerkedett nem papok, a laikusok.

A népszokás után itélve alig szenvedhet kétséget, hogy a papok és utánuk laikusok is kezdetben valóságos szertartásokkal kötötték össze a gyógyítást. Ezekből keletkezett azután a gyógyító szerek természetadta hatásának eltitkolására, helyesebben mondva, a tudatlan nép félre vezetésére szánt különféle kuruzsolás.

Természetes gyógyító módok lehettek: a gyógyszer beadása, a *kenés* vagy *íralás*, *gyúrogatás*, *fürdőzés*.

Természetellenesek vagy kuruzsolók; a *ráolvasás*, *rálchelés*, *köpködés* és a fent említett *kötés* és *öntés*.

A természetes gyógyító módokról alig mondhatunk valami magyarázót. Fűvekből, ásványokból, állati testrészekből, sokszor hulladékokból, kicsavart, főzött szereket. bűvös mondások kíséretében beadtak. A szerek a papok vagy kuruzsolók legjobb tudomása szerint feleltek meg az adott betegségnek és a vidék természeti tulajdonságainak. Hogy a gyógyító szerek készítése kevéssé felelhetett meg a mai orvosi tudomány igényeinek, onnan is képzelhetjük, hogy a mostani népies gyógyászatban is nem annyira a szerek gyógyító ereje, mint bizonyos bűvös számok combinációja jön számításba. Ilyen számok a 3, 7, 9. Így például a székelyeknél váltóláz ellen a recipe így hangzik: 9 fél-szem szilvának mindenikében 9—9 szem paprikamagot, vagy 9—9 szem borsót, szert és szegfűt összetörve egy félfertály pálinkában vagy borban meginni, mikor a váltóláz gyötörni kezd¹⁾ Fürdőkhöz 3-, 7- vagy 9-féle fának ágairól galyakat, vagy annyiféle füvet, vagy 3 szemétről szemetet, 3 pusztá szérűről füvet, 3 szárnyomó veremből 9-szer rocskával vitt vizet kell venni.²⁾

Az íralást Dr. Fekete Lajos többször idézett tanulmányában „*írott jelek csinálása általi gyógybűv*“-nek tartja, abból indulva ki, hogy az őskorban bizonyára vallási tudományként gyakorolt írásban vagy rovásban gyógyerőt látott a nép; minélfogva az írott vagy rovott jeleknek csodás, titkos gyógyerőt tulajdonított. Ipolyi itten is igen helyesen mythologiai elemeket keresve fejtegeti az *íralásnak* kétféle jelentését, melyek szerint az lehet írás (scriptura), bizonyos írott jelek csinálása

¹⁾ Kozma id. mű. 32.

²⁾ Fekete: Századok 1874 VI. 393.

által eszközölt bűv, minő bűvgyakorlatokról a necromantia bőven tud és minővel nálunk összefüggésben áll a garabonczás deákokra vonatkozó néphit. A szláv čarodennik = bűvös név egyenesen az írásra vall: čari = vonások, írásjelek, deje = csinálás. Némely vidék szláv lakói a garabonczást čarnokněžnik-nek, fekete könyvesnek nevezik. Népünk babonái közt ma is nagy szerepet játszanak egyes sympatheticus iratkák, melyek egyes bajok ellen segítenek s azoktól óvnak, mint a keleti iratos talizmanok és amulettek. A vallási tudományként gyakorolt írásban a pogánykorban a nép vallási erőt látott, minélfogva csodás, bűvös erőt tulajdoníthatott annak.¹⁾ Az írás bűverejének keresésében nem is kell a pogánykorig visszamennünk. Látni fogjuk, hogy az írásnak, mint gyógyító szernek sokkal közelebbi időben is jelentékeny szerepe van. Fekete a saját és Ipolyi véleményének támogatására felhossa, hogy a néphit még ma is tud az írott jelek bűverejének hatásáról; a hideglelésben szenvedő beteg ugyanis lakása ajtajára felírja vagy mással felíratja saját nevét s utána ezen szavakat »nincs itthon« s elmegy a szomszédba azon időre, melyben a hideglelés megszokta látogatni és hiszi, hogy a hideg ily módon nem talál rá s elmarad.²⁾ Igen élénken emlékeztet ez a híres debreczeni tudós tanár, Hatvaninak ajtajára írt »Cras«-ára, melylyel az ördögöt oly furfangosan rászedte volt. Egyébiránt a népszokás magyarázatát találhatja a „hideglelés“ elnevezésben, mely szerint a betegség mintegy felkeresi az embert. — Azonban más értelemben is vehetjük az íralás szót — mondja ugyanő — jelesen ír = unguentum értelmével is állhat ez, mely esetben

¹⁾ Magy. mythol. 399.

²⁾ Id. tanulmány századok 1874. VI. 391.

jelent oly gyógyszert, melylyel a beteget mintegy beírták, beíralták, bemázolták. Ezen értelem helyesebb, erre mutat a „*se írja, se szelenczéje*“ példaszó.¹⁾ Székely István 1538-ban kiadott magyar kalendáriumának a régiek után írt *csizio* részében pünköszt havában »*Zöld írat főz* Ilona Orbánnak sérelmére.«²⁾ A már említett 1683-iki boszorkánypör szerint a megrontott Lakatos Judithnak megdagadozott lábát »király*írával*« kötözték be s úgy szűnnek a fájdalma.³⁾ Mind ezek az *ír*nak a mai kenőcs értelmet adják, ezért tartom egynek a kenést az íralással.⁴⁾ A kenéssel íralással foglalkozó nőt Ipolyi parkai mythoszunkba tartozóknak tekinti s eredetileg a bűvölésnek íralás által gyakorlását az ősi pogány vallás papnőinek tulajdonítja, kiknek *íraló* nevét az ősi írásmódot találóbban kifejező eredetibb és ősbibb rovástól *rovó, rovaló, rovasoló* leányok, asszonyok elnevezésben vélné találóan visszaállíthatni. A kenéssel íralással eredetileg foglalkozó papnők utódai a hasonló foglalkozást űző boszorkánynők, kik csodás hatású irket tudnak készíteni, minő például a repülő-boszorkányszír, melylyel a tündérhonba járó leányok esténként megkenik vállaikat s ettől szárnyuk nővén, elrepülnek a tündérekhez mulatni.⁵⁾

A kenés, íralás ma is igen szokott és pedig nem csak népies, de a tudományban is bevett gyógyításmód. Alkalmazása kétféle, vagy egyszerűen bekenik és beköti a sebet, fekélyt, kiütést, vagy a kenést egybeköti a **gyúrogatás**-sal, ó-székelyesen **dauzsolás**-sal.

1) U. o. jegyzet.

2) Jakab E. A. kalendariummokról. 33.

3) Századok. 1881. VII. 597.

4) Az „ír“-nak unguentum, kenőcs értelemben régi idők óta használására l. Magy. nyelvt. szóár. I. 1604—5.

5) Magyar myth. 64. 89. 399.

A nép körében mindenki ismeri ezen ősrégi gyógy-
módot. Ha valaki megcsömörlik, bal keze tövén az
átóeret a vérkeringés ellenében kell a megnyálazott
művelékújjal erősen gyúrni. A kólika ellen legjobb
orvosság a hasra fektetett betegnek hátát jól megta-
posni. Használ a gyúrás számos más bajban is, és nem
csak a falusi bábák, mint Fekete mondja, ez újabkori
áltosok és pythonissák, de újabb időben — massage
név alatt — tudós orvosaink is sikerrel alkalmazzák.

A fürdőzés. A folyók partján legszivesebben ta-
nyázó magyaroknak a fürdés kétségkívül kedvelt szo-
kásuk volt. A víz tisztelete szerves kapcsolatban ál-
lott az ősi pogány vallással, melynek emlékei szerint
az oltárokat rendszeren források mellett, patakok part-
ján állították fel. Ezen tisztelet átment a keresztény-
ség korába is és azt országos törvénnyel kellett kor-
látozni.¹⁾ Népmondáink igen sokat beszélnek a forrá-
sok csodás keletkezéséről: szt. László lándzsája, lova
patkójának nyoma; az óriások, törpék varázsvesszeje
forrásokat nyitnak. A számos szent-kút, sárkány-kút,
medve-kút stb. elnevezésekben mindenütt egy-egy monda
rejlik. A víznek gyógyításra alkalmas alkotó részeit a
tudomány igen későn ismerte fel, különösen nálunk,
hol arra — mint látni fogjuk — csak a XVI. század
végén kezdenek némi gondot fordítani; de a népet a
tapasztalás igen régen rávezette egyes források hasz-
nára. Egyes forrásokhoz egész csodás mondakörök
űződnek és a gyógyító erőt itt is inkább a használás
módjának, mint a különben nem ismert alkotó részek-
nek tulajdonítják. Ipoly-Födémesnél van egy kút, mely-
nek vize a szemölcsöt és egyéb kinövéseket meggyó-
gyítja, de ha a vizet a kútból elviszik, nem szabad azt

¹⁾ Ladisl. I. decr. 1. c. 22.

fedél alatt tartani, hanem a kertben elásva kell őrizni, különben elveszíti gyógyító erejét. A völgyi kútról az a hit, hogy a benne megfürdő torzszülöttek rendszeres alakot nyernek. Szt. László egyik oklevele Wespriém mellett »puteus leprosorum«-ot — bélpoklosok kútja — említi. Szirmay Zemplén megye ismertetésében említi, hogy egy vak koldus a taharóczi völgyben egy kutacs-kából ivás közben véletlenül megnedvesítette szemét és a kútban azonnal egy keresztet látott és azóta állandóan megtartotta szeme világát.¹⁾ A vízzel való babonának igen sokféle módját ismeri népünk. Itt azonban gyógmódúl inkább a fürösztést kell értenünk, ami hajdan gyógyfüveknek, gyógyító anyagoknak fürdésre babonás módon alkalmazásában állott. A fürdőzésnél alkalmazott babonákat látjuk például az úgynevezett *váltott* gyermekeknél. Így nevezi a köznép a folytonosan síró, rívó, a sovány, száraz és az angolkórban szenvedő gyermekeket. A síró rívó gyermeket *szólatlan* vízben fürösztik. Ez olyan víz, melyet úgy hoznak, hogy a vízhozó, míg a kútról meghozza, senkihez egy szót sem szól.²⁾ A sovány, száraz, beteges gyermeket *megfőzik*. Ez abban áll, hogy a gyermeket mezítelenül egy nagy cserép edénybe állítják s jó távolra a tűz mellé teszik. A vén asszony egyik kezével a gyermeket tartja, a másikkal egy fakanalat forgat a gyermek körül levő üres térben. A gyermeknek anyja ezalatt megkerüli a házat, majd benéz a konyha ajtaján s kérdi a gyermeket főző asszonytól: „mit főz kend?” „aggottat“, feleli a főző, az anya vissza feleli »ifjú váljon belőle«. Ez így megy háromszor s azzal vége a

¹⁾ Ipolyi: Magy. myth. 202—204.

²⁾ U. o. 1874. VI. 394.

főzöttetésnek.¹⁾ Ki nem ismerné Arany Jánosnak a mai népies babonás fürösztést oly felségesen festő, »A bausz« című költeményét. A bőrbetegségek ellen készített fürdőket a fentebb ismertetett öntés-re is használták. Noha ezen gyógyító módokba is belekeveredett a vallásos szertartás és a babona; mint természetes alapon állóknak hasonlíthatatlanul felsőbbiséget kell nekik adnunk a következők fölött, melyekben csak az emberi képzelődés kóros kinövéseit láthatjuk.

A ráolvasás a vallási mysticismus szülötte. A papok a beteg fölött imádkozva az istenek segélyét kérték vagy az istenek és a jó szellemek felidézésével el akarták rettenteni a betegnek testébe rejtőzött és így a betegséget okozó gonosz szellemet. Ezen vallásos szellemű imádság később a laikusok szájában értelmetlen, de épen azért hatásosnak vélt szóhalmazává vált. Az egyiptomi papok például a beteg fölött elmondták: »Hatalmas a gyógyszerek varázsereje, jönnek a gyógyszerek, jön a gyógyulás a szív és test részeibe«. Vagy »Emelkedjél fel jó és teljes egészségben minden örökké! semmisüljenek meg mindazon betegségek, melyek benned vannak, nyitassék meg szemed Ptah (isten) és szájad Sokaris által.«²⁾ A római papok a lázbetegekért „*Febris*“ istenhez könyörögtek, kinek a lázak által zaklatott Tiberis völgyében volt három templomát megtöltötték a gyógyultan távozottak ajándékai.³⁾ A zsidók »Zebaoth«-jának és »Adonai«-ának segítségül hívása csodákat művelt. A finnek kalevalájának szavai a tengerbe úzték az embereket

¹⁾ A „Magyar Kurir 1794. I. után mint Somogy megyei babona közölve Természettud. Közöny 1887. decz. füz. 516.

²⁾ Schwimmer Ernő: Orvosi tudomány és Gyakorlat az ókorban. 24.

³⁾ Preller: Röm. mythol 605

kínozó szellemeket, elállították a vérzést stb.¹⁾ A laikusok által bűvös szavak segélyével gyakorolt gyógyítás a tulajdonképeni ráolvasás. Ez egyik népnél épen oly értelmetlen, mint a másiknál. A rómaiaknál annyira dívott ez, hogy a szigorú erkölcsű Cato censorius rab-szolgái részére tartott orvosi iskolájában azokat egész komolyan tanította. Így a szemhéj árpájának gyógyításánál a fájó részt a balkéz három újjával kellett körül kanyarítani, a másik marokba vett árpaszemet eldobva s egyet köpve e gyógyító szavakat háromszor elmondani: »nec mula parit, nec lapis lanam fert; nec huic morbo crescat caput, aut si creverit tabescat«. Más hasonló bűbajos mondásai: »daries, dardaries, astaturies, huat, huat, huat ista pista sista, domiabo damna castra et luxato«, vagy: »huat, huat, huat is tasis tasis, ardanuabon donna ustra«. ²⁾ A középkornak jelesekül tartott orvosai sem mentek ettől. Petrus Bayrus (1486—1518) két savojai herczegnek házi orvosa a nehéz szülés alkalmával füvekből főzetet csináltatott, ebből beadott a betegnek, aztán a vajudót a főzettel telt edényre ültette és rá kiáltott »Su, Ca, Midur« s ez használt (i). ³⁾

X A ráolvasásnak mai népies formái igen erősen emlékeztetnek az őseredetű szokásokra. Azok is melyek keresztény színezetűek, magukon viselik a pogányság jellegét annyira, hogy a buzgó keresztény előtt akár istenkáromlás számba is elmehetnének. Ezen ráolvasások megismertetnek egy pár ősi szellemmel, melyeknek az emberek a betegségeket köszönhatték. Természetesen ezek ellen irányult aztán a ráolvasás.

¹⁾ Idézve Századok 1874. VI. 390.

²⁾ Fekete L.: A gyógytan története. 61, 62.

³⁾ Baas: Grundriss der Geschichte der Medicin und des heilenden Standes. Stuttgart 1876. 236

A ráolvasás igen különféle szertartások közt történik a betegség természete szerint. A *hidegglelésnél* szokás *bodzát*, vagy székeleyesen *borzát vágni*. Ennek módjai a következők. A beteg elmegy a bodzafához s azt így szólítja meg: »Jó napot bodzafa! vendéget hoztam neked, (harmad- vagy mindennapos) hidegglelést, itt egyen meg a *fene* vele együtt, te reád hagyom, többé vissza sem nézek.«¹⁾ A székeley meg olyan gyalogbodzát keres, mely egy töről *három* ágat hajtott. Az egyik ágból vág egy darabot s *napfeljötte előtt* kimegy egy folyóviz partjára, a víz folyásával szembe áll s így szól: »Akkor rázzon ki engemet a hideg, a mikor ezt a bodzát meglátom« s ekkor a fején át, háta mögé a vízbe dobja.²⁾ Mindkét esetben lényeges, hogy hátra ne nézzen. A hidegglelésre írás útján is rá lehet olvasni. Már említettük azon módot, melylyel a lakásáról elmenő beteg rászédheti (l. 45. o.). Más módja az, hogy öt czédulára ráírjuk a beteg nevét, születése helyét, idejét s azt, hogy minő hideg rázza s aztán ezen szavakat: »Ezennel admoneállak tégedet, hogy ha nyolczad napok alatt vele a hideget el nem hagyatod, öszszekötözlek, megszáraztlok, kemenczébe vetlek és a széllel elfútatlak«. Ezen öt czédulát egymásután következő öt reggel egyenkint a tüzelő felé dobjuk s a nyolczadik napon a tűzben elégetjük.³⁾ — Az írás bevéve is, külsőleg alkalmazva is használ a hidegglelés ellen. Hogy a ráolvasás nem csak a nép közt talált hitelre, de a főurak között is, mutatja az 1670—1740 közt élt gróf Esterházy Ferencznek saját kezével írott, ráolvasásokat és babonás gyógyítási módokat tartalmazó könyvecskéje. Ebben a hidegglelés ellen két recipe van.

¹⁾ Századok 1874. VI. 334.

²⁾ Kozma id. mű. 36.

³⁾ U. ott.

1. A. AB. AB. C. ABCD. Ezen betűket kilencz sifire
 ABCDE. ABCDEF. kell írni, az első betűt az elsőre,
 ABCDEFG. ABCDEFGH. a másikat a másodikra és így tovább,
 ABCDEFGHI. és *megenni* hideglelés ellen.
2. Abracadabra x. N. B. Eztet
 Abracadabr x. vissza köll
 Abracadab x. írnyi nem
 Abracada x. szokás szerint;
 Abracad x. íh gyomorra, a mikor
 Abraca x. írja; semmit se szóljon;
 Abrac x. ha le írja, be ne po-
 Abra x. rozza, magátul száradjon;
 Abr x. ha férfi: jobb hóna alá, ha
 Ab x. nüstény: bal hóna alá kösse akármikor
 A x. *Ezzel sok száznak használtam hideglölés ellen.*¹⁾

A Bornemissza Péter superintendens által 1578-ban kiadott „*Ördögi kísértetekről*“ írt egyházi műben számos ráolvasás van, melyeket ő Tardoskeddi Szerencse Benedekné javas asszony után írt, a ki azokat saját vallomása szerint nagyanyjától tanulta. Ezen nagyanya azokat a XV. század végén tanulhatta, talán szintén nagyanyjától. Szövegük mutatja, mennyire össze van szövődve az ősi pogány vallás a kereszténységgel. A *csúz ellen* való ráolvasás:²⁾ »Uram mindenható Isten, mulék rögös nagy út, rajta megyen vala áldott Urunk Isten, elő találta hetven hét féle veres Csúzt. Monda áldott Urunk Úr Isten: hova indultatok ez rögös régi nagy úton? Meg szólala hetven hét féle veres Csúz: Ha minket azon kérdész Urunk Úr Isten, hova megyünk úgy mond: Mink is elmegyünk úgymond, ez fekete föld színére. Áldott ez testbe, teremtett ez lélekbe: szálás húsát szaggatjuk, piros vérét megisszuk, száz tetemét

¹⁾ Századok 1883. IV. 365.

²⁾ U. o. 1874. VI. 588., hol a régi XVI. századból való helyesírással van. Könnyebb megértés végett ezt és a következőket a mai helyesírással közlöm.

tördeljük, száz ízit, száz forczikáját (porczikáját). Hogy azt hallá áldott Urunk Isten: Tik se mehessetek úgymond ez fekete föld színére, ez én adottam testbe, teremtettem lélekbe, tik is siessetek az tenger szigetibe kegyetlen óriásoknak szálas húsát szaggassátok, piros vérét megigyátok. Azt meghallák, elsietének, menének tenger szigetiben. Ez embernek szeméből, szájából, fejéből, orczájából, piros véréből, szálas húsából, száz tetemiből kisiessen és eloszoljon hetvenhét féle csúz: folyó csúz, veres csúz, kék csúz, fejr csúz, köszvény, fájdalom, kelevény, kioszoljon, kiromoljon hetvenhét féle nyavalya ez emberből. — A beteget meg kell nevezni.

Fejfájás ellen: »Nemes Asszonyom Boldog Anya be mene szent templomba, leüleple az ő áldott aranyos szent székibe, az ő áldott szent fejét megesé fenyefüst csúz, fenyefüst kelevény, lefüggeszté az ő áldott szent fejét rajta, szent kedve könnyörödék, szent szíve szomorodék. Azt látá az ő áldott szent fia, monda: oh én szent anyám, mire szent fejed lefüggeszted, szent kedved megkönyörödött, szent szíved megszorodott? Hogy azt hallá asszonyunk Mária, mondá: Oh én áldott szent fiam, hogy ne szomorodjék az én áldott szent szívem, hogy ne függesszem az én áldott szent fejemet, hogy ne könnyöredjem az én áldott szent színemben. Az én áldott szent fejemet megesse (megeste) fenyefüst csúz, fenyefüst kelevény, hetvenhét féle fájdalom befogta száz tetememet. Hogy azt hallá áldott urunk Isten: Ne ijedj én szent anyám Mária, ím én megszorítom az én aranyos kendőtlen kezkenőmmel az te áldott szent fejedet, belőle kifusson fenyefüst csúz, fenyefüst kelevény, benne meg nem maradhasson hetvenhét féle fenyefüst csúz. Ez mai dicsőséges napon én is megszorítottam ez embernek fejét ez kendőtlen

kezkenővel, bűnös szájamból szent igéket reá mondotam: Ne ijedjél szent anyám Mária én vagyok mindennél nagyobb orvos, te vagy mindennél nagyobb bajos«. Miben állott itten a fejfájás gyógyításánál a lényeg? látjuk abban, hogy a betegnek fejét bekötötte kendőtlen, az az kendőzetlen, festetlen, tehát tiszta fehér kendővel és jól összeszorította, hogy a vérnek a fejbe todulását akadályozza s ezen egyszerű orvoslásnak kellett a hosszú ráolvasással megadni a csodatevő erőt.

Öklelet = nyilalás ellen: »Kergetik vala mi Urunkat az gonosz zsidók, megfogák, felfeszíték magas keresztfára, tövis koronával koronázzák, hegyes czuczával öklelék, vas szegvel szegezték, az ő áldott szent szívéből felindíták, az ő ökleletit, az ő szent meredöket, az ő kelvényit, azt meglátá az ő szent anyja, oh én áldott szent fiam, téged megfogtak az gonosz zsidók, felfeszítettek magas keresztfára, tövis koronával koronáztak, hegyes czuczával ökleltek, vas szeggel szegeztek. Ím én megnyomom a te áldott öt mély sebeddel az én hét épességemmel (fájdalmammal), szent Jánosnak ő arany györőivel. A mint megnyoma Szűz Mária az ő áldott szent fiának, én is ez embernek ugyan megnyomom Ur Istennek öt mély sebével asszonyunk Máriának szent hét épességével, szent Jánosnak ő arany györőivel«. (Az embert meg kell nevezni) A gyógyítás módját itten az »amint *megnyoma* Szűz Mária én is ez embernek ugyan *megnyomom*« kifejezésben kell keresnünk. A megnyomás azonos lehetett a nyilalásnál ma is követett eljárással, mely szerint a fájó testrészt zsírral megkenvén, kézzel erősen nyomogatva dörzsölik.

Menyelés, marjulás = ficzomodás: »Urunk Ur Isten felüle az ő szent szamarának nyergetlen hátára, elin-

dula Paradiczomba, be nem mehető Paradiczom kapujába, lába megbotlék, lába megczokék (megcsuklék?), csont mene ki helyéről, velő mene ki helyéről vér mene ki helyéről, Urunk Isten lefüggeszté az ő áldott szent fejét, szíve szomorodék, kedve könnyörödék. Azt meglátá az ő szent anyja . . . (stb. az eset elbeszélve, mint a fejfájásnál). . . . Hogy ezt halla az ő szent anyja Mária. Ne ijedj én áldott szent fiam, én az én szent kezemmel megfogom szent szamaradnak lábát, szent szájból szent ígét reá mondom, szent lehelletemet reá lehelem, csont megyen csonthoz, velő megyen velőhez, ér megyen érhez, in megyen inhöz, vér megyen vérhöz. Én is e mai napon megfogtam az én bűnös kezemmel az embernek (avagy oktalannak = állatnak) lábát (vagy kezét), én is szent ígét reá mondom, bűnös szájból *lehelletemet reá fúvom*, hogy helyekre menjenek«. A gyógyítás módját itt is magyarázza a ráolvasás szövege a »megfogtam . . . kezemmel az embernek lábát, kezét« szavakkal, csak azt nem teszi hozzá, — és helyére igazítottam. Csak a rálehelés szorúl majd magyarázatra.

Mennyire nem változtatott az idő az ilyen ráolvasáson, szembeszökővé lesz, ha mindjárt ide állítunk egy a XV-ik századból való, szintén a ficzomodás ellen használt ráolvasást: »Urunk Krisztus szamarát hátán Jeruzsálembé ha ment (e. h. mikor ment,) szamara megsántult vala, azt meglátá boldog asszony, az szót mondta vala, fiam Jézus Krisztus, nam (e. h. lám) megsántult lovad, Krisztus hallá az szót, monda, Én édes szülém, anyám, megsántult, mert lába ki marjult. Én édes fiam Jézus Krisztus parancsolok te szent híreddel és te akaratoddal, hogy az te lovad megvigassék«. Utána van írva »procul dubio«, azaz kétségen kívül használt. Ez

1488-ból való, tehát épen száz évvel régibb a fentebb felhozottnál.¹⁾ Az eszmemenetben, a felfogásban legcsekélyebb változás sincsen, az utóbbi csak valamivel rövidebb.

Még feltűnőbbé lesz a ráolvasásnak és a velejáró szertartásoknak századokon át változatlanul fenmaradó szívós élete, ha a *XV. század* végéről és a **XIX-ik század** végéről állítunk egymásmellé két teljesen egyező gyógyítási módot. Fentebb felhoztam, hogy a *székelyek közt* ma is szokás a hideglelésre *borzát* (bodzát) *vágni*, azt fején át hátra a vízbe dobni, mondván: »Akkor rázzon ki engemet a hideg, mikor ezt a bodzát meglátom«. A XV-ik század végén *Párkány környékén* dívott a szemdaganat ellen *gyalogfenyőt vágni*, ezt mondva: »ffenie váglak, mire arra hogy te vesey Jánosrol az semdegete«²⁾ azaz: »fenyő váglak, mire, arra hogy te veszejtsd Jánosról a szemdaganatot«. Itt nem csak igen nagy idő-, hanem nagy térbeli különbséget is látunk, és a babona ugyanaz.

Vajjon akadna-e ma betegség, melyet az orvosi tudomány ugyanazon módon kísértene meg gyógyítani, a mint azt tették a tudományos gyógyászat gyermekkorában négyszáz év előtt? A tudomány óriási lépésekkel halad előre, a néphit állandó.

Ne vegye rossz néven a szíves olvasó, ha még néhány népies gyógyítási módot hozok fel. Sok ilyennek ismerésére lenne szükségünk, hogy az ős magyar gyógyítási módnak megközelítő képét állíthassuk össze.

A ráolvasással kapcsolatban láttuk már a bodza-, a fenyő vágást, az írást, megkötést, dörzsölést, szorítást, rálehelést. Társulnak még vele: a *köpés*, az *öntés*. A köpés mint varázsoló mód ősrégi idők óta sze-

¹⁾ Ipolyi, Századok, 1892. évf. 2.

²⁾ U. o.

repele. Apollo a trójai Kassandrának adott jósló tehetséget szerencsétlenségek, bajok forrásává változtatta az által, hogy szájába köpött. Az argosi Polydos Minos királynak halottaiból feltámasztott fiát Glaukost kénytelen megtanítani a jóslásra és varázslásra, elmenetele előtt felszólítja azt, hogy köpjön a szájába. Glaukos megtette és erre egyszerre elfeledte minden tudományát.¹⁾ Grimm a német mythológiából számos példát hoz föl. Mi csak egy pár nálunk szokásosnak említésére szorítkozunk: A kinek szemén árpa nő, kezébe vesz egy szem árpát, ezzel háromszor megkerüli a kútat, ez alatt háromszor elmondja: »árpa árpa lekaszállak, a kút fenekére doblak«, azután háromszor utána köp. A kinek náthája van, az mondja valakinek gyorsan: »fakó szekér kender hám, te rád hagyom a náthám«. És ha aztán ő köp előbb háromszor, a betegség a másikra ragad. Szokás a pólyás gyermeket, ha megnézik, megköpködni, nehogy szemrül essék neki. — Az öntést láttuk alkalmazni a bőrbajoknál, egyszersmind mint mások megrontása által ható szert. A szemrül esést is öntéssel gyógyítják. Így a székelyeknél kézzel húzott keresztre egy vízzel töltött poharat tesznek s abba egy eleven szenet, három, darabra törve, bele vetnek s mondják: «Kék szem fekete szem. Kézzel vízzel lemosom. Hogy ha férfi igézet van rajta, hasadjon meg a , ha asszony ember, hasadjon meg a csicse.» Ekkor a pohár tetején háromszor keresztbe fútnak, a vízből a beteggel háromszor itatnak s hátgerinczét, homlokát, orrát, talpát és tenyerét megmosván, a megmaradt vizet nappal a házfedélre, estve pedig az ajtó mögött álló seprőre öntik, nehogy abba valaki bele lépjen, mert az ettől is bőrbetegséget kap.

¹⁾ Preller: Griech. Myth. I. 478.

Ha vízvetésnél — így hívják ezt a székelyek — a pohár fenekére két szén megy le, akkor férfi, ha pedig egy, akkor nő igézte meg a beteget.¹⁾ Egy másik módnál 9 izzó szenet dobnak a vízbe s így olvasnak »nem egy, nem kettő — — — nem kilencz, aztán a betegnek a szenes vízből inni adnak, majd a kéztőt kifelé fordítva balról jobbra húzott vonásokban megmossák a beteg homlokát, kezeit s a megmaradt vizet az ajtó sarokra öntik. Ha a betegséget szemről esés okozta, e kúrától bizonyosan meggyógyúl a beteg. Az igézéstől, szemtől jövőstől sorvadó gyermeket a vízzel, melyben kenyérsütéskor az izzó pemetét, szénvonót, lapátot eloltják, megmosni igen hasznos, különösen ha a mosás megfordított kézzel visszájára történik. A szemről esést úgy is fel lehet ismerni, ha cserép földbe vizet öntenek s ebbe három darab izzó szenet dobnak, ha a szén leszáll, biztos, hogy a baj szemtől jött s ekkor a betegnek a vizet az udvar közepén a fején át hátra kell loccsantania s a betegségtől bizonyosan megszabadúl. Az is igen hathatós, ha a gazda *napfelkölte* előtt vizet merítve, a megigézett gyermeket vagy marhát az eszterhéja alá állítja s aztán a fedélről leönti. A még kereszteletlen gyermeket hamar meg kell mosni, nehogy a boszorkány kicserélje.

A *tűz*-nek a régi magyar vallásrendszerben szintén fontos szereplése magyarázza, hogy a népszokásokban a tűz által való testi és erkölcsi megtisztulásba és így a tűznek gyógyító hatásába vetett hittel szintén gyakran találkozunk. A juhászok szent György éjszakáján bizonyos, általuk ismert fák ágaiból tüzet raknak s ettől a földből kijönnek azon füvek, melyek a sóba kevertetve a juhokat megóvják a dögtől. Nógrád-Lu-

¹⁾ Kozma, 35.

dányban szent Iván napján az esti harangszókor a palócz legények és leányok zsúppal kezökben kimennek a rétre s ott a szalmát 7 vagy 12 rakásba rakva meggyújtják, a gomolygó füst felé egy-egy köteg tisztos fűvet tartanak s mondják: »kelés ne legyen a testemen, törés ne legyen a lábomon«. Ha valakinek még is baja támad, a megfüstölt tisztos fűvel készített fűrdőt használ. Az ijedtség következtében keletkezett betegséget legbiztosabban úgy lehet gyógyítani, ha az illető tárgyából, melytől valaki megijedt, veszünk egy darabkát s azt elégetjük s a beteget azzal megfüstöljük. A szemről esésnél már láttuk az izzó parázs szerepét. Egy kecskeméti babona szerint az is igen használ ez ellen, ha a bajt férfiszem okozta, lábbravalójának madzagjából, inge kötőjéből és hajából kell egy-egy darabkát szerezni, ezt vöröshagymával összekeverni s ennek füstje fölé tartani a beteget. Az újszülött gyermek mellett, míg megkeresztelve nincsen, folytonosan gyertyát kell égetni, nehogy a boszorkány felváltsa. Ha pedig már gyanús lenne a gyerek, akkor az égő kályha tüze elé kell állítani, s ha váltott, rögtön megszólal s ilyenkor a rossz lélek a tűzbe rántja vagy pedig a boszorkány azonnal visszahozza az igazi gyereket, hogy a sajátját megmenthesse.¹⁾

Az égi testeknek az emberre gyakorolt hatása felől általános hitnek kifolyása, hogy azokat, valamint képeseknek tartják betegségek előidézésére, a babonás gyógyításnál is igénybe veszik. Így a *föld*-nek a torokfájásnál mint édes anyának panasolja el a beteg baját s Isten hatalmából, boldog Anya parancsolatával úgy kergeti ki a torok gyíkját, békáját stb. Vagy elmondja: »Édes anyám föld, te neked mondom, torkom fáj!«

¹⁾ Ipolyi: Magy. myth. 195—197.

erre a földet csókolja meg háromszor és mondjon el egy imádságot.¹⁾ A szemmel megvertet meggyógyítja, ha 9 buczkából vagy vakandturásból vett 2 marék földet megfőznek s ebben megfürösztik a beteget. A gyermeket a felváltástól megóvja, ha mindjárt születése után a földre teszik s atyja onnan emeli fel. A holdnak változása a néphit szerint nem csak az időjárásra, de a betegekre is nagy hatással van. Alig találánk egyhamar falusi anyát, a ki szívesen venné, ha az orvos a gyermeknek giliszta ellen való szert a hold növekedése idején adna, mert ez nem csak nem használ, hanem előmozdítja a giliszta fejlődését. A szer csak holdfogytán használ. A fiút új holdkor kell elválasztani, hogy erős, izmos legyen, a leányt jobb elválasztani holdfogytakor, nehogy nagymellűvé és begyessé váljék. Mindent, mitől szabadúlni kívánunk, holdfogytakor kell elővenni, így a kelések daganatok, szemölcsök, varak elleni *sympatheticus* szereket. A szemölcsöket csak a holdvilág segélyével lehet elveszíteni, ha a csordából hazajövő marhának szájában talált füvet megtisztítjuk, aztán napfelkölte előtt szedett harmatba áztatjuk s ezen harmattal a szemölcsöt három új hold vasárnapján megmossuk.²⁾ Még egyszerűbb szer ez. Egy szalmaszálat a bütykén átvágni, ezen bütykös véggel háromszor megszorítani a szemölcsöt, aztán a szalmát a trágyadombra hajítani ezt mondva: »Mire a hold elfogy, fogyjon el az én szemölcsöm is.« A fogfájást két újhold *péntekén* kell gyógyítani és pedig az ajtó közepibe állva és a holdra nézve ezt kell háromszor elmondani: »Isten jó napot új hold, új péntek; akkor fájjon az én fogam, mikor húst én eszem: gyíkhúst, kígyóhúst, békahúst!«

¹⁾ Századok 1871. VI. 384—386.

²⁾ U. o. 1883. 634.

A ki *napszűrást* kapott, annak *vak nap* van a fejében. Ezt ki lehet űzni, ha egy csuprot egy folyóból, ott, hol abba egy másik folyó ömlik, víz mentében megmerítünk. A csuporba 9 csepűcsomót és 9 szalmaszál bogot dobva, azt a tűzhöz teszik. A betegnek fejére illesztett tálba tesznek egy varró tűt, arra rá öntik a forró vizet, a csuprot betakarják és mondják: »Fejér nap, vörös nap, zöld nap, kék nap, sárga nap, fekete nap! Menj ki vak nap a fejből, mert a nagy nap úton ér!« Ezt kilencszer ismételvén, a beteg elmondja a »Miatyánk«-ot. Ekkor a vizet ismételforraltatják s az egész műtétet kilencszer hajtják végre. Végül megmosogatják a beteg fejét s a megmaradt vizet a folyó vízbe öntik — lefelé — hogy az a betegséget vigye el. A betegnek pedig felgyógyulásáig mindig *napfeljötté előtt* kell felkelnie. A napnak a jóabona és kuruzsolásnál általában igen kevés szerepe van. Minden kuruzsolásnak, a varázs szerek és bűvös művek szedésének mindig nap kelte előtt kell történnie; mert a felkelő nap megsemmisíti a bűvös hatást. Talán vonatkozásban áll itten a napnak fénye a szellemi fénynyel, mely előtt a babonának bűvölésnek hatálya szintén megszűnik.

Vannak oly ráolvasások, melyeknél csak a szavak bűvös ereje használ, minden gyógykezelés nélkül. Ilyenek például a *kikiáltás*, melylyel a székelyeknél a forróházban szenvedőt szokták gyógyítani, úgy, hogy valamely hozzá közel álló személy este meztelenre vetkőzik, aztán egy lepedőt borít magára, ki megy a kapu elébe, vagy a kürtő, a kémény alá áll s így kiált: »Halljad falu, halljad! az én fiamat (bátyámat vagy mást) a forró hideg rázza. A ki hallja, ragadjon arra!«¹⁾ Ilyenek

¹⁾ Kozma id. mű. 37.

továbbá a *babonás imádságok* például a *támadás* = kelés ellen. A támadásra keresztet kell vetni, mondván: »É tégedet keresztellek a Jézus, Mária nevében semminek! ekkor a beteg résztől le kell húzni a kezét a láb fejét s ott a földre keresztet vetni.¹⁾ — Ilyen a *tále* = tályog ellen való imádság, melyet Ipolyi egy 1656-iki kéziratból így közöl: »Fejér tale, kék Tale, szederjes Tale piros Tale, ződ Tale, can Tale, czus (csúzos) Tale hetvenhét féle Tale, ias-fias Tale, folyó Tale, minden féle Tale, hetvenhét féle fájdalom. Adjon lap-fának lapfa adjon szelemennek, szelemen adjon szarufának szarufa adjon lécznek, lécz adjon léczszegnek, léczszeg adjon somának, soma adjon póznának, pózna adjon szélnek, Ur Isten mondom az te szent parancsolatoddal Boldog Asszony az te szent igéddel, valahol (valamint) szél meg nem maradhat iziben czongaban (csontjában) termő tetemiben Nagy Péternek, meg ne maradhasson ez a hetvenhét féle Tale, szent Illés próféta fejszéve vágta, furójával fúrta, ezer angyalával megoszlatta, oszlik romlik termő tetemiben meg ne maradhasson (N. N-nek) ez a hetvenhét féle fájdalom iziben czongaban termő tetemiben meg ne maradhasson. Szuhul ez a hetvenhét féle Tale. Amen«. ²⁾

Ide sorozható még az *átok*. A legborzasztóbb betegségül tekinti a nép az általa rossz betegségnek nehéz nyavalyának nevezett eskórt (epilepsia). Ezt a javas asszony a beteg felett állva először szépen kéri, hagyja el a beteget. Mikor ez nem használ, szörnyű átkot mond rá s azzal végzi, »szemétdombon dögölj meg, a mi kutyánk egyen meg«. ³⁾

¹⁾ Századok 1874. 384.

²⁾ U. ott. 1872. 116. itt a mostani kiejtéssel és helyesírással közöltük.

³⁾ U. ott. 1874. 385.

Az itt felhozottakhoz hasonló népies, babonás gyógyító módok megérdemelnék, hogy az ország minden vidékén a legnagyobb gonddal összegyűjtetve kiadassanak. Csakis ezeknek igen részletes ismerete alapján lehetne megállapítanunk nemzetünk ősi korának vallási rendszerét, őseink hajdani szellemi műveltségének képét és a nép szellemi fejlődésében mutatkozó fokozatokat.

Az eddig felhozott ráolvasások, noha kétségkívül látszik rajtuk a keresztény vallás hatása, semmi összeköttetésben nem állanak a keresztény egyházal, sőt az őket, mint babonát elítéli. Nézzük meg magát a középkori egyházat, mint gyógyító tényezőt s azt találjuk, hogy az egyház emberei sok tekintetben egy szintvonalon állanak e téren a néppel. A papoknak mint a gyógyászattal tudományos alapon foglalkozóknak méltatását a következő korszak leírásának tartva fenn, itten csak az előbbiekkal összehasonlításul említsünk fel egy pár imádságot. A XVI. század elejéről való Peer codexben a dög halál ellen: »Örök mindenható istennek hatalma, az meg feszült cristusnak hatalmának érdeme: jézusnak békessége, hitnek erőssége: nemes asszonyunk szűz Máriának tisztasága: oltalmazzon védelmezzen engemet simont minden nemő dög halaltul: és az hertelen halaltul atya, fiu, szent lélek dicsőséges szent háromság. Ez után mondj 5 pater nostert és 7 ave Máriát.« Ugyanott „*Contra febres*“ czímen: »Christus országol †, cristus parancsol †, cristus győz †, oroszlan juda nemzetéből szabadoitsad meg simont minden nemő gonosztul és ez hideg leléstől, atyának fiúnak és szent léleknek nevében, pater noster, ave maria, credo«. Utána van írva, hogy: »morbos curat, febres sedat demonesque fugat et membra paralitica glutinat.«¹⁾ A

1) Nye'vemléktár. II. 85, 88.

szintén a XVI. századból eredő Thewrewk codex egy bizonyos »újlaki szent atya« által lelki és testi döghalál ellen való imádsággal ismertet meg, mely egyenesen kéri istentől a hatalmat, hogy a papok: »mi te szolgálid, kik azon szent sebeket (Krisztusnak sebeit) naponként tiszteljük, azon drágalátos szent vérnek *orvassagával* (orvosságával) döghalált, fekélyes halált, főfájdalmat, hirtelen halált és örök kárhozatot, érdemeljünk eltávoztatni.«¹⁾ A bújakór ellen az esztergomi 1512-iki misekönyvben a Jób tiszteletére szentelt misét találjuk²⁾ Ezen imákban és később felhozandó számos egyházi ténykedésben megtisztúlva látjuk az egyház embereinek keresztény felfogását, míg a ráolvasásokban megmaradt a számos pogánykori elem. De mindkét gyógyítás módnak közös alapja van, — a hit.

Kisértsük meg ezek után mythologiai, physiologiai, pszichologiai és ethikai alapokon összeszerkeszteni őskori gyógyászatunk képét.

Noha ősvallásunkat teljes egészében ismertető magyar mythológiáról nem beszélhetünk, és az ennek megírásához szükséges régi emlékek hiányában alig lehet ahoz reményünk; ha végig tekintünk nemzetünk művelődésének fejlődésén, a népszokásban, néphitben meggyökerezett egyes szavakból, babonákból a legrégebb korra vonatkozólag legalább megközelítőleg helyes következtetéseket vonhatunk le. Az őskori gyógyászatban mythologiai elemekül találjuk az égi testeket; a földet, napot, holdat, csillagokat, a szelet, a vizet és tüzet mint betegségeket okozó és gyógyító tényezőket. Ez a nomád népek természeti vallásának egyenes kifolyása. A tudomány is kellően méltányolja a talaj- és

¹⁾ U. ott. 326.

²⁾ Weszprémi II. Cent. 408.

éghajlati viszonyoknak az egészségre gyakorolt befolyását s felhasználja azokat a gyógyítás céljaira. Az ősi természetű vallásban élt ember csak ösztönszerűleg érezte az égi testeknek és elemeknek kedvező vagy kedvezőtlen hatását s az istenített nap, hold, föld mint imádat tárgyai követelték meg az áldozatot és könyörgést. A kereszténység istenének tisztelete lassan lett nemzetünk körében általánossá. A kereszténység első kezdetétől másfél száz év eltelte után is találkozunk még az ősi vallás kultusával. Még az egész XIII-ik századon át is folytonosan települnek be hazánkba az ősi hittel rokon vallási fogalmakkal bíró népek, különösen a kúrok, újra meg újra felelevenítve az ősi istenek s az azok tiszteletére tartott szertartások emlékeit. A középkor első századainak keresztény egyháza nem volt alkalmas arra, hogy a nép kebeléből kiirtsa az ősi vallással járt szokásokat. Törvényeink megparancsolták a mise hallgatást, az imákat, böjtöket, az ünnepek megünnepelését; az egyház kérlelhetlenül írtotta a régi vallás külső emlékeit; de a lényeg a nép körében annál is inkább fentartotta magát; mert a népnek tanítására, felvilágosítására senki sem gondolt és a kereszténység első századaiban nálunk is beérték azzal, ha a nép megtartotta az új vallás külsőségeit. Az egyház emberei megtámadták a régi babonákat, de megtartották a kereszténységbe az ó szövetségből átvetteket, például, hogy az ördög megszállhatja az embert és arra különféle betegségeket hoz és szorgalmasan úzték az exorcizmust, az ördögűzést imádság által; hogy a betegségek, különösen a nagy erővel fellépő járványok, nem természetes okoknak következményei, hanem isten csapása s ezeknek ellenszerei az imádság és más vallásos gyakorlatok. Lényegileg tekintve a dolgot, alig talál-

hatunk különbséget a két felfogás közt. A nép, mely mindig szívósan ragaszkodik régi szokásai és intézményeihez, nem láthatta át, miért kellene szakítania az ősi mythosokból fennmaradt szellemeivel a *gutá*-val, *fene* vel, *nyavalyá*-val, melyek épen úgy szállották meg az embert, mint a kereszténység *ördöge* és melyek ellen épen úgy védekezhetett, mint ez ellen. Fentebb láttuk, hogy a XV-ik század végén divott és a XIX-ik század végén divó babonák közt semmi különbség nincs. Később folytonos fejlődésben fogjuk látni az orvosi történetben fontos babonákat és balhiedelmeket. Az eddig mondottak is meggyőzhetnek arról, hogy a ma uralkodóknak gyökereit évezredek előtti időben kell keresnünk.

Mythologiai elemekül említők a *guta*, *fene*, *nyavalya*, *rossz*, *hideg* neveket. Ezeket mind betegségeket okozott szellemekül tekintette az ősi hit s a betegségek jellege szerint felruházta őket különféle jelzőkkel s hatásukat is különbözően jelzi. Így a *guta megüti* az embert, ennek alfaja, az enyhébb *lapos* *guta*, csak *megsimítja*. A *fene megette* az embert az által, hogy rajta a testet elenyésztető fekélyeket támasztott, ezeknek minősége szerint volt aztán *fekete* *fene*, *fészkes* *fene* stb. De azt látjuk, hogy általában is használták az egyes betegségek legsúlyosabb, leggonoszabb indulatú fajainak jelzésére, így a fejfájás gyógyítására használt, fentebb közölt ráolvasásban: »*fene* csúz, *fene* kelevény«. Épen úgy mint a vásott, rossz gyerekre, emberre ma is széltiben használják a *fene* *gyerek*, *fene* *ember* jelzést. A fenének romboló, elenyésztő hatását mutatják a népies szólásmódok: »Egyen meg a *fene*«, az az = pusztulj el. »Megette a *fene*«, mondják arra, a mi elveszett.

A „nyavalya“ általános neve a betegségeknek. A magyar köznép a beteges embert nyavalyásnak mondja. Megkülönbözteti aztán a »rossz nyavalyát« vagy rövidesen a »rossz«-at. A nyavalya törős embert ma is a rossz szellemektől, az ördögtől megszállottnak tartja, épen úgy mint a törökök és más keleti népek.

A „hideg“ a nép felfogása szerint nem jelzi a test belső melegének a hiányát, hanem szintén egy lázas betegségeket okozó régi szellemnek emléke, mely fölkeresi az embert, hogy gyötörje. Mutatja ezt az, hogy a hideg lázat egyszerűen hideglelésnek, a forró lázakat pedig *forró hideglelésnek* nevezi. A gyógyításnál hogyan személyesítik, azt fentebb láttuk.

A keresztény és pogány mythologia sajátos keveredését találjuk fel a közölt ráolvasásokban. A keresztények istene szóba állva a „Csúz“-zal, megtudja annak szándékát s nem engedi, hogy ez az ő hivébe menjen, de elküldi a pogány világ emlékeként élő *óriások* ellen. Az örök boldogság hazájában, hol a keresztény felfogás szerint nincs semmi fájdalom, élő istenanya fölött is hatalmat ad a néphit a fene csúznak, fene kelevénynek. Akár csak az ősi vallásnak jó és rossz szellemeit látnók egymással harczban állani, vagy a hatalmas Zeust olympusi trónusán a mythologiai fejfájással.

Azt is látjuk, hogy a néphit szerint ezen betegségeket okozó szellemek nem laknak a föld színén, hanem valahol valamely szellemországban. Az úr isten ugyanis egy réges régi nagy úton találkozik a „Csúz“-okkal s ezek, kérdésére, hogy hova indultok? felelik: »Mink is elmegyünk ez fekete föld *színére*«.

Az *áldás* és *átok*, mint betegségeket okozó és gyógyító tényezők, szintén mythologiai elemek, noha azoknak általános lélektani magyarázatot is adhatunk.

A physiologia, mint a természettudományoknak egyik ága, egészen új keletű tudomány. Hajdan az embert, mint isten képmására alkotott lényt az állatvilág fölött álló kivételes teremtménynek tekintették, kinek életnyilvánulásai nem a test természeti tulajdonságainak, hanem a lélek erkölcsi életének szempontjából képezhették a vizsgálódás tárgyát. A test mindenütt, hol a lélek halhatatlanságába vetett hit meg volt és meg van, alárendelt szerepet játszik. Nem a test egészséges vagy beteg állapotától függ az embernek lelki állapota, hanem megfordítva a lelki állapotok gyakorolnak döntő befolyást a testre. A műveltség alacsony fokán álló népeknél, és köznépünknel ma is, legnagyobb-részt azt tapasztaljuk, hogy a testnek gondozása igen alárendelt jelentőségű; mert egyrészt a tudatlan ember nem ismeri testének szervezetét, az egyes szervek élet-tani feladatait és azoknak igényeit, hogy a rendes élet-működés végzésére szükséges épségben megtartassanak, másrészt azon hite, hogy teljesen alá van rendelve a magasabb hatalmaknak, melyeknek akarata reá nézve egyedül iránytadó, hiába való törekvésnek tünteti föl a test gondozását, a mi csak a lélek rovására történhetik. Látjuk ezen felfogást különösen a keleti népeknél, hol a keringő dervisek az önkivületi állapotig kínozzák magukat. A hindu bálvány-istenének szekere által elgázolva boldognak érzi magát, mert testi szenvedései árán megmenti lelki életét. Az ősi magyar vallás híve a túlvilági életben a testi gyönyörök fokozott mérvű élvezését reménylette; miért gondozta volna tehát testét itten valami nagyobb mértékben? A középkori keresztény felfogás a lélek üdve biztosításának legbiztosabb módjául szintén a test sanyargatását tekintette. A »mens sana in corpore sano« elve csak

a képzettség magas fokán álló népeknél érvényesülhetett s ma is csak az olyan egyéneknél érvényesül, a kik a lélek rendszeres működésének alapfeltételül a megfelelő testi szervek épségét tekintik.

A psychológiát physiologiai alapra fektetni csak az újabb időknek jutott feladatúl s ma is vajmi kevesen értik át tisztán a kettő közötti összefüggést. A természet-tudományokban jártas ember ismervén testi szervezetének a reá ható természeti tényezőkhöz való viszonyát, könnyen feltalálja az egészségére károsan ható okot és tudatosan igyekszik annak hatását ellensúlyozni vagy ellensúlyoztatni azok által, kiknek tudásáról meg van győződve. A műveltség alacsony fokán álló képzeleti betegségének okait s a mint ezeknek megállapításánál képzeletéé a fő szerep, úgy a gyógyításnál is a képzeletből eredő hit és nem a tudásból származó meggyőződés hat reá. Az átok, igézés, szemmel verés, szemről esés vagy szemtől jövés következtében támadó betegségekbe vetett hit élet- és lélektani okokra vezethetők vissza. A kötés-, öntés, kikiáltásban is feltalálhatjuk a lélektani alapot.

A művelt társadalmi körökben a szitkozódást, átkozódást egyszerűen csak illetlen dolognak tekintjük s az általok felidézett kellemetlen hatás csak olyan, mint a melyet bármely más illetlen szó vagy tett kelt föl. A kedélyéletre, a testi szervezetre állandó, rossz hatást az nem gyakorol. De a vallásos meggyőződésébe és képzelme világába egészen elmerülő, mondhatni szellemi életet egyedül abban élő tudatlan tömeg azokban istenének vagy isteneinek közvetlen sértését, azok haragjának felidézését látva, annál erősebben meg van győződve arról, hogy a megtorlás nem marad el, minél kevésbbé tisztúltak az istenségről való fogalmai.

A természeti vallásrendszereknek jó és rossz szellemei benépesítették az ember egész környezetét, megértették az embernek hívó szózatát s a néphit szerint meg is hallgatták azt. A közölt ráolvasások arra mutatnak, hogy a nép hiszi, miszerint a neki bajt okozó szellemek az embernek engedelmeskedni tartoznak és engedelmeskednek is annak, a ki tudja a módját, hogy lehet őket arra kényszeríteni. A szellemeket aztán felidézik vagy azért, hogy általok mást megrontsanak vagy, hogy a megrontottnak elhagyására kényszerítsék és így az illetőt meggyógyítsák. Az ilyen meggyőződés mellett az átkozó, igéző szavak nem ritkán hatnak csodálatosnak látszó, de lélektanilag természetes módon az embernek élettani működésére s a megátkozott, megigézett, túlcsigázott képzelmenek hatása alatt valóban megbetegszik. Ugyanezen lélektani alapon keletkező meggyőződés ad gyógyító erőt a ráolvasásnak s a kuruzsolás számos fájának. A boszorkány perekből látjuk, hogy az képes leginkább elvenni az átok, az igezés hatását, a ki azt felidézte.

A szemnek, a szónak lélektani és élettani hatása szintén különböző a műveltség különböző fokán álló emberekre. A szemre ruházott jelzők mind megannyi lelki állapotnak kifejezői. A szem kifejezése iránt való fogékonyság nagyban függ a kedélyhangulattól, vérmérséklettől és a képzelemtől. A magyart ma is jellemzi sangvinicus vérmérsékletéből kifolyó könnyen hevülő kedélye és képzelme. A pusztákon élt, életüket vesztes harczok és békés pásztorkodás közt mindig a szabad természet ölében élt ősök nem voltak kitéve sem a más népfajokkal való keveredésnek, sem a civilizatio által az ember eredeti természetére gyakorolt hatásoknak. Lelki életüket helyesebben lehet kedélyinek, mint

szelleminek nevezni. Ismereteik inkább a képzelem, mint a tudás szüleményei. A természeti hajlamoknak egészen átengedett népnek túl csapongó képzelete igen fogékony minden iránt, a mit megmagyarázhatlannak, csodásnak lát. Valamint a gyermek nem bírja elrejteni érzelmét s szülőinek, tanítóinak tekintete képes egész lelke világát átkutatni és felfedezni ebben a jó és rossz tulajdonságokat, mi által a gyermek kedélyvilágára és közvetve testi állapotaira is hat; úgy a műveltség alacsony fokán álló embernek lelkébe is könnyen behatolhat szemén át a lélekbúvár vizsgáló tekintete. Igen gyakran látjuk, hogy a köznép, ha mindenki más előtt képes is eltitkolni tetteit és érzelmeit, lelki atyjának szemei előtt, nem képes azt tenni. Képzelme oly magas polczra állítja Istennek helyettesét, hogy ezt képesnek tartja kiolvasni lelkének legtitkosabb gondolatait is. Az ősidők papjainak, papnőinek s az ezek tudását elleső későbbi utódaiknak a kuru-szóknak, — boszorkányoknak tekintete hasonló lélektani okokból hasonló hatást gyakorolhatott. A kitől bármi ok miatt tartanunk kell, annak tekintetét ösztönszerűleg kerülni szoktuk s egy-egy élesebb pillantásánál már-már látni véljük, hogy titkunkat felismerte s beáll a félelem érzetével egy idejüleg fellépő lelki és testi nyugtalanság, sokszor betegség. Ezen és hasonló lélektani okok igen könnyen megérthetővé teszik a szemnek ártó hatásáról táplált véleményt. De ugyancsak ezen alapon megfejthető, hogy miért érzi magát sok beteg azonnal jobban, mihelyt orvosa, kiből bíz, csak reá tekintett.

A vallási érzelemmel együtt járó alárendeltség érzete biztosította az ősvallás papjai részére a hitet nem csak vallási ténykedéseikben, hanem a nép lelki

és testi bajaiban való gyógyító képességében is. Kezdetben ezen hit kétségkívül tiszta volt, mint a gyermek bizodalma szülői iránt. Később, mikor a mysticismus leplébe burkolva a papi renden kívül állók is kezdik gyakorolni a vallási ténykedésből ellesett gyógyítást, az általánosabbá lesz ugyan, de a tudatlanság kezei közé kerülve épen úgy elveszíti eredeti jellegét, mint maga az ősi vallás, mikor a kereszténység elveivel és világnézetével keveredésbe, majd összeütközésbe jön. Az orvoslást űző papok és papnőknek, — kik közt őseinknél, igen könnyen feltételezhetően, épen úgy szállottak a gyógyászati ismeretek nemzedékről nemzedékre, mint az egyptomiaknál — mestersége egészen elfajult. A kereszténység behozásával megkezdődött az ősi vallás üldöztetése, minek következtében a titkolódzás s ezzel a régi vallási szertartások titokszerűsége növekedett, de ki nem pusztult. Nagy értékűek erre vonatkozólag a *Magyar mythologia* tudós írójának, a ki egyszersmind nagy nevű katolikus főpap is volt, nyilatkozatai. »A varázs mai eszméje s lényegének vizsgálatára nézve — úgymond — fontos a historiai momentumok szemmel tartása. Midőn egész népségek régibb vallásukat újabbakkal felcserélték, számos régi hiteshiméket és cselekvényeket tartának még fel, melyek mintegy a köznap élet szokásai és teendőivel az ősi vallásban összekötve, ezekkel egészen elvegyűltek. Ezeknek további összefüggéstelen s okozatlan gyakorlása idővel egészen értelmetlenné levén s nélkülözvén az egykori vallás által gyakorlásuknak a megfelelő módon és célra való intézését s alkalmazását, mint szakadozott, öntudatlan s nem értett cselekvény egészen érthetetlen s az okozatot nélkülöző magia, varázs, babona színét vette föl s mai alakjában ezzel elvegyűlt. A mai varázs s ba-

bona nyomokban a régi istenségekrőli képzetek, azok nevei elvegyűlnek. Számos mai babonás tény, ige, szer amazok neveire, tulajdonságai és tiszteletére ó vallási eszközökre, szokások s teendőkre vonatkozik, melyek csak az említett módon aljasultak varázsszá. A varázs vizsgálata a mythologiákban csak e tekintetben bír eredménynyel; mindazon egyes varázsúl vett jelenségek, mint a *fetis*, *magia*, *samanismus* stb. egy és más mythologiai hitágazatok közt feloszthatók, mint: a természetiszteletre, a papok jós tehetségébe vetett hitre stb. s az mit ma mi varázsnak tartunk s ilyennek néziünk, az ős vallásra nézve a legdúsabb értelemmel áll elő, annak hitczikkei magyarázatáúl. (392—393. old.) »Az *igézés* az az szó általi bűvölés, mi mellett legjobban magyarázza meg a bűv gyakorlatát az olvasás szó, miszerint t. i. ezen igézés = igék elmondása kurrogatás bizonyos írásból vagy könyvből kiolvasás által történt volna, minőt, hogy már a pogány korban csak a papok és papnők gyakorolhattak; nyilván való lesz. Sok érdekeseket is tudnak még nálunk e tekintetben a népmondák s általában a képzet a garabonczásokról, kik mindig könyvvel képzelvék, melyből a bűvöt kiolvassák, valamint az önállóan is még nevezetes bűvös könyvek s íratokról. Lényegük egyszerűen abban áll, hogy azok a pogány vallás imádságai, áldásformulái voltak, melyek a szükségben, baj és betegségben alkalmazva a tárgyra, melytől a menekedés, szabadulás kívánatos, vagy minek megnyerése óhajtott volt, elmondattak. Innét képzelhető egyszersmind, mennyire becsesek ezen emlékek mythologiai tekintetből, miután nem csak eredetre az ó vallásból folynak ki, de különösen annak istenségi neveire, azok tulajdonságaira s általában pogány vallási képzetekre vonatkoznak. A

mint ezek közül számosan *maig*, vagy legalább a középkori emlékekben s mélyen azontúl utóbbi időkig fentarták magukat, természetesen eredetiségükből igen sokat vesztek, sőt a pogány istenségek nevei s képzeleti helyébe már keresztényekéi tétettek«. (396—397. old.) »Mind ezen elnevezések — t. i. *igézés, vesztés, megvesztés, megverés, megtevés* vagy *tétemény, megrontás, megkötés* stb. — a mennyire még *maig* jelentésük kivehető, nyilván bizonyos cselekvésekre vonatkoznak; a varázs még végzeties tündéri tulajdonság értelmével állhat; a *kuruzs, igézés, olvasás*: a szó, ének, ima elmondásában lelik megfejtésüket; míg az *íralás, vajakolás* talán az írást, jel csinálást s valószínűleg egyiránt az ír általi gyógyítást fejezik ki; ezekben állott a *megcselekvés* s ezeknek kifolyása volt a *megcselekedett állapot*, mely ma épen úgy a rosszra, mint a bűvtől eredő bajra használt kifejezés, miként magok a fentebbi nevek csak rossz értelemben szolgálnak már a bűv, varázs, kuruzs jelentésére. Sajátlag és eredetileg azonban, mint látni, azok nem egyebek voltak mint a *pogány vallási tisztelet részletei és cselekvényei*; a vallás által hitt végzeties varázs, a vallási s istenitiszteleti imák elmondása, az az igézése, éneklése, olvasása, a papok és papnők által gyakorolt íralás, gyógyítás, vajakolás. Mire az óvallás s vele ezen gyakorlatoknak vallásos eszméje, kifolyása megszűnt; azok még tovább is, mint gyakorlati vallás folyvást gyakoroltatának. Nem sokára értelemvesztve, búbáj s ördögi, ellenségesnek magyarázott cselekvésként maradtak fen már csak, melyeknek azontúl csak rossz értelem tulajdonított s a mi még csodás, természetfeletti, emberi erőn túli fogalmakban nyilatkozott, az az ördög, a rossz szellem művének tartatott. Így lőnek az óvallás sajátlagi cselekvényei.

szertartásai, gyakorlata bűbájjá, varázsszá. (402. old.)
Boszorkányokká lettek a kiszolgált papnők. Kezükből
gyógyszerek, írek, italok méreggá, kantérozássá, báj-
szállá; a szertartások, áldozatok, jóslat — bűvöléssé,
varázsszá. Már csak titkos, aljas, rossz ügyekben, go-
nosz, ártani kívánó szándékból folyamodtak hozzájuk
és ők aljas s bűnös módon segítének; így lőn, hogy
egész cselekvésük amaz előbbi, mintegy józan s áldá-
sosnak tekinthető helyébe vétkessé s kárhozatosná vált.
Kizárva az istenség tiszteletéből, ördögszolgálattá lett;
mert nem a jó, de a gonosz főbb lények segítségével
szertartásukat s befolyásukat. Az ősvallási hitczikkek,
szertartások, cselekvények az ősvallás gyakorlata ki-
múltával a babonába aljasodva maradtak fenn; mi annál
természetesebb volt, hogy fennmaradtak, mert *az ősvallás-
okba az élet s természet bizonyos kellékeiből tértek át*
így ezekkel összefüggőleg még azután is fennmarad-
tak, midőn a vallásból kitértek volt. Így lőnek a
papok és áldozárok titkos, bűvös gonosztevőkké, (male-
fici), a jós papnők a gonosz szellemtől megszállott bo-
szorkányokká (pythonissa); kikhez azonban a megszo-
tottság, az ősi, nemzeti szokásokhoz természetes ragasz-
kodás, az új állapotok által megsértett köz- és szemé-
lyes érdek, vakhit, tudatlanság, nyomor és véték még
okokat vonzott. Ezen tényezők eszközlék, hogy akár
általában egy ily bűvös, boszorkányinak jelzett, ártalmas
szemfényesztők, kuruzsolók személyzete és gyakorlata
sokakban fennlétezett; akár pedig, hogy az egyes ily
rossz akaratúakra vagy öntudatos és öntudatlan vak-
hitben élőkre ezen összevágó események által kelet-
kezett, nagyítottan s túlzottan képzelt ábrándok reájok
képzeltettek.¹⁾

¹⁾ Ipolyi: Magyar myth. A szövegben (-)be tett oldalak, és 408—409.

Ismerve már a magyar ősvallás és általában a keleti népek papjainak a természethez való viszonyát az idézett mythologiai fejtegetéseket bízvást alkalmazhatjuk az őskori magyar gyógyászatra is. A kereszténység fejlődési menete mutatja, hogy általában több századra volt szükség, míg az az őskori babonás és balhiedelmektől megtisztult, mint tisztán szellemi vallás lépett előtérbe. A magyar nemzet elfogadva a kereszténységet, sokáig csak ennek külsőségeiben nyilatkozott keresztény volta, lényegben az ősvalláshoz ragaszkodását többször erőszakosan nyilvánította s a berkekben, patakok mellett áldozást s az ősvallás egyélszertartásainak gyakorlását még a XI. század végét is törvénnyel kellett tiltani, de fentartotta az magát még sokkal később is. A vallás titkos gyakorlásával századról századra átment az azzal kapcsolatban álló orvosi gyakorlat is. A keresztény egyháznak nálunk megalapítása, szemben az ősi hittel, forradalmi tény volt s mint az rendszeren történni szokott, a győztes új rendszer üldözte a régit s annak emlékeit kiírtani törekedett. Az ősvallás szertartásainak helyére könnyen lehetett a nép elé állítani az újéit, melyek ekkor már teljesen kifejlődve készen állottak, de oly intézménye nem voltak a kereszténységnek, melyekkel azonnal helyesebb irányban pótolhatta volna a néphitbe kitörőhetlenül bevéődött, a vallással szoros kapcsolatban állott meggyőződéseket, minő volt a papok orvosi tudományába vetett bizalom. És az új egyháznak nálunk kezdetben a képzettség nem magas fokán állott papjai hogy a nép lelkében egészen betölthessék a régiek helyét, a népnek nem csak lelki, de testi orvosai válnak akarnak lenni. Az ezen célra választott eszköz lényegileg miben sem különbözik a régitől, csak a forma

lett a keresztény felfogáshoz alakítva. A pogánykor igézése, ráolvasása és kiolvasásának helyébe lép a keresztény ima, exorcismus, a régi istenek és szellemeknek neveit az újakkal cserélve fel, mint azt már láttuk és még lesz alkalmunk látni. Tudományosan képzett orvosaink nincsenek, az orvos nevet méltán érdemlő szerzetesek hatása kezdetben igen kis körökre terjed ki, a nép századokon át tudatlanságban van és így nem találunk semmi oly tényezőt, mely az ősi szokásokat kiírtani s a többi között a nép körében elterjedt régi gyógyításmódot észszerűbbel, jobbal s a mi a legfőbb, a nép által elfogadhatóbbal pótolni képes lett volna.

Tárgyalásunk fonalán lépésről-lépésre fogjuk látni, mily alakokban megy át az ősi gyógyítási mód, vagy nevezzük azt babonának, kuruzsolásnak, a tudomány körébe és hogyan tartja az fen magát az egyes századok legműveltebb köreiben is. Ezen történeti fejlődés legjobban bizonyítja, hogy őskori gyógyászatunk nem különbözhetett a nép körében ma szélteben dívó gyógyítási módoktól. A falusi néppel gyakran érintkező orvosaink bizonyára számos olyan egyént ismernek, kihez messze vidékről mennek, természetesen nagy titokban, a betegek. Ha az ilyen kuruzsolóknak nevezett paraszt orvosolók elárulnák féltékenyen őrzött titkaikat, nem annyira szereiket, mint inkább az azok használatánál alkalmazott, bűvös erejűnek vélt jeleiket és mondókáikat s ezek híven összegyűjtetnének; csak akkor láthatnók világosan őskori gyógyászatunkat, —
a mai népies gyógyászatnak tükrében.



II.

Az Árpádházból származott királyok kora 1000—1301-ig.

a) Orvosok.

Az általános orvosi történetben nem tartanám indokolhatónak az ezen fejezet fölébe írt czímet; mert ottan csak az orvosi tudomány haladásában korszakot alkotó irányzatok föllépése szerint lehet helyesen megtenni a felosztást. Feladatomban nem az orvosi tudomány fejlődésének, hanem a magyar orvosi rend és a közegészségügyi intézmények történetének ismertetése lévén; oly eseményeket kell a beosztás alapjául vennem melyek a mi viszonyainknak leginkább megfelelnek. Nálunk a közművelődés legfontosabb mozzanatai elválaszthatlan kapcsolatban állanak történelmünk kiválóbb politikai eseményeivel. Ha ezektől elakarnánk tekinteni, a keresztény korszak első időszakának záró pontjául vehetnők itten az 1276-ik évet, mint nálunk az első egyetemi ranggal bírt főiskolának keletkezését. De az Anjouknak hazánk történetében fellépése a tudományos élet minden terén sokkal nagyobb hatású volt, mint hogy azt egy kevésbé jelentékeny szerepet játszott főiskolánk mellett mellőzhetnők. A kereszténységnek nemzetünk által felvételét veszem a második

korszak kinduló pontjának; mert ez vezette be nemzetünket az európai kultur nemzetek sorába s a mint állami intézményeinket a műveltség magasabb fokán állott szomszédoktól vettük át, úgy mindig ezek gyakoroltak hatást művelődésünk minden ágának fejlődésére és pedig rendszeren oly mérvben, a minő politikai összeköttetéseink voltak egyik másik állammal.

Ezen általános hatások érezhetők orvosi történetünkön is. Ezért, habár az általános orvosi történetnek részletezésébe nem bocsátkozunk, elkerülhetlennek tartom itt és a következő időszakokban is rövid jellemzését adni az orvosi tudomány általános állásának és az orvosi gyakorlattal foglalkozók helyzetének; mert hazai viszonyaink csakis ezeknek segítségével világíthatók meg.¹⁾

A nyugatrómai birodalom bukása után hosszú időre megszakadtak a görögök és rómaiak által sok századon át gondosan ápolt tudományosságunk s ezzel az orvosi tudomány fejlődésének fonalai. A kereszténység kezdetben természetes ellensége volt az ókor pogány vallási eszméinek és világnézetének alapján fejlődött műveltségnek. Hippokrates, Plato, Aristoteles Galenus tanai nem merülnek ugyan egészen feledésbe; mert egyes keresztény egyház-atyák nemcsak gondosan őrizték a régi írókat, hanem orvosi munkák irásával magok is foglalkoztak²⁾: de azon általánosan uralkodott fel-

¹⁾ A bíráló bizottság által adott directiva helyesen jegyezte meg, hogy: „Ha a munka részletesen fejtegeti az orvosi tudomány fejlődését külföldön, így a munka nagyobb részét oly fejezetek foglalják el, melyek az orvosi tudomány fejlődésének már megírt s megjelent történelmeinek kivonatát képezve nem eredetiek, sem a tulajdonképeni feladatnak meg nem felelők.“ Ezért szorítok csak a mi viszonyaink megértéséhez elkerülhetetlenül szükséges általános részleteknek közlésére.

²⁾ Péld. Alexandriai Kelemen. I. Haeser; *Gesch. der Medizin und der epidemischen Krankheiten.* Jena 1875. I. 431.

fogás, hogy a földi lét csak előkészület a mennyek életre és így a hit egyedül vezethet a boldogság útjára, elhanyagolja a tudást, el a testnek gondozását és ennek következtében az orvosi tudományt is. E azonban csak az emberiség nagy tömegének ismeretkörüre vonatkozólag mondható ilyen általánosságban. A keresztény egyház, mint a középkori intézményeknek alapköve, épen az újabb orvosi tudománynak is alapjává lett az által, hogy az orvosi gyakorlatot szoros kapcsolatba hozta a vallással.

Az ókor leghatalmasabb birodalmában, a rómaiban a császárság korában aláhanyatlott erkölcsök között a nagy tömeg szenvedései iránt nem volt semmi érzék. Az elgyengült, elaggott vagy elbetegesedett rabszolgákat eladták, vagy veszni hagyták, mint értéktelen tárgyat. Ezen önző felfogással szemben lép föl Krisztus elve: „Szeresd felebarátodat mint önnön magadat“, és „Ami jót testvéreim közül a legkisebbel tesztek, azt velem teszitek és mennyei atyám visszatéríti azt nektek“. Ezen alapon fejlődik ki a keresztényi szeretetnek azon sokoldalú nyilvánulása, melyen felépülnek a középkor emberbaráti intézményei. A szeretet ezen tanaiból következett, hogy már az első keresztény hitközségekben voltak a segélyezésre szorulóknak, különösen a betegeknek gondozására rendelt diakonusok és diakonissák. Mikor a kereszténység uralkodó vallássá lett, nagy mérvű tevékenységet fejt ki a jótékonyság gyakorlása körül. Keletkeznek kórházak, szegény- és árvaházak, elhagyott gyermekek felfogadására szolgáló szeretetházak, a zarándokok ellátására fogadók, fürdők, mind mint istennek tetsző keresztényi intézmények. Ezekben mindig gyakorlott ápolók, ápolónők, fürdőzők állottak rendelkezésre. Az érseki, püspöki iskolákban mindenütt tanították az

orvosi ismeretek elemeit egyházi szempontból, mint medicina pastoralist, hogy a papok hiveiknek ne csak lelki, de testi bajaikban is segítők lehessenek. Majd a szerzetesi élet szervezése után a kolostorok iskolái tűnnek ki az orvoslás terén.

Tárgyunk szempontjából kiváló figyelmet érdemelnek a szent Benedekről nevezett szerzetes rendnek monte-casinoi és salerno-i orvosi iskolái. A rendnek és a monte-casinoi zárdának alapítója Nursiai szent Benedek († 544) hódolva a kereszténység első korában uralkodó elvnek, hogy valamint a betegség, úgy a gyógyulás is Istentől jön, rendtársainak megengedi a gyógyítást *imádság* és más *vallásos cselekedetek által*. De már egyik közeli követője Cassiodorus (470—560), a híres történetíró, belépve a rendbe, ajánlotta Hippokratés, Galenus, Celsus, Dioscorides tanulmányozását s így a régi híres orvosok művei csakhamar meghonosodtak a zárda falai között, honnan aztán ismeretük Európa-szerte terjedt. A rend apátjai közül mint orvosi írók kitűntek: *Bertharius* († 883), *II. Alphanus*, *Desiderius*, a ki 1086-ban III. Viktor néven pápává lett. Mindnyájokat túlszárnyalta hírben az arab tudományosságunk Európába átültetője *Constantinus Africanus* († 1087). A zárda híre messze földről vonzotta az orvosi tudományt tanulni vágyókat és a gyógyulást keresőket, közöttük II. Henrik császárt.¹⁾

Monte-Casino elhomályosította Salernonak híre. Ezen, már a rómaiak korában nevezetes fürdőhely a keresztény korban híres búcsújáró helylyé is lett s az ott megtelepedett szent Benedek-rendű szerzetesek gondos művelőivé váltak az orvosi tudománynak. A salerno-i orvosi iskola keletkezésének kora ismeretlen. A

¹⁾ Haeser id. műve. I. 614—615. Baas id. m. 205—207.

X. század végén már virágzik az. Nem tisztán szerzetesi iskola, tanítottak ottan világiak és pedig nemcsak férfiak, hanem a tanárok nejei és leányai s más nők is, kik közül az orvosi tudomány terén mint írók többek hírnévre tettek szert. Az iskola nagy hírnevét leginkább annak köszönhette, hogy hosszú időn át egyedüli intézet volt a keresztény nyugaton, hol magasabb orvosképzettséget lehetett szerezni.

A XII. században már több helyen tanították a orvosi tudományt; a montepellieri egyetemen 1141 Bolognában 1156-tól, majd a következő században Páduában 1221-től. Az 1224-ben Nápolyban II. Frigyes császár által alapított egyetem erős versenytársává lett Salernonak, melynek híres iskolája ezen túl erősen hanyatlott. A párizsi egyetemen 1213 óta említettnek orvos tanárok, az 1235—1270 közti időben szintén kifejlődött az orvosi kar (»École de physique«). Valencziában 1199-ben, Salamancában 1243-ban alapították az egyetem, az oxfordi és cambridgei főiskolában már 1200 előtt tanították az orvosi tudományt.¹⁾ Hazai közoktatásügyünknek az első királyok idejére vonatkozó gyér adataiból is kitűnik, hogy Veszprémben a kolostori és püspöki iskolákat nagyban felülmúló főiskolának volt, melyet valószínűleg III. Béla (1173—1196) királyunk, a párizsinak mintájára szervezve azt, egyetem rangra emelt.²⁾ Arra, hogy itten már a XII. században tanították volna az orvosi tudományt, nincsen semmi adatunk, de azt sincs okunk feltételezni, hogy legalább a XIII. században, mikor az orvosi karokat általánosan szervezik, csak hazánknak főiskolája maradt volna e

¹⁾ Haeser I. 645—658.

²⁾ Ábel: Egyetemeink a középkorban Budapest, 1881. 4.

a haladó kornak szellemétől és itten nem honosították volna meg az orvosi tudományt.

A kereszténységnek nálunk első kezdeteivel csaknem összeesik szent Benedek szerzeteseinek hazánkban meghonosítása. A római műveltség maradványaként a germán népek között mindenütt van nyoma annak, hogy laikusok folytonosan űztek orvosi gyakorlatot részint mint a fejedelmek udvari orvosai, részint mint vándor orvosok.¹⁾ Mai hazánk dunántúli része hosszú időn át tartozott a római birodalomhoz, majd ennek felbomlása után különféle germán törzseknek szolgált lakó helyül, míg a IX. század elején a Frank-Német birodalom részévé lett. A régi római életnek bőven található nyomai mutatják, hogy a római közegészségügyi intézmények itten is meghonosodtak. (Római fürdők). A kifejlett városi élet mellett alig kételkedhetünk a fölött, hogy a római uralom bukása után is fentartották azok magokat, épen úgy, mint máshol a germánoknál s itt is feltételezhetjük a laikus orvosokat. Mennyire hathattak ezek a bevándorlott magyarok közt az ősi vallásos szertartásokból kifolyó papi orvosi gyakorlat mellett a közegészség ügyére, megállapítani nem lehet. Az orvosi gyakorlatnak, mint tudományos foglalkozásnak kimutathatóan kezdő pontjául csak a benzések betelepülésének idejét fogadhatjuk el.

Ezen rendnek szabályai, mint már említők, a rendtagjainak kötelességükké tették a betegek ápolását és gyógyítását, a mi kezdetben imádság, kézfeltevés és a szent ereklyéknek tulajdonított csodás hatás mellett mosás, fürösztés által eszközöltetett később a montecasinoi és salerno-i iskolák hatása alatt tudományos alapon buzgón folytattatott. Szent István király 1015-

¹⁾ Baas. 196—198.

ben a benczés szerzetesek részére a pécsváradi kolostort alapítva, annak a szántóföldek, rétek, erdők, halastavakon, szőlők és falvakon kívül 200 szabad alattvalót ad s 3 szolgát a vendégek, 4-et a *betegek* kiszolgálására és 6-ot a *fürdők szolgálatára* rendel.¹ Ezen intézkedésnek csak akkor van értelme, ha a kolostor alapításakor már rendelkezésre állottak a betegek gyógyításában jártas szerzetesek, minőket a rendnek Olaszországból annál inkább kellett ide küldenie, minél fontosabb volt annak térítő hivatása a kereszténységben még meg nem erősödött magyar nemzet közt. A benczések kolostorai régi okmányainkban rendszeren *Xenodochium* néven szerepelnek s mindenütt elvannak látva a betegek ápolására szánt infirmariumokkal és fürdővel. Hasonlóan áll a dolog később keletkezett más rendeknek zárdáival is, melyek mutatják, hogy a szerzetesek legelsőkül járnak jó példával elől a keresztény szeretet gyakorlásában.

Az 1000-tól 1300-ig terjedő időszak nálunk a zárdák keletkezésének kora. Szent István a benczések részére alapította a pannonhalmi, pécsváradi, szalai, zoborhegyi és bakonybéli apátságokat, melyeken kívül ezen korban a benczéseknek számos apátsága ismeretes. A pécsváradinak kórházát már említők. II. Endre 1221-ben megerősítve a pannonhalmi apátságot birtokaiban, ezek közt említ egy szolgát fiaival együtt, kiket egy bizonyos Katló ajándékozott a testvérek *kórodájának* szolgálatára. IV. Béla egy határjárás okmánya szerint a Pannon szent hegye a körülfekvő földet bírja Sabariáig, hol szt. Márton született s ott a völgy közepén *szent forrás* van, mely Panzsa (Pannosa) eré-

¹) Linzbauer X. Fer. Codex sanitario medicinalis Hungariae. Budae 1852—1856. T. I. 4.

nek mondatik.¹⁾ A Zoborhegyi benczés iskoláról 1036-ban van már szó, a tapolczait 1217-ben »bonarum literarum domicilium«-nak nevezték.²⁾ Ezen utóbbi hely kies fekvése és gazdag természetes meleg forrásaival kiválóan alkalmas is volt gyógyászati célokra. Kórháza Miskolczon volt a Mindszent utczában. A jászdi vagy jászti (Zirczhez közel Veszprém megyében) benczés kolostor (alapítva 1164-ben) temploma mellett levő *Szent-kút*-hoz már a XIII. században zarándokolni járt a nép egészségének helyreállítása végett. 1198-ban III. Incze pápa egy levelében írja, hogy a boldogúlt emlékü Belus herczeg a kalocsai érsekség alá tartozott saját kőii birtokán szt. István vértanú tiszteletére a Benedek rendű szerzetesek számára kolostort alapított s azt oly bőkezűséggel adományozta meg, hogy 30 szerzetes élhetett ott s a zárdához forduló utasok és szegények kellő ellátásra találtak.³⁾ A szt. Benedek rendű szerzetesek részére tett adományokban mindenütt találkozunk a rend által a betegek gyógyítása körül szerzett érdemeknek emlegetésével. Ezen rendnek hazánkban a XI. században 22, a XII-ikben 41, a XIII-ikben már 64 apátsága és kolostora volt.⁴⁾ Hogy ezek közül mindenikben állandóan lett volna kiképzett or-

1) Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története I. köt. 2-ik fele 442.

2) U. o. II. köt. 105 és Kerékgyártó Árpád: A műveltség fejlődése Magyarországon. Budapest, 1871. 305, 483.

3) Linczbauer, Cod. I. 29.

4) Rupp. id. műve szerint: *A XI. században*: Pannonhalma (999) Pécsvárad (1000), Bakonybél (1000), Zoborhegy (1000), Szala (1019), még szt. István idejében: Csanád, Kalocsa, Tata. Saár (1042), Visegrád (1047—1061 közt), Tihany (1055), Szörém (1057), Kolos-Monostor (1061—1063), Szegszárd (1061), Szilicz (1061), Garam-Szt.-Benedek (1075), Pográny (1075), Pécs (1076), Mogyoród (1077), Szent-Jobb (1078), Sümeg (1091), Bizére (XI. szd). — *A XII. században*: Földvár (1131—41), Dömölk (1131—41), Csatár (1138), Széplak (1143), Madocha (1145), Német-Ujvár (1157), Bata (1158), Jászt (1164) Meszes (1165), Kő és Telki (1198), Ludány (Imre idejében) u. azon században még:

vos, határozottan állítani, véleményem szerint baj lenne; de ha tekintetbe vesszük, hogy az újonnan alapított rendházakba többnyire Olaszországból, gyakran egyenesen a casinói zárdából hozták a szerzeteseket, ha továbbá tekintjük, hogy már a Kálmán korában majd az 1279-iki budai zsinatok a főbb rendű papoktól magasabb tudományosságot, különösen azt követelik, hogy az egyházjogon kívül más művészetekben vagy tudományokban jártasak legyenek: közel áll föltevés, hogy az apátoknak érteniök kellett a rend egyik főczélját képező betegápoláshoz.

A XII. és XIII. században nálunk meghonosodott szerzetes rendek hasonló jótékony irányt követnek. A *keresztesek*-nek, különösen a szt. Jánosról címzetteknek és a templariusoknak szintén egyik legfőbb feladatuk a betegek ápolása. Ezen korszakban Magyarországon mintegy 70 rendházuk volt,¹⁾ melyek mellett több kórháznak emléke maradt fenn. A keresztesek is rendszeren gyógyító erejű források mellett telepedtek le. Kórházaik közt legrégebb az, melyet a hagyomány szerint szent István az augsburgi ütközetből megmenekülésük miatt a közmegvetésnek kitett, »gyászmagyarkák« utódai részére »Szent Lázár szegényeinek háza« néven Esztergomban a 1000-ik évben alapított. II. Géza király (1141—1161) itt a szt. János vitézek részére klasztromot alapított s rájuk bízta a régi szegény- és kór-

Ják, Kapornok, Kereki, Koppán-Monostor, Peczöl, Szék, Vaska. — *A XIII. században*: Lébény (1208), Terecske (1209 előtt), Kolos (1215 el.), Poroszló (1216), Pankota és Tapolcza (1217), Skalka (1220), Bules (1233 el.), Hahót (1234), Mező-Telegd (1243), Zeer (1247 el.), Dombó (1247), Kaposfő (1252), Zebegény (IV. Béla idejében), Kompolt (1280), Szerencs (1299 előtt). *A XII. vagy XIII. században*: Almád, Babolcha, Báth-Monostor, Borch, Bucsa, Monostor, Rudina.

¹⁾ Kerékgyártó id. mű 305.

ház gondozását, mely ott feküdt, hol a vár aljában a hévvíz fakad. Hogy ezen kórház a kor igényeihez képest minden szükségessel el volt látva, mutatja Orbán pápának 1262-iki oklevele, melyben ő II. Géza király alapító levelét megerősítve mondja, hogy az említett király az építendő házakra és a szükséges officinák — (betegszobák, gyógyszertár, fürdők?) szervezésére bőséges alapítványt tett. IV. Béla király 1238-ban a keresztéseknek, adományozta a Győrben, az egykori vár helyén levő fürdőket és azon közfürdőket Esztergomban, melyeket nagyanyja Anna alapított volt.¹⁾ A pécsi kórház, mely 1796-ban az irgalmas szerzetesekre szállott, hajdan szintén a János kereszties lovagoké volt. Bodajkon a csodatevő szent kút mellett, hova a hagyomány szerint már szent István kezdeményezésére építtetett szűz Mária kápolnája, telepedtek meg a keresztések.²⁾ Nagy-Szeben hatósága 1292-ben keresztelő szent János napján átadta a keresztéseknek a városnak egy, már régi idők hospitalisul használt házát, hogy a rend abban a hívek adományaiból tehetősége szerint ápolja a szegényeket, betegeket, nyomorékokat.³⁾ A szt. Antalról nevezett keresztések Darócson (Szepes) létezett kórházuk mellé 1288-ban templomot építettek és I. Lajos királynak 1363-ban kelt okmánya szerint szintén ők akarták kezökre keríteni a keresztések által Kassán bírt kórházat templomával együtt.⁴⁾

A XII-ik században hozzánk Francziországból behozott *czisztercziták* kórházairól is vannak tudósításaink.

¹⁾ Linzbauer I. 69, 82. Rupp, I. 18—19. 427.

²⁾ U. o. 251.

³⁾ Linzbauer I. 80.

⁴⁾ Rupp. II. 178—179. A keresztéseknek — különböző címűeknek — nevezetesebb kolostorai voltak ezen időben: XII. század: Esztergom, Sz.-Fehérvár, Bodajk, Csurgó, Keszthely. XIII. század: Dravecz, Pécs, Győr, Sopron, Beregszász stb.

Ilyen volt az egri szt. Jakab kórház, melyet az egri püspökök, noha az szegények és betegek befogadására alapított, egy időben használatra világi papoknak engedtek át. IX. Gergely pápa 1240-ben Cletus egri püspök kérésére és káptalana beleegyezésével eredeti rendeltetésének megfelelően visszaadatta a ciszterciátáknak.¹⁾ A ciszterciátáknak az orvosi gyakorlat terén kifejtett működését igen jellemzi IX. Gergely pápának 1234-ben kelt rendelete, melyben a Pozsega mellett cisztercita conventnek és apátjainak meghagyja, hogy J. prenestei választott püspöknek, az apostoli szék magyarországi legatusának, a ki a kalocsai érsekek által Bácsón alapított, a betegek és szegények ellátására bőven megadományozott kórházat gondjai alá akarja venni; mindenkor bocsássanak rendelkezésére kolostorukból két alkalmas, a kórház vezetésében jártas szerzetest.²⁾ Ebből nem alaptalanul lehet azt következtetni, hogy a rendnek pozsegai háza olyan kórházzal rendelkezett, melyben egyszersmind a betegek ápolásában jártas szerzetesek kiképezettek, különben nem lenne értelme a pápai rendelet azon szavainak, hogy a mondott bácsi kórház mindig — in perpetuum — a pozsegai kolostorból időről-időre küldendő jártas szerzetesek által kezeltessék. A ciszterciáták is, valószínűleg betegápolási célból, szintén gyógyító erejű források mellett szerettek letelepedni. Így Egerben, Apátfalván, hol a rend kolostorát a *Bélkő* alatt, a szintén ős pogánykorra valló nevű *Aldozókő* és *Hamuhegy* közelében, a Bélkő alól eredő három forrás mellett építette fel. A hegyek pogánykori nevei mutatják, hogy ezen áldozó helyet hajdan sokan kereshették fel vizének gyógyító hatása

¹⁾ Linzbauer I. 86. sz. Rupp II. 24.

²⁾ Linzbauer I. 80.

miatt s ezen szokás maig fentartotta magát, mikor Nagyboldogasszony napján évenként sok ezer ember zarándokol a csodás hatásúnak tartott szent forrásokhoz.¹⁾ A Hárs-kút, a Béla-forrás melletti apátságok is hasonlókra vallanak.²⁾

A *karthausiak* részére V. István király 1259-ben ajándékozta az Otokár stiriai örgróf által a gyengélkedők üdülése-, betegek ápolása- és utasok befogadására alapított zerewaldi hospitalist.³⁾

A betegek ápolása képezte feladatát a nálunk a XII. században már meghonosodott *szent Klára* és *szent Katalin* rendű apáczáknak is.

Az eddig említetteken kívül voltak már hazánkban a XII. században szt. Ágoston, szt. Pál rendű és premontrei szerzetesek, a jeruzsálemi szt. sár lovagjai; cziszterczita, benczés, premontrei, szt. Ágoston rendű apácák. A XIII. században meghonosodtak a domini kanusok, minoriták, szt. Ferencz-rendiek s a XIII. század végén mintegy harmadfél százra tehető a szerzetes és apácza apátságok és kolostorok száma. A következő századokban látni fogjuk, hogy a premontreiek, ferencz-rendiek is tartanak fenn kórházakat és gyógyszertárat s ha arra határozott adatunk nincsen is, tekintve a kornak uralkodó irányát, feltehetjük, hogy mindenik rend nem csak beteg tagjainak gyógyításáról gondoskodott, de hivatásszerűleg kiterjesztette gondoskodását a hívekre is.

A szerzetesek kórházai voltak ekkor az orvosi ismeretek terjesztésének gyakorlati iskolái. A legtöbb rendnek első tagjai legnagyobbára Olasz- és Francia-

¹⁾ Rupp II. 43.

²⁾ Rupp a 12., 13. századból 20 cziszterczita zárdát említ.

³⁾ Linzbauer I. 103.

országból jönnek hozzánk, az újonnan alapított rendházakba is jobbára onnan hozzák a tagokat és így folytonos az érintkezés az anya-kolostorral és az abbal uralkodó tudományos irányzattal. Szerzetes orvosainknak ismereteire csakis más országok hasonló viszonyainak mértékét alkalmazhatjuk.

Az orvosi tudománynak fejlődése a középkorban szoros összefüggésben áll a bölcsészettel. Az alexandria Philon által megkezdett és Proklossal bevégeződött új platonizmus, mely a II-ik századtól Kr. u. az V-ik század közepéig uralkodott, a magyar nemzetnek Európába betelepülése előtt már régen elveszítette uralkodó állását, de a lényegét képezett mysticismus kifolyásaként megmaradtak az orvosi történetben később nagy szerepet játszó astrologia, magia, alchymia, kabbalah, álomfejtés, szellemidézés. Hiába való volt ezek ellen a legszigorúbb rendszabályok alkalmazása, átmentek ezek a kereszténység körébe s a pogánykori szellemidézést varázsolást a kereszténység szentjeinek nevével üzték tovább.

A keletrómai birodalomban a Kr. ut. IV-ik században egészségesebb irányzat kezd uralkodni midőn Oribasius (IV. század), Amidai Aëtius (VI. század) majd Aegina Pál (VII. század) az ókor híres orvosainak, Hippokratés, Celsus, Dioscorides, Galenusnak műveit felkarolták és tanaikat összefoglalva új lendületet adtak az orvosi tudománynak. Újra jelentékeny szerepet kezdenek játszani a diätetika, az aetiologia, gymnastika, a fürdők alkalmazása. Az arab uralomnak megszilárdulása után különösen a Nestorianusok útján a keleten ismeretesekek lesznek a régi orvosi írók művei s az arab birodalom ketté válása után az európai kalifatusban az Omejadok meghonosítják az arab műveltséget. Aristotelesnek ne-

storianus orvosok által a IX. században arab nyelvre fordítása túlsúlyra juttatta ennek elveit és Avicenna (980—1037-ig) „*Orvostudományok canonja*“-nak, mely századokon keresztül kézi könyve volt az európai iskoláknak, megjelenése után Aristoteles a legfőbb tekintély.

Az orvosi iskolák közt a X.—XII. századokban legtekintélyesebb volt Salerno. Itten a XII. század végéig uralkodott a Cassiodorus által meghonosított görög irány. Kiválóan gyakorlati volt ez, melynél főszólyt a kórtünetek felismerésére, a betegnek életrendjére és kezelésének módjára, az orvosnak a beteggel szemben bizalmat keltő viselkedésére helyeztek. E mellett nagy gondot fordítanak a gyógyszerertanra. Az ember lelki állapotainak megfigyelése mellékes, a boncz-tani ismeretek igen gyarlók; mert a hullák megsértését tiltja az egyház. Így, a mint Galenus hajdan majmokat bonczolva szerezte anatómiai ismereteit, a salerno-i iskola emberei is az állatok teste után ítélték meg az emberét és a XI. századbeli salerno-i *Copho*-nak „*Anatome porci*“ című műve soká örvendett nagy hírnévnek. Constantinus Africanus az arab philosophiai irányt kezdi terjeszteni, de ezt Salernoban csak a XIII. században fogadják el általánosan. Voltak a salerno-i iskolának tudományos orvos-írói,¹⁾ de az iskola általános hatást

¹⁾ *Gariopontus* († 1056 előtt): *Passionarius. De febribus. Petroncellus Practica.* — *I. Alphanus* (XI. század): *De 4 elementis corporis humani. De unione corporis et animae.* — *Copho: Anatome porci. Ars medendi.* — *Joh. Platearius* (XI. század): *Practica brevis. Tortula* (nő orvos XI. század): *De mulierum passionibus ante, in et post partum. De compositione medicamentorum.* — *Bartholomaeus Salernitanus: Introductiones et experimenta in practicam Hippocratis, Galieni, Constantini, graecorum medicorum. Practica* — járt már a XIII. században németre, dánra lefordították és ma is német fordításának 11 példánya ismeretes. — *Johannes Afflacijs: De febribus. Curae Afflacijs.* — *Archimatthaeus: De adventu medici ad aegrotum. Practica* — *Petrus Musandinus* (XII. század): *De cibis et potibus febricitantium. De dieta morborum acutorum.* — Arab

nem ezeknek művei, hanem a „*Regimen sanitatis Salernitanum*“ című, versekbe szedett életrendi szabályai által ért el.

befolyás alatt: *Nicolaus Praepositus* (1140 kör.): *Antidotarium*. — *Mathh. Platearius I.*: *De simplici medicina*. — *Maurus*: *Regulae urinarum*. — *Aegidius Corboliensis* (1180—1223): *De urinis*. *De pulsibus*. *De virtutibus et laudibus compositorum medicamentorum*. *De signis et symptomatibus aegritudinum*. — Később nevezetesek: *Constantinus Africanus*; *Gerardus de Cremona* (1114—1187) mint az arab írók terjesztői és fordítói.

Arab írók: A régi görög írók fordítói közt kivált a 300 éven át (754—1006) virágzott *Bachtischua* család. — *Alkindus* (813—873): *De medicamentis compositis*. *Opuscula illustrium medicorum de dosibus*. — *Mesüe* — *Janus Damascenus* (780—875): *Aphorismi*. *Selecta artis medicae*. — *Honëin Ben Isak* (809—873): *Aphorismák Hippocrates fölött stb.* 3 fia is ismeretes az orvosi irodalomban. A *Korra* család Mesopotámiában. Önálló írók: *Rhazes* (850—923): el Hawi az orvosi tudomány minden ágát felölelő mű 30 könyvben. *Ketaab altib Almansuri* (*Liber medicinalis Almansoris*) 10 könyvben. *De variolis et morbilis*. *Antidotarium*. *Introductio in medicinam etc.* — *Isaac Judaeus* (830—932): *De diaetis particularibus*. *De febribus*. *Dux medicorum* az orvos magaviselkedésének szabályai. *Ben-el-Farabi* († 994): el-Maliki (*Regalis dispositio*)-ja a X. századtól Avicenna „*Kanon*“-jának megjelenéséig az arab orvosi tudomány legfőbb kézi könyve. A XI-ik században: *Mesüe* az ifjabb († 1015): *De medicinis laxativis*. *Autidotarium s. Grabadin medicamentorum compositorum*. *Practica medicinarum particularium*. etc. *Abulkasem*: az orvoslát minden ágára kiterjeszkedő *Altasrif*-je, különösen nevezetes a sebészetre nézve. — *Avicenna* (980—1037): *Canon medicinae*. *Tractatus de syrupo acetoso*. *De venenis et eorum curatione*. etc. — *Serapion* (XI. század végén): *Liber de medicamentis simplicibus*. — *Abengnefit* (997—1075): u. arról. *Ali ben Isa* a szemgyógyászatról. A XII. században: *Avenzoar* (1113—1162): *Autidotarium*. *Excerpta de balneis*. *De morbis renum*. *Liber medicamentorum et ciborum*. *De febribus*. — *Averroës* (1198): *Kitáb el-Kollijât* (*Liber universalis de medicina*.) *Tractatus de Theriaca*. *De febribus*. — *Maimonides* (1135—1204): *De regimine sanitatis Aphorismi* 25 könyv. *De venenis*. *De haemorrhoidibus*. *De causis et indiciis morborum*. A XIII. században: *Ibn el-Beitar* († 1248): *Corpus simplicia medicamentorum et ciborum continens*. *Praxis officinarum*. *De ponderibus et mensuris ad medicinae usum*. *Oseibia* († 1203—1273) és követői *chirurgiai és szemészeti munkák*.

Bologna, Padua, Páris hatása a következő századokban nyilvánulván, azokról később szólunk.

Ezen felsorolás nem tartozik ugyan szorosán tárgyunk keretébe, de szükségesnek tartom azt a jegyzetben felhozni; mert nekünk orvosi iskolánk nem lévén, csak az orvosi tudomány általános állását ismerve ítélhetjük meg hazai orvosaink képzettségét. A szakemberre nézve az ily rövid felsorolást is tanulságosnak tartom. Az egyes művek tartalmi ismertetésére l. Haeser id. műve I. kötet.

Főpapjaink sorában már a XII. században találunk orvosokat, kik a gyógyászat terén szerzett érdemeik folytán emelkedtek magas egyházi méltóságokra. *Péter*, Kitilen comesnek fia, magyar származású, előbb narniai püspök volt Umbriában, 1181-ben III. Béla király őt spalatói érsekké nevezte ki. Életirói beszélnek róla, hogy az egészséges ember arczára tekintve megtudta mondani, minő betegségre van hajlama, mikor öhet az rá és minő módon kerülheti el annak kitörését. — Tamás spalatói főesperes krónikájában beszéli, hogy midőn II. Endre király 1217-ben Spalatóba érkezett, felszólította a káptalant, válasszon ez az elhalt Bernát érsek helyére a király környezetében lévő papok közül és kiválóan ajánlotta a tudós *Alexander physicus*, de a király ajánlása sikertelen volt. *Mutinius* — Muthmerus — IV. Béla és V. István királyaink budvari papja és IV. Lászlónak nevelője, orvos, 1264—11281-ig szepesi prépost, tudományossága által lett nevezetessé. Vajjon *Draco*, kit krónikáink Kálmán király orvosa gyanánt emlegetnek és *Gerardus* IV. Béla, V. István és IV. László királyaink orvosa, ki ezen utóbbaitól egészsége helyreállításáért hálából 1272-ben Zágráb közelében Ternava nevű falut kapta, szintén papok voltak-e? nem tudjuk, de igen valószínűnek tartjuk azt.¹⁾ Ismerjük még ezen korból *Tamást*, IV. István orvosát; *Fülöpöt*, ki II. Endrének harmadik nevelével Beatrixel jött be Olaszországból 1234-ben. *Bonaventura* mestert, ki 1254-ben a vasvári káptalan prépostja, *petrus* physicus és apothecarius Budensis 1303-ban említettik.²⁾ IV. Béla Zágráb-

¹⁾ Weszprémi Istv.: Succincta medicorum Hungariae et Transsilvaniae Biographia. Lipsiae 1774—1787 centuria I. 138. Tom. IV. 42. — Cent. I. 118. 32. II. 63.

²⁾ Kerékgyártó id. m. 304

nak 1242-ben adott kiváltság levelében említi, hogy ha valaki mást késsel, karddal, lándzsával, vagy nyíllal, megsebesít; a megsértettnek *orvosát* díjazni tartozik. IV. László egy, 1274-iki oklevelében írja, hogy Jakab comes a németek ellen vívott csatában súlyos sebeket kapva, azokból csak tapasztalt *orvosok* gondozása folytán gyógyult fel.¹⁾

Kevesebb viszontagságot szenvedett nemzetek története sem bővelkedik az orvosokra vonatkozó adatokban. Noha ez itt felhozott orvosok legrégebb névszerinti emléke csak a XI. század elejéig terjed vissza, abból, hogy az említett orvosok papok és hogy egy részük kimutathatóan olasz eredetű, nem lehet kétes azon állítás, hogy hasonló olasz pap orvosok hazánkban már a XI-ik század elejétől, a szerzetes rendek behozatalától kezdve voltak. A főpapi méltóságokat viselő és a királyok orvosai gyanánt működő papok kétségkívül magasabb tudományos képzettséggel bírtak, melyet Olaszország egyetemerein szereztek. *Bolognában* 1265 óta a 14 nemzetből alakult egyetemi egésznek, melynek igazgatójává az 5 éves tanfolyam alatt a 2-ik és 4-ik évben magyar is választathatott, a magyarok egyik ágát képezték. *Páduában* is volt magyar collegium. A *Páris*-ban tanult magyarok közül Jakab, Mihály, Adorján és Bethleem nevű magyar nemes ifiak emléke maradt fenn 1175-ből. *Jacobus magister*, magyarországi cisterczita *Toledo* egyetemén tanult; a magyar bolgárok Aleppoba mentek az egyházjogot tanulni.²⁾ Olaszország egyetemerein a magyar mint külön nemzet csakis azon esetben szerepelhetett önálló collegiumokban, ha a magyar tanulók száma ál-

¹⁾ Linzbauer I. 90. és 124.

²⁾ U. o. 491

landóan jelentékeny volt. A philosophiának az orvosi tudománnyal és ennek a vallási intézményekkel szoros kapcsolatát tekintve még akkor is bátran állíthatjuk, hogy az orvosi karokkal bíró egyetemeken a nagy számú magyarok közül számosan foglalkoztak a physicának nevezett orvostannal, ha állításunk igazolása végett nem hivatkozhatunk is nevekre.

A külföldi egyetemeken tanult orvosaink Salernoban a görög Bologna és Paduában az arab befolyás alatt álhattak. Képzettségük fokát egyenlőnek kell tartanunk Európa más országainak orvosaiéval, kik mindnyájan csak a mieinkével azonos forrásból merítették ismereteiket. Bármelyik iskolának voltak hívei, ismereteiknek gyarlóknak kellett lenniök, mert a természet beható ismerete még nem állott az orvosi tudománynak rendelkezésére. Avicenna szolgailag követte Aristotelest s így ennek minden hibája átment az utókorra, mely a XII.—XIII. században a tekintélyek korának mondható, mikor a vallási téren mindeütt korlátlan uralmat nyert a hit és az ész csak ennek szolgálójául tekintették. Avicenna, »Kanon«-ja magában foglalta a görög és arab bölcsek főbb gondolatait, a kor emberei pedig elfogadták azokat mindaddig, míg a természet törvényeinek kutatása meg nem dönti a régi tekintélyeket. Ezeknek uralma azonban igen soká tart és Avicenna alapos ismeretét némelyek még a XVI. században elengedhetlen kelléknek tartották ahoz, hogy valaki jeles orvossá legyen.¹⁾ A bolognai és paduai egyetemeken a XIII. század második felében túlsúlyra jutott scholasticismus még jobban megerősíti a tekintélyek sérthetlenségét.

¹⁾ Lewes-Bánóczy: A philosophia története. Budapest, 1877. II. 251.

A gyógyászattal hivatásszerűleg foglalkozó, *orvos* névvel illetett szaktudósunk a XIII. században már nem lehetett ritkaság. A szent Margit legendájához fűzött csodás gyógyítások felsorolásánál olvassuk, hogy soror Candida annyira megbetegedett, hogy *orvos* is kétségbe esett meggyógyulása fölött. Egy predikator szerzetbeli fraternél »*orvosok*n-ak sem egy oruosagok csak valami kevéssé sem használt.« A 13 éves IV. László király fölött »négy jeles *orvos doktorok* kik a királylyal bánnak vala, kétségbe esének.«¹⁾ Látjuk itt, hogy a nyulak-szigetén a beteg apáczákat orvos gyógyítja. A predikator — szt. Domonkos rendű — szerzetnek szabályai tiltották az orvosi gyakorlatot és a szerzetnek egyszerű, mint a legenda mondja, paraszt fráteret is orvosok gyógykezelték. Így kellett ennek lennie a többi szerzetes rendeknél is. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy minden klastromnak lett volna orvosi iskolát végzett orvos-doktora; de a rendek főnökeinek székhelyén és a népesebb zárdákban, hol rendesen, ha nem is kórház, de rendezett infirmariumok vannak, mindenesetre voltak olyanok. Ugyancsak a Margit legendából látjuk, hogy a szent nő sírjához *minden vidékről* vittek előbb orvosok által kezelt betegeket. Így: Károly vitéz leányát Ágnest negyednapos hideglelésből 3 *orvosdoktor* nem tudta kigyógyítani, pedig szülei sokat költöttek rájuk. Mihályfy Jakab *nyitrai* főispán elveszté jobb szeme világát és kétségbe esett *orvosoknak* segedelméről. Albert bán, ki bélpoklosnak mondatott, és kinek betegségét az *orvosok* nem tudták meggyógyítani. Benedek *váczi* szabó poklosságban szenvedett s az *orvosok* életéről kétségbe estek. A negyednapos hideglelésben

¹⁾ Nyelvméltár VIII. köt. 44, 48, 61.

szenvedő Miklós, mikor betegsége poklosságba ment át, elhagyaték az *orvosoktól*.

A rendi kórházak képzett orvosai mellett tanulják el aztán a segédek a gyakorlati gyógyászatot a salernói iskola szabályai szerint. A „*Regimen sanitatis*“ számtalan példányban lehetett elterjedve a szerzetesek közt.¹⁾

¹⁾ Haeser id. műve szerint a *Regimennek* most is 81 régi kézírata ismeretes. Az első kézirat keletkezését a XII. század elejére teszik. Kezdődik diätetikai szabályokkal:

„Si vis incolumem, si vis te reddere sanum,
Curas pelle graves, irasci crede profanum.
Parce mero, coenato parum; non sit tibi vanum.
Surgere post epulas; somnum fuge meridianum.
Non mictum retine, nec fortiter comprime anum.
Haec bene si serves, tu longo tempore vives.
Si tibi deficient medici, medici tibi fiant.
Haec tria: mens hilaris, requies, moderta diaeta“.

Ez után az ételmi szerek használására vonatkozó versek. A 150. vers-től kezdve fel vannak sorolva a legtöbbnyire egyszerű u. nevezett házi gyógyszer-ek. A 230-tól a betegségek és orvos szereik; 255-től anatómiai jegyzetek ilyen módon:

„Ossibus ex denis bis centenisque novenis
Constat homo, denis bis dentibus et duodenis,
Ex tricentenis decies sex quinque venis
Os, nervus, vena, caro, cartilagoque, corda,
Pellis, et axungia tibi sunt simplicia membra.
Hepar, fel, stomachus, caput, splen, pes, manus et cor,
Motrix et renes, et vesica sunt officialia membra“.

A vérmérsékletre vonatkozó jegyzetek, a 296-tól az érvágásra kedvező időről:

„Ver, autumnus, hyems, aestas dominantur in anno
Tempore vernali, calidus sit aër madidusque,
Et nullum tempus melius sit phlebotomiae“, etc. vagy:
„Sit brevis aut nullus tibi somnus meridianus
Febris, pigrities, capitis dolor atque catarrhus
Quatuor, haec somno, veniunt mala meridiano
Mensibus in quibus R. post prandia fit somnus aeger,
In quibus R. non est, somnus post prandia potest.“

Az ezek és hasonlókból álló eredeti szabályokat később sokan sokkal oldották meg, míg végre azok 3526 versre szaporodtak. A könyvnyomtatás kezdetétől fogva 1846-ig a *Regimennek* 240 kiadása volt ismeretes. Minden európai nyelvre, sőt héberre, arabra és perzsára is le volt fordítva. Régi

Ezen szabályokat ismerve közülök sokan gyakorolhatták a gyógyítást. A józan életrendi szabályok közé vegyült természetesen az egyházi felfogás az ereklyék, imádság stb. csodatevő hatásáról.

A dogmatika szolgálatába állott scholastikus bölcsészet virágzása korában az egyház ellene szegül a természet kutatásának s ekkor több ízben igyekszik a papokat elvonni az orvosi tudománytól is. Már az 1131-iki reimsi zsinat határozatai mondják, hogy a szerzetesek szent Benedek és szent Ágoston szabályait megvetve szerte kóborolnak és pénzvágtyól vezetettve gyógyítanak. A papokat eltiltják a vándor orvosi gyakorlattól s azon püspököket, apátokat, priorokat, kik az ily gyakorlatot megengedik, méltóságuktól megfosztani rendelik. Az 1131-iki rheimsi, 1139-iki laterani, 1163-iki toursi, a montpellier-i 1162-, az 1212- és 1215-iki laterani stb. zsinatok ismételve tiltották a papoknak az orvosi gyakorlatot.¹⁾ Nálunk azonban az 1279-iki budai zsinat a papoknak csak az égetéssel és vérzéssel járó sebészi műtétek végzését tiltotta.²⁾

Egyenesen világiakúl jelzett orvosokról nincs tudomásunk, de ha tekintetbe vesszük, hogy az arab philosophiának és orvosi tudománynak megteremtői jó részben, a Spanyolországból Franciaországon át egész Európát áthatott arab kulturának közvetítői pedig leg-

magyar fordítását nem ismerjük és amennyiben nálunk az összes tudományos élet a latin nyelvvel élő egyháziak kezében pontosult össze, nem is tartom valószínűnek, hogy a múlt századokban valaki azt magyarra fordította volna. 1859- vagy 1860-ban mint gyermek Szabó Román akkori minorita rendfőnöktől Miskolczon kaptam egy kis könyvecskét, melyben életrendi szabályok voltak általa magyar versekbe szedve. Úgy emlékszem, hogy azok azonosak a salernoiakkal. Nem tudom, található lenne-e még az valahol?

¹⁾ Weszprémi Cent. II. Pars. I. 181. Baas 204.

²⁾ Kerékgyártó id. mű. 304.

inkább vállalkozó szellemű zsidók voltak;¹⁾ ha továbbá tekintjük a magyar nemzetnek mindig kiváló vallási türelmét és azt, hogy nálunk a keresztények és zsidók közötti házasság a magyar kereszténység első századában még mondhatni napi renden volt; azon időben, amikor a nyugat európai fejedelmeknek orvosai legtöbbszörre az arab iskolákban kiképzett zsidók voltak,²⁾ nem tételezhetjük föl, hogy nálunk is nem lettek volna ilyenek. — A decretum Gratianumnak 1151-ben vallási türelmetlenség által sugalt azon intézkedése, mely szerint keresztény betegnek nem szabad magát zsidó által gyógyíttatnia sem attól orvosságot elfogadnia; mert ha ez ellen pap vét, letéttetik, a világi az egyházból kiközösítettik,³⁾ nálunk éppen oly kevésbé érvényesülhetett, mint a papokat az orvosi gyakorlattól eltiltó egyházi rendeletek. A későbbi korban többször lesz alkalmunk ezt igazolni.

Városainkban nem papi kórházaknak nyomaira várunk a XIII. században találunk, minő volt az említett nagy-szebeni, melyet 1292-ben adott át a város a keresztényeknek. Pozsonyban 1309-ben dőlt el a város és a szent. Ágoston rendű szerzetesek közt a vita a régi kórház- és szegényház fölött, melynek kormányzását a városi hatóság, régi joggyakorlatára hivatkozva, nem akarta kezéből kiadni és a kórház felügyelőjét továbbra is a város választotta s ennek útján látta el betegeit és szegényeit, a rendnek csak a lelki ügyek ellátását engedve át.⁴⁾

Az Árpádkorszak iskolázási viszonyainak írója az orvostudományokról szólva mondja, hogy arról, vajjon

¹⁾ Lewes-Bánoczi id. mű II. 242.

²⁾ Baas id. mű. 200.

³⁾ Linzbauer I. 44.

⁴⁾ Linzbauer I. 150.

az orvostudományok tanintézeteinken rendszeresen tanítottak-e, egykorú emlékeink mélyen hallgatnak. »De ha tekintjük azoknak mindennapi nélkülözhetlen hasznát a közéletben; minthogy továbbá tudjuk, hogy a középkorban nálunk is majdnem kizárólag az egyházi férfiak körére szorítkozott azoknak gyakorlása s erre vonatkozólag gyakran emlékeznek is régi okmányaink magas állású orvosokról: alig vonhatjuk kétségbe, hogy az orvostudományok nálunk is — fejlettségi színvonalukhoz emelkedett mérvben — a különösen hivatottak részére tárgyaltattak. Egyébaránt mint jelentesen kifejlett s határozott rendszerbe öntött tudományról ez ideált szó sem lehet róluk. A tárgyalt korszakban ugyanis még csecsemőidejüket élték a természettudományok. A fővészetet a rengetegirtó s vad természetet szabályozó szerzetesek űzték, melynek segítségével *itt-ott lassankint az orvoslást is megkísérték*; de ez kezdetben alig volt egyéb kuruzsolásnál. Gyakran jó adag babona is vegyült az orvosi eljárásba. Ezek s hasonlók szolgálhattak alapjául a magyar középkorból a Csiszóba is átment azon emle-verseknek, melyek életszabályokat tartalmaztak s úgy látszik, deákkaptához voltak idomítva. Az orvostudományok csak az európai egyetemek keletkezési korában nyertek némileg határozott tudományos alakot, érdemök szerénti méltatást pedig csak a tudományok ujjaszületésének szerencsés időszakában. E korszakig tehát az orvoslatról értekezni, valamint egy részről meddő és gyümölcstelen foglalkodás, úgy más részről az ember lelkére nézve örömtelen dolog«. ¹⁾ Az eddigiek után hazánkban az orvosi tudomány állását nem tekinthetem ily sötét

¹⁾ Vas J.: Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt Pest 1862. 63–65.

színben. Az orvoslással foglalkozókat természetesen nem tarthatjuk mind tudományosan képzetteknek, de megkülönböztethetjük első sorban azon leginkább papi orvos-doktorokat, kikről az említett Margit legenda is szól, kik a külföldi egyetemeken nyerve kiképeztetésüket, itthon mint a szerzetes rendek főnökei, a királyok orvosai, érsekekké, püspökökké lettek és épen tudományosságuk miatt nagy becsültetésben állottak. Második sorba helyezhetjük azon szerzeteseket, kik apátságaiuk kórházaiban az orvos-doktornak segédei és így tanítványaiként foglalkozva, ha nem is részesültek szorosán vett tudományos orvosi kiképeztetésben, anynyi különösen gyakorlati ismeretet szereztek, melylyel — mint azt a pozsegai cziszterczita zárdából szétküldött atyáknál láttuk — alkalmasakká lettek a fiók kórházakat orvosokúl ellátni. Csak harmadik sorban lehet szó azon szerzetesekről, kik a salernói *Regimen* olvasásának hatása alatt orvosi gyakorlatot jogosíttatlanúl úznek s főleg ezek ellen irányultak a fent említett zsinati végzések. Hogy ilyen hazánkban sok lehetett, azt a kolostorok nagy száma mellett könnyen elképzelhetjük. Hogy ezeknek működésébe sokszorosan beléjátszik a babona, azon legkevésbbé csodálkozhatunk, ha ismerjük a kornak a mysticismushoz erős vonzalmát, mely még az ex professo orvosokat sem mentesíti a babonától. Ezek gyógyításaiknak alapjáúl nem annyira a tudományt veszik, mint inkább a nagy tömegnek jó irányú hiszékenységét, a vallásos hitet; eszközül pedig a vallás tárgyait: az imádságot, szentelt vizet, szent ereklyéket.

A vallásos rajongás ezen századaiban, mikor a keresztes háborúkba a szülők ezerével küldték 4—10 éves gyermekeiket elveszni egy, véleményök szerint

szent eszméért, mi csodálatosat sem láthatunk abban, ha a vallás eszközeinek nemcsak a lelki, de a testi szenvedésekben is gyógyító hatást tulajdonítanak. De hogy téves lenne ezen régi kor magyar orvosait, azal bélyegezni meg, mintha ők általában felhasználták volna az említett vallási eszközöket, legjobban mutatja a Margit legenda, melynek több helyéből kitűnik, hogy a vallás által nyújtott erős hitet orvoslási célokra a műveltebb papok is csak a végső szükség esetében, inkább lelki megnyugtatójukra vették igénybe. Így mikor a már említett praedikator szerzetbeli paraszt fráternél az *orvosoknak* semmi orvosságok nem használt, a vele volt Marcellus prövinczialisnak a beteggel *messze való helyre kellett volna mennie* — alkalmasint más kolostor orvosaihoz — inkább elküldte a beteget szent Margithoz, kinek imádsága aztán használt. Mikor IV. László király 13 éves korában nehéz kórságba esett és olyan fejfájást kapott, hogy magán kívül feküdt és *négy jeles orvos-doktorok*, kik a királylyal bánnak vala, kétségbe estek a király életéről, a királynak nő-rokonai elküldtek a király nővéréhez Annához a nyulakszigeti kolostorba, kérték, küldené el szent Margit fekete leplét, melylyel holta után fejét bekötötték. Ezzel betakarták a beteg király fejét s ez meggyógyúlt. — Sőt maga szent Margit sem igen bízhatott imádságának erejében — noha a legenda szerint azzal gyógyította meg a frátert, — mert egy alkalommal, mikor egy soror a klastromban megbetegedett »néminemű *orvosságot* hallott vala szent Margit asszony és megcsinálá a beteg sorornak. De alig vette ez be azt, elvesztette eszméletét, mire szent Margit igen megijedt, hogy halálát okozza annak, kit meg akart gyógyítani«. Csak ekkor, miután az orvosság nem

használt, hozatta el arany tábláját, melyben sok szentnek ereklyéje volt »es' az eleven zent keresztfa«, és ez előtt végzett buzgó imádsága meggyógyította a beteg sorort.¹⁾

A szt. István, szt. László, szt. Margit és mások sírjainál történt csodákat, hogy miként támadtak fel a halottak, gyógyultak meg bélpoklosok, sánták, bénák vakok és más nyavalyában sínylődők; hogyan gyógyított ki számtalan beteget szt. István az általa megáldott almával, felsorolni nem akarom. Manapság már minden képzett ember eléggé ismeri ezen legendának tudományos értékét és tudja, hogy azok a felizgatott vallásos képzelődésnek később korú szülöttei. A szent forrásoknak tartott gyógyvizek csodákat művelő hatását ma már a tudomány világánál igen könnyen megértjük s ezen forrásokkal majd csak egy későbbi korban, mikor azokat már öntudatosan használják gyógyászati célokra, fogunk foglalkozni.

Az orvosoknak társadalmi állását papi állásuk határozta meg és a mint láttuk a képzett orvosokat igen nagy becsben tartották.

Az orvosi gyakorlatnak elfajulása a kuruzsolás a kereszténység behozatalával nem szűnt meg. A nép lelkébe mélyen bevésődött ősz vallási intézményekkel szerves kapcsolatban állván az, annál is inkább fenntartja magát, mivel egy részt az ősz vallás gyakorlása nem enyészett el egyszerre, másrészt a nyugati kulturális intézmények is csak lassan foglalnak tért. A legmagasabb társadalmi réteget érintik ezek első sorban és, egy pillantást vetve legrégebbi törvényeinkre, látjuk, hogy magok a bölcs törvényhozók sem mentek a koruk előítéleteitől. Első nagy királyunknak szt. István-

¹⁾ Nyelvméltár VIII. 48, 65, 46.

nak törvénye mondja, hogy ha valahol *boszorkányt* találnak, azt a templomhoz kell vezetni és böjtöltetés, meg a hitben való oktatás végett át kell adni a papnak. A böjt után bocsáttassék szabadon, de ha másodszor ugyanazon bűnben találják, a böjt kiállása után a templomnak megtüzesített kulcsával kereszt alakot kell mellére, homlokára és lapoczkái közé sütni. Harmadik ízben adassék át a bírának.¹⁾ Ezen törvényből kitűnik, hogy boszorkányságra csak a keresztény hitben még gyengéket tartják képeseknek, továbbá, hogy a reá sütött kereszt alak megmentheti még az ördögtől, ha ez sem használ, halált érdemel a szerencsétlen, a ki pedig talán egyedül az ősi hit iránt való buzgalmának lett mátyrjává. I. Lászlónak 1192-diki decretuma már irgalmasabb s a boszorkányt a püspöknek rendeli átadni, a ki a fölött belátása szerint ítéltet.²⁾ Kálmán király kimondta, hogy a boszorkányok ellen, minthogy azok nem léteznek, kereset nem indítható.³⁾ De hova lett a bölcs király szelleme? — Több száz év múltával is fel fogjuk találni a boszorkányokat — és pedig nemcsak nő nemben, mint az idézett törvények latin szövege őket képzei, hanem férfi alakban is — mint az emberek és állatok gyógyítóit vagy megrontóit, a mint azt ismereteik, érdekeik vagy a közhit hozza magával. Nem kellett valakinek épen boszorkánynak lennie, hogy a szó mai értelmében kuruzsolónak tartsuk. Volt ilyen elég a papok közt, sőt még a hivatásszerű orvosok között is.

De ebből nem szabad egyedül a mi viszonyainkra vonni le kedvezőtlen következtetéseket. Európa mű-

¹⁾ Corpus juris hung. edit. Tyrnaviae 1751. Decr. Sti. Steph. Lib. II. cap. 31. pag. 130.

²⁾ U. o. decr. Lad. I. cap. 4. p. 137.

³⁾ U. ott. Col. decr. lib. I. c. 57.

veltebbekül tartott más államaiban sem voltak ekkor sokkal jobbak a viszonyok. Már említők az új platonizmusnak a mysticismus kifejlésére gyakorolt hatását, melynek következményei az astrologia, alchimia, magia, cabballah, oneiromantika (álomfejtés), chiromantika (lélekidézés) exorcismus (ördögűzés) — csakhogy most mind ez keresztény formába öltöztetve — Európaszerte divatoznak. Vegyük csak például sorra a híres montpellier-i iskola kiváló embereit. *Angliai Gilbert* — eltekintve más hasonlóktól — 1290-ben megjelent Compendiumában a férfi erő visszaszerzésére egy cabalisticus mondásokkal beírt lapot ajánl viselni. *John Gaddeus* 1305—1317 közt megjelent orvosi munkájában a vérfolyás ellen sertés ganéjt, a húgykő fájdalmai ellen azt ajánla, hogy a beteg naponkint egyszer dugja újját az alfel nyílásába. A görvélyt — scrophula — az angol király kezének reá tévése gyógyította. De mindenek fölött ajánlja, hogy az orvos a valódi szert el ne árúlja, nehogy értéke csökkenjék. *Villeneuvei Arnold* (1235—1312), a ki azt hirdeti, hogy a pápai bullák is csak emberi művek és isten jobban szereti az irgalmasság cselekedeit a hekatombáknál, meg van győződve a boszorkányok létezéséről, az orvosnak pedig a betegnek félrevezetését ajánlja; mert az orvos sikereinél sok függ attól, hogy meg ne értsék.¹⁾ A montpellier-i iskola angol tanítványainak ezen felfogását azonban nem általánosíthatjuk és csak a mi esetleg kedvezőtlen viszonyainknak mentiségére hoztam fel.

Az orvosoknak hivatását nemesebb oldalról fogják fel más írók, különösen a salernóiak és az arabok. Reánk a tárgyalt korban leginkább a salernoiaknak levén hatásuk, orvosaink a gyógytanok mellett az or-

¹⁾ Haeser I. 433. Baas 215—216.

vos állásáról táplált fogalmakat is leginkább tőlük vehették át és pedig előbb mestereik Hippokrates és Galenus elvei, majd az arab hatás alatt e szerint. Hippokrates eskü mintája szerint az orvosi tudományba csak azokat szabad beavatni, kik az orvosi társulatba be vannak írva és felesketve, mást senkit. A gyógyításnál csak egy féle szert kell alkalmazni, kerülve az ártalmast és egészségtelent. Mérget senkinek sem szabad adni, még ha kérne is, e részben tanácsot sem szabad adni, úgy a magzatot elhajtó szereket sem. Az orvosnak életét és mesterségét tisztának és szentnek kell tartania s tartózkodnia kell minden szándékos véték, romlottság vagy bujálkodástól. A mi nem közbeszédre való dolog, azt elhallgatnia és titokban kell tartania.¹⁾ A IX-ik században élt *Ishak ben Soleiman* — Isaac Judeus (830—932) az orvosok részére hasonló szabályokat állít föl. Szerinte az orvosnak legnagyobb elővigyázattal kell munkájához látnia, hasonlóan ahoz, a ki igaz gyöngyöt akar átfúrni, nehogy a sietséggel elrontsa a kincset. A orvosnak legfőbb feladata megelőzni a megbetegedést. Minthogy a legtöbb beteg orvos nélkül is meggyógyúlhat a természet segélyével, a hol csak lehet, a gyógyítást inkább tápszerekkel kell végezni, mint orvossággal. Egyszerre mindig csak egyféle gyógyszert kell alkalmazni. Az orvos a mértékletességnek mindenben mintája legyen, más orvosokról ne nyilatkozzék kedvezőtlenül, ne nyelve, hanem tettei dicsérjék őt. Díjazásáról akkor beszéljen, mikor a betegnél van; mert az egészséges ember hamar megfélekedezik róla. Honorariumát szabja oly magasra, a mint csak lehet, mert a mit ingyen tesz, senki sem köszöni meg. Hasonlók a XI-ik századbéli saler-

¹⁾ Fekete: A gyógytan története 22.

noi *Archimatthaeus*-nak „*De adventu medici ad aegrotum*“ című könyvében foglalt szabályok.¹⁾

Orvos rendőrségnek nyomaira Olaszországban is csak 1140-ben akadunk először, mikor Roger szicíliai király meghagyja, hogy az orvos, mielőtt gyakorlatát valahol megkezdené, köteles a hatóságnál jelentkezni, nehogy tapasztalatlan orvosok veszélyeztessék az alattvalók egészségét. II. Frigyes császárnak 1224-iki orvosrendőri szabályzata már részletesen kiterjeszkedik az orvosok képzésére, képesítésére, a gyógyszerészethez való viszonyára, díjazására.²⁾ Ezen rendelet szolgál alap-

¹⁾ Haeser. I. 574. 665.

²⁾ A rendelet, melyre több alkalommal kell hivatkoznunk, következő: Tekintve a súlyos hátrányokat és helyrehozhatlan károkat, mik az orvosok tapasztalatlanságából keletkezhetnek, meghagyja, hogy az orvos címet viselnie és gyakorlatot űznie senkinek nem szabad, a ki Salernoban a magisterek nyilvános gyülekezetében meg nem vizsgálta és megbízhatósága és elégséges ismeretéről írásbeli bizonyítványt nyerve a császár vagy helyettese jelenlétében fel nem avattatik s attól az orvosi gyakorlatra engedélyt nem nyer. Az ellen vétő jószág vesztéssel és egy évi fogsággal bünhődik.

Mint hogy az orvosi tudományban haladást nem tehet az, a ki logikát nem tanult, tehát mindenkinek előbb legalább 3 éven át kell logikát (általában philosophiát) tanulnia, csak ez után mehet orvosi tanulmányokra, hol a chirurgiát is, mint az orvosi tudomány egyik ágát — tanulnia kell. Öt évi tanulás és egy évig felügyelet alatt végzett praxis után az említett módon megszerezhetette a jogosítványt. Letette az előírt esküt s megesküdött arra is, hogy ha valamely gyógyszerész rosszul készíti a szereket, azt a hatóságnak bejelenti, a szegényeket ingyen gyógyítja. Betegét naponta kétszer tartozik meglátogatni nappal, kívánságra egyszer éjjel. Lakó helyén egy betegről kap egy napért $1\frac{1}{2}$ arany tarrenumot (1 tarr. = $1\frac{1}{2}$ franc). más községbe menve, ha költségeit a beteg fedezi, 3 tarrenumot, saját költségén menve 4-et. A gyógyszerészszel közösségben állania vagy saját gyógyszerertárt tartania nem szabad.

A gyógyszerészeknek esküt kellett tenniök, hogy szereiket az orvos rendeletere szerint készítik. A saját költségükön beszerzendő gyógyszerekért — egyszerűek és összetettekért — melyeket a vétel napjától számított egy évnél tovább tartani nem lehet, vehetnek unciánként 3, a több éven át tartatni szokottakért 6 tarrenumot. Gyógyszertárak csak a szabályzatban megállapított helyeken lehetnek.

Sebészeti gyakorlatot is csak vizsgálat alapján gyakorolhat az, a ki legalább egy éven át tanulta az emberi test anatómiáját és az orvostan azon részét, melyre a sebészetnél szükség van.

jául Európában az orvosrendőrségnek és intézkedéseinek hatását városainkban is feltaláljuk a későbbi századokban. Az Árpádok korából fenmaradt történeti emlékeink közül mi sem mutat arra, hogy törvényhozóink orvosrendőri felfogásra emelkedtek volna. Törvényeink egyformán csak mint közönséges büntényről beszélnek a mérgezésről és a bűvölésről, melylyel ha valaki mást megront, adassék át a megrontottnak, vagy szüleinek, rokonainak, hogy azok vele tetszésük szerint bánjanak el. Rendőriekül vehetnők a sebesítés, emberölés büntetéseire, a halottak eltemetésére, a paráznságra vonatkozó törvényeket és határozatokat.¹⁾ Ezek azonban az orvosoknak sem képeztetésére, sem társadalmi állására, díjazására vagy a törvényes vizsgálatoknál alkalmazásukra nem vonatkoznak, hacsak ilyenül nem tekintjük IV. Bélának Zágráb részére 1242-ben adott kiváltság levelében említett intézkedést, mely szerint a sebesítő a megsértettnek *orvosát* kielégíteni tartozik.

Nem állíthatjuk ugyan, hogy a veszprémi főiskola megalapítása alkalmával nálunk is kiadatott a salernoéhoz hasonló vizsgálati és az orvosok személyi viszonyait rendező szabályzat, de az ellenkező állításra sincs okunk. Ha azonban csakugyan nem volt oly szabályzatunk, azt viszonyaink közt könnyen magyarázhatónak vélem azzal, hogy orvosaink rendesen papok voltak és ezekre nézve irányadók voltak a pápák és a rendek szabályzatai, a csekélyebb számú világiak a

Velenczében 1258-ban, Spanyolországban 1283-ban kelt hasonló szabályzat, IV. Károly császár a nápolyi alapján 1347-ben adott ki Németország részére orvosi szabályzatot. — Haeser id. mű 807. Baas 221.

¹⁾ Decr. szt. Steph. II. cap. 31. lib. II. cap. 11, 13, 16, 26, 48. Ladisl. I. decr. lib. II. c. 25. Colomanni decr. lib. I. c. 73. és az 1151-iki Decretum Gratianum ezekre vonatkozó pontjai.

XIII. század végéig Olasz- és Franciaországban tanultak, képesítették és jogosították és nálunk elfogadtatván, már letett esküjök értelmében működtek.

b) Gyógyszerészek.

A gyógyítás céljaira használt anyagokkal való kereskedés igen régi eredetű. Nálunk ezen téren is az olasz befolyás érvényesült kezdetben és történetünk folyamában gyakran fogunk találkozni a római gyógyszerészetből felmaradt kereskedők elnevezéseivel. *Rhisotomusok* voltak a gyógynövények és gyökerek gyűjtői; *unguentariusok*, *myropola-k* a kenőcsökkel kereskedők; *pharmacopola-k*, *thurrvariuso-k*, a gyógyszerárúsok, ezek már Galenus idejében is foglalkoztak sebészettel és mint vándorló gyógyszerészek — Quack-salber — jártak a vásárookra; *pharmacopoeus-ek* voltak a mérgeket árulók; míg az *aromatarius-ok* fűszerekkel, illatszerekkel kereskedtek.

Történetünk idejében az araboknál már magas fokra fejlődött volt a gyógyszerészet. A felsorolt (92. old.) arab orvos-írók művei között többet említettünk, melyek az egyszerű és összetett gyógyszerekkel foglalkoznak. Noha a rómaiaknál és Alexandriában is már régóta voltak önálló gyógyszertárak, Európában a gyógyszereket rendszeren az orvosok készítették. Az araboknak Cordovában és Toledóban szervezett legelső gyógyszertárainak mintájára a XII-ik században kezdenek Olaszországban is gyógyszertárakat szervezni s azokat, mint II. Frigyes 1224-iki szabályzatában láttuk, orvosi felügyelet alá helyezték. Ekkor kezd kifejlődni a gyógyszerészek osztálya és a gyógyszertárak intézménye, melyekben a szereket *stationarius-ok* = *apothecarius-ok*

készítették, a gyógyanyagokat az orvosok utasításai szerint és ellenőrzése mellett a *droguisták* = *confectionarius*-ok tartották készletben. Olaszországban már Roger szicíliai királynak 1140-iki rendelete említi a gyógyszerertárat. A XIII. században Franciaországban is volt már egy instructio a gyógyszerészek részére, kik külön czéhet képezve, ezek közt rangra nézve az ötödik helyet foglalták el. Németországban az első rendes gyógyszerertárt Münsterben egy Willekin nevű nyitotta meg 1246-ban, addig a gyógyszerészet droguisták kezén volt.¹⁾

A gyógyszerészet ezen általános európai állása mellett nálunk sem képzelhető a dolog másként, mint hogy a kórházakat fentartó szerzetes rendek ápodaiáik részére gyógyszerertárt — officinát — is tartottak. A rhisotomusoktól, aromatariusoktól beszerzett anyagokból olasz és arab mestereik utasításai szerint maguk készítették a gyógyszereket. Ugyanígy tettek a nem szerzetes orvosok is.

De hogy hazánk nem maradt sokkal hátra Európa nyugati államai mögött a haladás terén, mutatja a budai jogkönyv, — melyet 1244-ben kezdtek szerkeszteni —, melynek 102-ik pontja „*Von den Apothekern*“ szól és mondja, hogy a gyógyszerészek ruhaneműeket és mást, a mit röffel mérnek, ne áruljanak, hanem csak azt a mi *régi idők óta* — von alter — a gyógyszerertárba tartozik. A ki ez ellen vét, törvény szerint bűnhődjék. Vasár- és ünnepnapokon üzletüket esti harangzásig ne tartsák nyitva. A betegek részére orvoságokat adhatnak, de mást semmit sem árulhatnak. 1303-ban *Petrus physicus et apothecarius budensis*ről van szó. Minden kétséget kizárólag igazolhatjuk tehát,

¹⁾ Baas id. mű. 273—274. Haeser 404. 497 stb.

hogy a XIII-ik században hazánkban is volt legalább annyi kimutatható rendes gyógyszerész — t. i. egy — mint a nagy Németországban.

II. Frigyes császárnak ismert rendelete a gyógyszerészek fölött a felügyeletet a hatóság által kiküldendő két esküdt emberre bízta. Nálunk a XVI-ik században már kimutatható, hogy a gyógyszerészt rendesen a városi hatóság közegei ellenőrzik s így azon körülményből, hogy Budán a város törvénykönyve rendelkezik a gyógyszerészekről, csak azon következtetésre juthatunk, hogy az olasz mintát városaink erre nézve már a XIII. században átvették.

Gondolom azt is bizvást kimondhatjuk, hogy a vándorló gyógyszerészek üzlete nálunk épen úgy virágzott, mint bárhol másutt.

c) Sebörvosok, fürdőzők.

Az életét vándorlása kezdetétől a kereszténység befogadásáig szakadatlan harcok közt töltött magyar nemzet épen úgy folytonosan ki volt téve a külső sérülések veszélyeinek, mint a keresztes hadjáratok lovagjai. Ha a gyakorlati sebészetnek a középkorban épen a keresztes hadjáratok adtak nagy lendületet, úgy azt is mondhatjuk, hogy a gyakorlati sebészetnek nemzetünk körében a vándorló és hóditó hadjáratok idejében kellett élnie virágzása korát. Tisztán a tapasztalat útján szerzett ismeretek alapján, egymástól eltanúlva gyakorolták azt az egyes nemzedékek és ezen tapasztalati ismeretek átöröklődtek a keresztény korra is. Egész Európában látjuk a XIII. század elejéig, hogy a sebészetben egyes gyakorlottabb mesterek képezik ki tanítványaikat és segédeiket, míg azok a kellő ügyességet megszerezve szintén mesterekké és tanítókká lettek.

A görög és római orvosok írataiból a középkor arab és olasz *orvosai is* megismerkednek a sebészettel úgy, amint annak elveit azoknál találják. Ezen túl az orvosok is, és pedig nemcsak világiak, hanem egyháziak is foglalkoznak vele. II. Frigyes császárnak 1224-iki szabályzata értelmében az orvosok kötelesek voltak chirurgiát is tanulni. Ugyanazon rendelet szerint a sebészetre készülőknek legalább egy éven kellett az egyetemen chirurgiai előadásokat, különösen anatómiát hallgatniok és 3 tanár meg a saját nemzetökbeli prosyndikus és prorektor előtt latin nyelven vizsgát tenniök, így lettek első osztályú chirurgusokká. A második osztályúaknak elég volt 2 tanár előtt olaszúl vizsgázniook. Az ilyen okleveles chirurgusok száma azonban rendesen csekély, a legnagyobb rész csak gyakorlatilag képzett.

A papok, daczára annak, hogy az orvosok már a XIII. század kezdetétől magukra nézve lealázónak tekinték a sebészetet és daczára az orvosi tanulmányokat általában tiltó zsinati határozatoknak, folytonosan úzték azt, annyira, hogy az 1247-iki Le Mans-i zsinat egyenesen megtiltva minden égetést és vágást; mert az egyház emberének vért ontania nem szabad, eltiltja őket a sebészettől. De ezen tilalomnak eredménye nem volt, mint azt *Teodorico Borgognoni* példája mutatja, a ki 1230 táján lépett a predikátor — dominikanus — szerzetbe, oly rendbe, melynek szabályai a sebészetet különösen is tiltották, — és ő mégis mint IV. Incze pápának gyóntatója, később bitontii majd cerviai püspök, nem csak folytonosan gyakorolta a sebészetet, hanem 1266-ban írt „*Chirurgia*“-ja a leghíresebb e nemű művek közé tartozott. Nálunk a papokat az 1279-iki budai zsinat tiltotta el az égetéssel és vérzéssel járó sebészi műtétek gyakorlásától. Mutatja ez,

hogy pap-orvosaink foglalkoztak a sebészettel, másrészt, hogy az egyházi tilalom a sebészetnek csakis egy részére vonatkozott. És a legközelebbi században névszerint is említettünk főpapi méltóságokat viselő chirurgusokat. Papjaink sebészeti ismereteiket, úgy mint az orvosiakat, Olasz- és Franciaország egyetemlein szerezték, különösen Salernoban és Bolognában, ezen iskolák íróinak műveiből,¹⁾ és így képzettségük egészen egyenlő lehetett az olasz orvos-sebészekével. Az orvosi és sebészeti gyakorlatnak rendszerint egyesített voltát mutatja IV. Bélának Zágráb részére 1246-ban adott — már említett — szabadság levele, mely szerint a sebesítő a megsebesítettnek *orvosát* kielégíteni tartozik. Emlékeink szólnak Kálmán király *magicus minister*-éről, a kinek a király megparancsolta, hogy öcscsét Álmost és ennek fiát Bélát vakítsa meg és herélje ki. A *magicus minister* végrehajtotta a király parancsát, de Bélát megsajnálva, ki nem herélte.²⁾ Mi lehetett ezen *magicus minister*? — Talán már azonos a későbbi korban nálunk *medicus testicularum* néven is ismert lithotomusokkal; vagy azt tételezzük-e fel, hogy a királynak udvari orvosa vállalkozott volna azon műtétekre?

A nem orvos-sebészeknek oly czéhekbe egyesülésével, minőket azok Franciaországban már a XIII. században alakítottak, nálunk csak a XVI. században találkozzunk.

Hazánknak kiváló hévvizei és ásványos forrásai már régi időkben felköltötték a közfigyelmet. Már a

¹⁾ *Salernoiak: Rogerius Salernitanus: Practica Chirurgiae* 1180. — A „Glosulae quatuor magistrorum super chirurgiam Rogerii et Rolandi“ írói gyaníthatólag a már említett *Archimatheus, Petronsellus, Platearius és Ferrarius*. — *Bolognaiak: Hugo Borgognoni* († 1252 táján). *Bruno Longoburgo: Chirurgia magna* 1252. *Teodorico Borgognoni*, Hugónak fia: *Chirurgia* 1266. — *Guilielmus de Saliceto: Chirurgia*. — Ismertetésüket lásd Haeser I. köt. 754—762.

²⁾ Linzbauer I. 34.

rómaiak fürdőkre használták fel a budai, mehádiai és más meleg forrásokat. A római műveltség lehanyatlásával elenyésznek a vizeinknek gyógyító célokra használásáról szóló tudósítások, de újra felelevenednek azok a kereszténység behozatalával, mikor a szerzetesek veszik kezökbe a gyógyászatot. Ismét utalok itt arra, hogy kolostoraink rendszeren hévvizek, gyógyító erejű és ványos források mellett keletkeznek, melyeknek vizét a betegek ápoló szerzetesek gyógyászati célokra használták. A számos szent kútnak nemcsak a nép közhité ad fontosságot, de inkább a szerzetesek által fürdőzés útján elért gyógyeredmények. Királyainknak a szerzetesek részére tett adományokról szóló okleveleiben az ilyen gyógyforrások nem ritkán említvék. I. Géza a garam-szt.-benedeki apátságot alapító, 1075-iki oklevelében említést tesz egy forrásról, mely »habet aquam quasi *acidam*. (Savanyú-víz forrás.) I. László 1082-ben a veszprémi szt. Mihály templom birtokainak határlevelében „*puteus leprosorum*“-ot, a bélpoklosok kútját említi. Imre 1198-iki oklevele szerint a szt. gothárd apátság Bottyán nevű pusztáján egy szent forrás — *fons sacer* — volt kápolnával. II. Endre 1299-ben a Domokos bán által (1195-ben) alapított hegyi, másképp bors-monostori ciszterczita apátságnak Strebs nevű földet adományozza a rajta levő szőlőkkel, rétekkel és *meleg forrással*. Buda és Esztergom meleg forrásait a XI. század elejétől többször emlegetik mint jövedelmezőket, úgy, hogy a budai hévvizek tizede fölött az esztergomi kereszties lovagok s a veszprémi püspök és káptalan közt per folyt, míg 1329-ben a tized felében ítéltetett meg a perlekedőknek. 1212-ben a jeruzsálemi szt. sír-kanonokrend kereszties-komlói káptalanának birtoka »Hidegkút«. A bél 3 kúti ciszterczita apátságot, a tapol

czai meleg forrásokot már említők. A Vas megyében levő *váthi szent-kút* mellé szerviták telepedtek. (1734.)¹⁾

A fürdőzőkről — *balneatores* — mint a gyógyászat külön foglalkozási ágát űző mesterekről a XIII. század végéig nincs tudomásunk. Azon körülmény, miszerint szt. István 1015-ben a pécsváradi benedictinus apátságnak a fürdő ellátására külön négy szolgát adott, arra látszik mutatni, hogy a kolostorok fürdőit ezen célra begyakorolt fürdőzők kezelték. Ezekről mondja az említett oklevél »*quos a stuba stubarios vocare possumus*«. I. László 1082-ben a veszprémi szt. Mihály templomnak Scerente nevű falujában a templom egyéb birtokai közt 4 *calefactores stubae*-t említ, kiket szintén csak fürdőzőknek tekinthetünk.²⁾ Városi életünk ezen korban még fejletlen, a czéh-élet csak később honosul meg és így fürdőző czéhhel sem találkozhatunk. Városi fürdőknek azonban már ezen korból vannak nyomai. Győrben az egykori vár helyén volt fürdőkét és Esztergomnak IV. Béla által alapított köz-fürdőit már említők. (87.) A Pozsony városa által fentartott kórháznak külön fürdője volt. A tatárok által elpusztított *podolini scultetia* újjá szervezője Henrik *scultetus* Podolinban egyebek közt fürdőt is épített, melynek birtokjogában őt Wenczel cseh király mint Krakó és Szandomir hercege 1292-ben megerősítette.³⁾

A fürdőknek közhasznú intézményül igen korán elismerését látjuk Máté slavoniai bánnak 1270-iki rendeletében, melylyel a fürdőknek adózással terhelését megtiltja.⁴⁾

¹⁾ Linzbauer I. 21., 22., 74., 84. sz. Rupp I. 10., 18., 19., 22., II. 42., 105., 295.

²⁾ Linzbauer I. 8. 22.

³⁾ Linzbauer I. 150. 139.

⁴⁾ U. o. 114.

d) Politikai, társadalmi, közművelődési, közerkölcsi viszonyok. Járványok.

A kereszténység behozatalával és a monarchia megalapításával megszűnik a magyar nemzetnek Európát remegtető kalandozása. A kalandos hadjáratok közben vesztett emberanyagnak a békésebb időkben természetes szaporodása mellett királyaink szent István utasítása és példája nyomán, ki az idegenek és jövevények iránt az előszeretettel kiválóan ajánlja fiának¹⁾ nagy számú idegent fogadnak be és ezen beözönlés az egész ismertett korszakon át tart. A szaporodást azonban tetemesen gátolják a belviszályok, melyeknek, sajnos, szintén szakadatlan láncolatával találkozunk történelmünkben. Hazánk állandó célpontját képezi a német császárság, majd a keletrómai birodalom hódítási törekvéseinek, útjába esik a kereszties hadaknak és a mongolok világpusztító áradatának, mely hazánkat lakosainak nagy részétől megfosztván, újabb nagymérvű betelepítéseket tesz szükségessé.

A népességnek különböző elemekből kialakulása nagy befolyást gyakorolt a vallási nézetekre, az életmódra, a társadalmi és közerkölcsi viszonyokra. A keresztény vallás és ezzel a felebaráti szeretet és könyörületesség erényeinek terjesztésére kedvezően hatottak a nyugatról jött német telepítvényesek, kiket vendégekül fogadva hazánkba, királyaink oly kedvezményekkel árasztanak el, melyeknek alapján általános jólétnek örvendenek és csakhamar városoknak alapítóivá lesznek, melyekben a rendezett társadalmi élet, kényelmesebb lakások, jobb táplálkozás és magasabb fokú műveltség mellett az egészségügyi viszonyok is kedvezőbbek.

¹⁾ Adhortatio ad Emericum ducem caput. 6.

A vándorló pogány bolgárok, besenyők, kúnok befogadása, míg egyrészt az állandó lakásokhoz és földműveléshez csak nehezen szokott magyarokat mindig elcsábítják attól, másrészt a még meg nem gyökerezett keresztény vallásba átment ősvallási képzeteket folyton felújítják és új meg új táplálékot adnak a pogánykorból fenmaradt babonák terjedésének. Ezen utóbbiak egyrészt a magyar nemzettel rokonságuk, másrészt az által, hogy az Alföldön a magyar ajkúak közt telepednek meg és ezek közé olvadnak be, minden tekintetben nagyobb hatást gyakorolhatnak a nemzetre, mint az ország határszéli vidékein letelepült németek. Királyaink igyekeznek azon, hogy a betelepültek és a magyarok közt házasság útján lehetőleg gyorsan történjék az egybeolvadás. Kálmán törvénye rendeli, hogy az ismaeliták leányaikat csak magyarokhoz adhassák férjhez.¹⁾ IV. Béla, hogy a kúnok és a magyarok közt a házasodásra példát mutasson, fiát Istvánt a kún Erzsébettel házastá össze. A zsidók és keresztények között a házasság még a XI. században napi renden volt. A fajok ezen keveredése egészségügyi szempontból jó hatású lehetett.

Első királyainknak a paráználkodás gátlására gyakran alkotott törvényei nem a legkedvezőbb erkölcsi állapotokra engednek következtetni. A vándorló népnek befogadása ezen irányban is kártékonyan hatott, amennyiben lazább erkölcsi fogalmaik sok panaszra szolgáltatott okot és példájok nem egyszer gyakorolt vonzó hatást, mint azt különösen IV. László korában látjuk. A papság körében sem állhatott az erkölcsi érzet valami szilárd lábon, mikor a kétnejű és az ágyasokat tartó papok ellen ismételve kellett

¹⁾ Decr. Col. Lib. 1. c. 48.

szigorú törvényeket alkotni.¹⁾ A prostitutio és annak fészkei a nyilvános házak ha nálunk nem szerepelnek is oly mértékben mint Olasz- és Németországban, hol azok ezen korban hallatlan mérveket öltöttek,²⁾ de nyomaitakat feltaláljuk a budai jogkönyvben, mely már szintén intézkedik a szabad nőknek a tisztességesekétől eltérő ruházatáról.³⁾ A keresztes hadaknak általános erkölcsitelensége kétségkívül szintén rombolólag hatott az erkölcsi érzetre. A gyermekgyilkolásra vonatkozólag ezen korszakból egyetlen törvényünk igen enyhe, mikor a magzatát megölő nőt *egyházi vezeklésre* a főesperesnek rendeli átadni.⁴⁾ A szabad embernek szolgálóval paráználkodását azért tiltja a törvény, hogy az szabadságát érintetlenül fentarthassa. Vétkezés esetében első és második ízben lenyíratik, harmadik ízben szolgáló gaságra jut vagy kiváltja magát. Ha a teherbe ejtett szolgáló a szülésbe belehal, másat ad a gazdának.⁵⁾ A szabadok közt folyó paráználkodásról szó nincsen.

Büntető törvényeink szigorúak ugyan, de az emberi lélettel nem bánnak oly könnyelműen, mint a következő korszakokban. A boszorkányokra vonatkozókat már említők. A büvölőket — maléfici — és a méregkeverőket a gonosz lélekkel való szövetkezéstől az által akarja a törvény elrettenteni, hogy a ki valakinek eszét elveszi vagy valakit megöl, adassék át a megrontott szüleinek vagy rokonainak, hogy azok vele tetszése szerint bánjanak el. A jövendőmondó bűbájosokat a püspök ostorozással javítsa meg. A emberölő és gyilkos vérdíjat fizet. A tolvajlásnak bünte

¹⁾ Ladisl. I. decr. L. I. c. 1. 2. és Colomanni decr. Lib. I. C. 67 és lib. II. c. 9.12

²⁾ Haeser III. 224 stb.

³⁾ Ofner Stadtr. 186 p.

⁴⁾ Colom. decr. L. I. c. 58.

⁵⁾ Steph. I. decr. L. II. c. 26.

tése orrlevágás, olykor szemeinek kiszúratása; a rá-galmazónak nyelve vágatik ki, azt azonban pénzen megválthatja. A kínzó vallatást Kálmán törvénye kor-látolja. Az istenitélet is sok embert tehetett nyomo-rékká.¹⁾ De ezek mind szelidek a XVI.—XVII. száza-dok itéleteinek borzalmasságaihoz képest.

A rendi alkotmány magával hozta a társadalmi széttagozódást és osztálykülönbséget. Nemes és nem, nemes közt, ha törvény által nincs is tiltva a házasság, tiltja azt a társadalmi felfogás és a különböző rendűek közötti házasságból eredőkre háruló köz- és magán-jogi hátrányok. Városi polgáraink is magukkal hozták Németországból az »ebenbürtig« és nem ebenbürtig házasság fogalmát, minek következtében ők sem ke-verednek idegen elemekkel. A jobbágyság és a szol-gák osztályai meg épen teljesen elzárják a magasabb rendekkel való társadalmi érintkezéstől.

Előkelőink ugyan korán megszokták a több ké-nyelmet nyújtó állandó lakást, de a köznépet részben még a XI. század végén is kényszeríteni kellett arra, a jövevény nomád népek még a XIII-iknak végén sem akarják azt megszokni. Mint a keresztes hadjárato-kat megelőző időkben általában egész Európában, úgy nálunk is sok kivánni valót hagytak még az előkelők-nek lakás és táplálkozási viszonyai, a köznépnél az egészségügyi kívánalmaknak figyelembe vételét hiába keresnök, a mi Európa szerte legfőbb oka volt az ezen századokban pusztított járványoknak.

A ma elemiekül tekintett ismeretek nem terjednek túl a papság körén, sőt az alsóbbrendű papoktól sem követelték, hogy írni tudjanak, elég volt az olvasás is. Az előkelő világiak közt ritkaság számba ment,

¹⁾ I. István, I. László és Kálmán törvényei.

a ki megbarátkozott a betűkkel, a köznépnek nevelésével senki sem gondolt. Ezen szellemi korlátotlansághoz járulnak a hiányos közgazdasági viszonyok. Hosszú időbe telik, míg a kereszténynyé lett magyar nép földművelésre adja magát. Iparunk igen kezdetleges, kereskedelmünknek akadályai a népnek teljes tájékozatlansága és pénzünk értékének örökös ingadozása mellett a jó közlekedési utaknak teljes hiánya. Ilyen viszonyok között egy száraz vagy esős nyár, egy igen enyhe vagy túl szigorú tél, a folyók áradásai méltán nevezhetők oly elemi csapásoknak, melyek egész nagy területek lakosságát mindenféle betegségeket előidéző éhségnek tették ki.¹⁾

A hazánkat ezen korszakban dúló járványok közül legborzasztóbb pusztításokat vittek végbe a *pestis* [1015, 1062, 1065, 1100, 1117, 1193, 1224, 1242, 1270,] és az *éhínség* [1007—1010, 1015, 1051, 1062, 1065, 1117, 1126, 1143, 1193, 1217, 1242, 1263, 1264, 1270], mely kettő legtöbb esetben társulva lépett fel; az 1071-től 1089-ig uralkodott *szent Antal tüze* — ignis sacer, ign. sti. Martialis, Beatae Virginis, ignis invisibilis seu infernalis, pestis ignea —; a nyomor, rossz táplálkozás és tisztátalanságnak szülötte a nálunk bélpoklosságnak nevezett *lepra* (Aussatz); az áradásos területeken és a túlságosan nedves években járványosan fellépő *lázás* betegségek.

A kornak a műveltség alacsony fokán álló népei nem ismerték fel az egyes betegségek okát és gyógyítási módját. Európa összes népei egyaránt isten csapását látták azokban és minthogy az orvosi segít-

¹⁾ A hazánkat sújtott elemi csapásokat és járványokat összeállította: Fekete Lajos „A magyarországi ragályos és járványos kórok rövid történelme“ című tanulmányában. Debreczen 1874.

ség részint nem használt, részint, mint már arra esetet említünk, az orvosok cserben hagyták a ragályos járványban szenvedőket; azon forráshoz fordultak segedelemért, melyből a bajt eredettnek lenni vélték. Az egyház soha sem kapott annyi adományt és hagyományt, mint a ragályos járványok idejében, de meg kell vallanunk, sohasem is szolgált rá jobban. Az egyház emberei voltak ilyenkor, kik a híveket lelki vigasztal, a betegeket tehetségük szerint gyógykezeléssel, az éhezőket egészséges táplálékkal ellátták. Innen ered egyes kolostorok és források szentségének híre, nálunk épen úgy, mint más országokban. Ha egyszerűen úgy tekintjük a dolgot, hogy a papoknál »imádkozás, böjtölés, misehallgatás és tartás, szent helyekre való búcsújárás, templomok és zárdák számára teendő ajándékok voltak az egyetemes gyógyszerek, mi a betegtől követeltetett«, akkor a dolog természetesen nevetséges;¹⁾ de beleélve magunkat a kornak viszonyaiba és szellemébe, másként látjuk a dolgot. A középkornak már említett társadalmi és közgazdasági viszonyaival szoros összefüggésben állottak a betegségek. Ezt korán felismerték, így például, hogy a *szt. Antal tüze* rendszeren olyan években és legnagyobb erővel közvetlenül aratás után lépett fel, mikor a túlságos esőzések következtében a gabonaneműekben sok volt az anyarozs és az üszök. Capet Hugo a 945-iki ignis sacer járvány idején a *Nôtre-dame templomban* naponként 600 beteget ételmeztetett s ezeknek nagy része kigyógyult, míg a kik haza menve előbbi ételmükhöz láttak, újra visszaestek. A szerzetesek inség idején megnyitották magtáraikat, a hozzájuk forduló betegeket egészséges táplálékkal ételmezték, fürdőikben meg-

¹⁾ Fekete: A gyógyt. tört. 81.

tisztították a szennytől és észszerű életrendet tartatva velök meggyógyították őket. Hogy e mellett nem hanyagolták el a vallási gyakorlatokat, sőt ezeket a beteg bizalmának felébresztésére használták fel, ez a kor hitbuzgó irányának természetes kifolyása. Ugyan ennek tulajdonítandó, hogy az egyes betegségekben szenvedők külön-külön védőszentnek oltalma alá adták magokat, a mi egyes új betegápoló szerzetesrendek keletkezésére szolgáltatott alkalmat, mint a szent Antal tüze a szt. Antal betegápoló rendére 1098-ban¹⁾ mely rend nálunk is meghonosodott Darócson, Szepesmegyében.

A vallásos túlbuzgóságnak kétségkívül oly kinövései az egyes betegségek ellen való imádságok, mint a kuruzsolásnál a ráolvasás. A döghalál, hideglelés, fejfájás és más nyavalyák gyógyítására használt imádságokat már említettük (51—56). Kárhozatosaknak és visszaélést tartalmazóknak azonban csak úgy tekinthetünk azokat, ha az egyház emberei nem valódi belső hitből eredően, de a nép félrevezetésére, a balhiedelmek szándékos terjesztése céljából alkalmazták volna azokat. Sokkal későbbi korban, mikor a műveltség általánosabbá lett, is találkoznak ilyen imádságokkal, épenúgy, mint az említettekkel. Ilyen például a nyíl ellen való imádság, mely az embert mindenféle ellenséges fegyvertől oltalmazni volt hivatva;²⁾ ilyen később a bujakór ellen mondott »szt. Jób miséje«. A hitbuzgóság által túlcsigázott képzelemnek erős meggyőződésen alapuló kóros következményei ezek épenúgy, mint a középkornak ezen századaiban általánosan uralkodott egyéb vallásos kórságok: a *flagellansok kör-*

¹⁾ Haeser III. 92.

²⁾ Nyelvméltár II. 88.

menetei, a szt. Vitus tánca, a gyermekek keresztes hadjárata.

Nem lehet megindulás nélkül olvasni a vallásos rajongás által felizgatott azon szerencsétleneknek önkényt magukra vállalt szenvedéseit, melyeket a *flagellansok* — önostorozók — elviseltek, hogy bűneikért eleget téve megengeszteljék az emberiségre pusztító dögvészt bocsátó Istennek haragját. Gyermekek és aggok, nők és férfiak, alacsony és magasrangúak, világiak és egyháziak egyaránt ragadtatják el magukat. Felveszik a bűnbánók fehér öltönyét, étlen, szomjan bejárják az országot, megvetik a nyugalmas szállást, a korbács által barázdákra szaggatott vérző testtel, de erős lelki meggyőződéssel hirdetik buzgó imájok, énekeik és predicatioikban a bűnbánat és elégtétel szükségességét. 1260-ban Olaszországból indul ki az áradat, bejárja egész Európát és úgy látszik hazánkat sem kerülte az ki. Nyomát látjuk krónikáinkban, melyek általánosságban említik, hogy 1262-ben a bűnbánó önostorozók nagy csapatokban jártak országról-országra.¹⁾ Mily mérvben terjedt ez el nálunk, nem lehet megállapítani; de tekintve, hogy a magyar nemzetben mindig oly kevés volt a hajlandóság a vallásos rajongásra, hogy a *keresztes hadjáratoknak* közel két száz éven át uralkodott eszméje sem volt képes körében lelkesedést ébreszteni; képzelhetjük, hogy ezen kór sem tett nálunk nagyobb hódítást. Annak sincsenek nyomai, hogy tőlünk gyermekek tömegesen mentek volna a szent földre harcolni vagy, hogy a nyugati országokban 1021, 1278, 1375-ben járványos szent Vitus tánca, mint *tánczdüh* uralkodott volna. Ezen utóbbi mint betegség jelentkezik később.

¹⁾ Márk krónikája.

Az árpádházból származó királyainkról szóló krónikáinkban helyenként akadunk egyes királyaink betegségének, leginkább a halált okozóknak említésére. Itten nem lehet érdek nélküli ezeknek összeállítása *Szent Istvánnak* többszöri betegeskedéséről tudósítanak emlékeink. A nagyobb legenda szerint a szent király egy ízben 3 esztendeig folytonos betegségben sinlődött, de ebből isten kegyelmének orvossága által kigyógyult. Azon körülményből, hogy ez gyermekeinek halála előtt történt, kiknek elvesztéseért megmaradt fiában Imrében keresett vigasztalást,¹⁾ látjuk, hogy az 1031 előtt volt. Az Imre herczeg halála fölött elkeseredett apa igen súlyos betegségbe esett, melyből sok nap után felgyógyult ugyan, de előbbi egészségét többé soha sem nyerte vissza; mert lábfájásban is szenvedett s szomorúság és gondok gyötörték.²⁾ Kézai szerint élete utólján kezdte testi erejében rögtön hanyatlani és érzé, hogy bágyadtság nyomja.³⁾ Végre lázba esett s nem kételkedék többé, hogy elköltözésének napja közelget.⁴⁾ Utolsó betegségében testi erejében megfogyatkozott; ugyanis hosszú gyöngéledésének terhe alatt megsúlyosodva nem bír vala lábain állani.⁵⁾ Némelyek a lábfájás alatt itt arthritist vagy podagrát vélnek.⁶⁾ A legutolsó kifejezésben én az 1038-ban a csaknem emberfölötti munka, gondok és betegségek által megtört, közel 70 éves férfiúnak végelgyengülését vélem láthatni. *Péter* király 1046-ban megvakíttatván, lelke fájdalmában, — mások szerint a nagy fáj-

¹⁾ Legenda major c. 10.

²⁾ Thuróczy: Chron. Hung. Pars I. Cap. 33.

³⁾ II. fej 1. §.

⁴⁾ Leg. maj. cap. 15.

⁵⁾ Leg. minor. cap. 9.

⁶⁾ Linczbauer I. 15.

dalom következtében csakhamar meghalt.¹⁾ *I. Endre* némelyek szerint öregségében elgyengülve, mások szerint köszvényben halt meg, míg ismét mások szerint fivére Béla által meggyőzve a Bakonyban bújdosott és ott ugrás közben egy kőre esett és ez okozta halálát.²⁾ *I. Bélát* az összeroskadt királyi szék sértette meg oly súlyosan, hogy gyógyíthatlanúl megbetegedett és bele halt.³⁾ *I. Gézáról* csak annyit olvasunk, hogy súlyos betegségbe esett.⁴⁾ *Szt. Lászlót* a csehek ellen indított hadjáratában, mikor bement Csehországba, mások szerint mikor onnan már visszatérőben volt, súlyos betegség lepte meg és testi erejében teljességgel hanyatlani kezdett.⁵⁾ A körülbelől 70 éves királynál könnyű feltételezni az aggkori végelgyengülést (marasmust). *Kálmán*, midőn súlyos fejfájások gyötörték, magához hívatta olasz orvosát Dracot, ez a királynak fülére tapaszt tett, melyet midőn a király Othmár comes előtt le vett, ez rajta a fejből kihúzott (?) sok agyvelőt látott, mire mondá a királynak: »Uram készülj az útra«. ⁶⁾ *II. István* korai halálát összeköttetésbe hozzák a kúnok iránti túlságos előszeretetével. A király ugyanis vérhasba esett, a közeli halálára számító magyarok a kegyelt kúnok közül többeket megöltek, mire azoknak vezére Tatár a már javuló félben levő királynál panaszt emelt. A felingerült király megfogadta, hogy ha jobban lenne, minden kúnért 10-et ölet meg gyilkosaik közül. Erre a kúnok szorongatni, csókolni kezdték a király kezét, a ki a felindulás következtében

¹⁾ Kézai III. fej. 2. Thuróczi P. I. c. 41.

²⁾ Kézai III. fej. 6. Linzbauer I. 16.

³⁾ Thuróczi P. I. c. 46.

⁴⁾ U. o. c. 55.

⁵⁾ U. o. c. 59 és szt. László legendája c. 7.

⁶⁾ Thuróczi P. I. c. 62.

betegségébe vissza esett és meghalt.¹⁾ *II. Bélát* a mértéktelen borivás vitte ki a világból. *III. István* mérgezés következtében halt meg. *IV. Istvánról* írják hogy »ultricibus furiis exagitatus interiit«, a miből az lehetne következtetni, hogy megőrült. *IV. Bélát* a kor és a csapások gyengítették el végképen.²⁾ Többi királyaink halálának okáról ezen korból nincs szó. Az eddigiek közül csak Kálmánnak orvosát említik a betegséggel kapcsolatban krónikáink, de hogy orvosok nélkül többi királyaink sem voltak, már láttuk.

* * *

A gyógyászatnak hazánkban kifejlődésére a XI.—XIII-ik századokból kevés adatunk van. Annyival azonban mégis rendelkezünk, hogy ne kelljen ezen a téren puszta conjecturák körében mozognunk. Ezen századokra nézve határozottan állíthatjuk, hogy hazánk már ekkor átvette és viszonyainkhoz alakította mindazon gyógyászati intézményeket, melyek Olaszországban e téren létesültek. Orvosaink, épen mert a külföld főiskoláin nyerték kiképeztetésüket, a kor tudományosságának színvonalán állottak. Ha az orvosi történetnek németországi írója a XIII-ik századból mindössze két német orvost tud említeni: Magister Johannes physicust, schwerini püspöki orvost, és Magister Hermanust, Wismar város orvosát s azzal vigasztalódik, hogy ez a kettő legalább tanúságot tesz arról hogy Németországban hihetőleg már előttük is bizonyos magaslaton volt az orvosi tudomány s az tiszteletben állott:³⁾ nekünk, kik nemcsak püspöki orvosokat, hanem főpap-orvosokat is tudunk felmutatni, legkisebb okunk

1) U. o. c. 63.

2) Linzbauer I. 50 és 113.

3) Baas id. műve 231.

sincs szégyenkezve mondanunk, hogy nemzetünk ezen a téren hátramaradt volna mások mögött. Azon vád sem érhet, hogy orvosainkat ezen legrégebb korban csak kölcsönképen kaptuk. A fentebb említett (93) *Péter*, Kitilen magyar comesnek fia, a híres orvos, Olaszországban, tehát az orvosi tudományok ezen kori valódi hazájában lett püspökké a XII. században, a mi világos bizonyosága annak, hogy honfitársaink már igen korán külföldön is hírnévre tettek szert ezen a téren és hogy az orvosi tudományt előkelő hazánkfiak is tanulták. Szerzetesi és városi kórházainknak a kor igényeinek megfelelő berendezéseért jót látszanak állani a nagyszerű alapítványok és adományok, melyekkel azokat királyok és magánosok ellátták. A gyógyszer-tárakra, seborvosokra és fürdőkre vonatkozólag felhozott gyér adatok is elegendők arra, hogy azok alapján ne tekintsük épen kétségbe ejtőnek a XI.—XIII. század egészségügyi intézményeit hazánkban. A legközelebbi század oly rohamos fejlődést mutat minden téren, hogy azt csakis úgy érthetjük meg, ha feltételezzük, hogy az intézmények már eléggé meg voltak gyökeresedve. Hogy királyaink egészségügyi rendeleteket nem adtak ki, sem országgyűléseink nem alkottak arra vonatkozó törvényeket; magyarázatát lelheti állami életünknek még új és szervezetlen voltában, mikor minden igyekezetet az állami és társadalmi élet alapfeltételeiül szolgáló kereszténységnek megszilárdítására, a személy- és vagyonbiztosság megteremtésére, a birtokviszonyok rendezésére stb. kellett fordítani.



III.

A vegyes házakból származott királyok kora 1300—1526-ig.

a) Orvosok.

A magyar nemzet művelődéstörténetében a fejlődési korszakok rendszeresen később következtek be, mint Európa nyugati népeinél. Természetes következménye ez annak, hogy az állami és társadalmi szervezkedés első századaiban önmagunkból fejlődő nemzeti művelődés és tudományosság nem keletkezhetett. Első berendezkedésünkhöz minden téren idegen mintákhoz kellett fordúlunk s azokat idomítottuk, sokszor igen szerencsésen, hazai viszonyainkhoz. A külföldi hatások közül legállandóbb és legnagyobb volt a római szentszéké, mely a XIII. század végén és a XIV-iknek elején érte el tetőpontját. Ennek tulajdonítom leginkább, hogy mikor Olaszországban már a XIV. század elején megindult a renaissance s ezzel a positiv tudományoknak a humanismus elvére fektetett művelése, nálunk a scholasticismus még uralkodik és a humanismus csak a XV-ik század második felében nyer buzgó és kiváló híveket. Ezen szempontokból vélem helyesen felfoghatónak nálunk a tudományoknak fejlődését általában és különösen az orvosi tudományét. Az egyháznak a tu-

dományos élet minden ágában egyedül uralkodó állását és kizárólagos theologiai felfogását a scholasticusnak nevezett bölcsészeti iránynak jeles művelői *Scotus Erigena, Canterburyi Anselmus, Abelard* és követőik, habár a tekintélyek föltétlen uralmát nem helyeslik, az észnek követeléseit igen szűk korlátok közé szorítják, mikor a philosophiának czéljául tűzik ki összehangot létesíteni az észszerűen felfogható igazságok és a hit között. A XIII. század nagy scholasticusa *Bollstadti Albert* (1193—1280) — *Albertus Magnus* — a paduai orvosi iskola kiváló tanítványa, a természettudományoknak nagy barátja is a tekintély elvének megtestesítője és tudományos működésében mindenütt előtérbe állítja az egyházi szempontokat. A szabad gondolkodó, „*a XIII. század forradalmi szellemének energikus képviselője*“¹⁾ *Bacon Roger*, a ferenczrendi szerzetes, hiába mondja ki, hogy a kutatót haladásában négy féle akadály akasztja meg: 1. a megbízhatlan és érdemetlen tekintély befolyása; 2. a szokás; 3. a műveletlen érzékek tökéletlensége; 4. tudatlanságunknak eltitkolása látszó bölcsességünkkel való kérkedés által; hiába állítja szembe a tekintélyekkel a matematika és a kísérletek alapján szereshető positiv ismereteket: börtönének utána bezáródó ajtai a XIII. század végén a gondolat szabadságának teljes lenyögözését jelentik.

Nemcsak a keresztény világ bölcselei tekintik az ember földi létét egyedül az örökélet előiskolájának; az arab sufik ugyanazt hirdették, a mit a középkor keresztény papjai, hogy az embernek elméjét el kell vonnia a világi dolgoktól s elmélkedése tárgyául csak istent választania; mert a legfensőbb igazság nem *tanúlmány* által érhető el, hanem *elragadtatás* által —

¹⁾ Lewes Bánóczy II. 299.

a léleknek *rajongásában* való átváltozása által. Eze állapot elérésére szükséges a lelket megtisztítani minden földi kívánalomtól, kiírtani belőle minden ragaszkodást az élethez és a gondolatokat alázattal az örökkel való haza felé irányozni. Így gondolkozik a XI. század végén *Algazzali* a híres arab phylosophus és orvos a csillagászatot és orvostudományt a profétai ihlettség körébe tartozónak, nem pedig a szellem szüleményének tekinti; mert a ki e tudományokkal foglalkozik, észre veszi, hogy azokat csak isteni ihletés által és az isten segedelmével lehet felfogni, nem pedig tapasztalat útján. A mohamedán papság épen úgy ellene szegül a szabad gondolkodásnak, mint Rómában az egyháza. *Averroest*, (1120—1198) kegyelt orvosát Almansur kalifa állítólagos heterodoxiája miatt száműzte Kordovából és a papság kényszerítő hatása alatt rendeletében kihirdette, hogy az isten a pokol tüzében szánta mindazokat, kik elég istentelenek állítani, hogy egyedül az ész adhat igazságot.¹⁾

A scholasticismusnak szörszálhasogató fejtegetése (nominalismus és realismus) azonban nem tűnnek e nyomtalanúl. Philosophusok és természettudósok egyaránt elismerik, hogy az általa felidézett vitatkozások habár azoknak czélja eredetileg dogmatikus kérdések fejtegetése volt is, az emberi gondolkodás fegyelmezése mellett a természettudományok fejlődésére is nagy hatással voltak.²⁾

¹⁾ U. o. 266. 272.

²⁾ Kiválóbbak ezen a téren: *Albertus Magnus* (1193—1280): *Physicorum VIII. De coelo et mundo libri IV. De generatione et corruptione libri VI. Meteororum I. IV. De mineralibus I. V. De natura locorum. De vegetabilibus et plantis I. VII. De animalibus I. XXVI.* stb. melyekben a természettudományok minden ágára kiterjeszkedik, legbecsesebb a botanikára vonatkozó rész. — *Bartholomaeus Anglicus* minorita (1260 körül): *De proprietatibus rerum* 19 könyvben a szt. írás magyarázására. — *Cantimpréi Tamás* (1201—1273

A XIV-ik század történetébe bevezetésnél talán feleslegesnek is látszik ennyi tért szentelni a már-már hanyatlásnak induló scholasticismusnak. Hazánk orvostörténeti viszonyainak megértése végett azonban még szükségesnek látom közölni egy korunkbeli philosophusnak és egy orvostörténeti írónak ítéletét azon tudományos irányról, mely nálunk éppen a XIV-ik században jutott teljes érvényre. »Ha a scholasticismust — írja a bölcész — oly philosophia számában vesz szük, mely az egyik vagy másik nagy kérdésre meg akar felelni, akkor értéke egyáltalában nincs s e szempontból el is van ítélve már régtől fogva. A scholasticismus nagy ívrétű kötetei ásadékok (fossils) lettek. Egy letünt világnak éktelen és élettelen alakjai, melyeknek immár csak kevés közülük van a mi világunk életéhez; nem keltenek bennünk másféle érdeket, mint a milyen akár a megatheriumhoz és a dinornishoz fűződik stb.«¹⁾ Az orvos meg így jellemzi azt: »Az orvostudomány scholasticai korszaka tudományunk történetének egyik legkevésbbé vonzó fejezetét képezi. A kor irodalmának vaskos kötetei majdnem kizárólagosan csak a bibliographusok érdekét költhetik fel, a történetíróét (orvosi szempontból) csak igen kevésbé. Tartalmuk leginkább a physiologia, pathologia és therapia alapfogalmainak leleményes definitioiból és dialecticus magyarázásából; a hippokratesi, galenusi és arab tanoknak végtelen fejtegetéseiből áll. Elenyészően csekély bennök a megfigyelések és a tényekre alapí-

lőweni tanár: De naturis rerum. Ebben egy részlet az emberi test anatómiájáról. — *Beauvaisi Vincze* (1264 kör.) *Speculum* majus. Ezeknek követője a német *Kunrat von Megenberg* (1307—1374), német nyelvű „Buch der Natur“-jával (Haeser. I. 693—699).

¹⁾ Lewes-Bánóczi id. mű II. 196—197.

tott közlések száma s ezt is elfojtja az élvezhetlen é tarthatatlan theoriák és speculatiók özöne.«¹⁾

Ezen lesujtó ítéletekkel illetett műveltségi irány hoz nálunk még hosszú időn át közvetlen kapcsolka volt csatolva különösen az orvosi tudomány. A scholasticus irányú orvostannak kiváló írói csaknem kivétel nélkül olaszok. Mióta Salerno vezérszerepét elvesztette, az orvosi tudományok művelésének élén Bologna és Padua állanak. Mindkettőben uralkodó a scholasticismus, mely az orvosi karban a XV. századon keresztül is megtartja uralkodó állását, mikor a többi kar már befogadták a humanismus hatásait.²⁾ Bologna képviseli a görög, Padua az arab orvosi irányt oly szemlemben, a mint azt jellemeztük.

Az Anjou-háznak Magyarország trónjára jutás állandó érintkezésbe hozott minket Olaszországgal. Nem csak ifiaink mennek ekkor sűrűbben az épen említett két olasz egyetemre tanulni, hanem ezen korból is mert orvosaink nagy része onnan jön át hozzánk. Nevezetes itten különösen a bolognai híres *Varignana* orvos-tanári család tagjának *Varignana Vilmos*-nak példája, ki mint Mladen horvát és bosnya bánnak udvari orvosa 1319-ben Zarában írta: „*Practica Medicina ad Meladinum Croachorum et Bosnae Banum*“ című kéziratban levő orvosi művét; majd ezután maga is tanárrá lett Bolognában. Ezen korszakban már névszerint is ismerünk Bolognában tanult magyar származású orvosokat, sőt *Giovani d'Ungheria* (Magyarországi János) 1461-ben a világhírű bolognai egyetemen orvos tanár.³⁾ Ilyen összeköttetés mellett orvosaink képzett

¹⁾ Haeser I. 699—700.

²⁾ Sysmond: A renaissance Olaszországban II. 105.

³⁾ Frankl V. Hazai és külföldi iskoláztatás a XVI. században. Budapest 1873. 236.

ségének megítélésénél nem lehet közönyös ismerni az irányt, melyben képeztettek s a híresebb tanárokat, kiknek műveiből ismereteiket meríthették.¹⁾

Petrarca Ferencz (1304—1374), kivel — az olasz renaissance történetének írója szerint — kezdődik az új időszámítás, ki nem elégszik meg a középkori hitek és szellemi fölfogások termésével; hanem megkezdi a tu-

¹⁾ *Nevezetesebb írók: Bologna: Taddeo Alderotti* (1203—1303): *Regimen sanitatis a' a salernóinak* alapján áll. — A *Varignana család* tagjai: *Bartolomeo*, munkái kéziratban maradtak, fia *Vilmos* — kit fent említünk —; *Ad omnium interiorum et exteriorum partium morbos remediorum praesidia et ratio utendi eis pro circumstantiarum varietate. Secreta sublimia medicinae ad varios curandos morbos. Opera medica de curandis morbis universalibus et particularibus, febribus, venenis, faciei et totius corporis mundificationibus.* És fent említett kéziratban maradt műve. Vilmosnak fiai *Pietro* és *Matteo* szintén orvos tanárok Bolognában. — *Dino di Garbo* († 1327): *Dilucidatorium Avicennae. Expositiones super canones generales de virtutibus simplicium medicamentorum Avicennae. Chirurgia, cum tractatu de ponderibus et mensuris, nec non de emplastris et unguentis. Recollectiones in Hippocratis librum de natura foetus.* stb. — Fia *Tomasso di Garbo* († 1370): *Summa medicinalis.* — *Torrigiano de Torrigiani*: *Comment. artis parvae Galeni.* Mindnyájan a görög írók nyomain járnak, annyira, hogy *Tomas di Garbo* atyjára vonatkozólag írta: „secutus est Galenum sicut evangelium“. — *Paduaiak: Pietro d'Abano* (1250—1315): *Conciliator differentiarum philosophorum et praecipue medicorum. De venenis eorumque remediis. De febribus.* Továbbá *Aristoteles* és *Mesue* magyarázatai. *Elementa magiae etc.* A *Santa Sophia család: Nicolo* († 1350) és fiai: *Giovanni* († 1389) tanár Paduában és Bolognában; *Marsilio* († 1405) szintén Paduában és Bolognában tanár, *Hippocrates* és *Rhazes* magyarázója. — A *de Dondi család: Giacomo* (1298—1359): *Aggregator de medicinis simplicibus.* etc. Fia *Giovanni de Dondi* (1318—1389). csillagász, természettudós: *De fontibus calidis agri Patavini. Collectio de balneis.* A XIV-ik századon át változatlanul uralkodik az irány, melyben ezek működtek és mely legnagyobb részt régi görög és arab tekintélyek egyszerű elfogadása és némi magyarázásából áll. — A XV. században nevezetes tanárok: *Bolognában: Berroaldo Fülöp*, a ki felváltva *Parma*, *Majland* és *Párizs* iskoláin is tanított. *Alessandro Achillini* (1463—1512), *Berengario Carpi* (1470—1530), *Ferrarában: Nicolao Leoniceo* (1428—1524) és utóda *Giovano Manardo* (1462—1536). *Paduában: Alessandro Benedetti* (1460—1525). Reánk nézve érdekesek az itten felsorolt orvosi családok, melyekre hivatkozunk, mikor nálunk hasonlókat feles számmal mutathatunk majd fel.

Az írók felsorolása és művcik ismertetése: *Haeser* I. 699—728. u. o. *Arnald de Villanova* és követői.

dományok fölélesztését, — a mi nem csupán a klasszikus irodalom iránt való érdeklődésnek megújulása, hanem az értelemnek fölszabadulása a tekintélyek bilincse alól — az azon korbeli orvosi tudomány és orvosok fölött is éles bírálatot mond. Elitéli az Aristoteles, Hippokrates, Galenus tekintélyére való örökös hivatkozást, a scholasticus szórszálhasogatásnak az orvosi tudományban alkalmazását, mely mellett csak az emberek ostobasága és könnyenhivősége tartják fenn az orvosok tekintélyét. Elismeri, hogy vannak korának kiváló orvosai, de a nagy rész szűkölködik tudományos alap nélkül, kivált mióta az arab írók nyomán az orvosok az astrologia, alchymia járma alatt nyögnek. Annál jogosabb volt ezen lesújtó ítélet, minél inkább kitűnt, hogy az ókori híres orvosírók művei csak hiányosan és elferdítve jutottak hozzánk és minél inkább ismertekké lettek eredeti szövegeik. Mennyire igaz lehetett a XIV. század nagy humanistájának, leginkább beláthatjuk, ha ismerjük a mai orvosi tudomány alapjául szolgáló anatómiának általánosan szomorú helyzetét.

A nápolyi egyetemen II. Frigyes császár 1238-ik rendelete értelmében minden öt évben nyilvánosan, a *felváltva* meghívott orvosok és sebészek előtt fel kellett bonczolni *egy* hullát. Az orvosok igyekeztek többhöz is hozzá jutni. Velence tanácsa 1308-ban az orvosi collegiumnak évenként *egy* hulla bonczolására adott engedélyt. A XIV. század elejéről ismeretesek *Mon dewille Henrik* és *Magister Richardus* montpellier orvosok *anatomiai* kézíratai. Általános elterjedést nyert *Mondino de Liucci* (1275—1316) bolognai tanárnak „*Anatomia*“-ja, alapja minden további kutatásnak, melyet jeles követői *Bertuccio* († 1347) és *Pietro di Ar*

gelata († 1423) bolognai tanárok végeztek.¹⁾ Franciaországban még szomorúbbak a viszonyok. Montpellier 1376-ban nyert engedélyt kivégzett gonosztevők hulláinak bonczolására. Párisban ezen időtájban az orvosok még kárhoztatták, hogy a chyrurgusok bonczolást végeznek. Az 1348-ban alapított prágai egyetemen a rendes anatómiai előadások csak 1460-ban kezdődnek. Bécsben *Galeazzo de Santa Sofia* 1404-ben mutatta be legelőször a bonczolást s ezen időtől 1498-ig, tehát 94 év lefolyása alatt felbonczoltak összesen 9 hullát. A tübingai egyetem 1482-ben IV. Sixtus pápától kapott engedélyt hullák bonczolására.²⁾

A XIV. és XV. századokban hazánkban több főiskola keletkezett. Ezekre vonatkozó adataink, sajnos oly hiányosak, hogy főiskoláinknak szervezetéről még azt sem állapíthatjuk meg teljes biztonsággal, melyik régibb egyetemet vették mintául? A XIII-ik században keletkezett és még a XIV-ikben is létezett veszprémi egyetemnek mintául, állítólag a párizsi szolgált. Ha fejlődése menetében Veszprém mindig követhette volna Párizst, a mi épen nem történt, az orvosi tudomány művelése még sem mutatott volna nagy előrehaladást a XIV. század folyamán. Ezen egyetemünk azonban nemcsak nem haladt, hanem a XIV. század első felé-

¹⁾ Bolognában a XIV. században minden orvostanár köteles volt egy időre elvállalni az anatómia tanítását és minden tanulónak megkellett *néznie* a bonczolást. Az egyetem 1405-iki szabályzata szerint az orvosok és tanulók hullát bonczolás céljából csak a rector engedélyével szerezhettek. Egy férfi hullájának bonczolásánál legfőlebb 20. a nőénél 30 ember lehetett. A bonczolást csak az *nézhetette*, a ki már két éven át tanúlt orvostant és a 3-ik évre fel volt véve. A ki egyszer már *látott* bonczolni, ugyanazon évben másodszer nem nézhetette azt meg. A ki kétszer látta a dolgot, azt Bolognában többé nem eresztették a bonczoláshoz, kivéve ha női testnek bonczolását még nem látta, azt egyszer megnézhetette. Ugyan ilyenek voltak Padua, Ferrara, Pisa orvosi iskoláinak szabályzatai. (Haeser I. 744).

²⁾ Haeser. I. 744. stb.

ben teljesen megszűnt létezni s a felsőbb tanulmányok terén ez által keletkezett űrt volt hivatva betölteni I. (Nagy) Lajos király által alapított és V. Orbán pápa által 1367 szeptember 1-én jóváhagyott *pécsi egyetem*. A pápai megerősítő bulla a pécsi egyetemnek ugyan azon jogokat engedi, melyekkel az 1365-ben alapított bécsi egyetem bírt, melyen Rudolf osztrák herczeg alapító oklevelének értelmében az *orvostant* is tanították. A pécsi egyetem orvostanárai közül egynek sem ismerjük a nevét. A rendszer, melyet tanításuknál követel szintén ismeretlen; de több okunk van arra, hogy bolognait vagy páduait vegyük főiskolánk mintájául és nem a párizsit. Nagy Lajos nápolyi és Velence ellen viselt hadjáratai alkalmával Bolognával baráti, Páduával szövetséges viszonyban állott; míg Franciaországgal mind a nápolyi ügyben, mind a pápai székhely kérdésében ellentétben volt. Bologna és Pádua állottak ekkor a tudományosság élén és alig tehető fele, hogy az olasz származású és műveltségű király nem ezen vele barátságban élő országoknak különben is legkiválóbb egyetemeit vette volna mintául. A Rómában székelő V. Orbán pápa sem igen lehetett volna hajlandó előnyt adni az iránta ellenséges Franciaországnak. A pápai szék 1465-ben a pozsonyi egyetem alapításnál is a bolognait rendelte mintául venni. Bologna befolyására vall az is, hogy Vilmos pécsi püspök a canonjog tanszékére *Galvano Bethinit*, bolognai egyetemi tanárt hívta meg. A bécsi egyetemen a boncztant meghonosító *Geleazzo de Santa Sofia* a bolognai híres egyetemi orvos-tanári *Santa Sofia* családnak tagja volt, később maga is tanár Bolognában. A mi új egyetemünknek mintájául szolgáló bécsin is látjuk vele érdekesülni a bolognai irányt. A *Varignana* orvos-ta

nári családnak egyik tagjával, később szintén bolognai tanárral, mint 1301-ben hazánkban működő orvossal már találkoztunk. A egész XIV. és XV. századokon át legtöbbszörre olaszokat látunk királyi orvosokul alkalmazva. Ezen tényezők kétségtelenné látszanak tenni az olasz befolyást a pécsi egyetemen, melyen e szerint a szellem és a tanítás iránya sem lehetett másféle, mint az olaszországi főiskolákon.

Vették bár mintául Bolognát vagy Párizst, mindenesetre nagy haladást jelez gyógyászatunk terén az orvosi főiskolának felállítása, mert a gyógytan tanulása ezentúl már nem szorítkozott egyedül a szerzetesek zárdáira és ha igaznak fogadjuk el azon állítást, hogy a pécsi egyetem tanulóinak száma olykor meghaladta a 2000-et; ezek között az orvosi tudományokkal foglalkozók száma jelentékeny lehetett.

Zsigmond király a XIV. század vége felé alapította az *ó-budai egyetemet*. Ennek *orvos-tanára* volt *Clostein* (Colstein) *Simon*, az orvostan magistere, ki a budai egyetem képviselőjeként részt vett a constanzi zsinaton. Volt-e kivüle az egyetemnek egykorúan más orvos-tanára? nem tudjuk; de ha — a mi ezen korban nem ritkaság, hogy egy egyetemen az orvostannak csak egy tanára van — egyedüli volt is, bizonyítja az orvostannak az ó-budai egyetemen tanítását.

A XV. század közepe táján megszűnt ó-budai egyetem helyett 1467-ben megkezdődött a Vitéz János érsek közreműködésével Hunyady Mátyás király által *Pozsonyban* alapított egyetemnek működése, melybe Vitéz a többi között *Magister Petrust*, *artium et medicinae* doctort küldte tanárul. Ezen egyetemünk a XV. század utolsó évtizedéig állott fenn.

Hunyady Mátyás király Budán tervezett egy nagy-szerű egyetemet, melynek éjszaki oldalában — Heltai szerint — szép boltok, szobák és kamarák lettek volna az *orvosok, gyógyszerészek, borbélyok és betegek* számára. A nagy tervező halálával azonban a nagy tervek is sírba szállottak.¹⁾

Az eddig említett hazai és külföldi egyetemeken kívül hazánk határaihoz közel a XIV-ik században három híres egyetem keletkezett; Prága 1348; Krakó 1364; Bécs 1365-ben. Ámbár erre vonatkozólag kevés adattal rendelkezünk, nem szenvedhet kétséget, hogy ifiaink ezeket már a XIV. és XV. századokban is sűrűen felkeresték. Különösen feltehetjük ezt akkor, ha látjuk, hogy Bécs és Krakó egyetemlein a XVI. században százakra megy a magyar tanulók száma. A XIV. és XV. században keletkeztek még Németországban: Heidelberg (1386), Lipcse (1409), Rostock (1419), Greifswald (1456), Tübingen (1471) és Schweiczban Basel (1459) egyetemei.

Noha a pécsi egyetem az ó-budaival és a pozsonyival egyidejűleg s ezeket túl is élve az egész tárgyalt korszakon át fennállott és így volt idő, mikor nálunk három főiskola nyújtott szakszerű orvosi képzést és Németország egyetemei hazánkra nézve Zsigmond korától kezdve kiváló fontosságot kezdenek nyerni; az előbbi századok püspöki és szerzetesi orvosi iskoláinak megszüntetésére okot épen nem látok. Azon körülmény, hogy János honti főesperes 1325-ben Esztergomban az orvostudományoknak (artium in medicinis) tanára volt, következtetni enged arra, hogy az érseki iskolában tanítottak orvostant. A múlt száza-

¹⁾ Felsorolt főiskoláinkról részletesen: Ábel J. Egyetemeink a középkorban.

dokban kimutatott szerzetes apátságok és kolostorok száma folytonosan szaporodott, (ezen időszakban mintegy 60 al) különösen a pálosoké, kiknek a XIV. és XV. századból való 33 kolostorát ismerjük.¹⁾ A pálos szerzetesek közül mint orvost említhetjük *Váradi Pált* 1484-ből,²⁾ bizonyosságául annak, hogy ezen rend tagjai is foglalkoztak orvoslással. A dömések körében ugyanezt bizonyítja az 1464 körül élt *Nicolaus de Dacia*³⁾ orvos. A premontreiek közül ismerjük 1330-ból *Jacobus phisicus*-t, mint szent Lőrinczről nevezett háji prépostot, ki egyszersmind »comes capelle ipsius domini regis« — az udvari papok főnöke — volt.⁴⁾

A renaissance és humanismus jelszavai alatt megindult szellemi mozgalom a tanulás vágyát, a sűrűen keletkező egyetemek a tanuláshoz lehetőségét folytonosan fokozták. A XIV. században hazánkban is nagy erővel lép fel egy a művelődés terén csakhamar hatalmassá lett tényező; a városi polgárság, melynek gazdagságával aránylagosan növekszik a közművelődési és kiválóan a közjótékonyági intézmények száma. A szegényeknek kórházak nyújtanak segílyt, a vagyonos polgároknak orvosok állanak rendelkezésükre. Már nem csak királyok, de egyházi és világi főurak is tartanak házi orvosokat és az orvosi állás jövedelmező és tekintélyes volta hazánk fiai közül is mind többeket vonz ezen pályára. Az egyház sem viselkedik már olyan ellenszenvvel az orvosi tudomány iránt, mint azelőtt. A constanzi zsinaton jelen volt magyar követek, — kiket akkor a »Natio Germanica«-hoz

1) Rupp id. művében.

2) Weszprémi, cent. I. 194.

3) Weszprémi, cent. II. 179.

4) Linzbauer I. 162.

számítottak — hozzá járultak azon határozathoz, hogy a székesegyházi kanonokságok egy hatod része csak theologiae vagy juris doctoroknak, theologiae baccalaureusoknak vagy oly *medicinae magister*-eknek adassanak, kik a magisterium elnyerése után két, illetőleg öt éven át theológiát vagy jogot hallgattak, a társas-egyházaknál fennálló kanonokságok pedig csak egyetem-rangfokkal bíró graduált egyéneknek.¹⁾ Ezen végzés az egyház embereit nemcsak feljogosítja az orvostudományokkal való foglalkozásra, hanem e szerint az orvosi magisterium lépcsőül szolgál a magasabb egyházi méltóságokhoz és egyszersmind ösztönzésül arra, hogy az orvosi tudományokban kiképzett egyének más tudomány-ágban is kiképezve magukat, szélesebb ismeretkörhöz jussanak. Ezen felfogás sokáig uralkodik aztán hazánkban. Századokon át fogjuk látni, hogy az orvosok egyszersmind theologiae, philosophiae, olykor juris doctorok. Kiterjedt szellemi látókörrrel bíró egyének, kik méltó díszét képezik a magyar tudományosságának és ennek Európa művelt államai előtt nem csak becsületet, de kitüntetést is szereznek. *Giovanni d'Ungheria* már 1461-ben a világhírű bolognai egyetemen *orvos-tanár* volt.²⁾

A humanismus elterjedése a XV. században Olaszországban megtermette az eszmecserek élénkítésére való akadémiákat. Nálunk Hunyady Mátyás király udvara volt a humanista tudósok gyülekező helye, de ezen kívül hazánk kiválóbb tudósai az olasz akadémiák mintájára megalakították a „*dunai tudós társaság*“-ot,³⁾ mely-

1) Ábel id. mű 24.

2) Frankl V. id. műve 236

3) Ismertetésére l. Ábel Jenő: „Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság“.

nek tagjaiúl említettnek: *Julius Milius* I. Mátyás király udvari főorvosa és *Bartholomaeus Scipio* orvos is.¹⁾

Az itten tárgyalt két századon át legnagyobbára oly királyaink voltak, kik élénk érzékkel bírtak a tudományosság iránt: Róbert Károly (1308—1342), Nagy Lajos (1342—1382), Zsigmond (1387—1437), Hunyady Mátyás (1458—1490). — Hunyady János is levelezésben áll az olasz humanistákkal, Szilágyi Mihály kormányzósága idejében kelt a századok folyamán 1458-ig egyedüli törvényünk, mely iskolai ügyekkel országosan foglalkozik, mikor a tanulókat felmenti a vám fizetésétől.²⁾ A tudomány már nálunk is általános becsültetésben kezd részesülni s ezen időszakban orvosaink között számos, a külföld előtt is ismert névre akadunk. Időrendben ismereteseek a következők: 1303 *Péter* királyi orvos és gyógyszerész Budán. — 1319 *Varignana Vilmos* Mladen bán házi orvosa, később Bolognában atyjának Bertalannak utóda az orvosi tanszéken. — 1330 *Jacobus* — Longobardus és de Placentia melléknévvel — Róbert Károlynak olasz származású kedvencz főorvosa, előbb a premontreiek háji prépostja, 1332-ben pozsonyi prépost s még ezen évben csanádi püspök; mint ilyen kísérte Károly királyt 1333-ban Nápolyba. Nagy Lajos őt 1343-ban zágrábbi püspökké nevezte ki, 1349-ben Budára tett utazása közben meghalt.³⁾ *Bertholdus* — *Perectoldus* — *cirolicus seu medicus regis* 1332-ben Esztergomban házat vett, hogy Visegrádról oda átjárva legyen kényelmes otthona. A királyi orvosnak, úgy látszik, módjában állott kényelemszeretét kielégítenie;

1) Wallaszky Pál: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Po-sonii 1785. 91.

2) *Corp. jur. decr. an.* 1458. art. 10.

3) *Linzbauer* I. 164. *Thuróczi* cap. 97. *Weszprémi* I. 178.

mert már 1327-ben Pozsony megyében egy falu urá látjuk, melyhez Károly azon szabadalmat adja, hogy abba mindenki szabadon telepedhet le.¹⁾ Magister *Johannes* physicus Pray Róbert Károly idejére említik kalocsai kanonokok sorában. *Nagy Lajos* korából ismeretes *László* nagyváradi püspök királyi orvos. *Antonius Sirmensis* 1384-ben raguzai érsek, Máriának és Zsigmondnak orvosa. A borsodi Szirma községből származását kétségtelenné teszi Zsigmondnak 1418-iki, Szirmai család részére a birtokot megerősítő azon oklevele, melyben Antal raguzai érsek mint a család tagja szerepel. A constanzi zsinaton Zsigmonddal megjelentén, tagja volt a Husz és Viclef tanait vizsgáló bizottságnak, mint zsinati biztos működött a XIII. János pápa ellen hozott határozat kihirdetésénél, majd követül meg XII. Gergely pápához Olaszországba²⁾ Nevezetes itt a XVIII-ik század közepéig virágzott *Deméndy* magyar nemes család keletkezése. Róbert Károly Olaszországból magával hozott egy Benedek nevű sebészt, ki aztán itt pappá és nyitrai préposttá lett. Behívta Magyarországra két fivérét Miklóst és Bertalant s ezek egyikének unokáját *Lászlót* Nagy Lajos korában, mint királyi orvost, nyitrai püspökül, — mások szerint kalocsai prépost és vicarius volt — találjuk, kinek kérésére Zsigmond 1419-ben a családot birtokaiban, a honn megyei Deménd — honnan a család nevét vette — Theezer, Udvarnok, Hebeta; Pestmegyében Új-Falván, Nógrádban Halászi, Ludan, Galatoth községekben megerősíti. Indító okúl Lászlónak orvosi érdemei vannak felhozva.³⁾ *Colstein Simon* az ó-budai egyetemet ké

¹⁾ Linzbauer I. 165. Wespriemi II. 171. II./2. 461.

²⁾ U. o. II./2. 1.

³⁾ Wespriemi II./2. 64.—72.

viselte Constanzban s ott a zsinat alatt Zsigmond király orvosa volt. *Stock János* boroszlói kanonok, budai, majd szepesi prépost (1433—1464) Zsigmond, Albert királyok és Erzsébet királyné orvosa, tanácsosa és aulae Familiarisa. Zsigmond korából találjuk még *Miklós* esztergomi papot (1412), *Mihály* zágrábi kanonokot (1422) és Aeneas Sylviusnál *Joannes Hunnelburgensist*, *János* honti és *István* nyitrai főespereseket (1422) orvosokúl említve.¹⁾ *De Amelia Tamás* artium et medicinae doctor 1398 körül Kanizsai János esztergomi érseknek olasz származású orvosa. *Capodilista János Fer.* (1437 kör.) Zsigmond és Albert korában. *Erhardt* Albert özvegyének Erzsébetnek orvosa. *Megerlinus János* med. dr. 1441 előtt Erdélyben in villa Humperti (Hammersdorf) plébános volt. *Marquardus* medic. drt, mint zágrábi kanonokot említik (1450—1456) Czilley Frigyes és Ulrik és V. László király oklevelei. *Thaddeus* mester Hunyady János orvosa. Az olasz befolyás legnagyobb mérvben érvényesült Hunyady Mátyás korában, ki az olasz tudósokkal valódi fényt üzött udvarában. Udvari orvosai kivétel nélkül onnan kerültek ki: *Fontana Ferencz* a szépművészeteknek is tudora, Mátyás királynak legkedvesebb olasz diplomatája, kit a király gyakran használ küldetésekre, melyek közt kiváló sikerrel járt a Corvin János és Blanka milanói hercegnő között kötendő házasság ügyében. Hasonlóan ügyes diplomata *Bressai Ferencz* orvos, a királynak nápolyi Beatrixel való házassága ügyében követ, a király és királyné előtt egyaránt nagy befolyású ember. *Canano Baptista* orvost, a szép-

¹⁾ Weszprémi: *Succincta medicorum biographia* című művét számtalanszor kellene idéznem. Ezt fölöslegesnek vélem; mert minden kötetéhez van betűsoros névmutató mellékelve, és így a hol csak egyes orvosok nevét említem, a szíves olvasót bizvást utalhatom további felvilágosításért Weszprémihez, a hol az illető nevet könnyen feltalálhatja.

művészetek doktorát Beatrix királynénak nénje a ferrarai hercegné ajánlotta, mint oly tudóst a ki a ferrarai egyetemen előadásokat tartott. Bécsújhely ostrománál 1486-ban Mátyás oldalánál találjuk a kitűnő humanista és költő orvost *Julius Aemiliust*, a ki előbb egyedül, később a kor leghíresebb humanistája Marsilio Ficino által maga helyett ajánlott *Valor Fülöppel* együtt gondozta a köszvényben szenvedő nagy királyt. Az osztrák származású *Tichtel János* Bécsnek magyar kézre kerülése után lépett Mátyás és különösen Beatrixnek, kit a badeni fürdők ajánlásával súlyos betegségből gyógyított ki, szolgálatába. *Antal* nevű orvosának Beatrix 1488-ban 124 forintot fizettetett a köröczi bányakamarával. Az udvarnál tartózkodott egy ideig *Joannes de Leonibus* casertai püspök is, kit egy ízben, mint a nápolyi király követét hosszabb időn át magánál tartóztatott a beteg Mátyás király és őt tudós és tapasztalt orvosul dicséri.¹⁾ *Martinus* artium magister és medicinae doctor budai plébános 1485-ben Bécs elfoglalása alkalmával a király oldalánál van. Azonos ez Mátyás király és Vitéz János kedves astrologusával Ilkusch Mártonnal, a pozsonyi, majd a budai egyetemen a theologia jeles tanárával.²⁾

Hunyady Mátyás király halála után aláhanyatlott a magyar királyi udvar fénye. II. Ulászló a királyi székre nem hozta magával nagy elődének hatalmas szellemét, de örökségül reá maradt a királyi udvar nimbusa és más kitűnő férfiak mellett egy időre orvosi kitűnőséget is találunk Ulászló udvarában. Ez a ferrarai származású *Giovano Manardo* az orvosi tudo-

1) Csánky Dezső: I. Mátyás udvara Budapest, 1884. 58 stb. és Weszprémi.

2) Ábel: Egyetemeink 31. 41.

mánynak a XVI-ik században egyik legfőbb átalakítója. A király meghívására Budára jött udvari orvosnak, ezen állását a ferrarai egyetemen orvosi tanszékkel cserélte fel. Hazánk közéletének kiválóbb férfiival, mint Frangepán Mátyással, Thurzó Elekkel és másokkal levelezésben állva, ezen úton közölte velök egyes betegségekre vonatkozó tanácsait s a Párizsban 1528-ban megjelent: »Medicinales epistolae« stb. című művében számos Budán kelt levele látott világot.¹⁾ II. Ulászló és II. Lajos királyok udvarában találjuk a nagy-szebeni származású *Melchior Miklós* orvost és alchymistát. Ennek eljárása mutatja, mily szívesen látták ekkor az udvarnál a csodaszerű dolgokkal foglalkozó mestereket. Melchior: *Processus universalis viae, tincturae, rubedinis et albedinis alchimicae artis magistri Nicolao Melchioris cibinensis transilvani sub forma missae feliciter incipit* etc. című művét II. Ulászló királynak ajánlotta, az alchymia segítségével igérvén kírítani az antikrisztusokat, a törököket és orvosolni a király mindennemű baját.²⁾ A szegény és gyámoltalan királyra igen rá fért volna a segítség. A mestert udvari orvosává tette és átörököltette fiára Lajosra is, a nagy tudós azonban nem igen lendített a királyi kincstáron. A sziléziai származású *Wirth György* tanulmányai végeztével Olaszországból haza felé utazva Budán maradt II. Lajos udvari főorvosának. Később a papi rendbe lépett s Lajos őt »Budissinae Lusatorum Decanus«-á nevezte ki. Meghalt 1524-ben.³⁾ Utódául 1525 márczius 13-án *Mota Jakabot* találjuk említve, kit ekkor a király a Ráczkevény betegen fekvő Radich Bos-

1) Haeser II. 132. Fekete id. mű. 97.

2) Weszprémi II. 128.

3) U. o. 207.

syth naszádos ezredeshez küld ki és részére 20 frt útiköltséget utalványoz.¹⁾

Ezen királyi orvosokon kívül már magános egyházi és világi főurak, sőt városok szolgálatában álló orvosokat is ismerünk: Váradi Péter kalocsai érsek 1492-ben az apoplexia által sújtott Kinizsi Pálhoz Temesvárra udvari orvosát az olasz *Branche*-t küldte át. Thurzó János udvarában van az olasz *Gazius Antal*. A lindai származású *Eck Bálint* orvos Thurzó Elek gyermekeinek nevelője, később Bártfán tanár. *Vangio Francus* a XV. század végén erdélyi származású orvos. A brassói *Brenner Márton* orvos, ki a XV. század végén Bécsben és Baselben tanult, volt Bonfiniusnak első kiadója.²⁾ *Bezdedy Miklós* orvos, 1515—1520 táján, ugozsamegyei birtokos nemes. *Kassai János Antal* Baselben, Páduában, Tübingában tanult, itt lett doktorrá 1523-ban. Kiváló műveltségére vall levelezése Rotterdami Erasmussal. A mohácsi vész után Lengyelországba vonult, hol a főuraknak volt kedvelt orvosa. A *zsidó orvosok* helyzetére jellemző Gergellaki Buzlay Mózes országbírónak 1511-iki rendelete, melyben a budai polgároknak tudtukra adja, hogy a király által Pozsonyból Budára meghívott *Zachariás* tekintettel azon szolgálatokra, melyeket tudományával a királynak és sokaknak tett, felmentetik a zsidósüveg viselésének kötelezettsége alól.³⁾

A városokban működött orvosokra vonatkozó tudósításaink száma csekély ugyan, de jellemző. Nagyszombat 1394-ben Stibor vajda orvosának „*Johanni medico*» 2 frtot adott. Pozsonyban 1412-ben *Andre*

¹⁾ II. Lajos kir. számadás könyve. Tört. tár 1879. XXII. 116.

²⁾ Frankl V. id. műve.

³⁾ Linzbauer I. 266.

der Artzt említették. Bártfán a városi számadások 1436-ban egy helyen megemlítik: »dedimus *dem Artzte* super una galea fl. auri 3«, ugyanazon év taxa kimutatásában „*medicus testicularum*“-ot említenek. Körmöcbánya 1442-iki adólajstromában „*der Artzt*“, Nagyszombatban 1444- és 1447-ben *Gregor Artzt* mint a városi képviselő testület tagja szerepel.¹⁾

Mennyire mehet azoknak száma, kiknek emlékét elmosta a hazánk oklevél anyagában mongol, török, német ellenség és méginkább az avatatlan kezek által okozott pusztítás, — ki tudná megmondani. Az eddig felsorolt orvosokról szóló tudósítás is több érdekes tanulságot szolgáltat. Az ismert orvosok jelentékeny része a szerzetes és világi papság soraiból kerül ki most is, de most nálunk is azon máshol nem épeszokatlan jelenséget látjuk, hogy az orvosi tudományban kiképzett világiak kedvező alkalom adtán a papi rendbe lépnek, mely az orvostudorok előtt megnyitja a magas egyházi méltóságokat, melyeket királyaink oly bőkezűen osztogattak udvari orvosaiknak, hogy ezen pálya valóban kivánatossá lehetett. A főpapok orvosi érdemeik méltánylásául külön kitüntetésekert nyernek, a királynak tanácsosaivá, aulae familiarisaivá lesznek, mely állásokban nemcsak magok boldogúlnak, de rokonaikat is boldogítják. Fontana Ferencznek fivére egri püspök-bibornokká lett. Benedictus ab Italia, Róbert Károly chyrurgusa, nyitrai püspök, behívja testvéreit, kik megalapítják a gazdag magyar nemes Demény családot. Nem a papi állás szerez tekintélyt az orvosi tudománynak, hanem ez juttat magas méltósághoz és vagyonhoz. A királyi udvar diplomaciai küldetésekre használja az orvosokat, a városok taná-

¹⁾ Demkó: A felső magyarországi városok életéről. Budapest, 1890. 101.

csukba választják őket. Olasz orvosok nálunk kezdik gyakorlatukat, aztán hazájok egyetemeire mennek tanároknak, de viszont egyetemi tanárok elhagyják székhelyüket, hogy a magyar királyi udvarnál foglaljanak állást. Magyar származású orvosok nemcsak itthon úznek gyakorlatot, de külföldön is tekintélyes állást foglalnak el: *Giovani d' Ungheriát* a bolognai egyetemen láttuk a szintén magyar *Praemarton Mihály* orvos 1505—1508-ig a bécsi egyetem rectora volt. Brenner Márton Bonfinius kiadása által előkelő helyet nyert a magyar humanismus történetében. A gyermek gyógyászat terén az eddig általában ismert irodalmi művek közt legelső volt a fumei *Bagelardo Pál*-nak Páduában 1472- és 1476-ban megjelent műve: „*Libellus de infantium aegritudinibus ac remediis*“.¹⁾

A tudományok újra éledésével megindult szellemmozgalomnak következménye volt, hogy a humanisták rendszerint több oldalúan képezték magukat. Így az orvosi tudományokat tanútták olyanok is, kik azt nem gyakorolták. *Janus Pannonius* pécsi püspök, *Galeotti* udvari csillagász jártasak voltak benne. *Beatrix* királynéről Bonfinius Galeottival és Naldinussal egyezően állítja, hogy korának minden tudományában jártas volt és az orvosi tudományban különösen jelentékeny ismeretekkel bírt. E téren megelőzte őt Róbert Károly neje *Erzsébet*, a ki 72 éves korában köszvényben szenvedve egy angyaltól, mások szerint egy öreg remetétől tanulta meg a csodás hatású *királynő víz* (Eau de la reine) készítésének módját, a mi részére helyet biztosít az orvosi történetben.

¹⁾ Haeser I. 805.

b) Gyógyszerészek.

Az orvosi tudomány fejlődésével lépést tart a gyógyszerészeté is. A mint mindinkább alkalmazásba jönnek az összetett gyógyszerek, sürgősen előtérbe lép a gyógyszerterek szükségessége is. A gyógyszerekkel való kereskedés a XV. század végéig csaknem kizárólagosan olaszok kezében volt, kik összetett gyógyszereket is nagyban készítettek és küldöztek szét. A salerno-i iskola fejének *Nicolaus Praepositus*-nak »Antidotarium«-a (1140) és az alexandriai *Nicolaus Myrepsus*-nak »Dynameron«-ja (1270—90) mellett tekintélyek: *Christoph. de Honestis* »Expositio antidotarii« (1300), *Asculumi Saladin* tarenti és *Quiricus de Augustis* vercellii orvosok »Lumen apothecariorum«-jai (XIV. század) és az 1489-iki »Ricettario fiorentino«.¹⁾ A nálunk működött olasz, és legnagyobbbrészt Olaszországban képzett magyar orvosok legvalószínűbben ezeket használták gyógyszerészeti gyakorlatuknál. Azt látjuk ugyanis, hogy az orvosok nálunk egyszersmind gyógyszertereket is tartanak, noha már önálló gyógyszerészeket is ismerünk ezen korban. 1303-ban *Péter* budai orvos és gyógyszerész szüllejét az esztergomi szt. István kórház papjai felmentették a tized alól. Egy 1346. decz. 2-án kelt okiratban magister *Gekminus apotecarius domini regis* nevére akadunk.²⁾ Ennek fia volt azon László (filius Gekmeny Apothecarii), akinek — örökös nélkül halván el — hontmegyei Zaazd nevű birtokát I. Lajos király 1352-ben magister *Zerechennek*, ki »fidelis Apothecarius ipsius domini Ludovici regis et comes came-

¹⁾ Haeser I. 480, 666, 847—849.

²⁾ Anjoukori okmánytár IV. id. Schwarz J. »Gyógyszerészi közlöny« 1891. 305.

rarum suarum Quinque ecclesiensium«-nak czímeztetik adományozta.¹⁾ 1375-ben *Synock* és *Baranch* nevű budai gyógyszerészekről van szó; 1392-ben *Rauchar Zsigmond* és *Péter* gyógyszerészek házáiról tétetik említés 1397-ben a győri káptalan előtt *Gothfrid* budai polgár és gyógyszerésznek neje egyezséget kötött Kozma győri polgárral.²⁾ Bártfán 1442-ben *Johannes apotecarius*-ról van szó; Körmöczbányán *Kristóf* »der Apotecer« 1499-ben és 1505-ben a városi tanács tagjai közt foglal helyet.³⁾ II. Ulászló 1494-ben *Engerhard*, 1495-ben *Valentinus* budai gyógyszerészeknek fizetett ki mécsesekért és gyertyákért nagyobb összegeket.⁴⁾

Budán e szerint az egész XIV. és XV. századon keresztül állandóan követhetjük a gyógyszerész-tár nyomát sőt tekintve, hogy egyidejűleg több ízben említettül 2—2 gyógyszerész és hol »apothecarius budensis«-ről hol meg »apothecarius regis«-ről levén szó, bizvást feltelezhetünk egy udvari és egy városi gyógyszerész-tárt Bártfa és Körmöczbánya gyógyszerészei mutatják, hogy kisebb városokban is van már gyógyszerész-tár a XV. században s ez után alig lehet kétséges gyógyszerész-tár létezése a nagyobb városokban. A kórházak mellett szükségképen kellett gyógyszerész-táraknak lenniök.

Ezen korbeli »Apotheca«-ink úgy látszik se jobbak se rosszabbak nem lehettek a külföldieknél; melyek gyógyszerész-tár mellett egyszersmind czukrászdák és fűszerkereskedések is voltak.⁵⁾ A budai jogkönyvnek má idézett helye (110) mutatja, hogy a budai gyógyszerészek ruháneműeket és rőfös árúkat is tartottak, mitől öke

¹⁾ Weszprémi IV. 270.

²⁾ Schwarz id. helyen.

³⁾ Demkó id. mű. 105.

⁴⁾ Weszprémi IV. 274.

⁵⁾ Haeser I. 848.

a városi törvény tiltotta el. A XVI. és XVII. századbeli polgárnők ozsonáihoz is még a gyógyszerészek szolgáltatták a »confect«-eket.

A gyógyszerészek képzéséről intézkedő törvényünk vagy rendeletünk még nincsen. Ha azt a XVI. és XVII. században is úgy látjuk még, a XIV- és XV-ben sem lehetett másként, mint hogy a gyógyszerészek felvett tanulóikat kiképezték és önálló üzlet nyitására képeztették.

A városi gyógyszertárak fölött, mint azt a budai törvénykönyvben látjuk, a felügyeletet a tanács gyakorolta épen úgy mint Hamburgban, hol 1373-ban a tanácsnak két tagja (Die Krude Herren) volt megbízva a gyógyszerek beszerzésével. A gyógyszertárak fölött gyakorlandó orvosi felügyeletről Németország történelmi emlékei is csak 1426-ig mennek vissza, mikor Ulmban, majd 1461-ben Majnai Frankfurthban a felügyeletet a városi orvosra és két tanács-úrra bízta. Hasonló intézkedéssel nálunk csak a XVI. században találkozunk.

c) Seborvosok, fürdőzők.

A XIII. században Európa nyugati államaiban teljes erőre fejlődött czéhrendszer a tudományos életre is hatást gyakorolt. A párizsi fürdőzők és borbélyok érdekeik védelmére czéhbe állottak össze, hogy egyesült erővel biztosítsák maguknak a kisebb sebészeti műtéteket. Az egyetemet végzett orvosok ezzel szemben állást foglalva, szintén testületileg szervezkednek, mire a sebészek is megalakítják czéhüket a sebészet terén korszakot alkotásra hivatott „*Collège de st. Côme*», melyet a XIV. század elején *Jean Pitard* szent Lajos király seborvosa biztos alapokra fektetett. Erre megkezdődött a küzdelem. Az orvosok méltóságukon alúl

állónak tekinték a borbélyokkal és sebészekkel vetélkedni s a párizsi orvosi kar odáig vitte a dolgot, hogy 1350-től kezdve az orvosi tudomány baccalaureusainak esküvel kellett fogadniok, hogy sebészi műtéteket végezni nem fognak. A fürdőzők és borbélyok 1372-ben V. Károlytól jogot nyertek a kisebb műtétek végzésére, mire aztán a tulajdonképeni sebészek magukra nézve lealázónak tekinték a törésekkel, ficzamosodásokkal, érvágással foglalkozni és igyekeztek a magisteri cím elnyerésével jogot szerezeni a belgyógyászat gyakorlására. A káros villogásnak véget vetett 1416-ban a kiegyezés, mely szerint a Collège de st. Côme-t bevették az egyetem ötödik fakultásának s ezt a borbélyok is látogathatták. Ezen küzdelem közben a Collège jeles tagja az olasz *Lanfranchi* († 1306) és követői *Henri de Mondeville* († 1315 ut.), *Yperman* († 1329 ut.), majd a középkor legtudományosabban képzett sebésze *Guy de Chauliac* (XIV. század) orvos, Mondini nyomain haladva, tudományos alapokra fektették a sebészetet és felüditő visszahatást gyakoroltak Itáliára, a hol a XV. században *Pietro di Argelata* († 1423) bolognai, *Leonardo Bertapaglia* († 1460) páduai tanár és *Marcello Comano* velencei orvos tartják fel ezen téren továbbra is az elsőséget Olaszországnak.¹⁾ Guy de Chauliac érdekes példát mutat arra, hogy orvosok befolyásos állás szerzése végett belépnek a papi rendbe. Ő mint híres orvos és sebész lett pappá, VI. Kelemen, VI. Incze és V. Orbán pápák udvari orvosává és, mint maga mondja, »*commensalis capellanus*«-ává. Mutatja egyszersmind azt is, hogy a papokat a sebészi gyakorlattól tiltó egyházi rendeleteket még a pápai széknél sem vették szigorúan. Reánk

¹⁾ Haeser 1. 763—788.

nézve ez annál érdekesebb, mert a XIV-dik századból ismert chirurgusaink között is van főpap.

Királyi sebészeink közül ismeretesek: *Benedictus ab Italia*, Róbert Károlylyal jött hazánkba, itt mint udvari sebész pappá lett és 1316-ban nyitrai püspökké. Meghalt 1330-ban. Az udvari tisztségben utódjául látjuk szerepelni a már az orvosok közt említett *Bertholdus Perectoldus »cyrolicus seu medicus regis«*-t. Mátyás királynak neje Beatrix 1487-ben nénjétől a ferrarai hercegnétől kér ügyes sebészt. Eleonora hercegnő *Floreno Egano* mestert, a szépművészetek doktorát, a ki a ferrarai egyetemen is tartott előadásokat, küldte Budára. Az orvos és a sebész közötti jelentékeny társadalmi különbségre mutat, hogy míg az ugyanakkor Ferrarából Budára indított Canano Baptista orvos előlegül 100 forintot kapott, Egano mester csak 50-et.¹⁾ II. Lajos király udvarában voltak 1525-ben *Sylvester chyrurgus* és a királyi fürdőben állandó lakással bíró *Gregorius* borbély.²⁾

Képeztettek-e hazánkban ezen korban tudományos értelemben vett sebészek? erre semmi adatunk nincsen, sőt azon körülmény, hogy Mátyás Budán tervezett egyetemén a *borbélyok* számára akart külön helyiségeket berendezni, arra látszik mutatni, hogy nálunk a sebészetet épenúgy borbélyok és tudományos készültség nélkül csak gyakorlati úton szerzett ismeretek alapján képzett egyének gyakorolták, mint Németországban. Mátyásnak azon borbélyja, kinek, mikor Bécsújhelyt bevette, a városban értékes házat ajándékozott, egyszersmind táborig sebész lehetett. Borbé-

¹⁾ Csánky: id. mű. 60.

²⁾ II. Lajos számadási könyve id. hely 96, 144.

lyokat ilyenekül alkalmazva a későbbi századokban folytonosan látunk.

Benedek sebésznek a papi rendbe lépése, Perczoldus királyi orvosnak egyszersmind chyrurgusi minősége és a Beatrix királyné által Eganora halmozott dicséretnek legkevesébbé mutatnak arra, hogy nálunk a sebészetet lealacsonyító foglalkozásnak tekintették volna. Borbély és seborvos czéheink még nincsenek, — legalább tudtommal a legrégebb borbély — czéhlevél, a debreczeni 1583-ból való, — s ha a későbbi időben keletkező ilyeneket a régi czéhek lenézik, azt csak a városi polgárság minden újítástól irtózó conservativismusának róhatjuk fel.

Az előző időszakban a szerzetesek által fentartott fürdők száma a kolostorok szaporodásával növekszik. Olyan helyeken is birtokukba vették a papok a meleg forrásokot, hol székházuk nem volt. Így látjuk ezt az esztergomi keresztésekénél, kik 1392 előtt már bírták a Visegráddal szemben levő Maroson a fürdőt, azt tőlük a mondott évben Miklós fürdőző (balneator) bírta bérbe 16 frt 100 denár évi bérért.¹⁾ A budai felső hévvizeket a budai káptalan, az ó budai és a margitszigeti apácák bírták.²⁾

A városoknak fejlődésével a közegészségügy minden terén nagy haladást tapasztalunk. A felvidéki városaink majd mindenikében már a XV. században előforduló »Bader Gasse«-k mindmegannyi fürdőt jeleznek a falakon belül, melyek mind városi tulajdont képeznek, oly annyira, hogy az a kiváltságlevelekben is ki van emelve. I. Lajos király 1376-ban Nagy- és Felső-Bánya városok részére adott privilegiumában meger-

¹⁾ Linzbauer I. 207.

²⁾ Magy. tört. tár. XII. 24. 51.

gedi a polgároknak, hogy az általuk építendő fürdőket más bányavárosok módjára szabadon bírják és használják.¹⁾ Selmezbánya számadása már 1373-ban (item $\frac{1}{2}$ fl in *balneo*) említi a városban volt fürdőt. Pozsonyban 1309-ben a városi kórházhoz közvetlenül volt építve a fürdő. Bártfának napjainkban híres fürdője már a XIV. században jelentékeny lehetett. 1400-ban fürdőzők bérelték azt ki évi 80 kassai forintért. 1426-ban új fürdőszobákkal nagyobbították meg s a munkások díja, kik az új fürdőben dolgoztak, tetemes összegeket vett igénybe. Miklós mester az új fürdőhöz készített új kútért egy alkalommal 1800 denárt vett fel. Ez a kifejezés: »1432 der bader hat verbaut off dy badstobe *Lasla exterius* fl. 28«, arra vall, hogy a külső fürdőn kívül bent a városban is volt fürdő. Lőcsének egyik, a mai zárda-útczán volt fürdője 1470-ben csere tárgyát képezte, a város a karthauzi szerzeteseknek adván azt át. Körmöczbányának fürdője rendbehozása 1450-ben 150 kamarai forintba került. Eperjes számadásaiban 1442-től kezdve érdekesen követhetjük a városi fürdők kezelésének menetét. A mondott évben a város új caldariumot készített 6 frt költségen. 1450-től 1498-ig a város maga kezelte a fürdőt és fizette a fürdőzőt. Ezentúl a fürdő mindig bérbe van adva. Jellemző, hogy míg azelőtt mindig csak egyszerűen *balneator*-okról van szó, 1498-tól kezdve a fürdő többnyire *magister*-ek kezén van, kiket következetesen megkülönböztetnek az egyszerű balneatortól. 1498-ban Magister Lasellus, 1503-ban Magister Georgius, 1505-ben Magister Lucas, 1509-ben Magister Bernhardus évi 5—10 arany forint bért fizetve bírták a fürdőt; míg 1499-ben Johannes és 1500-ban Antonius egyszerűen csak balneatorokul említettet-

¹⁾ Linzbauer I. 196.

nek. A fürdő rendben tartása a bérbe adás mellett is a várost terhelte. 1504-ben a város az egész bért beépítette a fürdőbe és azon felül a kemenczére 13 frtot, a mi mutatja, hogy a város nem üzleti, hanem tisztán csak közegészségi érdekből tartotta fen a fürdőt. A városi hatóságoknak a köztisztaság iránti élénk érzékére vall a Nagy-Szombatban a XV. században divatozott azon szokás, hogy a városi építkezéseknél dolgozó kőművesek és ácsok szombatonkint a várostól nem borravalót, hanem *fürdőpénzt* (padgeld) kaptak. E szokást Németország területén Ausztriában épen úgy feltaláljuk, mint a sváb felföld vagy a Rajna-mellék városaiban és Lengyelországban is.¹⁾

A fürdőzők czéhszerű szövetkezéséről ezen korban határozottan mit sem állíthatunk, de a felhozottakban kétséget kizáróan látjuk, hogy a fürdőket gyakorlott mesterekre bízni már rendes dolog. Az Eperjesen 1498 óta oly sűrűen emlegetett *magisterek* fürdőző mesterekre vallanak. Németországból jöttek-e ezek, vagy már itt képeztettek ki czéhszerűen? eldönteni bajos lenne. Tekintve, hogy egy városban 11 évi időközben 4 magistert találunk említve, hajlandó vagyok az utóbbit hinni. A városi élet legtöbb intézményével együtt honosúlhatott meg nálunk a fürdőzőké is és ezeket a gyógyászat terén nem tarthatjuk csekély jelentőségűeknek, tudva, hogy Németországban ezen korban a fürdőzők épen úgy végeztek kisebb sebészi műtéteket, mint a franciaországiak.

¹⁾ Demkó id. mű. 108. — A pénz értékére nézve megjegyzem, hogy Eperjesen 1498-ban 1 köből zab ára 7 denár volt. Ma ugyanannak ára 4½ frt.

d) Kórházak, szegényházak, jótékonyosság.

A városi életnek kifejlődése mindenütt áldásosan hatott a közügyek fejlődésére. A nemesség által olykor lenézett, máskor folytonosan növekedő gazdagodása miatt irigyelt városi polgárság elkülönözött állásában önmagára volt utalva és maga gondoskodott minden szükségleteiről. És azt látjuk, hogy míg az országos kormány a közegészségügyet egészen figyelmen kívül hagyja, városaink, szűk körükben ezen a téren számos üdvös intézkedést tesznek. A város alapításával úgyszólván egyidejűleg alapítják meg kór- és szegényházaikat s gondoskodnak azoknak kellő ellátásáról. A czéhélet szoros kapcsolatba hozza az ugyanazon munkaágakkal foglalkozókat. A polgárok egymásra levén utalva, egész életüket a kölcsönös segélyezés elvére fektetve rendezik be. Városaink törvénykönyvei és statutumai rendesen legelső kötelességévé teszik a tanácsnak, gondoskodni a templomokról, a kór- és szegényházakról, az árvák és özvegyek ügyeinek elintézéséről, a kórházak közterheket nem viselnek, folytonos fejlődésöknek mindig megújuló forrásai az adományok és végrendeleti hagyományok, melyekre a hatóság ügyel fel.

A XIV. és XV. századon át számos városi kórház keletkezett, részint kifejlődött. A hatóság az ezek fölött való felügyeleti jogát mindig féltékenyen őrizte. *Pozsonyban* hosszú pör folyt a város és a szent Ágoston rendű szerzetesek között a kórház gondozása miatt. Az 1309 ben kötött szerződésben végre Lantelinus, a rendnek magyarországi perceptora kénytelen volt beleegyezni, hogy a gondnokot a városi hatóság válassza s ez a rend által állásától el nem mozdítható, míg a

város vele meg van elégedve. A városi gondnok kezeli a kórház vagyonát, ellátja a betegeket, a rend csak az egyházi ügyekről gondoskodik.¹⁾ Zsigmond király 1392-ben megerősítette *Kassa* polgárainak azon jogát, hogy az *őseik* által a betegek, a szegények ápolása és élelmezése végett alapított, jószágokkal megadományozott kórházat továbbra is magok kormányozzák. *Ujbánya* kórházához Henschmann Izienkel körmöczi kamaragróf templomot építtetett, melynek Zsigmond 1393-ban Magaspart (Hochstätten) birtokot úgy adományozta, hogy annak jövedelmeit Henschmann közvetlenül, utódai pedig a városi hatóság közbejöttével tartozzanak a templomnak és szegényeinek átadni.²⁾ A kórházak gazdag javadalmazására és különjogaira nézve kiváló *Beszterczebányának* 1303-ban alapított kórháza. Ennek II. Lajos király 1524-ben 22 jobbágytelket összes tartozékaival és 2 malommal együtt ajándékozott azon joggal, hogy a város határában a Garamon más malmot állítani, a polgárok gabonáját máshol őrölni nem szabad, a vidéki molnárok a város piacán csak saját szükségleteikre vehetnek gabonát. A városban más kórházat állítani nem szabad és a város kórházába idegenek nem fogadhatók fel, csak városbeli 22 szegény. A kórház fölött a felügyelet itt is a hatóságot illeti.³⁾ *Körmöczbányán* a hatóság 1393-ban megerősíti a kórházat eredetileg adományozott és hagyományok által növelt ingatlan birtokaiban. *Nagy-Szeben* tanácsa 1386-ban Phaffenheim Péternek azon feltétel alatt ad kölcsön 9 arany márkát, $\frac{1}{2}$ font ezüstöt és 113 forintot, hogy azt a kórház gazdájának akkor tar-

¹⁾ Linzbauer I. 150.

²⁾ U. o. 210 és Rupp id. mű, I. 672.

³⁾ U. o. 655.

tozik visszafizetni, mikor annak szüksége lesz rá. *Eperjes* hatósága több ízben védelmezte a papokkal szemben a XV. században már állott Xenodochiumát. 1498-ban hospitalarius — a kórház felügyelője — dominus Martinus, 1502-ben Balthasar. A *pécsi* kórház 1393-ban, a *miskolczi* 1407-ben, a nagy-bányai 1408-ban említetnek. Bakács Tamás esztergomi érsek 1505-ben teljes búcsút hirdetett mindazoknak, kik a *lőcsei* régi kórházra adakoznak. *Bártfa* XV. századbeli számadási könyvei 1431-től kezdve többször jegyeznek fel a kórházra hagyott összegeket s maga a város évenként 100 frtnyi bért fizetett a kórháznak földje vagy házáért.

A vallásos buzgóság és a keresztény emberszeretet áthatotta a városi társadalomnak minden rétegét. A hatóság hivatalos gondoskodása mellett társulatok keletkeztek a jótékonyág gyakorlására; ilyenek voltak a szegények egyesületei — Elendé Brüderschaft. — A *lőcsei* 1416-ban keletkezett. Szabályai közt legelső cél: Isten tisztelete és gondoskodás a szegények nyomorának enyhítéséről. Belépéskor minden tag fizetett 2 tallért, azután évenként 12 dénárt. A jövedelemből segélyt osztogattak a kórház, a szegények háza és szegény tanulók közt, a társaságnak beteg tagját ápolatták. Matheócson (Szepes m.) 1823. június 24-én ünnepelték meg az 1323-ban keletkezett Johannis Brüderschaftnak, az előbbivel azonos célú szt. János egyesületnek 500 éves jubileumát.

Az ezen korban nálunk is kifejlődött czéhéletnek egyik legszebb jellemző vonása volt a czéhtársak közt uralkodó kölcsönös segélyezés elve. A czéh szállója a városba betegen érkező mesterlegénynek szükség esetében kórháza, mindenestre menedékhelye; mert a czéhbe felvétel tagjává tette őt a czéhcsaládnak, mely

szükségében gondoskodik róla. A legények ládájának összerakott forintjait a szerencsétlen társak segélyezésére fordítják. A beteg mester igen ritkán szorult segélyre; mert a czéh a legjobb munkáslegényt állítja műhelyébe s az üzlet fenakadás nélkül folyik. A beteg és családja így nem esnek a közállománynak terhére. Az alapítványokkal rendesen jól ellátott kór- és szegény házak eléggé képesek teljesíteni nemes hivatásukat a városnak segélyre szoruló nyomorultjai irányában.

A falusi nép inkább szorúl e részben az egyház támogatására, mely nem is vonja el segélyét, sőt inkább — amint említők — még a városi kórházakat is működése körébe igyekszik vonni. Fentartja régi kórházait s az új rendházak alapításával kórházainak számát is szaporítja.

e) Balhiedelmek. Járványok. Orvosrendőrség.

Sajátságos természete az emberi észnek, hogy nem ritkán épen akkor téved meg, mikor legszenvedélyesebben kutat az igazság után. A XIV. és XV-ik század nagy humanistái fel akarják szabadítani a gondolkodást a scholasticismus bilincsei alól, meg akarják tisztítani a tudományt a keresztény mysticismustól és a régi görög írók iránt érzett lelkesedésük visszarágadják őket a pogánykor mysticismusának körébe. Az arabok útján hiányosan és elferdítve megismert görög írók tökéletesebb ismerése a tudományba becsúszott balhiedelmeket: az astrologiát, cabbalát, mágiát tökéletesebb alakban fejtik ki. *Petrarca* a humanismus kezdetének legnagyobb alakja elítéli azokat a XIV. század közepén; *Marsilio Ficino* és *Pico della Mirandola* a humanismus legkifejlettebb korának legkiválóbb alakjai teljes uralomra juttatják azokat a XV-ik század

végén. »Ficino a bolygók befolyásának tanát s a lélek természetének kifejezésére alkotott mythosokat többre becsülte az ideák elméleténél, melyben az értelem a legmélységesebb problémákat logikus alakban kapja. A renaissance szenvedélyesen foglalkozott oly ködös eszmékkel, melyek képzeletét megragadták. Pico átlátott az astrologikus szemfényvesztések hiúságán, de a cabbala mysticismusának és bűbájos badarságának áldozatúl esett.«¹⁾ Olaszország egyetemlein tanszékeket állítottak az astrologiának. Astrologusok tanácsa nélkül nem fogtak házépítéshez, üzletberendezéshez, nem fogadtak vendégeket, nem házasodtak, sőt III. Pál pápa még consistoriumot sem tartott.

Ha ezek a humanismus hazájában ennyire virágoztak, nem csodálhatjuk, hogy nálunk az olasz befolyás fénykorában, különösen mikor Mátyás király Magyarországból második Olaszországot akart elővarázsolni, ezek szintén erős lábra kaptak. Mátyás épenúgy mindenhova, még hadjárataira is magával hordta astrologusait, mint az olasz fejedelmek. Vitéz János érsek egyetemének megalapítása előtt a csillagoktól kért tanácsot.

A hiszékenység kizsákmányolására mindig és minden körből akadtak emberek. Így orvosaink között is. *De Dacia Miklós* magyar predicator rendű orvos szerzetes; *Márton* orvos, budai plébános, épen úgy foglalkoznak az astrologiával, mint az olasz *Valor Fülöp*, kit Ficinio a csillagokból Mátyás király részére hosszú életet ígérő jóslat hatása alatt küldött Budára. Hogy a nagy király a horoskopok fényes ígéretei daczára oly korán elhunyt, azt természetesen csak ellenséges csillagzatok közbejötte okozhatta. Ezen kornak orvosai

¹⁾ Lewes-Bánóczy id. mű. 11. 273. 281.

a járványok okozóiúl a csillagok állását tekintik, a kór-tünetek mineműségéről azoktól kérnek tanácsot. A XVI. század elején hazánkban II. Ulászló udvarában működő *Giovanno Manardo* a legelsők között szólal fel ezen kóros irány ellen, mondva, hogy az orvosok saját és betegek érdekében helyesebben tennék, ha vizsgálataiknál inkább a vizeletet vizsgálnák, mint az égboltozatot és inkább figyelnék meg az érverést, mint a csillagzatok állását.

A szerte dívó alchymia ábrándjaitól sem maradtunk távol. *Melchior Miklós* orvosunk »bölcsek köve« a testi bajokat épen oly alaposan gyógyította és hosszabbította meg az életet, mint pályatársainak hasonló készítményei.

A legmagasabb műveltségű körökben divatozó babonák és balhiedelmek mellett szerte virágzott a bűvölés, kuruzsolás, és a boszorkányok üldözése már erősen felütötte fejét. Nagy Lajos 1351-iki decretumának végén a hűségi esküformában az alattvalók köteleztetnek arra, hogy az *emberetetőket, bűvösöket, bájosokat* igazán megmondják, megnevezik, kiadják.¹⁾ A budai jogkönyv is intézkedik a *bűvösökről, boszorkányokról*, rendelvén, hogy a kit bűvölésben találnak, fején zsidósüveggel, melyre szent angyalok vannak festve, egy létrára ültetve körül kell hordozni a városban. Azután egy pénteken, mikor legtöbb ember jár — alkalmasint hetivásárkor — reggeltől délig legyen kiállítva a szégyenoszlopnál, írják be a városi könyvbe a miben vétkezett és a bűnöst mint eretneket elevenen égessék el.²⁾ Zsigmond király 1387-ben Károlyi Merhárd fiait feljogosítja arra, hogy a *bűbájosokat, boszorkányokat*

1) Corpus juris 170.

2) 331. pont.

bármely községükben szabad hatalmukban legyen vétkeik mineműségéhez képest *kínokkal faggatni, felakasztatni, leváogatni, karóba húzatni és egyéb halálnemekkel kivégeztetni.*¹⁾ A boszorkányperek virágzásának korául nálunk a XVI.—XVII. századokat tekinthetjük, talán csak azért, mert régibb időkből arra vonatkozó adataink hiányzanak, de látjuk, hogy azon szerencsétleneket a XIV. századnak babonás szelleméből kifolyóan már akkor is kegyetlenül üldözték a hatóságok és magánosok.

A balhiedelmek áldozatainak számát ezen korban igen szaporíthatták az ekkor fellépett egészen ismeretlen járványok. Soha sem vittek végbe az emberi életben nagyobb pusztítást a járványok, mint a XIV. és XV. századokban, mikor először lépnek fel: a *fekete halál*, a *bújakór*, a *szent János táncza*, az *angol láz* és a *scorbut*.

A *fekete halál* — *mors nigra*, *febris pestilentialis* — 1346-ban jelent meg először a földközi tenger partjain. Italia éjszaknyugati partvidékéről a Baleárokön át Spanyolországba, innen Franciaországba, Németalföldre, Angliába, majd Németországon át 1349-ben hazánkba eljutott, itt is oly borzasztóan szedve áldozatait, mint mindenütt Európában, mely 1346—1351-ig akkori lakosságának egy negyedét, mintegy 25 millió embert veszített el.²⁾ Pestises évek voltak hazánkban: 1371, 1382, 1410, 1435, 1441, 1456, 1472, 1477, 1479, 1480, 1482, 1495, 1500, 1506, 1508, 1509, 1511, 1521. Semmi jel sem mutat arra, hogy országos kormányunk ezen borzasztóan pusztító és sűrűn megújuló járvány ellen valami óvó intézkedést tett volna. Heltai írja, hogy 1479-ben »nagy mirigyhalál vala egész Magyarország-

¹⁾ Linzbauer I. 201.

²⁾ A fekete halálnak történetét és kórtani leírását l. Haeser III. k. 97. stb.

gon, mely elől Mátyás király és neje bújdosik vala az erdőkben és a kies vizek mellett«. 1495-ben meg »II. Ulászló király kiméne az erdőkbe és mind ott vadásza és bújdosik vala a döghalál elől«. ¹⁾ Úgy látszik, a nagy urak legczélszerűbbnek találták elhagyva a sűrűn lakott helyeket, az erdők tiszta légkörében keresni menedéket. Az orvosok általában mindenütt tehetetlenül állottak szemben e járvánnyal. Óvó intézkedésekül ajánlották a levegőnek tűz által tisztítását, füstölő szerek alkalmazását. *Saltzmann János*, Ferdinand osztrák főherczegnek házi orvosa, a ki egy ideig Brassóban működött, volt az első, a ki a pestis ellen a *vesztegzárat* javasolta. »Ein nutzliche ordnung und regiment wider die Pestilenz« stb. Bécsben megjelent munkájában ajánlja, hogy a városok mellett, meglehetősen távolságban egy vagy több házat kell felállítani, melyben a fertőzött helyről jövők tartózkodjanak, ruháikat kimossák, kifüstöljék s csak ha 20 napot töltöttek ott, bocsáttassanak be a városba. Említi, hogy az 1510-iki pestis alkalmával, mikor az egész környéken pusztított a járvány, Brassóban az ő utasításait követték és egyetlen ember sem halt meg pestisben. Ajánlja eltávolítani mindent, a mi a levegő nedvességét, fertőzését előidézhetné; meggátolni sok embernek összejövetelét, a fertőzött vidékről ruha- és ágyneműeknek kivitelét. A városok és falvak utczáin és a házakban nagy tüzeket kell rakni, hogy a levegő kiszáradjon. A szobák falait üröm főzettel és eczettel kell locsolni. ²⁾

A városokban ezen és hasonló rendszabályok keresztül vitele nem ütközött elháríthatlan akadályokba; mert a városok magok alkottak magoknak óvó rend-

¹⁾ Magyar krónika II, 173., 363.

²⁾ Linzbauer I. 275.

szabályokat, gondoskodtak az utcák tisztán tartásáról, a lakosok ételmezéséről, egészséges ivóvízről, csatornázásról. Mindezen téren városaink nem maradtak hátrább Németország városainál, melyekben a köztisztaság még a XV. században is sok kívánni valót hagyott hátra.¹⁾ Városaink jegyzőkönyveiben gyakrabban akadunk a város utczáinak, az udvaroknak, a víztartó medenczék környékének tisztán tartását rendelő határozatokra. Kassa statutumai rendelik, hogy háza elől mindenki, bírság terhe alatt, tisztítsa el a sarat, a kövezetet ki kell rakni úgy, hogy az esővíz lefolyhasson és a város a régi tisztaságra jusson. Nagy-Bánya utczái 1472-ben kőből rakott járdákkal láttatván el, a város jogot kapott a heti vásárra jövő minden szekértől 1 denárt szedni.²⁾ Bártfán 1432-ben többször fizettek 6—10 napszámot, kik az utczákon a szemetet összetakarították és vásár után a piacot kitisztították.

Egészséges ivóvízről vezetékekkel gondoskodtak városaink. Besztercebányán a XV. századból eredő szabályzattal évenként kihirdették, hogy a víztartó medenczék körül a tisztaságra kiváló gondot kell fordítani. Bártfán 1432—34-ben több ízben kellett a költségek rovatába felvenni a vízvezetékeknek és a víztartó cisternáknak javítására fordított összeget. 1436-ban Miklós „*Rohrmeister*“ a kórház mellett levő malom bére fejében köteleztetett a városban levő cisternákba bevezetni a vizet. 1437-ben pedig a víztartók rendben tartásáért heti 50 denár fizetést kapott a várostól. Selmecz és Körmöczbánya régi idők óta nagy költséggel fenntartott vezetékeikből látták el magokat egészséges ivó vízzel. Az utóbbi 1446-ban vízműveinek készítésére

¹⁾ l. Demkó id. mű. 96.

²⁾ Magyar történ. tár. X. 239.

2673 kamarai és 2062 arany forintot adott ki. Eperjesre és Kassára, minthogy ezek meglehetősen távolban épültek a Hernád és Tarcza folyóktól, a vizet a város körfalainak építésével egyidejűleg a XIV. század elején kellett bevezetni. Lőcsén a »Röhrgrund« nevű völgyből jövő régihez 1562-ben készítették a »Durst« völgyből az új vízvezetékét.

A csatornázásra városaink, azt hiszem, a város alapítása alkalmával gondoltak. Erre mutat, hogy Lőcsén (1888-ban) a falak egy részének lebontása alkalmával egy a körfalak alapja alatt kivezető, zsilipekkel ellátott igen régi csatornának maradványaira akadtak. Bártfának számadásai 1421-ben csatornatisztításért 60 denárt, 1428-ban a város árkába nyíló egyik csatorna igazításáért 100 denárt, 1429-ben ismét 150-et és a csatornák rendben tartásáért többször különböző összegeket említenek.

A városokba nem juthattak be egy könnyen a betegségek csiráit szertehurczoló idegenek, mert a kapuőrök szigoruan utasítva voltak, hogy idegen koldusokat, csavargókat ne bocsássanak be a városba. Ennyi elővigyázathoz járult még, hogy — amint kimutattuk — a városokban a betegek gondozásáról kellően gondoskodtak és hogy a hatóságnak joga volt szabályozni a polgároknak egész életmódját, ruházkodását, étkezését, multságait és így könnyebben védhette azokat a káros befolyásoktól.

Ha a járványok a városokat is dühöngve támadhatták meg, mennyivel inkább pusztíthattak azok a tisztasághoz nem szokott, rosszul táplálkozó, minden behatásnak védelem nélkül kitett és — a mi a legfőbb — tudatlan nép között. Erről nem gondoskodott semmiféle földi hatalom. Nem lehet csoda, ha nálunk

épen úgy egyedül Istenbe vetette bizalmát, mint másutt és a csapást imádság, böjtölés, testének sanyargatása által vélte elháríthatónak. Vajjon a flagellansoknak Németországban a XIV. és XV. században meg-megújuló körmenetei (1349, 1414)¹⁾ nálunk is hódítottak-e, és a pestis gyakorolt-e itt is oly borzasztó erkölcsi sülyedtséget, minőt Németországról jegyeztek fel a krónikák,²⁾ nem tudjuk.

A zsidóknak, — kikről azt híresztelték, hogy zsákokkába varrt méreggel rontották meg a kutak vizét és így idézték fel a fekete halált, — máshol nagy mérvű üldöztetéséről szintén nem tudósítanak íróink; hacsak a Nagy Lajos korában lefolyt, krónikásaink által a király hittérítő buzgalmának tulajdonított nagy üldöztetésüket³⁾ nem hozzuk összeköttetésbe az ezen időben leghevesebben dühöngő járvánnyal, melyet a zsidóüldözéstől elválasztva említ Küküllői János főesperes.

Az 1374-ben Brabantban fellépett *Szent János táncza* (chorea sancti Johannis) néven ismert tánczdüh némely kronikások szerint egész Európában elterjedt. Érintette-e az hazánkat is és milyen mértékben, arról hiányoznak adataink.⁴⁾

A XV. század végén lép föl az *angol láz* — sudor anglicanus. — Hecker⁵⁾ ennek első keletkezését 1486-ra teszi. Pethő Gergely magyar krónikája szerint 1485-ben „*sudor anglicus*“, ángliai veriték nevű betegség, avagy mérges dögleletesség mutatja magát

1) U. o. 143 stb.

2) Haeser III. 150—152.

3) Thuróczy Pars III. cap. 41. 50.

4) Magyarázását a hipnotizmus alapján l. Természettud. közlöny XVI. köt. 239, Története és kórtünetei Haeser III. 190 stb.

5) Die Volkskrankheiten des Mittelalters idézve Haesernél III. 325, ahol a betegség története van részletesen.

az idén ki.¹⁾ Haeser ugyan azt írja, hogy a három első — 1486, (a Gergely-féle naptár szerint) 1507, 1518-iki — járvány csak Angolországra szorítkozott, de a fenti följegyzés után itélve, az igen korán meglátogatta hazánkat. 1494-ben mutatkozott nálunk Európának a XV-ik században a fekete halál mellett legnagyobb réme a *bújakór* — morbus gallicus. — Hozánk Rómából hazatért zarándokok hozták be. Ragályozó természete következtében senki sem volt előle biztosítva, a testen undok és fájdalmas fekélyeket okozván, annyira félelmissé lett, hogy külön könyörgéseket tartottak a templomokban, kérve Istent, távolítaná el az emberiségről e csapást. A *szent Jób miséje* ekkor keletkezett és általánosan használták azt.²⁾ Nálunk az 1512-ben Velenczében kiadott „*Missale secundum chorum almae Ecclesiae Strigoniensis*“ című misekönyvben találjuk fel legrégebb alakjában a szt. Jób nevében intézett imádságot.³⁾ A *süly* — scorbut — is a XV. század végén mutatkozik először és 1486-ban terjedt el járványosan Európában.

Mint hogy a járványok megjelenése gyakran összeesett a nagy aszályokkal, esőzésekkel, üstökösök feltűnésével; nemcsak a köznép, de a legműveltebbek is feltétlenül hittek a csillagoknak a közegészségi viszonyokra gyakorolt befolyásában.⁴⁾ 1317 rendkívüli áradások és havazások, pestis; 1337 nagy üstökös,

¹⁾ Id. Fekete: A magyarországi ragályos és járványos kórok. 16.

²⁾ Haeser III. 287. U. o. 213—325 a betegség története.

³⁾ Weszprémi II./₂ 409. „Hostias tibi Domine dicatas placatus assume: ut intercedente paciente Job cum omnibus sanctis tuis *ulcus pessimum* a supplicibus tuis remove“ etc.

⁴⁾ Mathias Miechovius I. Zsigmond lengyel király udvari orvosa írta: Morbus gallicus hoc anno Domini 1493 *sub oppositione duorum ponderosorum Saturni et Jovis* in partibus mediis inter meridiem et occidentem ubi est Dominium *Martis* . . . apparuit. Fekete id. mű 77.

dúló járványok; 1342 éhínség, pestis; 1348 földrengések, vulkáni kitörések, ködök stb. fekete halál; 1390 üstökös, nyavalyák; 1410 földrengés, pestis; 1439 nagy szárazság, vérhas; 1472 üstökös, pestis; 1477 szárazság, pestis; 1506 zivatarok, földrengés, pestis; 1521 jan. 5-én napkeltekor egyszerre 3 nap csodálatos szivárvánnyal és más tüneményekkel, pestis. Az astrologiától, különben is elfogúlt orvosok nálunk is olyan kényelmesen hárihatták át a gyógyítást a betegségeket előidéző tényezőkre, mint azt sokan máshol tették, természetesnek találva, hogy az égi hatalmakkal megküzdeni lehetetlen.

Városaink már említett óvó intézkedései mellett ugyanott találunk némi rendszabályokat, melyekre némileg lehetne alkalmazni az orvos-rendőrség nevét. A budai jogkönyv felügyelet alá rendelte a mészárosokat, halászokat, sütőket, kofákat, hogy azok csak egészséges élelmi czikkeket árulhassanak. Pozsonynak 1376-iki mészáros-czéhszabálya jellemzi a kornak felfogását, mikor a betegnek talált levágott marhának húsát elkobozni és a *kórházba a szegények számára* küldeni rendeli. Az már helyesebb, hogy a sütők ugyanakkori szabályaik szerint a mértéket meg nem ütő kis kenyereket kobozták el a betegek részére. A mészárszékeket Budán, Pozsonyban, Kolozsváron a folyó vízre kellett építeni.¹⁾ Az egészséges italra még épen gondosan ügyeltek a városok, meghatározván, minő alkotórészeket és melyikből mennyit kell venni a jó sörhöz. A bort hivatalos emberek kóstolgatták s a korcsmárosok minden hordóból legelőször a bírónak küldtek egy itczét.

¹⁾ Linzbauer I. 93, 193, 249.

Városaink különjogaiban több helyen találkozunk azon jogosítvánnyal, hogy sebesítés esetében a hatóság két kiküldött embere állapítja meg a seb minőségét, e szerint szabtván ki a bírság. Orvosoknak hivatalos szakértőkül igénybe vételét még semmiféle törvény vagy szabályzat nem követeli.

A temetésekre vonatkozó intézkedések is beérik azzal, ha elrendelik, hogy a templomba és annak környékére csak a papokat, a nagy urakat és érdemes embereket szabad temetni, az öngyilkosok és az itéletileg kivégzettek örök nyughelye az akasztófa alatt vagy a temető árkában van.

Általában azt látjuk, hogy a városokon kívül mindenki magára volt hagyatva s úgy segített magán, a hogy maga vagy a jávas asszonyok és kuruzsolók tudtak.

f) Politikai, társadalmi, közművelődési viszonyok.

Az utolsó Árpádok korában minden téren beállott hanyatlás a XIV-ik század elején is éreztette gyászos hatását. Az olygarchák féktelen önkényének sem szabott határt. Csák, Apor, a Németújváriak, Omondék és mások büntetlenül nyomták el a föld népét becssteleníték meg nejeit és leányait, rabolták vagyontát; míg a trónra jutott Róbert Károly, kinek kezdetben alig volt hová lehajtania fejét, hatalmát megalapítva, új korszakot nyit meg politikai, társadalmi és közművelődési életünk terén. Az olygarchia hatalmának megtörése után a békés munka kora következik s az Anjouknak csaknem százados uralkodása, eltekintve néhány, az előbbi korszakokéihoz képest jelentéktelen emberáldozatot igényelt háborútól, békés jellegű, egészen Máriának szerencsétlen polgárháborúka

telt uralkodásáig. Zsigmond uralkodásával megkezdődik a törökökkel vívott harczainknak hosszú sora. Habár ezen időszakban a török még nagy pusztításokat nem tesz hazánkban, de Nikápoly, Várna, Rigómező, Mohács nagy sebeket ütnek s ha hozzájuk vesszük a huszitákkal vívott harczokat, Mátyásnak hosszú időn át tartott áldatlan küzdelmeit Frigyes császárral és a csehekkel, meg az 1514-iki szerencsétlen pórlázadást; itt is elég alkalmat látunk az emberanyagnak a politikai viszonyokból kifolyó fogyasztására. I. Lajos korában az oláhoknak az éjszakkeleti vidékről kivándorlása és a zsidóknak hazánkban kiűzése szintén hozzájárult a népesség apasztásához. Mennyire pótolta az így keletkezett veszteséget az oroszoknak és szerbeknek betelepítése, megállapítani bajos lenne.

Az Anjouk trónraléptével hazánk társadalmi életében nagy és jótékony változás állott be. A visegrádi, majd a budai fényes királyi udvartartás egy középpontba gyűjti a főpapságot és a főnemességet. A magyar királyság Közép-Európában nagy tekintélyt nyert és főuraink gyakrabban érintkezve a külfölddel — különösen Zsigmond korában — megismerik és meghonosítják annak finomabb társadalmi szokásait. A tudományos ismeretek már nem képezik a papságnak kizárólagos tulajdonát. A világiak is részt vesznek már abból s ha a kor nem képes is még kivetkőződni a babonából és balhiedelmekből; mégis nagy a haladás, a mit — tárgyunk keretén belül — egyházi és világi urak udvaránál udvari orvosok tartásában látunk nyilvánulni, világos jeléül annak, hogy a tudományt mindinkább kezdik becsülni. A városi polgárságot már most is kedvezően jellemzi egyszerű egészséges életmódja és törekvése jó iskoláknak szervezésére. A czéhélet

kifejlődése, a városok országrendi állásának és önkormányzatának érvényre jutása hathatós rúgói a megindult szellemi mozgalomnak.

A társadalmi élet csiszolódása és a műveltség törekvés egészen áthatotta a magasabb osztályok annyira, hogy a könyvnyomtatás és a reformatio jó előkészítve találták a talajt az említett tényezők által megteremtett új iránynak befogadására. A népnek nagy tömege, a jobbágyság, — noha annak köréből látni kiemelkedni egyeseket — daczára Zsigmond és Mátya törekvéseinek, melyekkel azon segíteni akarnak, ezen korszakon át is sanyarú. Az olygarchia elkészerítő uralma az 1514-iki lázadásra vezeti az elnyomott osztályt, mi felidézi a megtorló 1514-iki törvényeket, melyek jobbágyot örökös szolgálásra kárhóztatva a földhöz kötik és elzárják előle az egyedüli utat is melyen eddig kiemelkedhetett, — a magasabb egyházi pályát.

A püspöki és szerzetesi iskolák már nem egyedüli tényezői a tudományos képzésnek. Városainknak min nagyobb fokú fejlődésével versenyt tart az iskolák keletkezése. Kassa, Lőcse, Bártfa, Beszterczebánya, Zsolna, Trencsén és más városaink iskolái már a XV. században jó nevűek. Már említett egyetemeink itthon is hozzáférhetővé teszik mindenki számára a magasabb kiképeztetést. A külföldi egyetemeken is folytonosan vannak magyarok és hogy a közművelődés terén nem maradtunk el ezen korban messzire más nemzetek mögött, bizonyítják magas műveltségű humanistáink. A közművelődés általánosabbá létele természetszerűleg hozta magával az egyes osztályok józanabb, észszerűbb, egészségesebb életmódját és az egészségügyi intézményeknek ismertetett nagyobb fejlődését.

¹⁾ Decr. Uladislai VII. art. 14. 24. Corpus jur. 327 stb.

A XVI. század elején bekövetkezett olygarchiai uralom és az erre következett mohácsi vész hirtelen hanyatlást jeleznek a nemzeti irányú fejlődés terén; de másrészt oly tényezők lépnek fel ezután, melyek a tudományok általános fejlődését előmozdítva és az állami hatalmat erősebben összepontosítva, nálunk is nagy lendületet adnak a tudományoknak, kivált a természet- és az orvosi tudománynak s a közegészségi intézkedések és intézményeknek egész hosszú sorozatát létesítik.

* * *

A magyar nemzet európai élete ezen legrégibb századainak orvosi történetét a kidolgozás céljául tulajdonképen nem is tűzte elém a pályakérdés, mikor kezdőpontúl Hunyadi Mátyás király korát jelölte meg. De elhagyni ezt nem találhattam helyesnek; mert az által egyrészt hiányoztak volna a magyar orvosi rend történetében a kiindulási pontok és az egésznek összefüggő áttekintése; másrészt meg egyik — épen mert legrégibb — legérdekesebb kornak történetét teljesen nélkülöztük volna.

Az eddig vázolt kor orvosi történetének tiszta és teljes képét adni, habár a felmerülő új adatokkal ezen vázlatot sokban lehet lesz még bővíteni, alig leszünk valaha képesek. Okmánytárainknak nagy tömege igen elvértve nyújt ily irányú művelődéstörténeti anyagot. Városaink levéltárai a mohácsi vést megelőzőleg szintén igen kevésbé segíthetnek ezen a téren, krónikáink meg épen semmit sem adnak. Daczára azonban a rendelkezésre álló kevés anyagnak, az eddig vázolt kornak képét nem tekinthetjük oly komornak, minőnek azt a sötétség századainak nevezett középkor festéséhez rendszeresen venni szokott színek után előre képzelnök. Nemzetünkéről legrégibb pogány korából is kimutatható,

hogy az igen távol állott azon barbárságtól, mely idegen krónikások annyi előszeretettel híreszteltek róla. Vallása, nyelve, családi erkölcei, híres vendégszeretet, egyenes szívűsége stb. előnyös tulajdonai mellett kiválóan előnyösen mutatja be az, hogy az új viszonyokhoz ügyesen simúl, de a nélkül, hogy nemzeti jellegét feláldozná. Állami intézményeink és művelődésünk alapjait Német-, Olasz-, Görög- és részben Franciaországtól vettük át s a különböző alkotó részeket szerencsésen sikerült nemzeti jellegű egészszé alakítani. A nemzeti közművelődés ágai között *magyar orvosi tudományról* nem szólhatunk; mert, amint láttuk ezen téren folytonosan idegen befolyás alatt állottunk, hanem *magyar orvosi rendről* bizvást beszélhetünk.

Az átvett idegen intézmények között jelentékeny szerep jut itten a szerzetes rendeknek. A betegápolással, kórházak fentartásával foglalkozó rendeknek leginkább a nép nagy tömegével kellett érintkezniök, végből még a bejött idegeneknek is meg kellett tanúlniök a magyar nyelvet, a rendtagokat pedig legnagyobbára magyarokból kellett újonczozniök. És az látjuk, hogy a magyar szerzetesek, nemcsak a specialisan magyar pálosok köréből, daczára adataink csekély voltának, több magyar orvosnak nevét hozhatjuk fel. A világi főpapság sorában is találkoztunk magyar származású orvosokkal és pedig magyar orvosok nem csak itthon töltöttek be főpapi székeket, hanem a külföldön is, mint Kitilen magyar comesnek fia Péter, a XII században Umbriában narniai püspök, majd spalatói érsek. Külföldi egyetemeken magyar orvosok is működnek tanárokkul.

Hogy a törekvés, a tudományos téren lépést tartani Európa nyugati államaival, nem hiányzott nálunk

őiskoláink bizonyítják. A veszprémi egyetem alapítása megelőzte Németország összes egyetemeit; a pécsi egykorú volt a bécsivel. Ó-Budán és Pozsonyban kétségen kívül kimutatható az orvostan tanítása, a mi okvetetlenül feltételezteti a magyar tanulók jelentékenyebb számát, kik aztán mint gyakorló orvosok működtek. A névszerint felsorolt orvosok között, igaz, legnagyobbára a királyok és főurak házi orvosaival találkozunk, ennek okát azonban igen könnyen feltalálhatjuk abban, hogy az ismertett századokból naplók, levelezések és más a magán életre vonatkozó irataink nincsenek, a mint akkor az írás mestersége általában nem is volt közkeletű, így aztán az alsóbb körökben élőknek emlékét könnyen elmosta az idő. Ebből azonban nem szabad azt következtetnünk, hogy az alsóbb osztályok egészségügyi viszonyai teljesen el lettek volna hanyagolva. Az országos kormány és a törvényhozás, az eddig ismert adatok után ítélve, nem igen foglalkozott a közegészségügy kérdéseivel és mondhatni, mindenkinek belátására bízta azt; de a szerzetesek gondosan teljesítették hivatásukat és a köznép egészségügyi viszonyaira gyakorolt áldásos hatásukat igazságosan nem kicsinyelhetjük. Az orvosok által kezelt Benedek váczai *szabó*-nak felhozott esete (96) mutatja, hogy alsóbb rangú emberek is folyamodtak bajaikban orvosi segélyhez, már a XIII-ik században.

A névszerint felemlített orvosok javarésze olasz eredetű. A magyar orvosi történet egyik legbecsesebb forrásának írója¹⁾ így kel ki ellenök: »De hagyjuk ezeket az olasz származású orvosokat, Magyarországak mindenkori vérszopóit, kikről látjuk, hogy csaknem kivétel nélkül az egyházi rendhez tartoztak; a miből

¹⁾ Wessprémi id. mű. Tom. IV. 10 stb.

a felhozott példák után világosan kitűnik, mennyi elfoglalták régi időktől fogva egészen a XIV. század közepéig és azon túl is a szent köztársaság (az egyház) polgárai az *igazi orvosok* munkaterét a közügynek nagy kárára és daczára a szent atyák, pápák, synodok és egyetemes zsinatok tanácsai, határozatai, tilalmi és fenyegetéseinek. Sőt hazánk papsága azon szerzetelenségre is vetemedett, hogy az orvosláson kívül szennyes haszonért a sebészetet is gyakorolta, holott azt a budai zsinat határozottan tiltotta, mondván, hogy a pap ne gyakorolja a sebészet azon részét, mely égtéssel és vágással jár«. Valóban nem tudnám ezeztől a féltékeny és éles kifakadásnak helyes indító okát megtalálni. Mígkor a világi emberek a tudományokkal még egyáltalában nem foglalkozván, az összes ismeretek a papság kizárólagos tulajdonát képezték; hogyan válhatott a közügynek kárára a papok orvosi tudománya és a papok hogy ők az orvoslást hivatásszerűleg gyakorolták? Vagy hol voltak azon világi orvosok, kiknek munkaterét a papok lefoglalták? — A főpapi székeket elfoglaló idegenek ellen több törvényünk szól, de ha tekintetbe vesszük, hogy az ó-budai és a pozsonyi egyetemeken nemcsak az orvosi, hanem a theologiai tanszékeken is még a XV. században is kellett idegeneket, olaszokat, behívni; a régibb századokban még nagyobb szükség lehetett tudományosan képzett idegenek behívására. Vajjon ki fogja kárhoztatni Hunyady Mátyás királyunkat azért, mert a jeles olasz humanistákat udvarához édesgette, hogy általok terjesztesse nálunk a régi új éltre ébredező tudományosságot? Királyainknak a csőségére válik azon buzgó törekvés, melylyel idegenek útján jótékonyan hatottak a közművelődés minden terén. A hazájokat elhagyó idegeneknek meg ne

vehetjük rossz néven, ha a tudományuk által nyújtott szolgálatokért viszonzásul adott előnyöket elfogadták.

A papoknak az orvosi gyakorlatot tiltó rendeleteket, mint láttuk, csak azokra vonatkoztathatjuk, kik kellő képesítés nélkül foglalkoztak orvoslással. A XVI.—XVIII. századokban a protestáns egyházban fogjuk látni, hogy az orvosok egyszersmind theologusok, a theologusok meg orvosok is, a mi az egyháznak hasznára vált és semmiképen sem kárhoztatható.

A chirurgia és a gyógyszerészet még fejletlen állapotuk mellett a tudományosan képzett papoknál szintén jobb kezekben voltak, mint a tanulatlan borbélyok, fürdőzők, vándor gyógyszerkereskedőknél.

A világi orvosok és gyógyszerészek rendjét a városok teremtik meg. Ezek a XIV. és XV. századokban kifejlődve, a tudományos téren függetlenítik magokat az egyháztól, közegészségügyi intézményeiket önállóan kezelik és hihetőleg már a XV-ik században is leginkább saját szülötteik működnek a városokban orvosokul és gyógyszerészekül, a mint az a XVI. században már egész rendszeresen érvényesül.

Királyaink, az egyház és a városok intézkedései egyaránt tanusítják, hogy hazánk a közegészségügy terén minden irányban lépést tartott a nyugati országokkal. Hogy a fejlődés nem volt rohamos, sőt, hogy később hátra is maradtunk, annak oka politikai viszonyainkban és a magyar nemzet azon magasztos ugyan, de művelődési szempontból sajnálatos hivatásában rejlik, hogy már a XIV. század végétől kezdve minden erejének megfeszítésével, saját testével kellett védenie a nyugat civilisatióját a törökök ellen.

Nem tudom, úgy lesznek-e vele szíves olvasóim is, de én hazánk történelmének ezen régi korából az

orvoslatról való értekezést nem tekintetem »meddő és gyümölcstelen foglalkozásnak«, sem »az ember lelkére nézve örömtelen dolognak«. Hogy ezen foglalkozásnak gyümölcse gazdag, érett és ízletes legyen ahhoz melege van szükség. A szeretet melegére a tárgy iránt, mely aztán ösztönözni fog mindnyájunkat arra, hogy gondosan gyűjtsük össze a nép körében élő babonákat, kuruzsoló, gyógyító módok leírását, a ráolvasásokat, kiolvasásokat stb. és az okmányokban s más írott emlékekben előforduló orvostörténeti adatokat.



MÁSODIK RÉSZ.

A TIZENHATODIK SZÁZAD.





Az emberiség művelődésének fejlődési korszakait egymástól mereven elválasztó vonalakat megvonni lehetetlen; mert egy-egy, bizonyos időben jellemzően kidomborodó tudományos iránynak csirája rendszeresen sokkal előbb fejlődött, mint ahogy maga a tudományos irány az életre hatást gyakorolva, mindenki által észrevétetve előtérbe lép. Az emberiség történelmében „Középkor“ neve alatt ismert korszakot az „Újkor“ névvel jelölttől élesen elválasztani szinte lehetetlen. Az eszméknek is, melyek a XVI. században az emberiségnek gondolkozását egészen megváltoztatták, melyek a tudományok minden ágának új irányt jelöltek ki, csiráit a középkorba mélyen benyúlva kell keresnünk.

Az általános művelődéstörténet íróira bízva a részletek mélyebb kutatását, itt csak azon tényezőket vegyük szemügyre, melyek szorosán vett tárgyunknak az orvosi tudománynak általában és különösen a magyar orvosi rendnek tovább fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak.

Külső tényezőkül vehetjük itten a nevezetesebb felfedezéseket és találmányokat, belsőkül: a tudományos kutatás módszerének megváltozását; a tudomány egyes ágainak egymással szerves kapcsolatba hozását;

a főiskolák fejlődését; a keletkező tudós társaságok és ezeknek alapján a középkortól egészen eltérő világnézetet.

A *renaissance* neve alatt ismeretes nagy szellemi mozgalmat nem kíséreljük itten nyomról-nyomra fejlődésének menetében. Mint kétségbe nem vonható tényt jelezzük, hogy: »A renaissance nagy eredménye a világnak és az embernek fölfödözése. A világ fölfödözése két ágazatra oszlik — a földgömb átkutatására és a világegyetem azon tervszerű megvizsgálására, a mely tényleg nem egyéb a természettudományoknál. 1492-ben Columbus ismeretessé tette Amerikát; 1497-ben a portugallok körülhajózták a Jóreménység fokát; 1507-ben Copernicus megmagyarázta a naprendszerét. A csillagtan legegyszerűbb igazságainak kimutatása egy csapásra elpusztította azon mondákat, melyek szimbolizmusok következtében legfontosabbak voltak az őskeresztényekre nézve. . . . A tudomány megmentve az astrologiától, a geomantiától, az alchimiától, megkezdte valódi életét. A lakható világ minden zugánál birtokbavétele a művelt emberiség által egyrésztől, másrésztől pedig mindannak meghódítása a tudomány által, a mit jelenleg a világegyetem természetéről tudunk; ez az a mit a világ fölfödözése alatt értünk. Az ember, mint a földnek önczéllal bíró lakója lép előtérbe, nem egyedüli célja többé az előkészület a túlvilági életre, e földön is van magasztos hivatása: szellemének nemesítése, tökéletesítése, a mi által közeledik isteni képmásához. A tudomány világánál kellett az embernek az állatiasságból kiemelkednie és »a renaissance emberei hibát nem ejtő ösztönnel neveztek el a kutatás terjedelmes anyagalmazát »Litterae hu

1) Symonds-Pulszky K. Renaissance Olaszországban I. 15—17.

maniores«nek: az inkább emberi irodalomnak; az irodalomnak, mely emberivé tesz«. ¹⁾)

Ezen általános szempontok kiválóan alkalmazhatók az orvosi tudományra, melynek hivatása épen az ember testi és szellemi épségének fentartása, illetve visszaszerzése. A középkornak minden tekintetben szűk látóköre nem engedte meg az embernek tüzetes vizsgálását. A renaissance rávezette az embereket annak felismerésére, hogy »az emberi test magában véve is nemes s hogy megérdemli a tüzetes tanulmányozást«. Erre nemcsak a művészet szempontjából volt szükség, hanem inkább szüksége volt arra az orvosi tudománynak, különösen mikor a felfedezések ezen tudománynak körébe belevonták a földnek összes népfajait, egész természetvilágát, új meg új gyógyítandó alanyokat, új meg új gyógyító szereket szolgáltatva.

Amerikának és az Indiába vezető tengeri útnak felfedezése s a földnek körülhajózása az emberi értelem gyors fejlődésére kiszámíthatatlan hatást gyakoroltak. Az ipar, kereskedelem új irányokat és eddig nem is képzelhető lendületet nyertek. A városok gazdagodása a tudományos életnek új középpontjait teremti meg. Copernicusnak számításai halomra döntik azon elméletet, hogy földünk a világegyetemnek középpontja, hogy az égitestek csak a föld és lakóinak kedvéért vannak teremtvé. Elkezdik földünket a naprendszer egyik bolygójának és a rajta élő embert a teremtés legtökéletesebb ugyan, de a természet törvényeinek alárendelt teremtményeül tekinteni, kinek nem egyedüli rendeltetése többé testének sanyargatása által szerezni érdemeket Isten előtt. Megindul a kritikai

¹⁾ U. o. 18.

kutatás a tudomány minden ágában és ez egészen alá-
 ássa a tekintélyek uralmát.

Az újkornak nagy szellemi mozgalmait semmi se-
 segítette diadalra oly hathatósan, mint a könyvnyor-
 tatás. A gondolat nyomtatványok alakjában szárny-
 kelt s eljutott az a szegények kunyhóiba is, különösen
 mikor a renaissance humanistái az ismereteket által-
 nosítani óhajtván, a nemzeti nyelveket kezdték a tu-
 dományos téren használatba venni. Ezen általánosá-
 lábra kapott irányzatnak hazánk különös viszonyaira a
 alkalmazását már a XVI. században látjuk. Iróink anna-
 nyíltan kifejezést is adtak. »Írtam enis egy postilla
 — így szól 1569-ben Bornemissza Péter a nagyszor-
 bati tanácshoz írt levelében — hogy akar mel falube
 parasztczagis könien még értheti. Kit azertis mielter
 hog csak egy giermek olvasasara is tanulhassanacé
 Jellemzőbben alig lehetne kifejezni a nyomdászatna
 az ismeretek általános elterjesztésére gyakorolt üdvö-
 hatását. A gyógyászati ismereteknek népszerűsítésé-
 szánt magyar könyvekkel lentebb találkozunk.

A távcsőnek alkalmazása a csillagászat terén elő-
 idézett forradalom által sok előítéletet és balhiedelme-
 küszöböl ki és ha egyszerre nem szünteti is meg
 csillagoknak az ember testi szervezetére, betegségeir
 és azok gyógyítására gyakorolt hatásába vetett, sz-
 zadokon át meggyökeresedett hitet; iskolázott ember
 reink körében mind ritkábbakká lesznek az asztrolo-
 giának hívei.

A lövő fegyvereknek általános alkalmazása,
 XVI. században Európában oly gyakori háborúk kö-
 ben a lőtt sebek gyógyításánál követett eljárásokka
 a sebészetet téríti új irányba.

1) Ballagi: A magyar nyomdászat stb. 36.

A XV. századnak nagy humanistái elévülhetetlen érdemeket szereztek az által, hogy az előzőik által gyűjtött ismeretanyagot éles kritika alá vetették. Az előző századnak tudósai inkább gyűjtők voltak, mint feldolgozók, gondosan összeszedték az ókori irodalomnak emlékeit; követőik összehasonlították azokat, megállapították az ókori íróknak hiteles szövegét s azok csak ezen alakban váltak az emberiségre nézve valódi kincsekké. A tudományosság iránt a rajongásnak bizonyos neme fogta el ekkor az embereket. Olaszországnak majd minden városában, sőt jelentéktelenebb községeiben is alakultak tudományos irányú társulatok, az úgynevezett platonikus akadémiák, melyeknek működésében Platónak művei annyira iránytadók, hogy ezek háttérbe szorítják a régi tekintélyeket, ezek között az egyházét is s a philosophia ezentúl nem az egyháznak, hanem az ókornak lett hűbéresévé. Ezen állapot azonban nem tartott sokáig. Az egyház fegyelme alól felszabadult szellem nem tűrte sokáig az ókor íróinak bilincseit sem, feltartóztathatlanul haladt az előre, míg elért azon térre, melyen csak a változhatatlan örök törvények szabhatnak határt a magán véleménynek. A természettudományok kritikai művelése önkényt következett Aristoteles, Galenus, Dioskorides és mások iratainak alaposabb megismeréséből. A florenczi augustinus kolostor physikai társaságának mintájára Rómában Bessarion, Nápolyban Pomponius Letus által alapított hasonló társaságokat a XV. század végén számos mások követték.

Olaszországé az érdem, hogy megindította a nagy szellemi mozgalmat, az új eszméknek győzelemre juttatása azonban Európa középső része népeinek jutott szerencsés osztályrészül. A hazánkban keletkezett *du-*

nai tudós társaság rövid életű volt, a nemzet nagytömegére soha sem gyakorolt érezhető hatást. Tökintve azon viszonyt, melybe a mohácsi vész után nyugattal, különösen pedig Németországgal és Hollandiával jutottunk, reánk nézve kiválóan fontos azok körülmény, hogy ottan már korán alakúlnak az országokhoz hasonló tudományos társulatok, mint Deventerben az 1384-ben alakult Gheert Grote féle társaság — *broederschap* — melynek iskolája a többi közt a Rotterdami Erasmust is tanítványai közé számítja. A XV. század végén Heidelbergben a »Rajnai társaság« majd azután hasonlók a tüiringeni, erfurti, Odera melletti frankfurti egyetemek mellett.

A tudományos téren mindenütt jelentkező általános mozgalom kihatott a vallásos életre is és előkészítette útját Luther sikeres fellépésének. A reformationnak az emberi gondolkodás átalakítására gyakorolt befolyását nem fejtegetve, csak mint a mi viszonyainkra nagy következményűt említem meg, hogy Németországnak főiskoláin: Wittenbergben, Marburgban, Jenában, tehát épen ottan, hova ifjaink a XVI. századot át leginkább tódultak, kiválóan az orvosok körében találtak szíves fogadtatásra Luthernek tanai.¹⁾ Ha majd látni fogjuk, hogy ezen századbeli orvosainknak java része a protestánsok köréből került ki, éreznünk kell azt is, hogy a reformatio következtében Németországban és Hollandiában keletkezett egyetemek döntő hatást gyakoroltak ezen korszakban hazánknak tudományos életére általában és különösen a magyar orvosi rendre.

A XVI. században keletkeztek a következő egyetemek: Wittenberg (1502), oderai Frankfurt (1506),

¹⁾ Haeser II. 44.

Marburg (1527), Königsberg (1544), Jena (1557), Leyden (1575), Helmstädt (1575), Altorf (1577), Würzburg (alapítva 1403. újra megnyitva 1582), Franeker (1585). Ifjainknak legnagyobbbrésze ezen főiskolákon nyervén kiképeztetését, az ezeken uralkodó irányok adják meg a mi tudományos életünknek jellegét is. Mióta Basel belépett a svajczi szövetségbe, 1459-ben alapított egyeteme középpontjává lett a szabadelvű tudományos és művészeti iránynak; követi őt a protestantismus bölcsője Wittenberg, majd mindnyájokat megelőzi Leyden. A többiek hosszabb-rövidebb időn át tengnek, de mindenik — az itáliai Akadémiákhoz hasonlóan — szellemi középpontot képvisel. A hollandi egyetemek között Leyden fellépéséig Deventer és Löven, különösen az előbbi, a humanismusnak hazája. A német egyetemek orvosi karai közt a XVI. század közepén Basel áll első helyen, míg itt 1532—60 közt csak 9 doktori promotió történt, a következő 25 évben már 114, az 1586—1610 közötti időben pedig 454. A vizsgálatok szigorúsága miatt a baseli diplomát tartották legbecsesebbnek. A wittenbergi fakultás kiválóan nevezetes a paracelsismushoz közeli viszonyánál fogva.¹⁾

A XVI. század orvosi tudománya három főirányt mutat: vannak philologus orvosok, philosophus orvosok és természettudós orvosok. Egyben mindnyájan egyet értenek s ez az, hogy a tekintélyek korlátlan uralmát elvetve, minden állítást kritikának vetnek alá. A tekintély és a gondolat szabadsága közt keletkezett harcban kifejlődött azon józan felfogás, hogy mindkettő csak bizonyos korlátok között jó s a tekintélyekre való hivatkozással ez után is gyakran találkozunk, de azok csak addig tartják fenn magukat, kü-

¹⁾ Haeser II. 5.

lönösen a gyakorlati tudományokban, míg állításaikna helytelenségét tapasztalati kísérletek nem döntenek meg. A XVI. században az orvosi tudomány különösen a melyben az elméletekkel szembe a kísérleteket, a tapasztalati adatokat állítják, a mi megmagyarázza gyakorlati haladását.

Philologus orvosok. A humanizmusnak az ókori írók gyűjtésére és megmagyarázására irányzott törekvése jótékonyan hatott az orvostanra. Az ókori orvosíróinak művei is éles kritika alá kerültek. A középkorban sok példányban kézen forgó másolatokról kiderült, hogy az eredetiekkel összehasonlítva, részint hiányosak, részint hibásak. Még a XVI. században a philológiát tekintették az általános műveltség alapjának, szükséges volt még a philosophia és a theologia is csak ezek után következett a szaktudomány. Ezen iránynak kifolyása, hogy az orvosok sokszor egy szersmind philologusok, philosophusok és theologusok is. Sokoldalúan képzettek, de nem ritkán épen azért azok kik az orvosi philológiára adták magukat »vagy igen tudósok voltak arra, hogy szükséges bő orvostapasztalattal bírjanak, vagy igen medikusok arra, hogy a philologusok igényeit kielégítsék.«¹⁾ Mindamellett vannak közöttük, a kik egyaránt nagy szolgálatokat tettek az orvosi tudománynak és a philológiának a ókori orvosi írók műveinek pontos kiadása és magyarázása által. Itten leginkább csak azokat említem, kik a magyar ifiak által látogatott külföldi iskolákon tanárokként működtek. Ilyenek: *Leoniceno Nicolo* (1428–1524) Ferrarában. Hippokrates aphorismáinak és Plinius az egyszerű gyógyszerekről írt könyvének kritikai kiadója. — *de Monte* (Montanus) *Giov. Batt.* (1498–

¹⁾ Haeser II. 15.

1552), Páduában Galenus iratainak — az ókori orvosok és Rhazes meg Avicenna commentálásával — első kiadója. *Copus Vilmos* (1471—1532) baseli származású párizsi tanár. Aeginai Pál, Hippocrates és Galenus több irata. *Winter von Andernach* (1487—1574) Lövenben és Strassburgban, Galenus, Oribasius, Trallesi Alexander, Aeginai Pál és Caelius Aurelianus kiadója. *Thorer Alban* (Winterthuri) (1489—1550) és *Zwinger Theodor* (1533—1588) Baselben; *Hagenbut* (Cornarus) *János* marburgi majd jenai, *Jean de Gorris* (Gorraeus) (1505—1577) és *Louis Duret* (1527—1586) párizsi, *Geronimo Mercuriale* (1530—1606) paduai, bolognai és pisai tanárok, mind megannyi kiadói és magyarázói az ókori orvosi íróknak. A gyakorló orvosok között is számosan foglalkoznak ezen iránynyal: *Annius Foes* (Foësius) metzi orvos (1528—1591) negyven évi munkájának »Oeconomia Hippocratis« című nagy műve alaposág és hatás tekintetében felülmúlta Hippocrates összes magyarázóit. *Wolff Gáspár* (1532—1601) zürichi, *John Kaye* (Cajus) (1506—1573) a londoni orvosi collegium kiadványainak szerkesztője és számosan mások. Műveikben az újabb kornak orvosai kiegészítve, kijavítva s az orvosi tudomány vívmányainak világánál értelmezve kapták kezökhöz az ókor íróit s ha ezentúl azokra hivatkozás történik, tekintélyüket már nemcsak régiségük tartja fen, hanem támogatva van az az újabb tapasztalatok által is. A philologus orvosok világosságot hoztak a classikusoknak a középkoron át megrontott szövegébe, és ez legfőbb érdemük.

Philosophus orvosok. A szövegkritikán felül az ókori íróknak tárgyi felfogása is philosophiai alapra lett ezen században fektetve. Giordano Bruno (1548—1593) és Bacon Verulam (1561—1626) az ekkor ural-

kodó legnagyobb emberi tekintélyvel, Aristotelesse
 szembeszállottak a positiv tudás érdekében. »Giordan
 Bruno folytonosan harczott vívott Aristoteles ellen. Jö
 tudta, hogy ezzel az egyház Góliátját támadja meg
 kinek neve ekkor rokonértelmű volt az észszel, kine
 logikáját és metaphisikáját Ptolomaios csillagászati rend
 szerével együtt a keresztény hit szükséges részeinek
 nézték. Az aristotelikusok azt tanították, hogy a vilá
 véges s az egek megrendíthetetlenek; Bruno kijelen
 tette, hogy a világ végtelen s hogy örökös és általa
 nos átalakulásnak van kitéve. Az aristotelikusok az
 hirdették, hogy a föld mozgástalan; Bruno azt hirdette
 hogy forog. Az aristotelikusok a tekintélyt mindenel
 fölé helyezik; Bruno a tekintélyvel a kételkedést ál
 lítja szembe, az utóbbit téve a tudás kiinduló pont
 jává: *„ki helyesen akar itélni annak lemondania kell
 a hívés szokásairól, annak az ellentétek közt az egyet
 ket ép oly lehetségesnek kell tartania, mint a másikat
 annak ki kell magát vonnia a születése óta belé cse
 pegetett érzelmek alól“*. A középkor philosophiája az
 tanította, hogy minden magyarázat csak *belülről* ered
 het; hogy az embereknek a saját elméjükbe kell te
 kinteni s a saját eszméiket elemezni, fölosztani és osz
 tályozni; Bruno az embert a szabadba hívta a termé
 szetett tanulmányozni. Bacon szerint az előző philo
 sophusok tévedéseinek egy igen nagy fontosságú oka
 az, »hogy mind azon korokban, melyekben lángeszű
 és nagy tudományú férfiak virágoztak, épen a physi
 kára fordították az emberi szorgalom legkisebb részét
 ámbár ez tekintendő minden tudomány szülő anyjá
 nak. *Ne várja senki a tudomány nagy előmozdítását,
 főképen ne gyakorlati részében, hacsak a physika a
 tudomány egyes ágaira szét nem bontatik; és viszona*

hacsak ezek a részleges tudományok a physikára ismét vissza nem vitetnek. Az eddigi physikai rendszerek határozatlansága és meddőségének okául azon módszert tekinté, mely mellett, az emberek azon voltak, hogy a *maguk fogalmaiból* világot alkossanak s a *maguk elméjéből* merítsék az összes anyagot, melyet fölhasználtak. Ha azonban a helyett a *tapasztaláshoz* és *megfigyeléshez* fordulhattak volna tanácsért, akkor *tények*, nem pedig *vélemények* fölött okoskodhattak volna, akkor végül elérhettek volna azon törvények ismeretéhez, melyek az anyagi világot igazgatják.¹⁾

A XVI. századnak két nagy gondolkodója lényegileg véve egyenlően nyilatkozik a tudás alapjáról, a közvetlen észlelést tevén azzá. Baconnak magas állása nagy súlyt kölcsönözött elméleteinek, mély tudományossága mellett fényes irálya széles és előkelő körökbe nyitotta meg az új iránynak útját. Giordano Bruno Európa minden tudományos középpontján páratlan ékesszólással az egyetemi katedrákról hirdeti elveit. Hatásuk nem maradhatott el. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy az új platonismus s ennek folytán a természettudományi irány épen ezen két philosophus tanainak nyomán lépett be az orvostanba. Az orvosok között már őket megelőzőleg voltak buzgó hívei az új platonismusnak, kik bölcseleti alapra fektetik az orvosi tudományt, de kiknek alapját igen ingadozóvá teszi az új platonismusba beszövedött kabbalah. Ezen mysticus philosophiai iskolának kiváló férfiai az orvosok közt: *Nettesheimi Cornelius Agrippa* (1486—1535) és *Hieronimus Cardanus* (1501—1576)²⁾ kiknek nézeteivel még találkozunk. Ezen iskolához tartozott a

¹⁾ Lewes Bánóczy II. 324, 343, 366, 369.

²⁾ Baas 290.

híres sponheimi és würzburgi apátnak Trietheim Jánosnak tanítványa, a ki az orvostanban egész iskolát teremtett: *Paracelsus*.¹⁾

Az új platonismussal szembe helyezkedett az aristotelizmus, melynek hívei a mysticismust a tudományból általában, a kabbalaht, astrologiát, necromantiát, chiromantiát, oneiromantikát stb. az orvosi tudományból különösen ki akarták küszöbölni, például *Magnardo János*.

Ilyen egymással ellenkező irányok mellett az elméleti téren természetesen merülnek fel a legképtelenebb állítások mindaddig, míg az új philosophiai irány el nem veti az apriori következtetést és a tapasztalatok által szerzett positiv ismeretekre nem alapítja tudást. Az áldatlan és elkeseredett viták helyett XVI. századnak számos kiváló orvosa a megfigyelés alapítja a gyakorlati orvostant. Ezeknek köszönhető az orvosi collegiumoknak alapítása, az orvosi szakiradalmi közlönyöket helyettesítő, gyakran nyomtatásban is megjelent sűrű levelezés, melyben a legkiválóbb orvosok közlik egymással észleleteiket. Ezeknek köszönhető az orvosi tudományt gyors léptekkel elővivő *klinikai tanítás*. Felhasználják ezek a kémia, botanika és physika mindinkább fejlődő tanait; az anatómia fellendülésével biztos alapot nyernek a physiologia és a pathologia. Ezen gyakorlati iránynak hívják a *természettudós orvosok*.

A tapasztalatra alapított tudást az orvostanban igen szükségessé tették a fellépett új betegségek. Ilyenekül jeleztük a XV. század végén az *angol lázt*, *scorbutot*, és a *syphilist*, a XVI. században lép fel el

¹⁾ Haeser II. 71.

ször a „*febris castrensis*“, „*morbis hungaricus*“, „*febris petechialis*“ stb. nevek alatt pusztító *hagymáz*. Ezen új betegségek természetéről, gyógyításuk módjáról nem adnak felvilágosítást a régi írók; az orvosoknak ezekkel szemben a tapasztalatokra, megfigyelésekre kellett támaszkodniok, a mi az orvosi tudománynak kiszámíthatatlan előnyére vált.

Ezen általános szempontok határozták meg az orvostannak fejlődését és a gyógyítással foglalkozóknak képzettségét, társadalmi állásukat és az egészségügyi intézményeknek alakulását. A magyar orvosi rend történetében ezeken kívül hazánk különleges viszonyait is tekintetbe kell vennünk s azok szerint itélnünk meg a magyar gyógyászatnak állapotát.

a) Orvosok.

A Hunyadi Mátyás halála után bekövetkezett politikai viszonyok nagy hatást gyakoroltak hazánk szellemi életének fejlődésére. A nagy királynak udvarát világhírűvé tett idegen humanista tudósok kiköltöztek tőlünk és mintha a humanismus hazánkban egyetlen embernek nagy szelleméhez lett volna csatolva, egy időre úgy látszott, hogy az eszmékkal együtt elköltözött hazánkból az újabb kornak szelleme is. A gyámoltalan Ulászló uralma alatt a királyi udvar fényével és hanyatlásával együtt hanyatlanak főiskoláink, és az 1526-iki mohácsi vészt egyedül a pécsi egyetem élte túl. Erre vonatkozó adataink is oly hiányosak, hogy még azt sem állapíthatjuk meg határozottan, mikor szűnt meg létezni. Ha elfogadjuk, hogy még a mohácsi vész után is volt idő, mikor a pécsi egyetemnek 2000 tanulója volt, hihetőnek tarthatjuk, hogy régi szervezete is fennmaradt és így ottan tanították az

orvostant még a XVI. század elején is. Az irány
melyben ez esetleg történhetett, kutatni eredményt
len munka lenne. Oly hatást, mely mellett ezen fő
kolánkból nemzeti irányú tudományos képzettség, n
nőre ekkor Európa szerencsésebb helyzetű népei tör
kedtek, sugározhatott volna ki, nem tételezhetünk fe
mert a töröknek hazánkba gyakori beütése, majd Pécs
nek 1543-ban török kézre került aláásta, sőt egésze
meg is semmisítette ezen egyetemünknek hatását
a XVI. században egyetlen főiskolánknak az 1543 éve
innen nyomára sem akadunk.

Azonban ha Mátyás királynak humanistái elhag
ták is hazánkat, ha a beállott politikai zavarok közbe
nem is tűnik fel nálunk a humanismus fénye; mag
a szellem annyira behatolt már előbbkelőink körébe
hogy daczára a nemzetünket létében fenyegető csap
soknak nem akadt fenn közművelődésünknek haladás
Lépést igyekszünk tartani a nyugattal, csak az a nag
bajunk, hogy a magasabb műveltség, melyre mi is épe
úgy szert teszünk, mint szerencsésebb nyugati szor
szédaink, nem válik nemzetivé, nem válik magyarra.
De ez nemcsak nálunk van így. A reformatio ember
bevitték a nép nyelvét a templomba, bevitték azt a né
oktatásának körébe, de a szorosán vett tudományo
téren uralkodók maradtak a classicus nyelvek, kivá
lón a latin. »A tudományos és irodalmi műveltség
összes forrásaihoz latin és görög nyelven lehetett férni.
A humanismus — mely akkor a haladást s moder
irányt képviselte — az egész európai kulturát a cla
sicus műveltség fölélesztésével, a classicus irodalmakból
mint forrásokból akarta ujjaszülettetni és a régi remel
írók nyelvét törekedett a középkori romlott latinsá
ellenében ismét irodalmi nyelvvé emelni. A latin úgy

az irodalomban, mint a gyakorlati használatban világnyelv volt, mely a nemzetközi érintkezéseket közvetíté megtanulásával bármely nemzet társadalmának művelt köreiben megértettek s a tudós és író e nyelven egyszerre minden nemzet művelt részéhez szólhatott.¹⁾ Ezzel indokolta Sturm, a XVI. század nagy paedagogusa azt, hogy az általa szervezett iskolákban a német nyelvnek rovására uralkodókká tette a classicusokat. Hasonlóan jártak el Sturmnak kitűnő paedagogus kortársai Agricola Rudolf és követői, úgy Melanchton is.

Nincsen hazánk történetének több oly szomorú százada, mint a XVI. Reánk zúdult ekkor minden csapás. A Jagellók gyámoltalansága, az olygarchák féktelenkedése, a mohácsi vészre következett pártviszályok majd a török hódítás, az alkotmányunk ellen intézett támadások, és mindezeknek koronájául a vallási viszálykodás. Száz féle jogcímen pusztította a magyart a magyar, a török a német. És nemzetünknek életrevalósága épen ezen tűzpróbában tűnt ki leginkább. Az alföldről a török által elzaklatott magyar urak az idegen nemzetiségek által lakott felföldön teremtettek a magyarságnak új és új középpontokat; német ajkú városaink polgársága ekkor lép közvetlen érintkezésbe a magyar elemmel, az erősebb egymásra utaltság kölcsönösen jó hatást gyakorol az összetartozás érzetére, a mi nagyban hozzá járul ahhoz, hogy idegen eredetű polgáraink épen akkor csatlakoznak legerősebben a magyar állameszméhez, mikor eredetük helyével, a német birodalommal legtöbb érintkezési pontjuk van. Ilyen pontok a Habsburg háznak Magyarországon trónra jutása és a reformatio. A politikai viszonyoktól elte-

¹⁾ Molnár Aladár. A közoktatás tört. Magyarországon Budapest. 1881.

kintve, foglalkoznunk kell itten Németországnak hazai közművelődésére gyakorolt hatásával, a mely iskoláinkban nyilvánúlt.

A magyar ifiak már a múlt században is sűrűn látogatták Németországnak főiskoláit. Midőn hazai egyetemeink megszűntek létezni, egyenesen a külföldre letünk utalva és Luthernek reformátori fellépése számunk magyarországi ifiút talált az új, de máris híres wittenbergi egyetemen. Németország más egyetemein is, melyeken szintén voltak magyarok, gyorsan hódítanak a reformatio eszméi, melyekkel elteltén százával térnek haza ifiaink s Luthernek és Kalvinnak tanait nagy sikerrel terjesztik el itthon. A reformatio hívei tanárainknak terjesztésére és biztosítására legjobb helyet tartják az iskolát, a katholicismus hívei a reformatioval szemben ugyancsak az iskolát állítják, megindul a szellemi verseny. Az 1530-tól következő ötven év alatt keletkezett 34 katholicus, 125 protestáns és 9 unitárius iskoláról van tudomásunk. Főpapok, főurak és városok dicsőségüket iskolák alapítása és fentartásában keresik. »Talán sohasem tettek Magyarországon a művelődésért és közoktatásért annyit, mint ebben, a tártárjárás óta leginségesebb időben, török hódítás és behódolás háborúk nyomorainak közepette. Világos bizonyosság az, hogy egy nemzet, ha valamely culturalis szellemi áramlat megragadja és ha művelődési érdekei komolyan felkarolja annak kielégítésében a legnehezebb viszonyok által sem engedi magát megakadályoztatni.«

A magyar nemzetet nagy erővel ragadta meg a reformatio áramlata, művelődési érdekei erősen egybeforrtak ezzel annyira, hogy nemcsak a protestáns, de a katholicus iskolák sem vonhatták ki magukat a ne-

1) U. o. 4

met protestáns paedagogusok hatása alól s a magyarországi közoktatás Agricola Rudolf, Melanchton, Sturm és Trotzendorf rendszerei szerint szerveztetett. Ezen Németországban dívó rendszerek szerint nyerték ifiaink az alapot felsőbb tanulmányaikhoz részint Németországból behozott, részint annak főiskoláin tanúlt magyar tanítóktól, mindig oly irányban, mely őket aztán a német főiskolákhoz vonzotta. A pécsi egyetem megszűnte után hazánkban egyedüli főiskola az 1555 körül Oláh Miklós esztergomi érsek által a jezsuiták részére Nagyszombatban alapított collegium. Protestáns jellegű főiskolánk egy sincsen, ilyen nem is fejlődhetett ki; mert csakhamar megindult az ellenreformatio, melynek következtében a protestáns iskoláknak létele igen bizonytalanlanná vált miért azután városok és főurak inkább a német egyetemeken tettek ösztöndíj-alapítványokat s ezekre köz- vagy magán ösztöndíjakkal ellátva küldték ki az ifiakat magasabb kiképeztetés végett. Kezdetben Wittenberget látogatták ezek legsűrűbben, úgy, hogy 1523-tól 1560-ig, Melanchton haláláig 442, 1560-tól 1599-ig 376, tehát a XVI. század 78 éve alatt közel ezer magyar ifjú tanúlt ott. Amint látni fogjuk, Németország más egyetemein is számosan voltak. A katolikusok inkább Olaszországba mentek. Megkönnyítették a külföldön való iskolázást a legtöbb egyetemen önállóan vagy más nemzetek ifjaival szövetkezve alapított »bursa«-k melyekben az ifiak ingyen, vagy mérsékelt díjért kaptak közös lakást és élelmezést. Bolognában 1557-ben Zondi Pál esztergomi és zágrábi nagyprépost alapította a magyar bursát; a wittenbergi magyar bursa alapítására már 1546-ban megtörtént az első lépés, szabályai 1556-ban megállapítottak és 1571-ben a rektor által megerősítették. Főurak szegény sorsú tanulókat alkalmaz-

tak külföldi egyetemekre menő fiaikhoz praeceptorok s ezeknek alkalmat adtak a felsőbb tanulmányok folytatására. Mások tehetséges szegény ifiakat saját költségükön iskoláztattak, mint például Jaksith Péter övégye, majd Perényi Péter Balsarati Vitus Jánost; Békés Gáspár meg Gyulai Pált, a XVI századnak jeles orvosait. Thurzó Elek 1543-ban Lőcsének 10.000 forintot hagyott végrendeletileg, hogy annak kamataiból külföldre menő tanulók segélyeztessenek. Csaknem minden jelentékenyebb városunk iskoláztat külföldre évenként egy-két ifút, közöttük számos orvosnövendék. Hogy egyetemeikre nagyobb számmal vonzzák a idegeneket, külföldiek is; fejedelmek, városok és magánosok tettek alapítványokat magyar ifiaknak ösztöndíjaknak ellátására.¹⁾

Iskoláinknak ezen korban berendezéséről részletesen nem szólva, elég lesz itt megjegyeznünk, hogy azok a kornak humanistikus irányát egészen elfogadván classicus alapra helyezkedtek. A latin és görög nyelvben tökéletes jártasság, a dialektika és retorikájának alapos ismerése a legfőbb kivánalmak épen úgy mint a külföldön és így ifaink a felsőbb tanulmányokhoz szükséges ismereteket itthon bőségesen elsajátíthatták. Nálunk is feltaláljuk a XVI. századnak universalismustörekvő hajlamát s ebből kifolyólag azt, hogy már a XVI. századbeli orvosaink közt nem egyet találunk kik nem elégedve meg a szakszerű ismeretekkel, »*medicinae doctor*« cím mellé megszerzik a »*philosophiae, theologiae* és a »*juris utriusque doctor*« címet is. A classicus nyelvek mellett, a kornak szelleméhez alkalmazkodva, kivétel nélkül foglalkoznak a héber és

¹⁾ Az erre vonatkozó irodalmat ismertetve lásd Irodalomtörténeti közlemények I. évf. 4. füz. 404. Ballagi A.-tól.

az arab nyelvvel is. Bámulatunkat vívják ki egyes orvosaink, kik a tudomány szomjától űzelve nem elégedtek meg az egy egyetemen szerezhető ismeretekkel, hanem városról-városra, országról-országra mennek, hogy 8—10, sőt több évet is fordítva egyetemi tanulásra, minden híres tanártól eltanulják annak kiváló szakmáját. Hogy idejüket nem vesztegették hiába, bizonyítják a csaknem minden egyetemen tartott tudományos vitáik, az általuk kifejtett tudományos irodalmi működés és az, hogy — amint látni fogjuk — Európa uralkodói rendre hívják meg a magyar ifiakat udvari orvosokúl, kik azután az udvaroknál nemcsak mint orvosok, de mint titkos tanácsosok és nem ritkán kényesebb természetű diplomatai küldetésekben is szerepelnek. A tudomány embereire nézve a fejedelmi kegynél talán még nagyobb kitüntetés a kortársak tudós világának nyíltan kimutatott elismerése. Ebben sem szűkölködnek a magyar orvosok; mert ott találjuk őket a külföld egyetemeinek tanszékein, rektori méltóságán, ott a tudós társaságok tagjai közt. Ha kellően fogjuk méltányolni hazánk közegészségügyi és közművelődési viszonyaira gyakorolt hatásukat; ez sem fog utolsó sorban állani érdemeik sorában.

Említsük meg még itt előzetesen azt, hogy habár hazánkban tulajdonképeni orvosi iskola nincsen is, az orvosi tanulmányokra külföldi egyetemekre menő ifjaink nem mennek ki minden szakismeret nélkül. Említők már azt, hogy Olaszországban már a XIII. századtól egyes családokban a fiúk az apáktól tanulták az orvosi tudományt: a Varignana, Garbo, Dondi, Santa Sophia családokban egy, másfél száz éven át szállott át örökül az orvosi tudomány (133). A XVI. században több helyen találunk ilyen családokat: a híres Pa-

racelsus az alchymiában és az orvostanban atyjától, al szintén orvos volt, nyerte az első oktatást; Löwenbe a Tyens család volt ilyen orvosi; Vesal Andrásna atyja gyógyszerész, nagyatyja, szépapja, dédapja orvosok voltak; ¹⁾ nálunk ilyen a XVI. században a soproni Preyss-Pannonius-család (a XVII században többel találkozunk) Orvosaink közül már ezen században többen működnek kiváló gymnasiumainkon tanárokként, mint Balsarati Vitus János Sárospatakon, Kyr Pál Brassóban. Ezek rendszeresen kiválogatták az orvosi pályára készülőket, bevezették azokat az orvostan elemeibe és így előkészítve bocsátották a külföldi egyetemekre. Kyr Pál az ifjuság használatára írta Brassóban 1541-ben nyomtatásban megjelent »Sanitatis Studium« című könyvének.

Kitűnik ezekből, hogy hazánk a XVI. század vészszontagságai közt, mikor legjobb erőit a harczmezőre vetette igénybe, nem engedi át magát egészen az »inter arma silent musae« elvének, hanem míg egyik karja val harczol, másikkal a másáknak áldoz és ifjait kárhozatos pesékké teszi a békésebb fejlődésű népek magasabb kulturájának elsajátítására.

Az orvostannak állapota hazánkban, amennyiben a mi fiaink azt ottan tanulták, csak a nyugaton fejlődött irányoknak megfelelő lehetett.

A fentebb említett kritikai iránynak következménye a XVI. században elkeseredett viták lettek. Mindjárt a század elején megindult a támadás az arabok és Galenus ellen az *érvágás* kérdésében. Hippokratesnek tanától, hogy az érvágást lehetőleg közel a gyuladós helyhez kell alkalmazni, az erek elhelyezéséről és a gyuladások természetéről felállított elméletek alapján már-már teljesen elhagyták és az arab orvosok

¹⁾ Baas 303, 335, 343.

azon gyakorlata, hogy a metastaticus lobboknál különösen a pleuritis és a pneumoniánál a lobos testrésztől lehetőleg távol — pld. jobboldali gyuladásnál a balkaron vagy lábon — vágtak eret, lett uralkodóvá. *Brissot Péter* (1478—1522) párizsi tanár saját tapasztalatai alapján megtámadta az arabok tanát és védelmére kelt Hippokratesének. Elkeseredett küzdelem fejlődött ki ebből, melybe bele vonták a párizsi parlamentet, sőt V. Károly német császárt is. Brissot ellenesei közül csak *Andernachi Winter* löweni, *Victorius* (Vettori) *Benedek* bolognai, *Trincavella Victor* paduai tanárokat, védői közül *Manardus János* ferrarai *Villemor* és *Kelin* párizsi, *Drivere Jeremiás* (Thriverius Brachelius, meghalt 1554) löweni, *Campolongus Aemilius* paduai tanárokat, *Vesal Andrást* és *Paré Ambrust* említem meg.¹⁾

A második vitás kérdés volt az eltérés Galenus és Hippokrates közt az érverésnek és a vizelet minőségének fontosságáról a diagnosis-ra. A hippokratisták élesen kikeltek az arabok útján Galenus nyomán dogmává lett azon tan ellen, hogy az érverés és a vizelet egyedüli biztos mértékei az életerőnek és a belső szervek helyes működésének. Ezen vitában a hippokratikusok oldalán találjuk *Struthius József* (1510—1560) lengyel származású orvost, ki egy időn át nálunk mint Izabella királyné udvari orvosa működött. »Ars sphigmica s. pulsum doctrina stb.« című 1540-ben Baselenben megjelent művét ezen vitában a legjelesebbek

¹⁾ Lehetetlen itten az orvostan terén felmerült egyes irányzatokat és találmányokat részletesen ismertetnem. Felemlíték minden nevezetesebb mozganatot, hogy az általános orvosi történetnek legalább váza legyen meg, a részletekre nézve utalom a szives olvasót az általam használt jeles orvostörténeti művekre. Az egyes irányzatok kiváló művelői közül leginkább csak az egyetemeken működő tanárokat említem, akik a magyar ifiak kiképzésére közvetlen hatást gyakorolhattak. — Haeser II. 62. Baas 300.

közé számítják. *Horehoviczai Dudith András* (1533—1589) tinnini, majd csanádi és erdélyi püspök kraftheimi Crato által kiadott »*Epistolae medicinales*«-eiben az uroscopia ellen kel ki.¹⁾

Az orvostanban uralkodó régi rendszerek és tekintélyek ellen intézett támadások közt legerősebbek és következményeiben legmesszebbre kihatók voltak azok, melyeket a XVI századnak egyik legeredetibb és legkiválóbb szelleme *Paracelsus* intézett.

Hohenheimi Bombastus Theophrastus Svájcban, Schwyz kantonban az einsiedelni kolostor közelében, melynek Theophrastus atyja Vilmos, orvosa volt, 1490 táján született. Némelyek szerint szülőháza »am hohen Nest« nevű helyen állott s ebből eredt a »Paracelsus« melléknév. Családja állítólag a Stuttgart melletti Hohenheim vár egykori uraitól a Bombastusoktól származott, mások szerint családi neve »Höchener« volt. Ő magát irataiban rendszeren »Theophrastus ex Hohenheim Eremita — (azaz einsiedelni származású)«-nak nevezi. Kortársai »Aureolus Philippus Theophrastus Paracelsus Bombastus de Hohenheim, professor Theologiae, artium liberalium et utriusque Medicinae Doctor, Medicus et Germaniae philosophus, Monarcha Medicorum et Mysteriarcha, Chemicorum princeps, Helvetius Eremita« díszes címmel ruházták fel. Sajátságos egyéniségében és önmagáról tett nyilatkozataiban elég alapot találhattak ezen cím összeállítására. Mi legismeretesebb nevén csak Paracelsusnak nevezzük.

Életének történetét és működésének fő irányát jellemzik a tanulmányairól írt saját szavai. Miután atyja bevezette őt az orvosi tudomány elemeibe, 1506-ban a baseli egyetemre adta. Majd, amint maga elbeszéli:

¹⁾ Haeser II. 68. Baas 325.

»Évek során át látogattam Német-, Olasz-, Franciaország főiskoláit és kerestem az orvoslás alapját, de nem akartam magamat megadni egyedül azok tanításának, iratainak, könyveinek hanem tovább vándoroltam Granadába, Lisabonba, átutaztam Spanyol-, Angol-, Poroszországot, Litvaniát, Lengyel-, Magyar-, Oláhországot, Erdélyt, Horvátországot és a Vend Markot és más helyeket, mindenütt szorgalmasan és buzgón tudakozódtam és kutattam az orvoslásnak biztos, kipróbált és igaz művésze után. Tettem ezt nemcsak a doktoroknál, hanem a borbélyok, fürdőzők, tudós orvosok, vénasszonyok és bűvészeknél is, akik csak foglalkoznak azzal; az alchymistáknál, a kolostorokban, nemesek és nem nemeseknél, okosaknál és együgyűeknél.«¹⁾ Amint ebből látjuk, legjellemzőbb képviselője ő a XVI. század vándorló tudósainak. Tíz évi vándorlás után haza kerülve, 1526-ban a baseli egyetemen tanszéket nyert. Itten előadásait azzal kezdte meg, hogy Galenus, Avicenna, Mesue s más régi írók könyveit, megtagadva tőlük minden tekintélyt, tanítványai szemeláttára elégette, kivételt csak Hippokratessel tett, kinek Aphorismáihoz commentárt írt. Jellemét kifejezi jelszava: »Nemo sit alterius, qui suus esse potest!« Életviszonyai hozták magukkal, hogy őszinte a nyereségig; kiméletlen a durvaságig; önhitt az öndicsőítésig, de ezek mellett mélyen érző szív, kiről sírköve hirdeti, hogy mindenét megosztotta a szegényekkel. Az einsiedelni reformator egészen azon kornak gyermeke, melyben egyházban és államban a tudás minden terén a legellentétesebb erők küzdöttek egymással. Ő a gyógyászati tudomány terén ezen küzdelemnek megtestesülése, legtökéletesebb kifejezője a létező állapo-

¹⁾ Haeser II. 74.

tokkal való elégtelenségnek és a vágyódásnak jobb állapotok után.¹⁾ Ellenségeinek — mert ilyenek nagy számmal voltak — vádjaira mondja: »Azt mondják nem értem Avicennát, nem értem Galent és nem tudnám, mit írtak azok. Processusaikat, canonjaikat, és más irataikat sokáig tiszteletben tartottam, de látva hogy azok nyomán sem magam sem társaim semmiféle hasznosat nem végezhetünk, kénytelen voltam más alapot keresni, melyet nehéz munka árán meg is találtam.« Ezen alap meg nem más, mint a természet, ehez utalja azokat, a kik orvosokká akarnak lenni, s ennek irataiban így ad kifejezést: »Az orvoslásnak első tanítója a természetnek teste és anyaga — der Corpus und Materia der Natur. — Tehát ezeket tanulmányozva és megismerve, bennök kutass és tanulj és ne önmagadban, mert saját fantáziád nem egyéb, mint félrevezetés az igazságnak.« »Melyik ajtón át juthatunk be helyesen az orvosi tudományba? Avicennán, Galenon, Mesuen, Rasesen vagy a természet világán át? A természet világa azon helyes ajtó, melyen át oda juthatunk.« »Nem a speculativ theoriából kell a gyakorlatnak folyója, hanem a gyakorlatból a theoriának.« »A tapasztalásban örömet találó szemek legyenek tanítói.« »Olvasás senkit sem tett orvossá, a gyakorlat tesz azzá.« Maga egész őszinteséggel bevallja, hogy tíz éven át semmiféle könyvet nem olvasott, csak a természetet tanulmányozta. Kiméletlenül ostorozza theoretizáló kortársait s oly erősen bízik reformátori hivatásában, hogy nyíltan kimondja: »Wahrhaftig mehr will ich richten nach meinem Tode wider euch, denn davor.«

¹⁾ Haeser II. 86. u. o. 71—106. oldalon Paracelsus részletes méltatása és Baasnál 303—319. Itt csak rövid vonásokban akarom ismertetni az orvos-tanra gyakorolt hatását, tekintettel a mi viszonyainkra is.

És valóban halála után jobban méltányolták, mint életében Tanai, melyekkel az orvosokat a természet tanulmányozására utalta, nemcsak erjesztő kovászául szolgáltak a tudománynak, hanem azt sok tapasztalati igazsággal is gazdagították és előkelő helyet biztosítottak a mesternek az orvostan történetében. Kortársaira közvetlen hatást azáltal gyakorolt, hogy irataiban a német nyelvet használva a nagy tömegekhez szólott.

Tanainak összetétele is egészen korának universalismusát tünteti fel, szoros kapcsolatban állva a theosophia, kosmogonia, physiologia és philosophia tételeivel. Minden létezőnek eredő oka Isten és minden teremtményben működik az isteni szikra és az isteni szellemnek »astralicus balzsam«-a. Az ember egyesíti magában a külső természetnek minden alakulatát s azért valódi »Mikrokosmus« szemben a »Makrokosmus«-sal. Ezen kis világot csak a külső természet kutatásának alapján lehet megismerni. Az orvosi belátás és sikeres tevékenység a földön és az égen mutatkozó természeti jelenségeknek, azok alkotó részei, tulajdonságai és hatásainak kikutatásán alapúlnak. Hogy az embert megismerjék, azért ajánlja a természetnek tanulmányozását.

Az emberi test, mint általában az összes testek, szerinte 3 alkotó részből: kén, higany és sóból áll, ezen három »elem«-mel jelképezvén az eléggő, elillanó és az eléghetetlen részeket. A míg a test él, ezek folytonos változásnak vannak alávetve, a mit a testnek alchymistája az archaeus — a gyomor — okoz. Alapos észrevételeket tesz a vérnek assimiláló hatásáról, a testben levő önálló hőforrásokról. Az anatómiának nem barátja s magát a nevet is csak annak megjelölésére használja, a mi szerinte az orvostannak alap-

ját képezi; az élet lényegének megismerésére. Szinte közönyös az, hol fekszik az agy, máj, lép stb. a fő, hogy minő arcanummal gyógyítható a betegség.

Általános kórtanában elveti Galenusnak humorlis pathológiáját, a betegségeket nem az alapnedve rendellenes állapotából vagy a rothadásból, hanem a szervek és organikus ideák változásaiból származtatja. Nagy súlyt fektet a betegségek átöröklődésére. Az ember egészségére négyféle erő gyakorol hatást: az »ens astrorum« az égi testek; az »ens veneni« a nem assimilálódó tápanyagokból; az »ens naturale et spirituale«, az isteni végzet. Ezeknek mindenike különféle betegségeket okozhat. Vándorlásai közben sok tapasztalatot gyűjtött az aetiologia (kór-oktan) terén és figyelmeztetett a betegségeknek a geographiai helyzet szerinti különféleségére. A diagnostikánál nagy súlyt helyezett az érverésre és a vizeletre, de a legfőbbet az alkalmazott gyógyszerek hatására.

Paracelsusnak *therapiája* leghívebben fejezi ki a mesternek gondolkodásmódját. E szerint az orvosnak minden más tekintetet félre téve, egyedüli feladata a betegnek kigyógyítása. A régi írók közül egyedül Hippokrates iránt érzett rokonszenve onnan eredhet, hogy ez is a természetet tartja a legjobb orvosnak, mely az emberbe beoltotta a természetes gyógyító erőket, s az orvosnak feladatául csak annak működését előmozdítani maradt fenn. Mesterséges gyógyítás csak akkor alkalmazandó, ha a természetes gyógyító erő nem elégséges a testben. A természet működésének előmozdítására szolgálnak: a friss levegő, lelki nyugalom, ó borok, bőjtölés és imádkozás, mint a melyek ellenesei a betegségeket okozó »entia«-knak. A mesterséges gyógyításnál is oly szereket kell alkalmazni

melyek a betegségeket okozó »szellemi, organikus lényeknek« a betegség »magvának« ellenségei, ilyenek az *arcanum*-ok. Az *arcanum* szónak Paracelsus tanában kétféle értelme van. Jelent az általában mindent, a mi a betegségnek okát megszünteti, mint: a természet gyógyító ereje, az érvágás, kőmetszés (lithotomia); különösen pedig azon essentiákat, melyek a bennök rejlő titkos erkölcsök (qualitates occultae) erejével megsemmisítik a betegségeknek *magvait*.

Az *arcanum*ok előállítása az alchymiának feladata s ez már régi idők óta törekedett arra a bölcsek kövének és az aranytincturának keresésével. Paracelsus azonban nem ilyen képzelt *arcanum*ok keresését, hanem a természeti tárgyakban levő gyógyító hatású anyagoknak kivonását kívánja tőle. Szerinte az egész világ egy nagy gyógyszertár és Isten a legfőbb gyógyszerész; mert mindenüvé, ahol valamely betegség uralkodik, beültette a megfelelő orvosságot.¹⁾ A betegségeket csakis a külső természeti jelenségeknek megfigyelése által lehet felismerni, mert a betegségeknek úgy vannak külső formái, mint a természeti tünetényeknek. A vízkór (hydrops) hasonlít az áradáshoz; a sorvadás (atrophia) a szárazsághoz, a kólika különböző nemei megfelelnek a négy széliránynak, a gutaütés a villámcsapásnak stb. s ezek ellen megfelelő módon kell védekezni, pld. a hydropsnál a felesleges vizet levezetni, a megmaradót kiszárítani a tűznek megfelelő szerekkel: higanynyal, kénnel stb. A szeleket a hideg és a nedvesség okozza, azért a kólikát melegítő és szárító szerekkel kell gyógyítani: Ezzel Paracelsus jelentékeny engedményt tett

¹⁾ Hazánkra vonatkozólag legújabb orvosi irodalmunkban Poór Imre dr. tanár „Adatok a természet orvosi célszerűségéhez, vagyis minden vidék megtermi az otthonos betegségek gyógyszerét“ című cikkében behatóan foglalkozik ezen kérdéssel. I. Gyógyászat 1867. 30—37. sz.

a Galenus féle »contraria contrariis« elvnek. De »Signatura«-król szóló tanban a »similia similibus« elv érvényesül, nem annyira nála, mint követőinél, kik ezetant az eszelősségig vitték. Paracelsus ugyanis az mondja, hogy a csillagok minden földi testre rá nyomják a *Signaturát*: »Ihr sehend, dass alle Corpora Formas haben, in denen sie stehend. Also haben auch Formas alle ihre Artzney, so in ihnen sind. Die eine ist visibilis, die ander invisibilis: Das ist, die eine corporalisch, elementisch; die ander spiritalisch, syderisch. Auff das folgt nun, das ein jetlicher Artzt sein Herbarium spiritualem sydereum haben soll, auf dass er wisse, wie dieselbig Artzney in der Form stehe: Als die Exempel ausweisen. Ein Artzney die da ingenommen wirt spiritualiter in ihrer essentia, so bald sie in Leib kompt, so steht sie in ihrer Form. Zu gleicher weiss wie ein Regenbogen im Himmel, ein Bild oder Form im Spiegel. Also hat sie in Form *der Füsse* stehet sie *in die Füß*; hat sie ein Form *der Henden* so stehet sie *in die Hende*. Also mit dem Kopf, Rücken, Bauch, Hertz, Miltz, Leber u. s. w.«. Ebből következett aztán, hogy például a veres foltos levelű polygonum persicaria (Wasserblut, hódos cikkszár¹⁾) jó a vérzés ellen; az átlyuggatott levelű hypericum perforatum (csengő linka, Johanniskraut) a szúrás által okozott sebre; az orchis mascula (füles kosbor) alakjánál fogva a legjobb aphrodisiacum és a férfi ivarszervek bajait legbiztosabban gyógyítja; a carduus acantoides (bogánecs, Distel) tüskéi a belső nyilalás ellen, a saxifraga (kőtörő, Jehovablümchen) a legjobb lithotryptikum (kőmorzsoló szer); az euphrasia (szálkacsék) virágán levő fekete pont a szem pupillának betegségé-

¹⁾ A magyar nevek Diószegi és Fazekas magyar fűvészkönyvéből.

geit, az arany, mely az alchymistáknál a szívnek felel meg, a szívbajokat gyógyítja stb. Paracelsusnak legfontosabb arcanumai voltak a higany, ólom, vas, réz arsenicum, kén, borax praeparatumok; a növényekből készült tincturák, essentiák, extractumok és mindenekfölött az általa feltalált, mindent meggyógyító »*Laudanum*«. Vonzalma az egyszerű szerekhez, élesen elítéli a korában szokásos hosszú recipeket: »Je länger geschrift, je kleiner der Verstand; je länger Recepten, je weniger Tugendt.« A gyógyító szerekről szóló tanának következménye, hogy a betegségeket nem a beteg szerv, a betegség oka vagy tünetei, hanem a gyógyító szerek szerint nevezi el, morbus therebintinus-, morbus sileris montani-, morbus helleborinusnak stb. és nem branchis, rheuma vagy katarrhusnak.

Különös kórtanában a betegségeknek leginkább csak két csoportjával a tartarikus és a bújakóros betegségekkel foglalkozik. Az előbbieket az archeus — a gyomor — elégtelen működése, a tökéletlen emésztés és a nem assimilálódó anyagoknak lerakódása következtében keletkező kóryananyagoknak tulajdonítja. Ide tartoznak a köszvény és a kőbajok, továbbá némely bél-, tüdő-bajok különösen a phtysisnek némely alakulatai. A bújakórt fertőzésből eredőnek tartja és nevezetes, hogy felismerte, hogy a bújakóros anyag különféle betegségekkel vegyülhet, melyekre rá nyomja bélyegét.

Paracelsus *chyrurgiájában* is a természetes alapra helyezkedik, azt tanítva, hogy a test minden részében van gyógyító balzsam s az orvosnak csak ezen balzsam hatását kell előmozdítania, védve azt a káros külső hatásoktól. A vérzésnek elállítását nem ajánlja, de mégis vannak neki is összehúzó — styptikus — szereik. A vágásnak és égetésnek határozott ellensége.

Nevezetes nála az is, hogy a gyógyforrásoknak nagy jelentőséget tulajdonít.

Paracelsus tanainak ezen igen vázlatos ismertetését történetünk szempontjából szükségesnek tartottam, mert követői között többen vannak, kik hazai gyógyászatunkra hatást gyakoroltak. Különösen a wittenbergi egyetemen vannak Paracelsusnak hívei, ott, hová a legtöbb magyar ifjú ment tanulni. A vallási reformatio hívei — különösen Wittenbergben — hódoltak az einsiedelni reformator egyszerűségének, kinek az emberről mint »mikrokosmos«-ról szóló tana legkönnyebben be volt illeszthető az astrologia körébe; a természetben rejlő arcanumok tana bő táplálékot nyújtott az isteni teremtető jóságáról táplált hitnek.

A wittenbergi paracelsisták közt legkiválóbb volt *Peucer Gáspár* (1525—1602) egyetemi orvostanár.¹⁾ *Winter von Andernach* ugyanott tanár, habár nem oly határozottan csatlakozott is hozzá, de szintén híve Paracelsusnak, a ki, habár Paracelsus teoriáit elvetette, gyógyszereinek az orvosi tudományra gazdagító hatását elismeri. Hasonlóan *Zwinger Tivadar* (1533—1588) és fia *Jakab* (1569—1610) tanárok Baselben, *Gesner Conrád* a paracelsusi gyógyszereket ismertető irataiban és *Hoffmann Gáspár* (1563—1641) oderai, frankfurti tanár; *Ellinger András* tanár Lipcsében és Jénában, *Goclenius Rudolf* Marburgban hirdették tanait. Az idegen eredetű orvosok közül reánk nézve nevezetesek itten *Carrichter Bertalan* I. Ferdinánd és Miksa királyok udvari orvosa és idősebb *Ruland Márton*, atyján azon Ruland János Dávidnak, ki a XVII. század elején Pozsony város tiszti orvosa, majd Bethlen István ház

¹⁾ „Commentarius de praecipuis divinationum generibus“.

orvosa és 1622-ben magyar nemességet kapott;¹⁾ — mindketten határozott paracelsisták. A Galenismus ellenesei közé számítják Horehoviczai *Dudith András* tinnini, majd csanádi és erdélyi püspököt is.²⁾

Paracelsusnak leghevesebb ellensége volt egykori kortársa *Erastus* (Liebler) *Tamás* (1527—1583) heidelbergi, majd baseli orvostanár. Ide tartoznak *Smct Henrik* (1537—1614) heidelbergi és *Libavius András* (1540-1666) jenai tanárok.

A Paracelsus tanai körül forgó küzdelem átcsapott Németország határain is. Az újításoknak ellenszegülő conservatív párizsi egyetem határozottan ellene foglalt állást. Az anti-paracelsistáknak élén állottak a jeles író *Rabelais* és *Riolan János*, egy ideig montpellier-i tanár; nevezetes védői voltak *Harvet Israël* és *du Chesne József* francia orvosok, legkiválóbban *Fernel János* (1485—1558). Franciaországban nem annyira Paracelsus elvei, melyekkel kevésbé foglalkoztak és melyeket ott kevésbé értettek meg, mint inkább az általa alkalmazott gyógyszerek körül forgott az úgynevezett „*antimonium harc*“, oly elkeseredetten, hogy a párizsi orvosi kar több párizsi orvost kizárt köréből, mert a fém praeparatumokat alkalmazták. Csak a XVII. század közepén vívták ki *Rhenaudot Theophrastus* és követői a paracelsusi, chemiai úton készült gyógyszerek általános elismerését. A montpellier-i egyetem Galenus ellen foglalt állást.

Paracelsus olaszországi hívei közt találjuk *Giov Argenterio*-t (1513—1572) a bolognai, pisai, nápolyi, római egyetemek tanárát.

Habár a XVI. századnak itt felsorolt jeles orvosai

¹⁾ Weszprémi „*Succinta medicorum*“ etc. I. 158.

²⁾ Baas 324.

és követőik nem csatlakoztak is mindenben Paracelsushoz, irataik mutatják, hogy az orvostanban eddig Galenus nyomán uralkodó dogmákat tarthatatlannak tekintik. Az új platonizmusnak annyira természetes körfolyása ez, hogy a majlandi *Geronimo Cardano* (1501—1576) korának egyik legkiválóbb tudósa, Paracelsus iratainak ismerése nélkül, igen közel jutott ennek felfogásához.¹⁾

A Paracelsus tanai által felidézett elméleti vitáknál sokkal fontosabb volt a hippokratikusoknak a gyakorlati orvostan kifejlesztésére irányzott törekvése. Az orvosok a *Linacre Tamás* által 1518-ban alapított londoni orvosi collegium mintájára társaságokat alakítottak, melyeknek céljuk volt a felmerülő hibák és hiányok bírálása, döntés az orvosi közigazgatás és a törvényszéki kérdésekben, a gyógyszertárak fölött a felügyelet.

Nagy fontossággal bír továbbá a kor kiváló orvosainak egymással folytatott levelezése, mely sok kérdésnek tisztázására vezetett. Ezen levelezők közt legkiválóbb helyet foglalják el *Kraftheimi Crato* és *Manardo János*. A levelezés által felidézett mozgalomban kiváló hely jutott hazánknak. A kortársak ítélete szerint is a legjelesebb tudósok közé tartozik. Manardo János orvosi leveleinek közrebocsátását Magyarországon kezdte meg. Tudtunkkal a nagy szerepre hivatott orvosi levelek közt a Manardóéi jelentenek meg legelőször és pedig 1529-ben Strassburgban. Ezek leveleknek kiadását Manardo *Győrben* (Ex Jaurino Parononiae superioris civitate) 1513-ban (pridie idus Sextiles) kelt, Montinus Floriánhoz intézett levelében indokolt.

¹⁾ Paracelsus, követői és elleneseinek elveit részletesen fejtegetve l. Haas ser II. 71—126. Baas 303—325.

kolja.¹⁾ Az orvosi téren az egész XVI. századot foglalkoztató szellemi mozgalomnak célját és irányát látjuk ezen levélben visszatűkröződni. Minthogy ez hazánkból indult ki, egész terjedelmében közlöm a levelet: „Azt hiszem — írja — sokan lesznek kik ezen orvosi leveleimnek kiadását annyira nem helyeslik, hogy erősen meg is rónak érte. Némelyek azért, mert általában kárhoytatják azokat, kik annyi híres author után ezen korban valami újat mernek fessegetni, — szerintök ugyanis felesleges újra megírni azt, a mik már megvannak írva; vakmerőség azt vélni, hogy valaki olyasmit lát, amit ők nem láttak volna; mások, ha más mesterségekben túrnék is azt, az orvosiban semmi esetre sem engedik meg, hogy megmozdítottassék az, a mi hosszú időre, a régiek megfigyeléseire, igen hosszú tapasztalásra támaszkodik és mintegy isteni jószágból ajándékozott egyes kiválasztottaknak. Lesznek olyanok is, kik engem göggel fognak vádolni, hogy mint új és saját hazámban — amint mondani szokták — ismeretlen ember, fel merek támadni azok ellen, kik a tekintélyt maguknak sok századon át kivívták. Sokan irályomat mint vagy mint kevésbé vagy mint igen keresett fogják kárhoytatni; némelyek meg a levelek által való tanításnak módját, mint az orvosi téren szokatlant; mások meg azt fogják vétkeműl felróni, hogy hírkeresés kedveért igyekeztem csekély jelentőségű dolgokat közölni, vagy hogy azt megengedtem. Én — hogy sokaknak együttesen feleljek — ha sohasem is, korunkban igen szükségesnek látom ilyen modorban írni és pedig oly őszintességgel és bátorsággal, amely nem tartja szem előtt sem a tekintélyt, sem a régisé-

¹⁾ Medicinales epistolae Jo. Manardi medici ferrariensis etc. Argentorati 1529. a m. nemz. muz. példánya.

get, legyen az bár ezer éves is. Mert felismertem, hogy az öregebbek iránti túlságos tisztelet okozta, hogy mi vézetünk nemcsak semmivel nem gyarapítottak kollégáink által, hanem a régieknek commentárai válogatás nélkül orakulumok gyanánt fogadtatnak, holott azok az érthetetlenségig gyalázatosak és barbárok annyira hazugok, hogy minden mást lehet belőlök éteni, csak azt nem, amit a szerzők akartak. Innen van, hogy azokat mindenki a saját véleménye szerint dogmájául választja, egyiket az egyik szabály, másikat más gyakran üdvös halálhozó gyógyszer miatt, az ember életnek nagy kárára. És ebben nemcsak a közönségesebb és selejtesebb fajtájú orvosok vétkeztek, hanem olyanok is, kik mint első tekintélyek az előkelők és királyok mellett voltak. Ez után éles bírálatot mondott a régi írók commentatorai fölött. Levele végén elmondja, hogy összes leveleit azért rendezte maga sajtó alá, mert azokból egyeseket hibásan közöltek, ezen nyilatkozásból látjuk, hogy leveleinek az orvostanra átalakító hatást gyakorló legelső rendszeres kiadását hazánkban készítette elő. Budán keltezett levelei: 1514 aug. »ad vaciensem episcopum preservatio oculorum et dentium«. 1516. jan. 16-án Thurzó Elekhez, melyben pestis elleni védekezésre és a pestis gyógyítására a utasításokat. 1518. jan. 1. »Caelio Calcagnino etc. de stomacho«. Ennek végén írja: »Vale et me quasi videro terno ob situm *inter hosce Schythas*, aliquando similibus questionibus evigila«, a mi arra mutat, hogy a mi veli olasz Dobzse László király udvarában kevés szemlémi élvezetet talált. 1518. julius 27. »ad Gillimur Comlacensem episcopum« válaszol a püspöknek az ő észrevételére, hogy mióta ő távol van hazájától, a nevezetesebb orvosok majdnem minden betegségben á

pával táplálják betegeiket, abból ptisanát (enyhítő italt) vagy levest csináltatva. Közli itten a régieknek erre vonatkozó véleményeit. 1515-ben »Joanni Camerti Theologo etc. de sacharo duplici« című levelét »Viennae Pannoniae« (Bécsben) keltezte, ebben a cukor előállításának módját a legrégebb időktől leírja. A kelt helyének és idejének megnevezése nélkül szól egy levele Frangepán Mátyáshoz, kinek nagymérvű aranyér folyása ellen ad részletes utasításokat.¹⁾ Látjuk ezekből, hogy Manardo 1513—1518-ban hazánkban időzött.

Krafftheimi Crato korának legnevezetesebb tudósaival folytatott orvosi levelezései közt a magyarok közül Dudith András, Zsámboki János és Crato kiváló kedvenczének Jordán Tamásnak leveleivel találkozunk.

A XVI. századot a paracelsusi vitatkozásnál eredményesebben foglalkoztatta az orvostudósoknak a gyakorlati gyógyászat előbb vitelére irányozott törekvése, melyet hatalmasan támogatott az *anatómiának* gyors fellendülése. Olaszországban Mondino nyomán már a XV. század második felében a vizsgálódás az anatómiának a gyakorlati gyógyászattal kapcsolatba hozására irányult. *Zerbi Gabriel*, *Alessandro Benedetti*, (1460—1525) a XV. század végén paduai; *Alessandro Achillini* (1463—1512), *Berangario Carpi* (1470—1530) bolognai; *Guido Guidi* (Vidus Vidius † 1569) és *François Jaques Dubois* (Sylvius † 1564) párizsi; *Giambattista Canani* (szül. 1515) ferrarai; *Andernachi Winter* wittenbergi tanárok anatómiai munkáikkal²⁾ előkészítették

¹⁾ Epist. med. lib. VI. epist 5. — L. V. ep. 3. — L. II. ep. 3. — L. V. ep. 2. — L. II. ep. 2.

²⁾ Irataik e téren: *Zerbi*: Liber anatomie corporis humani et singulorum membrorum illius. Venet. 1502. — »Anatomia matricis et de anatomia et generatione embryonis«. Marb. 1537. — *Benedetti*: »Anatomia, sive de historia corporis humani libri V. Venet 1502. — *Achillini*: Annotationes anato-

útját a XVI. század legnagyobb anatomusának *Vesal Andrásnak*.

Vesal András (1514—1565) egy orvosi családnak sarja orvosi tanulmányait a montpellier-i egyetemen kezdte, a párizsi Guidi, Dubois és Andernach tanár alatt folytatta. Az anatómiának tanításáról igen jellezően mondja, hogy az igen ritkán előkerülő ember hullán három leczkében elvégezték azt. Mikor Dubois Galenus magyarázata közben az anatómiához ért, az mint a növendékeknek nehezét, egészen elhagyta. Andernachi Winterről megjegyzi, hogy neki, aki anatómiát írt, más czélből nem volt kezében kés, minthogy azzal sültjét felszeletelje. Az ilyen tanítás nem elég tette őt ki, s midőn a háború V. Károly császár és I. Ferencz francia király közt kitörőben volt, Löwentment. Itt sikerült neki éjszakának idején egy nagykincsre, egy az akasztófáról lelopott gonosztevőnek csontvázára szert tennie. 20 éves korában mint sebész a hadseregbe állott, a háborúk közben tanulta részletesen ismerni az emberi testet s 1537-ben kezdte meg irodalmi munkásságát. A 23 éves fiatal embert V. lencze tanácsa a páduai egyetem anatómiai és chyurgiai tanszékére tanárnak meghívta, ahol kezdetben is Galenusnak majom-anatómiáját magyarázgatta. 1538-tól 1546-ig felváltva Páduában, Bolognában és Pisában tanított s ekkor írta »De corporis humani fabrica libri

micae in Mundinum. Bonon. 1522. — *Carpi*: Commentaria cum amplissimis additionibus super anatomiam Mundini, una cum textu ejus in pristinum et verum nitronem redacto. Bonon 1521. — *Anatomia Carpi*. Isagoge breves (simpler lucide ac ubberime in anatomiam humani corporis a communi medicorum academia usitatum etc. Bonon 1514. — *Guidi*: De anatomia corporis humani libri VII. tabulis 77 in aere incisis strata. Venet. 1611. — *Dubois, Sylvius*: Isagoge in libros Hipparatis et Galeni anatomicas. Paris 1555. *Winter v. Andernach*: Anatomiarum institutionum libri IV. Paris 1533. — *Canani*: Musculorum humani corporis picturata dissectio. — Ferrara 1543 körül.

septem című korszakot alkotó művét, akkor intézve ezzel hatalmas támadást Galenus ellen, mikor ennek theoriáit más oldalról oly élesen ostromolta Paracelsus. 1546-ban műve második kiadásának rendezése végett Baselbe ment s ott tartott előadásokat és az orvosi fakultásnak egy férfi-csontvázát ajándékozott, mely a Platter által később ajándékozott női vázzal a XIX. századig egyedüli anatómiai gyűjteménye volt az egyetemnek. 1555-ben Vesal II. Fülöp spanyol király szolgálatába lépett, 1564-ben Madridból a szt. földre ment, midőn innen visszatérőben volt, hogy Páduában újratanszéket foglaljon el, Zante partjain hajótörést szenvedett, megbetegedett és 1565 okt. 15-én nyomorban meghalt. Egy aranyműves felismerte a nagy tudóst és sírjára egy egyszerű emléket állított.¹⁾

Vesal anatómiai műveiben az emberi testet minden részére kiterjedő gondos tanulmány alapján ismertette meg, ezzel halálos csapást mért Galenusnak másfel ezredéves sérthetetlen tekintélyére. Az irataihoz mellékelt anatómiai képek megkönnyítették a tanulást. Azzal, hogy boncztanában az emberi testet folytonosan összehasonlítja a magasabb fejlettségű állatokéval, meg-

¹⁾ *Művei*: 1. Paraphrasis in nonum librum Rhazae ad Almansorem de effectuum singularum corporis partium curatione. Basil. 1537. — 2. Sechs anatomische Tafeln. 1538. Az emberi testet és egyes részeit egymásra hajlítható levelekben tüntetik fel. — 3. De corporis humani fabrica libri septem. Basil 1543. Leguagyobb műve. — 4. Epistola docens venam axillarem dextri cubiti in dolore laterali secandam, et melancholicum succum ex venae portae ramis ad sedem pertinentibus purgatis. Basil 1539. — 5. Suorum de fabrica corporis humani librorum epitome. Basil 1543. — 6. Epistola rationem modumque propinandi radicis Chynae decocti, quo nuper invictissimus Carolus V. imperator usus est, pertractans Basil 1546. — 7. Gabr. Cuuei Mediolanensis apologiae Franc. Putei pro Galeni anatome examen. Venet. 1564. — 8. Anatomicarum Gabrielis Fallopii observationum examen. Venet 1564. — 9. Chirurgia magna . . . a Prosp. Borgarutio recognita. emendata et in lucem edita. Venet 1563.

veti alapját a *összehasonlító bonczatlannak*. Kikel korának orvosai ellen, akik a diätetikát a szakácsokra, gyógyszeriant a gyógyszerészekre, a chirurgiát a borbélyokra bízzák, a bonczolásnál a kést nem magoveszik kezökbe, hanem prosectorúl tudatlan borbély alkalmaznak. Természetes, hogy tanainak a régi rendszer hívei közt számos ellensége akadt. Legkeserebben támadta meg egykori tanára Dubois, kinek támadásaira azonban Vesal kegyeletből nem felelt. Erő ellenfele támadt Eustach Bertalan római tanárban, szintén híres anatomusban. A harcz oly erős hullámokat vert fel egész Európában, hogy V. Károly császár salamancai theologiai fakultas elé vitte a kérdést, vajon keresztény szempontból megengedhető-e a hulláknak szétdarabolása? A kar azon véleménynek adott kifejezést, hogy amennyiben az az orvosi tudomány tanulására szükséges, megengedhető. Ezen vélemény nagy változást jelez az egyházi felfogásban.

Vesalnak nagy anatómiai műve hét könyvre oszlik: 1. A csontok és porcok; 2. Szálagok és izmok; 3. Edények; 4. Idegek; 5. Belek, nemi szervek; 6. Szív; 7. Agy és érzék szervek. Habár ezekben az anatómiai állásához képest vannak is tévedések, a rendkívüli gondossággal és közvetlen észlelés alapján írt mű hosszú időn át legkitűnőbb volt ezen a téren, min olyan, a mely az emberi test szervezetét nem többé az állatoké után ítélte meg.

Vesal kortársai közt, részint mint barátait, részint elleneseiül számos jeles anatomust találunk, kik önálló felfedezésekre jutva előbbre vitték az emberi test alapos ismerését. Nevezetesen: *Falliopo Gabriel* (1523—1562) Ferrarában majd Pisában, Páduában tanár (1548—1862) korának egyik legkiválóbb és legszerényebb tudósa, k

az anatómia minden ágában alapos kutatásokat tett. *Eustachi Bartolomeo* († 1574) római tanár Vesalnak legalaposabb bírálója; *Ingrassia Giovanni* (1510—1580) nápolyi tanár; *Colombo Math. Realdo* (1559); *Aranzio Giulio Cesare* (1530—1589) bolognai tanár (1556—1889); *Variolo Constanzo* (1543—1575) Bolognában, majd Rómában tanár; *Girolamo Fabricio del Aquapendente* (1577—1619) Fallioponak utóda a páduai tanszéken; *Platter Felix* (1536—1614) Baselben tanár, az ottani botanikus kert és anatómiai gyűjtemény alapítója, híres anatómus, aki közel 300 hullát bonczolt; *Bauhin Gáspár* (1560—1624) Platter utóda a baseli tanszéken, a maig is használt anatómiai terminológiának megállapítója; *Alberti Salamon* (1540—1600) wittenbergi tanár; *Paw Péter* (1564—1617) 1589-től az anatómia tanára Leydenben, hol 1597-ben anatómiai gyűjteményt alapított.¹⁾

Ezek és kiválóbb tanítványaik az anatómiát egészen átalakították. A XVI. századnak ezen a téren legnevezetesebb vívmányai: Vesal az anatómia minden részletének szilárd alapokat rakott le. Az *osteologia*

¹⁾ Műveik: *Falliopo*: Observationes anatomicae. Venet. 1561. — Lectiones de partibus similaribus corporis humani. Norib. 1575. — *Eustachi*: Opuscula anatomica. Tabulae anatomicae. — *Ingrassia*: Commentaria in Galeni librum de ossibus. Panorm 1604. — *Colombo*: De re anatomica libri XV. Venet. 1559. Németre fordítva Schenck A. ált. Frankf. 1609. — *Aranzio*: De humano foetu opusculum. Róma 1564. — Observationes anatomicae. Venet. 1587. — *Variolo*: De nervis opticis etc. Patav. 1573. Anatomiae libri IV. Francof 1591. — *Fabrizio ab Aquapendente*: De visione, voce et auditu. — Venet. 1600. — De respiratione ejusque instrumentis libri II. Patav. 1615. De ventriculo, intestinis et gula Patav. 1618. stb. — *Platterus*: De corporis humani structura et usu libri III. Basil. 1583. — *Bauhin*: Anatomies lib. I. externarum corporis humani partium appellatioem continens. Basil 1588. — De corporis humani fabrica. Basil 1590. — De partibus humani corporis. Baas. 1602. — Institutiones anatomicae. Baas. 1609. — *Alberti*: Historia plerarumque partium humani corporis in usu tyronum edita. Viteb. 1583. — De lacrymis. Viteb. 1581. — *Paw*: Primitiae anatomicae de humani corporis ossibus. Leyd Bat. 1615.

Falliopoban és Ingrassiában, a *myologia* Cananiban találunk kiváló művelőkre. A *bélcsatornát* Falliopo, *lélegzési szerveket* Fabrizio vizsgálták legalaposabban, a *szív* szerkezetét Vesal, Falliopo Aranzio és Eustachius. Canani 1546-ban felfedezte a *viszér billentyűket* a vizérben összekötő billentyűket (azygos) találva. Eze billentyűket 1574-ben Fabrizio tette általánosan ismertté. A *vesét* és rendeltetését Eustachio vizsgált. Massa feltalálta az ivarszerveken a *dülmirigyeket* (prostata), Falliopo az *ondóhólyagcsákat*, ugyanő írta le gondosan a *csiklót* (clitoris) és a *szűzhártyának* (hymen) rendeltetését. A *méhet* (uterus) Falliopo és Eustachius az *agyat* Vesal és követője Variolo vizsgálták a legnagyobb gondossággal. Az egyes *idegeket* és a *szemnevelő* belsejét Falliopo írta le legjobban, a *látóidegnek* a látótelepéből eredését Eustachius fedezte fel. A *hallás* szerveiben az üllőt és kalapácsot már Achillini 1480-ban feltalálta, a kengyelt Ingrassia és Eustachio egy időben 1546-ban; a dobüreg kis kagylóit, a kürtöt és orsókat Eustachius. A hallási szervek összességének legtökéletesebb leírását Falliopo adta.¹⁾

Az anatómia által nyújtott tapasztalati ismerete mellett az orvostan tanításában már a XVI. században kezdetét veszi a *klinikai oktatás*. Annak nyomaira látható, hogy egyes orvosok tanítványaikat elvezették a betegek ágyaihoz, már az ókorban találunk, amint azt Symmachus és Selukus kyzikosi és Stratokles sidoni orvosokról beszélnek. A középkorban Archimathaeusna huszonekét betegségi esetről szóló iratában gyakran van megszólítás intézve a hallgatókhoz, a mi a betegágy melletti tanításra vall.²⁾ Az új korban a páduai Sa-

¹⁾ Az anatómia állapotát a XVI. században részletesen l. Haeser II. 21—6

²⁾ Haeser I. 394—665.

Francesco kórházban *da Monte* tanár kezdte meg legelsőnek a klinikai oktatást, halála után 1551-től 1578-ig szünetelt az, mikor *Albertino Bottoni* és *Marco degli Oddi* újra felelevenítették. Ezeknek halála után azonban abban maradt és Páduában újra csak 1637-ben kezdték meg. Hollandiában, Leydenben, Bottoni és Oddi tanítványai *Heurinus* és *Schrevelius* honosították meg, de sok nehézséggel kellett küzdeniök, mert kezdetben a növendékek nem szívesen examináltatták magokat a betegek ágyainál. Francziaország ezen téren is a legconservativebb maradt. Németországban vannak a klinikai tanításnak nyomai: Bécsben olykor-olykor elvezették a növendékeket a kórházakba; az ingolstadt-i egyetem alapításánál, 1562-ben, az orvostanárok köteleztettek arra, hogy a növendékeket a betegek ágyánál tanítsák. Greifswaldban ezen célból a városi kórház főorvosa még századunkban is tagja volt az egyetem orvosi karának. A klinikai tanítást azonban csak Boerhaavenak fellépése tette általánossá a XVIII. században.

A már jelzett mozgalmak mellett nagy szerepet játszanak a XVI. századnak kiváló pathologusai és epidemiologusai, kiknek törekvésük volt megalapítani a *kórboncztant* (pathologica anatomia), az egyes betegségeknek kórtanát és fejlődésük történetét. *Alessandro Benedetti* (1460—1525) nagy művében minden betegség előtt előre bocsátja az illető testrésznek anatómiai leírását.¹⁾ Már ismertetett *Manardo*-nk a Pistoris, brandenburgi udvari orvos, és Leonicenso közt folyt vitában Melerstadius Mártonhoz, a szász herczeg physicusához

¹⁾ Műve: *Benedetti*: Singulis corporum morbis a capite ad pedes generatim membratimque remedia causas eorumque signa XXXI. libris complexa. etc. Basil. 1508.

írt levelében — 1550 ex Mirandola — ellene nyilatkozik az astrologiának, tagadva a csillagoknak a betegségekre gyakorolt hatását, bizonyítja, hogy a hold Hippiokratesnél az égről van szó, ott csak a légkör és annak befolyását kell érteni. A crisis napjait s a egyes gyógymódok alkalmazásának idejét a hold változásaitól tenni függővé sokszor végzetessé válható tevékedésnek mondja: »Ha valakinek a holdtöltekor rajta végzett érvágás miatt baja támadt; ott az ok lehet a tapasztalatlanság, a mester ügyetlensége, az eszközök alkalmatlan volta, vagy a mindenkivel megeshet véletlen, de nem a hold«. Az orvosoknak saját és betegek érdekében ajánlja, hogy a gyógymód megállapításánál inkább vizsgálják a lotiumot mint a csillagokat és inkább az érverést, mint az égi testeknek konfiguratioját.¹⁾ *Brassavola Ant.* (1550—1555); *Fracastor Girolamo* (1483—1553) és *Massa Nicolo; Donato Marcello* (megh. 1600); *Trincavella Vettore* (1496—1506) és *Fonseca Roderigo* páduai; *Baillou* (Ballonius) *Vilmo* (1538—1616) párizsi, *Dodoens Rambert* és *Heurinnus János* (1543—1601) leydeni tanárok; Németországban *Krafftheimi Crato* (1519—1586) és *Platter Felix* baseli tanár; hazánk fiai közül *Jordán Tamás* (1540—1585) az uralkodó ragályos és járványos betegségeknek ismertetésében tűntek ki.²⁾

¹⁾ Med. epist. 17—30.

²⁾ Műveik: *Fracastori*: Syphilis seu morbus gallicus. Verona 1530. De contagione et contagiosis morbis eorumque curatione libri III. Venet. 1546. — *Massa*: de morbo gallico in quo omnes modi posibles sanandi continentur Venet 1532. De febre pestilentiali petechiis, morbillis, variolis et apostematibus pestilentibus etc. Venet. 1540. — De venae sectione etc. — *Donato*: De variolis. — *Trincavella*: Opera. — *Fonseca*: Consultationes medicae stb. — *Baillou*: Epidemiorum et ephemeridum, libri II. Paris. 1640 stb. művei XVII. században jelentek meg. — *Dodoens*: Observationes medicinales. Colonia 1581. Praxis medica Amstelod. 1618. — *Crato*: Consiliorum etc. libri VII. Frankof. 1589. stb. *Platter*: De febribus. Francof. 1597. *Jordán*: Pestis phacnomena etc. Francof. 1576.

Az itt felsorolt orvosi írókon kívül még számosakat lehetne említeni, akik az újabb felfogáshoz alkalmazkodva az orvosi tudományt a közvetetlen megfigyelésre alapították és észleleteiket közkinccsé igyekeztek tenni. Többeknél látjuk, hogy kiváló műveik haláluk után nem ritkán több évvel jelentek meg. Az orvosi tudomány minden ágát felölelő irodalommal találkozunk már a XVI. században. Ha egyik-másik kiváló tanár művének kinyomtatása már a XVII. századba esik is, a XVI-ban volt tanítványai nem estek el a tanok ismeretétől; mert rendes szokás volt az egyetemeken leírni a tanárok előadását s a tanítványok ezen kéziratokat használták.

Azon kiválóbb orvosaink, kiknek nevei a XVI. századból reánk maradtak a jelzett általános irányoknak hatása alatt képeztettek ki, természetesen nagy hatást gyakoroltak reájok a tanárok, kiknek vezetése alatt tanulmányaikat végezték. A kiket a kor tudományos irányzatának jelesebb képviselőiül láttunk, egyetemek szerint így csoportosúlnak: 1. *Baselben*: Thorer (Thorinus aus Winterthur) Alban; Paracelsus; Zwinger Tivadar (P.)¹⁾ és fia Jakab; Erastus Tamás (a. P.); Vesal András; Platter Felix és utóda Bauhin Gáspár 1624-ig. — 2. *Bolognában*: Achillini Ales (H); Argenterio Giov. (P.); Carpi Bereng. (H.); Victorius (Vettori) Bened.; Mercuriale Geronimo; Aranzio Giul.; Vesal András; Variolo Const. — 3. *Ferrarában*: Leoniceno Nic.; Manardo Joan; Fallopio. — 4. *Frankfurt*: (oderai)-ban: Hoffmann Gáspár (P.) — 5. *Heidelbergben*: Erastus Tamás (a. P.); Smet Henrik (a. P.) — 6. *Jenában*: Hagenbut Joh. (Cornarus); Ellinger András (P.);

¹⁾ (P) = Paracelsista. (a. P.) = Anti Parac (H.) = Hippokratikus. (P. H.) = Paracelsista-hippokratikus.

Libavius András. — 7. *Leydenben*: Paw P.; Heurinus Schrevelius; Dodoens. — 8. *Löwenben*: Andernachi Winter (P. H.); Drivere (Thriverius Brachelinus) Jeremiás. — 9. *Lipcseben*: Ellinger András (P.) — Walter G. — 10. *Marburgban*: Hagenbut J.; Goclenius (P.) — 11. *Páduában*: Benedetti Al.; Montanus; Mercuriale; Trincavella; Campolongus; Vesal; Falliopo; Fabrizio ab Aquapendente; Bottoni; Oddi; Fracastor; Massa; Fonseca; Zerbi. — 12. *Párizsban*: Copus; Gorris; Duret; Brissot; Villemor; Helin; Guido; Dubois; Baillou. — 13. *Pisában*: Mercuriale; Vesal; Falliopo. — 14. *Rómában*: Eustachi; Variolo. — 15. *Strassburgban*: Andernachi Winter. — 16. *Wittenbergben*: Peucer Gáspár (P.); Andernachi Winter (P.); Alberti Salamon

A kornak szelleme hozta magával, hogy a jelesebb tanárok váltakozva több egyetemen tartottak előadásokat, néha úgy is, hogy az évnek egyik szakában itt, a másikban máshol.

A tanulók is egyetemről-egyetemre vándoroltak, hogy egy-egy jeles tanárnak előadásait hallgathassák. A magyarországi protestáns ifiak a század első felében Wittenberget keresték fel tömegesen. 1523-tól 1560-ig 442, 1560-tól 1599-ig 376 magyar ifjú jegyeztetett be a wittenbergi egyetem anyakönyvébe. 1592-től kezdve mikor az ott levő 25 magyar (kálvinista) ifjú nem akart aláírni a »*formulae concordiae*« című lutheranushitvallást, fejedelmi parancscsal elűzetett; a Kalvin tanait követő magyar ifiak inkább Hollandia egyetemeire, Leydenbe, majd Franekerbe mentek. Luther híveinek ezután is kedvelt helye maradt Wittenberg. Azonban, ami a XVI. század viszonyaira igen jellemző, a vallási vitatkozások java korában ott találjuk a katho-

likus orvosnövédekéket a protestáns- és a protestán-
sokat a katolikus főiskolákon.

Magyar orvosaink közül a XVI. századon át kül-
földön tanultak: 1. *Baselben*: Gregori Jabab; Spielen-
berger Sámuel (1593 és 1597-ben); Henisch György
(1576) — 2. *Bolognában*: Balsarati Vitus János (1556);
Jordán Tamás (1564); Gyulai Pál (XVI. század közepe)
Jeszenszky János. — 3. *Bécsben*: Boldogasszonyfalvi
Ferencz (1505). Jordán Tamás. — 4. *Frankfurt* (oderai):
Preyss Kristóf. — 5. *Heidelbergben*: Paksi Mihály (1568-
tól 1573-ig); Thuri Mátyás (1569—70). — 6. *Lipcse-
ben*: Henisch György (1572). — 8. *Páduában*: Kas-
sai János (1520); Balsarati Vitus János (1556); Ghy-
mesi Forgách Mihály báró (1592); Gyulai Pál; Jordán
Tamás; Purkircher György (1563); *Lionban*; Kovács
György (1570); Paksi Mihály (1572); Stuff János. — 9.
Párizsban: Dudith András (1556); Jordán Tamás (1560
kör.); Salzer János; Bogner Péter; Paksi Mihály (1566).
10. *Pisában*: Jordán Tamás; Bogner Péter (1560 kör.) —
11. *Rómában*: Jeszenszky János; Bogner Péter; Jordán
Tamás; Csókás — Monedulatus — Péter; Scalich Pál.
12. *Tübingában*: Kassai János. — 13. *Wittenbergben*:
Balsarati Vitus Ján. (1549); Bogner Péter; Csókás Péter;
Jeszenszky Ján.; Henisch György; Czeglédi Ján.; Preyss
Kristóf (1536); Szegedi Istv.; Zsámboky János és az itten
szintén felemlítendő természettudós Melius Juhász Pé-
ter.¹⁾ Kétségkívül jelentékenyen nagyobb számmal lehet-
tek ott az orvostant hallgató magyarok, a mit igazol
az is, hogy más magyar orvosokat is ismerünk ezen
századból, kik szintén csak a külföldön végezhatték
tanulmányaikat. — Többeknek tanárait is ismerjük,
így: Gregorinak tanára volt Baselben Bauhin; Jeszen-

¹⁾ Frankl: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.

szkyé Lipcsében Walter, Páduában Hieron ab Aqupendente; Jordán Tamás Carpentariust, Rondeletti Trincavellát, Capivaciust, Cardanust, Guidot, Eustachius hallgatta a különféle egyetemeken

Az orvostól megkivánt ismeretekre nézve a rgiakkal szemben érdekes Manardonak nyilatkozata, ki mondja: »A mit Haliabates, Avicenna első könyve és Galenus nyomán a gyógyítás művészetében az astrologia szükségességének bizonyítására állítanak; azoknak könyveiben sok van, a mi az orvosnak, mint orvosnak, egyszerűen nem szükséges. Ha valaki helyesen gondolkodik, belátja, hogy az orvosnak a dialektikán a természet philosophiájának egy részén, egy kis aritmetikán (*arithmeticae exiguae portio*) és a grammatikán kívül, melyek nélkül a régi emlékeket nem értheti meg, a többi disciplinák-tudása díszére válik de nem szükséges. A nyelvek tudása igen dicséretes«. Úgy látszik, az alchymiát, astrologiát s más mystikus tudományokat nem is követelték az egyetemeken. Erről mutat az odera melletti Frankfurt orvosi karának 1588-iki szabályzata. E szerint orvosi jogosultságot vagy hivatalt senki sem nyerhet, a ki ottan legalább baccalaureussá nem promoveáltatott. A promoteálandónak *magister artium liberalium*nak kellett lennie, (elvégeznie a triviumot: *grammatica, rhetorica, dialectica* és a quadrivicumot: *geometria a földrajzzal, arithmetica, astronomia, musica*) és a következő előadásokat: *fen. primis canonis Avicennae, Aphorismos Hippokratii* et tegni Galeni, szorgalmasan hallgatnia. Továbbá legalább egy fél éven át egy orvossal kellett látogatnia a betegeket. A baccalaureusnak, hogy a doktori rangot elnyerje, legalább egy évig kellett előadást tartania

¹⁾ *Epist. medic. 17. stb.*

Avicenna első canonjáról vagy Hippokrates Aphorismáiról vagy Galenusnak »de locis affectis« könyvéről; látogatnia a doktoroknak Galenus első könyvéről »de accidenti, de morbo vel tegni« és Almanzor kilencedik könyvéről tartott előadásait. Kell tartania a dékán jelenlétében egy disputatiot, melynek tételét előbb közli a dékánnal. A dékán évenként kétszer összehívja a doktorokat, a promoveáltakat és a tanulókat, egyszer tavasszal a rétek, hegyek és völgyek meglátogatására, hogy ott a füveket tanulmányozzák, másszor ősszel a gyökereket tanulmányozni. A disputa után érheti a jelölt az examen kitűzését«. Az összes vizsgálatok díja 35 arany volt.¹⁾

Ezen szabályzat szerint, melyhez hasonló volt a többi egyetemeké is, a trivium és quadrivium (a mi középiskolánk) elvégzése után 2¹/₂ év alatt meg volt szerzhető a doktori diploma, amint az számos esetben ényleg történt is. Ha azt látjuk, hogy kiválóbb orvosaink mielőtt itthon gyakorlatot kezdenének 8—10 évet öltenek tanulmányokkal s e közben 4—5 egyetemen tartanak disputatiokat, nem lehet róluk feltételezni, hogy kortársaik mögött elmaradtak volna a képzettségben. Legjobb bizonyosságai lesznek ennek a következő életrajzi adatok.²⁾

Balsarati Vitus János szül. 1529-ben Dombegyházán. Atyját, a nagylaki vár parancsnokát, a törökök uralomra hurczolták, mire a vár úrnője Jaksith Péter zvegye a három hónapos árva fiút, Jánost, pártfogá-

¹⁾ A szabályzat Baas 360, 362.

²⁾ Ezen vázlatos életrajzok csak néhány kiválóbbbról szólanak és itt is inkább csak utalok azon helyekre, ahol róluk részletesebben van szó. Életük csak azon mozzanatait emelem ki, melyek a magyar orvosoknak társadalmi állását, tudományos működésüket és a közművelődésre gyakorolt hatáikat megvilágosítják.

sába vette, Gyulafehérváron, Erdődön, Nagy-Bányán Sárospatakon iskoláztatta. 1549-ben Perényi Gábor tal ösztöndíjjal ellátva Wittenbergbe ment, a hol 1551-
 éven át philosophiát és theologiát tanult. 1556-ban Melanchton tanácsára az orvosi tudományra adta magát s ezt Bolognában és Páduában négy éven át tanulva oly hírré tett szert, hogy V. Pál pápa őt, a protestáns embert, udvari orvosának hívta meg. Ez fényes állását pár hónap múlva elhagyta, hogy jótékonyan Perényi Gábornak egészségét ápolja. Perényi udvari orvosának Miksa királytól nemesi rangot és címet is nyert. A sokoldalúan képzett orvos korának szellemére szerint philologus, philosophus és theologus is volt és mint ilyen élénk részt vett a reformationnak ezen időben nagymérvű mozgálmaiban. Egyháza iránti bízalmától indíttatva Perényi Gábor halála után lisztipappá, majd Sárospatakon tanárrá lett. A sárospataki iskola, a magyar protestantismusnak ezen időben védő bástyája, Vitus Jánosban egyik legnagyobb támaszát tiszteli. Az iskolát ugyanis Perényi Péter 1575-től táján alapította. Fia Gábor a kis iskolát 1549-ben theologiai tanfolyammal ellátott collegiummá emelte, amint azt Szikszai Fabriczius Balsarati fölött tartott halotti beszédében mondja, az iskolának állandó fundus is Balsarati eszközlésére adott. Az iskolának első rectora Kopácsi István, az egykori franciskánus gyónián, oldala mellett működik Balsarati tanárként, mely Kopácsi után mint a collegiumnak rectora. Meghalt 1575-ben.

Művei: 1. A keresztényi vallás ágazatainak rövid Summája. 1571. — 2. De remediis pestis propolactis. 1564. — 3. Magyar Chyrurgia, a sebgyógyulásának mesterségéről írt négy könyvek. E.

utolsó — Toldy szerint — nyomtatásban nem jelent meg.¹⁾

Blandrata György. Ezen piemonti származású olasz orvos mélyen bevészte nevét hazánk, különösen pedig Erdélynek történetébe. Socinusnak vallási tanaival megismerkedve, azokhoz állott és midőn Lengyelországba a királyi udvarhoz került, ottan igyekezett azoknak híveket szerezni. Zápolya János nejének Izabellának udvari orvosa lévén, Erdélyben is hirdette az unitarius tanokat. Izabellának visszavonulásakor Blandrata is Lengyelországba ment, de a királyné halála után visszajött Erdélybe, ahol János Zsigmondnak udvari orvosává, az országtanácsnak Csákyval, Békéssel, a két Báthorival, Istvánnal és Kristóffal — együtt tagjává és a fejedelemnek bizalmas emberévé lett Blandratának a fejedelemre gyakorolt nagy hatását és a bécsi udvarnál is nagy tekintélyét mutatja 1563-iki követsége, midőn János Zsigmond Báthori Istvánt királyságának elismertetése és Ferdinánd király valamelyik leányával kötendő házasságának ügyében Bécsbe küldte. Midőn Báthori a fejedelem kívánatait nem eszközölte ki, János Blandratát küldé Báthorihoz követtársúl s az ügyes olasz kivitte, hogy Ferdinánd hajlandónak mutatkozott leányát Johannát Jánosnak nőül adni s átengedni neki a tiszai részeket. Jánosnak a fejedelemségben utóda Báthori István hasonló bizalommal viseltetett a szintén udvari orvosává lett Blandrata iránt. Mikor a fejedelemségre törekedve ellenfelétől Békés Gáspártól Fogaras várát Báthori András özvegye — most Iffjuné — Majláth Margit részére vissza akarta szerezni, Békéshez követül Kendy Sándorral Blandratát

¹⁾ Weszprémi cent. I. 10. Molnár: A közokt. tört. 401—402. — Sárospataki füz. 1864. 223. — Szinyeyi Józs.: Természettud. könyvészet 36. Bod Péter Magyar Athenás 19.

küldte. Majd 1575-ben, mikor a lengyel trónt akar megszerezni, a lengyelországi viszonyoknak alapos ismerőjét és tapasztalt államférfit Blandratát választotta ki párt szerzésére, ki a magával vitt pénzzel nagyban előmozdította fejedelme érdekét, kinek azután mint lengyel királynak is udvari orvosa és titkos tanácsosa volt. Urai méltányolták is szolgálatait, Báthori őt Tiburc Kayantó és Bogártelke birtokokkal adományozta meg. Bogártelket Blandrata később Kendy Sándornak és Bánfy Farkasnak adta el. A dúsgazdag embert, hoga kincseihez juthasson, egy rokona 1587-ben, 84 éves korában meggyilkolta.

A fejedelemhez való bizalmas viszonya magyarázza meg, hogy Blandrata az egyházi téren is nagy eredményeket ért el izgatásaival. Barátját Dávid Ferenczet az udvari papsághoz juttatta. »E két ember kiegészíté egymást. Az orvos keveset értett a hittudomány mélyebb philosophiai részéhez, Dávid éles dialecticájának nagy tudománya, gyors esze s éles polemiája kipótolta a mi nála hiányzott«. Megnyerték tanaiknak a fejedelmet, ez számokra 1567-ben Gyulafehérvárt nyomdát állított, melyből kikerültek aztán Dávidnak és Blandratának az unitarius tanokat terjesztő irataik.¹⁾ A 1568 január 6-iki tordai végzéssel megengedett az unitarius vallás terjesztése, de ebbe Kalvin és Luther követői nem nyugodtak bele és a kor szokása szerinti nyilvános vitára hívták fel annak védőit. Az 1568 márcziusban Gyulafehérváron tartott zsinat vitáiban Blandrata is részt vett, de szemben a kor híres reformator theologusaival, be kellett vallania a hittudományba

¹⁾ *Blandratától*: Catechismus ecclesiarum Dei in natione Hungarica et Transilvaniam, que relicto papistico Deo quaterno verbum Dei de sacrosancta Triade etc. — Sedecim articuli de solo Deo patre invocando.

járatlanságát. Mindamellett győzött a kedvelt orvos. A fejedelem az 1571-iki országgyűlésen az unitarius vallást a negyedik országos vallásnak nyilvánítá, a mit törvénybe is iktattak. Később Blandrata a katolikus Báthori István kedvéért elhagyta felekezetét és barátját Dávidot, a kit fogságra is juttatott.

Midőn Erdély rendei János Zsigmondot felkérték, hogy a köztanításról gondoskodjék, ő 1567-ben Blandratát küldte Bazelbe, hogy az általa alapítandó akadémiára kitűnőbb tanerőket nyerjen meg.¹⁾

Gyulai Pál erdélyi szegény nemes családnak gyermeke Békés Gáspár főúr pártfogása alatt nevelkedett és ennek segélyével végezte orvosi tanulmányait a páduai és bolognai egyetemeken. Haza kerülve Békésnek udvari orvosává, jószágainak igazgatójává és bizalmas emberévé lett. Mikor Békés az erdélyi fejedelem-ségért versengett Báthori Istvánnal, Báthori 1573 október 4-én ostrom alá vette Fogarast, Békésnek várát. Hívei tanácsára Békés megszökött, fiát és a várat Gyulainak védelmére bízva. A vár 19 napi ostrom után Báthorinak kezére került. Gyulai fogságba jutott, de csakhamar kiszabadult és a fejedelemnek udvari orvosává és bizalmas tanácsosává lett. Ettől kezdve jelenékeny szerepet játszik Erdély történetében. Báthori István utódával Zsigmonddal neje után némi rokonságba jutván, folytonosan az udvarnál élt. Erdélynek az ingatag Zsigmond fejedelemsége alatt zavaros viszonyai közt Gyulai egyik főembere a törökellenes hártnak. A fejedelem és nagybátyja Báthori Boldizsár közt folyt villongásokban Gyulainak életét többször

¹⁾ Weszprémi cent. I. 20—22. Szilágyi S. Erdélyország története I. köt. 49—382. Horváth Mih. Magyarország története IV. köt. 304. — Molnár Al. közokt. tört. I. 564. Magy. tört. tár XIII. 6.

fenyegette veszély, melyet végre sem kerülhetett ki mert az ingatag Zsigmond, hű emberét kiszolgáltatta nagybátyja bosszújának és Boldizsár Gyulait 1592 őszén saját abasági kastélyában felkonczoltatta.

Mint történetíró »Commentarius rerum a Stephano Rege adversus Magnum Moschorum Ducem gestorum, anno 1580« című, Kolosváron, 1581-ben megjelent művéről ismeretes.¹⁾

Henisch György szül. Bártfán 1549-ben magasabb tanulmányait a lipcsei és baseli egyetemeken bevégezve az utóbbin 1576-ban orvostudorrá lett. Még ugyan ezen évben meghívták Augsburgba a matematika és retorika tanárának, a hol 1618-ban bekövetkezett haláláig működött mint tanár, városi könyvtárnok, 1580-tól a gymnasiumnak igazgatója, az orvosi collegiumnak tagja és négy ízben dékánja. Orvosi, geographiai, matematikai, csillagászati és philosophiai irodalmi működése miatt mint a német tudományosságnak egyik kitűnőségét emelik ki.²⁾

Hunyadi Ferencz, erdélyi nemes, tanulmányait Belgium, Anglia, Franciaország főiskoláin végezte, orvostudorrá a páduai egyetemen avattatott fel. Itt írta a híres orvos Mercurialis Jeromosnak »De morbis puerorum« és »De venenis et morbis venenosis« 1583-ban megjelent munkáihoz szép latin verseit. Haza jöve 1580-ban a kolozsvári iskola igazgatójául találjuk, majd Báthori Zsigmondnak udvari orvosa. A nagytudományú udvari orvos tevékeny szerepet vitt a fejedelem és Rudolf király közt 1594-ben folytatott alkudozásoknál melyekre vonatkozólag levelezésben állott a pápával

¹⁾ Weszprémi cent. III. 114. — Szilágyi id. mű. I. k. 127—128. Bocskai P. 93. Életének regényét l. br. Jósika Miklós »Jósika István« című regényében.

²⁾ Bruckner: Ehren-Tempel der deutschen Gelehrtensamkeit, idézve Weszprémi, cent. I. 66.

1 bibornokokkal. Korának kiváló embereivel: Baranyai Decsi Jánossal, Kassai Dávid Zsigmonddal, a Kovacsóczyakkal, Kendiekkal stb. folytatott levelezése érdekes művelődéstörténeti adalékok.

A classicus műveltségű Hunyadi korának kiváló latin költője volt, nemzeti irodalmunk történetében is helyet talált, »Historia, az régi és híres neves Trója városának tíz esztendeig való megszállásáról és rettenetes veszedelméről« című, Kolozsvárott 1577-ben megjelent verses magyar elbeszélésével.

1580 október 28-án a Szeben mellett Mihály vajda ellen vívott csatában lelte halálát.¹⁾

Jeszeni Jeszenszky János Atyja Boldizsár, Túrócz megyének egyik szolgabírája a töröktől való félelmében elhagyva hazánkat Boroszlóba ment lakni és ott született 1556-ban fia János. A német írók születésének helye után Jeszenszky Jánost sajátjokül tekintik. De eltekintve családjának a túróczmegyei Jeszen községből származó régi magyar nemességétől, ő magát külföldi születése daczára mindig magyarnak vallja, művein a neve után tett »eques ungarus«-al jelezve ezt. Orvosi tanulmányait Lipcsében, Rómában és Bolognában elvégezve, gyakorlatát szülővárosában kezdte meg, honnan Wittenbergbe hivatott meg egyetemi orvos-tanárnak s ott kilencz évet át működött, 1597-ben rectorrá választották. Tanári minőségében egyszersmind a szász fejedelmi családnak udvari orvosa volt. 1602-ben a császár meghívására Prágába ment Rudolf udvari orvosául és kineveztetett a prágai egyetem rectorának. Ezen állásában találta az 1618-iki felkelés, mikor Frigyes pfalci választó fejedelemnek pártjára

¹⁾ Wespriemi cent. II. 86. Történ. tár 1881. 470 stb. Bodnár Zs. A Magyar irod. tört. I. 347.

állott és a cseh protestáns rendek által megválasztatva a pozsonyi országgyűlésre küldetett a magyar rend támogatását kieszközölni. Az országgyűlés feloszlás után elfogták, Bécsbe vitték, honnan 22 heti fogság után, megigérvén, hogy a császári ház ellen többé mi sem fog tenni, kezességre szabadon bocsátották. De csakhamar azon gyanúba keveredett, hogy adott ígéretét megszegte, a miért aztán a csehek leveretés után Prágában 1621 június 21-én elfogták és szörnyű bűnhődésre ítélve előbb nyelvét kivágták, azután fejé ketté hasítva levágták, testét felnégyelték és a város kapujának négy szegletére szögezték.

Orvosi, philosophiai, theologiai és történelmi munkái egyaránt érdemesítették arra, hogy kora egyik legkiválóbb tudósának tekintessék.¹⁾

Jordán Tamás Kolozsváron 1539-ben született. Orvosi tanulmányait Montpellierben, Párizsban, Bolog-

¹⁾ Weszprémi cent. II. 97—109. Századok 1874. 501.

Művei: I. *Orvosiak*: Anatomiae Pragensis an. 1600 ab se solemnitate administratae historia. Witteb. 1601. — Tractatus de ossibus. u. o. 1601. — Institutiones chyrurgieae etc. u. o. 1601. — Aemilii Campolongi Patavini Se-meiotice etc. u. o. 1601. — Adversus pestem consilium cum eiusdem de Mitrudatio et Theriaca disputatione Giessae 1614. — Libellus de anima et corpore universali. Pragae 1605. — Judicium de sanguine V. S. dimisso u. o. 1618. — Speculum urinarium. u. o. — Observatio chirurgica Romae in juvenula capta. Schenck féle observationes medic. — Vesalii examen observationum anatomicarum Fallopii. Hanov. 1610. — Disputationes variae: a) De morbis tota substantia naturae nostrae contrariis, Witteb. 1596. — De morbo, quem aër tota substantia noxius peragit, preservatione et curatione. Vratisl. 1596. — stb. II db. — II. *Philosophiai*: Zoroaster. Nova, brevis, veraque de universa Philosophia. Witteb. 1593. — III. *Történelmi*: Regis Hungariae. Mathiae II. coronatio, an 1608 Posonii celebrata. Bécs. Hamburg 1609. németül Strassburgban 1610. — Progenies Augusta divorum imperatorum Ferdinandi I. et Maximiliani II. Francof. 1613. — De vita et morte Tychonis Bracheis etc. Pragae 1601. A pozsonyi országgyűlésre kiküldetéséről beszámoló iratok. Prága 1619. — Regni regumque Pannoniae brevis Chronographia. — IV. *Theologiai*: Commentarius super acta Apostolica et meditationes in passionem dominicam. V. *Geographiai*: Itinerarium Hungarico — Austriaco — Moravico — Bohemico — Saxonicum. Witteb. 1595.

nában, Páduában, Pisában, Rómában és Bécsben végezte, a hol orvostudorrá lett. Tanulmányai közben megismerkedett korának nevezetesebb tudósaival, Kraftheimi Cratonak, kivel folytonos levelezésben állott és aki leveleit »Epistolae medicinales«-eiben ki is adta, kiváló kedvenczévé lett. Az 1566-iki török háborúban tábori orvossá lett, majd 1570-ben Morvaország tartományi főorvosává. 46 éves korában Brünnben meghált.

A XVI. században fellépett hagymáznak — febris castrensis, morbus hungaricus — legavatottabb megfigyelője és leírója. Orvosi műveivel az általános orvosi történetben is jó nevet vívott ki. Ő az első aki hazánknak gyógyvizeire kiterjeszti figyelmét, leírva a trencséni hévvizeket. Dubravius cseh történetének kiadása által mint történetíró is ismertté lett.¹⁾

Kyr Pál brassói orvos tudtunkkal a legelső, aki orvosi munkát hazánkban nyomatott. Mint a brassói iskolában a philosophiának tanára, tanítványait az egészségtanra is tanította s számukra írta »Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum. Item alimentorum vires breviter et ordine alphabetico positae« című könyvét, melyet 1551-ben Brassóban ki nyomatott. Előszavában maga mondja, hogy Galenust tartotta szemé előtt. Könyvét egyenesen az ifjuságnak szánta, hogy az korán megismerkedve az egészséges életmódnak szabályaival, elkerülhesse a betegségeket hogy ép testben ép lélek lehessen. Utasításokat ad a lakás levegőjének tisztán tartására; beszél az ételekről és italokról; a mozgásról és nyugvásról; az álmóról és a virasztásról; az »inanitio et repletio« cím

¹⁾ Wessprémi cent. I. 74. Haeser II. 144. Bod P. 123. — *Művei*: Pestis phaenomena etc. Frankof. 1576. — Bruno Gallicus, seu luis novae in Moravia exortae Descriptio u. o. 1577. — De aquis medicatis Moraviae etc. u. o. 1586. — De aquis medicatis in genere. Joh. Dubravii Historia Bohemica etc. Basil. 1575.

alatt az érvágásról, tisztító szerekről; a lelki állapotokról. Az étkekről Galenus, Dioscorides és más régi írók modorában ír. Így például: a zsálya hideg és száraz, ételben bevéve erősíti az agyat, gyomrot és májat, hasznos az idegeknek, a kézreszketés, paralysis és hasmenés ellen eléggé alkalmas.¹⁾

Preyss Kristóf »Ezen kiváló férfiú, ki a magyar névre a külföldön, főleg Németország tudományos köreiből, fényt árasztott, 1515-ben Pozsonyban született²⁾ Tanulmányait Goldbergben és Wittenbergben végezte, ahol a szépművészetek és az orvostan tudorává lett. Nyilvános pályáját Goldbergben kezdte, hol őt korának híres paedagogusa Trotzendorff segédtanítóul alkalmazta. Innen Melanchton ajánlatára a brandenburgi választó fejedelemnek titkárává lőn s ezen minőségben volt urával jelen 1540-ben a wormszi, 1541-ben a regensburgi birodalmi gyűlésen Uralkodójának kegye által elnyerte az Odera melletti Frankfurt főiskoláján a költészet és az ékesszólástan tanszékét, melyet később a theologiaival cserélt föl. Tizennyolcz éven át működött ottan, két ízben — 1543 és 1545-ben — mint az egyetemnek rectora is. 1550-ben elhagyta Frankfurtot és Olmüczbe, majd innen Thornba ment lakni. Mindkét város azzal tisztelte meg, hogy syndicussá választotta, 1580-tól kezdve, 1590. ápril 9-én bekövetkezett haláláig, a königsbergi főiskolán újra rhetorikát tanított.

Melanchtonnak Preysshöz intézett levelei a legmelegebb barátságról tanúskodnak. A XVI. századnak ezen kiváló embere Preyssnak irodalmi munkásságáról

¹⁾ Wessprémi cent. II. 19. Bod P. 142.

²⁾ Életét részletesen leírta Frankl. V. „Melanchton és magyarországi barátai“ című cikkében. Századok 1874. 157 stb. Wessprémi cent. I. 141.

nemcsak igen nagy elismeréssel nyilatkozott mindig, hanem a stilizálásban valódi mesternek tartja, aki őt is felülmulja. Ismert művei: *Elegia ad D. Nicolaum Perenottum a Granvella* Basil. 1549. — *M. T. Ciceronis vita, et studiorum rerumque gestarum historia etc.* és *Oratio de imitatione Ciceroniana*. Ezen kettő együtt jelent meg Baselben 1555-ben.

Preyss, noha életét ifjú korától fogva külföldön töltötte, soha sem szűnt meg magyarnak lenni. Melanchton leveleit hozzá rendesen mint *Cristophorus Pannonius*-hoz címezi, gyakran megküldi neki a magyarországi eseményekre vonatkozó tudósításokat és leveleiben vigasztalgatja a hazája szomorú állapota fölött gyakran kesergő tudóst. Magát művein *Christophorus Preyss Pannonius*-nak nevezi. Noha I. Ferdinandtól »springenbergi« előnévvel német birodalmi nemességet kapott, a *pannonius* jelzőt nemcsak ő tartotta meg mindig, hanem fia

Preyss Bálint is mindig *Pannonius*-nak vallja magát. Ezen *Valentinus Pannonius* Odera melletti Frankfurtban született 1553-ban, tanulmányai végeztével Valencziában 1584-ben orvostudorrá lett, 1588-tól 1594-ig Königsbergben működött mint orvos-tanár és hat ízben a főiskolának rectora.

Zsámboki János régi magyar nemes családnak sarja, 1531-ben született Nagy-Szombatban. Egyetemi tanulmányait Wittenbergben 1545-ben kezdte meg, Hollandia, Francia-, Olaszország egyetemeit sorra látogatta és több mint húsz évet töltött tanulmányi utazásokkal. A sokoldalú tudós korán ismeretségbe lépett századának legkiválóbb egyéniségeivel, kikkel élénk levelezést folytatott. Az orvosi téren nevezetesen Kraftheimi Crato által kiadott, hozzá intézett levelei. I. Fer-

dinánd király Zsámbokit már 1556-ban »aulae regiae familiaris«-sá nevezte ki, részére 50 magyar frtnyi évi-díjat adva. Miksa király 1569-ben Zsámbokinak a magyar korona, előde I. Ferdinánd király és az uralkodó ház irányában szerzett érdemeinek elismeréséül pozsonymegyei Szent-György városban egy nemesi curiát adományozott. Rudolf királynak kegyeit is folytonosan élvezte és mint consiliarius nagy befolyással bírt az udvárnál. Meghalt 1584-ben.

Udvari állásában, úgy látszik, jelentékeny jövedelme lehetett, mert életírói szerint nagyszerű könyvtára, kézirat-, érem- és szoborgyűjteménye volt, melyeknek nagyrésze Zsámboki halála után a császári könyvtárba került. Rudolf király egy alkalommal Zsámbokinak 530 darab könyvért és egy régi szoborért 4500 forintot fizettetett ki.

Egyik életírója igen találóan jellemzi így: »Graeca cum latinis, antiquae philosophiae scientiam cum elegantia doctrinae conjunxerit«. Orvosi, philosophiai, philologiai és történelmi munkáinak száma meghaladja a 30-at.¹⁾

Nem folytatva tovább a részletes életrajzokat, csak még néhány vonást veszek a XVI. századbeli magyarországi orvosok életéből, hogy megítélhessük orvosaink képzettségét, társadalmi állásukat és helyüket az európai tudós világban.

Praemarton Mihály 1505-től 1508-ig a bécsi egyetem rektora volt. Kolliniki *Stuff László* erdélyi származású orvos a bécsi egyetemnek tanára és 1558—1567 közt az orvosi karnak több ízben dékánja.²⁾ *Hor-*

¹⁾ Veszprémi cent. III. 322—348. cent. IV. 378 stb. Századok 1878. 854. — Orvosi műve: Dioscoridis libri octo graece et latine. Castigationes in eosdem libros. Páris. 1549. — Más irányú irodalmi munkásságáról lentebb szólunk.

²⁾ Frankl: Hazai és külf. isk. 206. 256.

tel János erdélyi med. doctor 1592-ben Páduában a botanika segédtanára.

Már az eddigiekből kitűnik, hogy a magyarországi ifiak miben sem maradtak hátra más nemzetek fiai mögött. Ők is engedve a kor szellemének többoldalúan képezték ki magukat. Orvosainknak élete hű képét túkrözteti vissza hazánk ezen korabeli szellemi életének. Nincsen ennek egyetlen nyilvánulása sem, melyben orvosaink részt nem vettek volna.

Csoportosítsuk irodalmi munkásságukat az egyes tudományágak szerint.

1. *Orvosi tudomány*: Az orvosi tudomány általános kérdéseivel, mint azt már említők, a század elején hazánkban írt leveleiben foglalkozott *Manardo János* Ide sorozhatjuk *Zsámbokinak* fentebb említett »*Dioscoridis libri octo*« etc. című művét. — Az egyes betegségeket illetőleg: Az *aranyérről* (Haemorhois) *Manardo* Frangepán Mátyáshoz írt levelében. Az *élelmi szerekről* *Kyr Pál* 1551-ben megjelent, ismertetett munkája. Ugyancsak ő foglalkozik ugyanazon munkájában általános *egészségügyi* kérdésekkel. A *fogakról*, *Manardo* írt. A *fül* gyógyításáról *Simonides* eperjesi orvosnak 1588-ban *Kapi Sándorhoz* írt levelét ismerjük. A *gyermek-betegségeknél* gyógyításáról általában a legelső és korában a legjobbnak ismert rendszeres munkát: »*Libellus de infantium aegritudinibus* etc. Patav. 1472«, *Bagellardus Pál* fumei orvos adta, kinek ezen munkáját még más öt követte a gyermekek betegségeiről. Ugyanő írt az *izületi* (articularis) bajokról. *Kober Tóbiás* görlici származású, állandóan hazánkba települt orvos a *hűdésről* (paralysis). Ugyanő a *tejről* és a *gyermeki táplálékról*. A *febris hungarus*, *morbus hungaricus*, *lues pannonicus* neveken emlegetett *hagymáz-*

nak legelső és legalaposabb ismertetője *Jordán Tamás*. A pestisről *Manardo*, *Balsarati Vitus János*, *Bausne Sebestyén*, brassói orvos Nagy-Szebenben 1550-ben megjelent két dolgozatában, és *Jordán Tamás*. A szemről *Manardo János*¹⁾ *Frankovith Gergely* orvosnak »Hasznos és fölötte szikseges könyv«-éről, »melybe sok rendbéli betegségek ellen való orvosságok is be vannak írva« és *Melius Péter*nek »Herbarium«-áról külön részletesebben szólunk.

2. *Theologia*: A XVI. században hazánkban is reformatio foglalkoztatta legerősebben a kedélyeket. A századnak nevezetes emberei, fejedelmek és alacsonyabb származásúak igyekeztek befolyásukat és szemleli tehetségeiket hitelveiknek érvényesítésénél latb vetni. Nálunk alig fordúlt elő nevezetesebb vallási vita, melyben orvosaink nem szerepeltek volna. Alig hangzott el Luthernek szózata, nálunk akadtak követők. Erdélyben Szántai István mester tanítása csakhamar oda érlelte a dolgokat, hogy János király 1538-ban szükségesnek látta a nyilvános vitát. Kálmáncseki Sánta Márton fehérvári kanonokot és *Adrianus* medicinae doctort nevezte arbiterekül. Szegedinek tanait mint a szent írással egyezőket, *Rezenei János* orvos támogatta leghathatósabban. A másik nagy hitvita *Stancarus Ferencz* orvos idézte fel, azt tanítván, hogy Krisztus csak emberi természeténél fogva közbenjárónk. Az olasz eredetű *Stancarus* sok hányattatás után Lengyelországból került Petrovics Péter udvarába házi orvosnak. Midőn tanait hirdetni kezdte, Luther kiváló híve *Stöckel Lénárd* vitára hívta ki, miután a bártfa

¹⁾ Műveiknek czímeit nem sorolom fel. Az érdeklődő olvasó könnyen megtalálhatja azokat Weszprémi sokszor idézett művében és Szinnyei József »Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472—1875« című munkájában.

vitán Stancarus legyőzetett, Erdélybe ment, ahol azután tanait Dávid Ferencz támadta meg, úgy hogy onnan is menekülnie kellett. Sokkal fontosabb volt *Blandrata György*-nek az unitarius vallást Erdélyben meghonosító fellépése. — *Balsarati Vitus János* 1568-ban a kassai zsinaton védte a protestantismus hitelveit. *Kertzi Pál* brassói orvos 1585-ben a Berethalmon tartott synoduson Reipchius Dániel brassói diakonusnak azon tana ellen, hogy Krisztus emberi természeténél fogva is mindenütt jelen van, kelt ki oly erősen, hogy a Reipchius hívei által való megköveztetéstől csak ellenfelének bátor közbelépése mentette meg.¹⁾

Vallástani munkákat irtak: *Balsarati Vitus János*: »A keresztényi vallás ágazatainak rövid summája«. 1571. — *Blandrata György*: »Catechismus« etc. 1566 és Sedecim articuli de solo Deo patre etc. — *Jeszenszky János*: Commentarius super acta apostolica etc. *Squarcialupus Marcellus* olasz orvos, Blandratának pártfogoltja Erdélyben: »Simonis Simonis« etc. summa religio 1588.

3. *Philosophia*: A kor szellemi mozgalmának irányaiból következett, hogy az orvosnál a philosophiai készültséget elengedhetetlennek tekintették. Orvosaink közül mint philosophiai írók ismeretesek ezen századból: *Henisch György*: Praeceptionum rhetoricarum libri V. Augsb. 1593. — *Jeszenszky János*: Zoroaster etc. Vit. 1593. — *Squarcialupus*: M. T. Ciceronis . . . definitiones stb. és *Zsámboki János*: De vitis philosophorum et sophistarum. Antverp. 1568. stb. Sententiae et regulae vitae etc. 1568.²⁾

¹⁾ Szilágyi S. Erdély története I. 373., 374., 377. — Bodnár Zs. id. mű. I. 146., 181 — Weszprémi cent. I. 1. — II. 186. — I. 11. — II. 110.

²⁾ Weszpr. ill. helyeken.

4. *Történelírás és jogtudomány*: Hazai történelmünk forrásainak kiadása körül a XVI században két orvosunk szerzett kiváló érdemet. *Brenner Márton* brassói orvos: *Antonii Bonfinii rerum ungaricarum decadés tres etc.* címmel legelőször adta ki Baselben 1543-ban Bonfinius művének egy részét. *Zsámboky János* kiegészítette azt a IV. és V. decas-sal s úgy adta ki újra Baselben 1568-ban. Ugyancsak ő adta ki Bécsben 1558-ban Ranzanus Péternek: »*Epitome rerum ungaricarum etc.*« című munkáját, melyhez Zsámboki Eger 1552-iki és Szigetvárnak 1556-iki ostromáról szóló elbeszéléseit csatolta. »*Icones veterum et aliquot recentiorum medicorum ac philosophorum etc.* Antwerp. 1574«. — »*Emblemata et aliquot Numi antiqui operis.* u. ott 1564.« című művei értékes művelődéstörténeti adatokat szolgáltatnak. Jogtörténetünknek tett szolgálatokat Werbőczy Tripartitumának bécsi 1581-iki kiadásával és a Corpus jurishoz írt »*Enchiridion*«-ával,¹⁾ a törvénytár betűszerinti tárgymutatójával. (Bécs 1581). U. ott szintén 1581-ben jelent meg: »*De diversis regulis juris antiqui*« című tanulmánya. *Gyulai Pálnak* és *Jeszenszky Jánosnak* történelmi munkáit már felsoroltuk. (l. életrajz 232, 234.) Ugyanott említők *Jordán Tamást*, mint Dubravius cseh történetének kiadóját. *Kober Tóbiás* leírta a Buda ostroma alkalmával 1598 októberben történt eseményeket, — mint szemtanú táborigorvos —; és a királyi táborban 1596—1598. években történt eseményeket. *Lazius Wolfgang* királyi historicus és medicustól bírjuk Szigetvár 1566-iki ostromának leírását.²⁾

5. *A természettudományok és a mennyiségtan terén*

¹⁾ Wenczel G.: Magyarország jogtörténetének vázlata Bp. 1872.

²⁾ *Scriptores rer. Hung.* I. 623.

dolgoztak: *Henisch György* matematikai munkáival; *Squarcialupus M.* »Tracta de cometis«, 1570. és »De fluviorum origine«, 1585. — *Purkircher György* pozsonyi orvos »Observatio botanica de Phascolo. Antverp. 1583.

6. *Geographiai* munkákat írtak: *Henisch György*: »Epitome geographicae veteris etc. Augsb 1597. — *Jeszenszky János* már említett »Itinerarium«-át. *Zsámboky János* 1566-ban Bécsben kiadta Magyar- és Erdélyországnak leírását térképpel, a mi egyike a leg-égyibb térképeknek hazánkról. Ide sorolhatjuk *Jordán Tamás*nak a trencsén-tepliczi hévvizekről írt tanulmányait is.

7. *Philologia, latin és nemzeti költészet.* A classica philologia a XVI. században alapját képezte minden műveltségnek. Az orvosoknál, hogy a régi írók műveit tanulmányozhassák, elengedhetetlen előfeltétel volt a latin és a görög nyelvnek alapos bírása. Orvosaink is csak a kor szellemének és a kényszerűségnek engedtek, mikor kora gyermekségüktől kezdve foglalkoztak a classicusokkal. De egyesek a nyelvnek egyszerű tudásán felül emelkedve nagy előszeretettel foglalkoztak az ókori írók műveinek kiadásával, magyarázásával s nem egy közülök a latin verselésben hírnévre tett szert. Kiváló latin philologusokúl ismerjük orvosaink közül *Preyss Kristóf*ot, kinek M. T. Cicero életéről és műveiről írt tanulmányát a századnak egyik kiválóbb szelleme Melanchton dicséretekkel árasztotta el. *Zsámboky János* kiadta Lucianus összes munkáit latin és görög nyelven, jegyzetekkel (Basel 1563); Diogenes Laërtiust (Antv. 1566); M. A. Plautusnak húsz vígjátékát (u. ott 1566). Petronius Arbiternek satiráit megécsizítette. Ciceronak dialogusairól, C. J. Caesarnak

iratairól közölt tanulmányokat »Methodus conscribendarum epistolarum« kiadványaival és »Paraphrasis Commentarii in artem poëticam Q. Horatii Flacci. (Ant. 1564) című munkájával az írásművek elméleti oldalával foglalkozik. Fiatalkori költeményeit: »Jo. Sambuci Tyrnaviensis Pannonii Poëmata« címen Páduában 1555-ben adta ki. Janus Pannonius költeményeinek 1569-iki kiadásához előszót írt. Kortársaiknak méltánylását kiérdemelt latin költőkül említettnek *Prey Kristóf* és *Purkircher György*. *Henisch György*: »Thesaurus linguae et sapientiae germanicae oder Deutsche Sprach-Schatz« című művével a német nyelvészetnek tett elismert szolgálatot.

A magyar nemzeti irodalom mezején sem ismeretlenek orvosaink. *Balsarátinak* magyar katekizmus mellett említetik szintén magyar nyelven írott chirurgiája; *Frankovith Gergely* népies orvosi tanácsadó adott magyarul; irodalmunk történetének írói a XV század magyar költői között méltatják *Hunyady Ferenczet*, kinek: »Historia az régi és híres neves Trójvárosának tíz esztendeig való megszállásáról és rettenetes veszedelméről« írt verses elbeszélése 1577-ben Kolozsváron jelent meg.

Ezen sokoldalú képzettséget feltüntető irodalmi működés behatóbb irodalmi méltatást érdemelne, de éppen elegendőnek tartjuk csak reá mutatni. A ki ismeri azon szomorú helyzetet, melybe hazánk a XVI. században a pártviszályok és a török dúlásai miatt jutott, a ki tudja, hogy ezen századnak milyen kevés írott és nyomtatott emléke maradt át korunkra; nem lehet-e ezen rövid vázlat alapján ne jelöljön ki orvosaink számára kiváló helyet művelődésünk történelmében. Sőt talán az se lesz túl merész állítás, ha az

mondjuk, hogy a XVI. század magyar orvosai a külföldön is sok díszet szereztek a magyar névnek. A középkori egyetemekre a tanátokat rendszeren a főiskolát alapító fejedelmek, vagy a hol az egyetem autonomiával bírt, az egyetemnek tanácsa, hívták meg; a rector néhol csak a tanulók magok közül, máshol a tanárok magok vagy a tanulók közül választották. A XVI. század elejétől fogva a tanulók választhatóságát minden német egyetemnek szabályai megengedték s az ilyen tanuló rector is igen nagy tekintélyben állott. Bármelyikét vegyük a jelzett utak és módoknak, csak a kiváló tehetség és munka elismerését láthatjuk abban, hogy magyar orvosaink a külföld egyetemeire tanárokként és rectorokként meghívattak és megválasztottak. Így láttuk *Henisch Györgyöt* Augsburgban a matematika és retorika tanszékén; *Jeszenszkyt* mint wittenbergi orvos-tanárt, majd mint a prágai egyetemnek rectorát, *Preyss Kristófot* oderai Frankfurtban és Königsbergben; *Praemartont* és *Stuffot* a bécsi egyetemen; *Hortelt* Páduában.

Kiváló képzettségüknek jeléül kell tekintenünk azt is, hogy uralkodók őket választják orvosaikká. *Balsacati Vitust* V. Pál pápa udvarában, *Gyulait*, *Hunyadit* a Báthoriaknál, *Jeszenszkyt*, *Zsámbokit* a Habsburg házból való királyaink, *Preyss Kristófot* a brandenburgi választó fejedelem oldalánál találjuk, *Pannonius Mihály* artium et med. doct. Zápolya Jánosnak archiaterje volt. Az idegenek közül az erdélyi fejedelmek udvarában állandó és nagyobb szerepet csak *Blandrata* és *Bullerella* vittek, a többiek: *Stancarus*, *Squarcialupus*. *Joan. Pedemontanus*, *Struthius* és *Tectander* csak rövidebb időn át és a másik kettő mellett alárendelt szerepben jelennek meg.

A külföldi egyetemeken tanult orvosaink által gyakorlati gyógyítás terén követett eljárásban érvényesülniök kellett az ismertetett új irányoknak. Paracelsisták és hippokratikusok egyaránt lehettek egyetemzet végzett orvosaink között a szerint, ki mely irányú főiskolán tanult. Ennek részletes kimutatás kevésbé érdekes, mint a tulajdonképeni népies gyógyítás, melyben jobban előtérbe lép a nemzeti irány. Ennek ismertetésére két ritka mű áll rendelkezésünkre a XVI. századból: Frankovith Gergelynek „*Hasznos és fölötte szikseges könyv*“-e és *Melius Juhász Péternek* »Herbarium«-a.

A legrégebb ismert magyar orvosi könyvet a magát következőesen orvos-doktornak nevező Frankovith Gergelytől bírjuk. Teljes címe: »Hasznos és fölötte szikseges könyv, az Isten fiainak es őtet felő hűveknek lelki vigasztalásokra es testi epóletókra szeretettet Francovith Gergely D. által, Mellyben sok rendbéli betegségök ellen valo oruosságok is be vanna írva, mellyeket Isten az ő nagy io voltából es aiatdekából Emböröknek egéssegekre rendőelt. Ecclesiast 38. Tiszteld azt oruost az sziksegert. 1588. Esztendőben«. Végén: »Nyomatott Monyorokereken Manlius János által«.¹⁾

Mint orvosi mű, az egész könyv a laikusra is leggyarlóbb férczelménynek benyomását teszi, de

¹⁾ A m. tud. akadémia birtokában levő eddig ismert *egyetlen példány* (unicum), kis 4-rét alakú könyv 220 számozott levélből áll. Már címlapfeltünteti a szerzőnek vallásos irányát az evangelisták képeivel. A szövegtől számos kisebb, az egyes levelek között önálló számozatlan lapokon több nagyobb, az orvosi tudománnyal semmi összeköttetésben nem álló, igen gyarló kivitelű, bibliai kép van beillesztve. Csak a 76-ik levél után beékelt lap van egy a betegnek ütőerét tapogató orvost ábrázoló kép.

kornak jellemzésére nyújt érdekes támaszpontokat és mint ezen századból egyetlen ismert magyar orvosi könyv részletes ismertetésre méltó.

A szerző előszavában könyvét Nádasdy Ferencz ölovaszmesternek, Sopron vármegye nemes urainak és nemzetes vitézlő Magyarai Imre vice-ispánnak ajánlja. Elmondja itt, hogy ő már néhány esztendő óta él Sopron városában azon igyekezve, hogy hivatalának eleget tegyen, minek sok bizonyága van egy néhány helyen és városon és körülfekvő tartományban ahol sokféle betegségben szolgált tudományával és munkájával nem volt haszontalan. Már az előszóban említi, hogy doktor kartársai irigykednek reá, de ő ellenökre is kiadja könyvét, hogy tudománya halála után is sok embernek szolgáljon. Később azután »Frankovith Gergeley tudományarul veteködése nemínemű két Doctorokkal« című fejezetében részletesen foglalkozik, viájával, nem nevezve meg a két doctorokat. Ezen és még több más veteködéséből látjuk, hogy doktori pályáját egy borbélynál kezdte, a mint maga is mondja: »de ha gyermekkoromban afélét kezdtem is tanulni, az után Isten nagyobb méltóságra, tisztre és hivatalra választott sok doctori tisztnél, mind belső, mind külső betegséghez való tudományt és értelmet, ennek fölöttézentírásbeli dolgokat is meg engedött tudnom«. Vetekedéseinek szavai érdekes világot vetnek arra, minő képzettségű emberek foglaltak el még akkor nagyobb városokban orvosi hivatalt. »Mikor azt kérlelőzik vala tőlem, honnét volna az én tudományom és hol tanultam. Én arra azt felelem nekik: Mondjátok meg ti is én nekem, honnét vagyon a ti tudományok, én is azután meg felelek ti nektek. Ők mondanak én neköm: Tanultunk oskolában mesterinktől. Én

is erre ezt felelem nekik. Én is tanultam mesterimtől és ez világi iskolában is, noha *deák nem vagyok*. De mégis az lelki iskola, nagyobb ez világinál, mert abból származik az igaz tudomány«. Mikor kérdezik tőle, tud-e deákul? »Ezt felelem nekik: Azt sem mondom, hogy tudok, azt sem, hogy nem tudnék«. A deákságáról tudakozódó orvosoktól azt kérdi, hogy azt hiszik-e, hogy az Isten magyarul nem tud és, hogy csak deák szó által jelentette volna ki minden kedves jó akaratját és semmi egyéb féle nyelvet vagy szót még nem hallgatna, csak a ki deákul tud és úgy könyörög neki? Arról soha sem nyilatkozik, hogy az orvosi tudományt valahol tanulta volna, csak arra hivatkozik, hogy »Vajjon melyik rendbeli doktornak vagyon nagyobb méltósága a tisztre és a doktori tudomány nevének viselésére; annak-e a ki csak a betegséget mondja meg az embernek és azt, mihez tartsa magát ételben és italban, vagy pedig akinél az orvosság is nála vagyon, a belső és külső betegségekre való tudományra is értelme vagyon, orvosságokat is és szent írásbeli könyvet szöröz«.

Igen gyakran hangoztatja, hogy ő orvosságokat és szent írásbeli könyvet szerzett s végre azon következtetésre jut hogy: »Francovith Gergely noha nem deák, de azért igen szent írást értő doktor isten által és természettudó orvos. Továbbá a doktor név annyit tesz magyarul: tanító, aki pedig más embereket nem tanít tudományra, az nem doktor. Az orvos csak medicust jelent diákul, aki tehát doktor az el ne titkolja, ha van valami haszonra való tudománya, hanem azt az emberek életire adja, ha doktor nevet akar viselni. Doktor az akinek szerzésével és tanításával más emberek is élhetnek és tanulhatnak olyat, ami

még nem volt«. Minthogy ő Isten által orvosságot is, szentírási könyvet is szerzett, — tehát doktor.

Szigethy Frankovith Gergely doktor, — amint magát nevezi, — könyvének »Elől való intése«-ben mondja, hogy itt közli azon szentírásbeli igéket, melyek a másik könyvből elmaradtak. Egy a könyvben levő latin versből —, ami arra látszik mutatni, hogy doktorunk tudott deákul —, kitetszik, hogy ismertett könyve 1581-ben második kiadásban jelent meg. Azt mondja továbbá, hogy még több hasznos találmányai is vannak az úr isten ajándékai által s azokat is ki akarja az embereknek hasznára adni, ha »ennek böcsületinek méltó voltát látandja«. Ha nem adta ki, az utókorra nézve azt hiszem nem nagy kár, ha ismerjük egy könyvét.

Könyvének eredete ugyanis ez: 7 éves korában álmában egy könyvet talált, ez jelőzte, hogy igyekezzék Istent megismerni; 15 éves korában a Zala partján elaludt s egy kígyó a szájába akart mászni, ez jelzi a pokolbeli kísértő ördögöt; 31 éves korában álmában Isten előtt imádkozó két embert látott, ezek jelzik a keresztény gyülekezetet. Ezen és több más jelenésekből, noha »nem kell az álomnak hinni«, következteti, hogy Isten az ő tudományának az emberek hasznára kinyilatkoztatását, az ő útján »nem deákság által« akarta. Isteni hivatottságáról erősen meg van győződve.

Orvosi nagy tudományáról mi könnyen meggyőződhetünk, ha ismerjük az általa »szörzött« orvosságot. Egy pár hosszú lére eresztett imádság után következnek orvosságai. Első sorban az általa feltalált „*Serapium kenyet*“, a melyik csak a következő betegségek ellen jó: 1. pestis, 2. pokolvar, 3. tüzes hideg-

lelés avagy gyoytovan és mindenféle hideglelés, 4. h
deg csömör, 5. zegezes (-nyilalás), szívfájás, 6. huru
7. rossz emésztés, 8. arena, 9. colica, 10. seiatica, 11. kös
vény, 12. hasfájás, 13. fogfájás, odvas fog, 14. vörö
gutha, 15. vízi betegség, 16. gyomorrontás, mérgezés
17. ín-zsugorodás, 18. csont törés, sömör, mérges ke
levények és fakadékok, 19. görcs, menyülés (= ficza
modás), 20. a nadra betegségei (= méh bajok), 21. raz
22. sárgaság, 23. torok fájás, 24. főfájás és fluxu
25. csúz, szent Antal tüze (vörös köszvény), 26. varázsl
bajosok rontása, 27. hagymáz, 28. égetés, 29. tárló (3
30. franczus, 31. turos láb, 32. mindenféle mérges sel
kelevény, harapás, csipés. Ezeken felül még »valam
nemű fájdalmak embereken történnek, belsők és kül
sők Isten után használatos vele kenni«.

E mellett orvosság italokkal is igen szüksége
élnie a betegnek, mert azt, ki az orvosság italt hozzá
nem akarja venni, jó módon orvosolni sem lehet. —
Summa szerint pedig csak azoknak használ az orvos
ság, kiknek Isten e világi életét még tovább akarja
halasztani és megáldja az orvosságnak erejét az ő
nyavalyájokban.

Ha tudjuk, miből készült azon híres orvosság, mely
a felsorolt 32 féle betegségen felül még minden más
belső és külső betegség ellen jó volt; csak azon cso
dálkozhatunk, hogy a doktor még az orvosság italokat
s ráadásúl az isteni áldást is szükségesnek tartja a
biztos hatáshoz.

A készítés módja ugyanis a következő:

»Az *serapium kenyet*nek isten segítségével csiná
lása, és minemű dolgokbul álljon és timporáltassék,
ilyen módon következik: Az fívek és gyökerek a kik
hozzá zikösök (szükségesek). 1. Öregbik hazak gyökér

levele virágostúl, kinek diákul neve Aristolochia rotunda. — Apró hazak gy. l. v¹⁾ Aristolochia longa. — 3. Öreg gavez gy. l. v. — 4. Apró gavez gy. l. v. — 5. Nagy lapu, hezag gyökerő, Szt. György havában virágzik, annak is a gy. szedessék és l. v. — 6. Másik féle nagy lapu, annak nem hezag a gyökere, annak is az gyökere. — 7. Kis lapu gyökere l. v. — 8. Sárga köröchen virága. — 9. Földi tök, a ki az kertre is felmegyen, vörös a gyümölcse, annak a gy. l. v. — 10. Másik féle földi tök, fekete a gyümölcse, Brionia gy. l. v. — 11. Ezer jó fű, maior centaurea, gy. l. v. — 12. Fejér tüskének, centum capita vel Bedeguar, csak gy. — 13. Pyrito avagy himer, a ki a vesszőket által övedzi, úgy foly reájok: Smilax neve, vörös gyökerű. 14. Székfű virág, camomilla. — 15. Pápa fű levele carduus benedictus. — 16. Momortica gyümölcstöül. — 17. Nadragulya, mandragora, gyökere. Ha mindkét-féle nadragulya benne lesz, annál jobb. — 18. Kék lilium gy. — 19. Fekete bodza gy. l. v. — 20. Kapotnak gy. — 21. Árva csalán, urtica crispa — 22 Alba benedicta l. v. — 23 Nadra füve, nepeta, v. — 24. Chombor avagy köszvény menta, pulegium l. v. — 25. Rozmalin. — 26. Fenyő mag, grana juniperi, törve. — 27. Tormentilla gy. l. — 28. Meteng avagy folyó fű l. v.

»Az fel funtos avagy 16 latos fiu (fű) és gyöker huzon nyolcz féle«, mondja, de még ott találjuk: 29. Nyir fának, betula, l. — 30. Hársfa virágja, tiliae flores. . . fel funt és így a félfontos füvek és gyökerek száma, mert az eddig felsoroltak mindenikéből $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ fontot kell venni, 30-ra megy. Ezek után kell még 8—8 latjával: 31. Jegenye fa bimbója. — 32. Apróbbik ezer jó fű gy. l. v. — 33. Öregbik kígyó hagyma gyökere —

¹⁾ Rövidség okáért gy. = gyökere, l. = levele, v. = virágostul.

34. Szapora fű l. v. — 35. Farkas vagy medve talp nevű fű gy. l. — 36. Öreg satyrium gy. v. — 37. Apró satyrium gy. v. — 38. Investicum gy. — 39. Tapsus barbatus gy. — 40. Bab levelű fű gy. l. — 41. Machyka (macska) fark nevű fű. — 42. Föld füsti, fumus terrae, v. — 43. Chelidonia gy. l. v. — 44. Szent György virága, lilium convallium. — 45. Rontó fű, consolida regia, l. v. — 46. Kakas tarang, cardiaca, v. — 47. Földi bodza gy. — 48. Syderitis, tisztos fű l. v. — 49. Ökör nyelv, buglossa, gy. — 50. Arany gyökér avagy vad lilium. — 51. Kő fű avagy sárga gyopár. — 52. Vad kender l. v. — 53. Píp, ki gabona között terem, papaver sylvestre. — 54. Disznó kenyér, arthamita, panis porcinus, gy. — 55. Aranyos papratz, filix aurea. — 56. Öreg sanicor gy. — 57. Fekete betonica, bak fű l. v. — 58. Fejér betonica gy. v. — 59. Öreg borostyán, hederá, l. — 60. Apró borostyán, l. — 61. Csengő fű, hypericum, l. v. — 62. Eger fark mille fol. l. v. — 63. Temondad fű l. v. — 64. Szent Benedek füve, semper virum. — 65. Eb kapór virágja. — 66. Úti fű gy. l. — 67. Scordium l. v. — 68. Chamedrys l. v. — 69. Fejér lilium gy. — 70. Euphrasia l. v. — 71. Szép szőlő, kit eb szőlőnek is hívnak l. v. — 72. Cзыprus l. v. — 73. Apium gy. l. — 74. Zsálya l. v. — 75. Fekete ökörfark gy. v. — 76. Öregbik ökörfark gy. v. — 77. Apró bojtorján, agrimonia, l. v. — 78. Fejér pözerce, marrubium album. — 79. Fekete pöz. marr. nigr. — 80. Sarkantyú virág lev. — 81. Tik hur. — 82. Majorana l. v. — 83. Varadich tanacetum, l. v. — 84. Fordult fű levele v. — 85. Csaba íre gyökere — 86. Fekete üröm l. v. — 87. Bárány üröm l. v. — 88. Spichinard. — 89. Fejér üröm l. v. — 90. Isop l. v. — 91. Komló. — 92. Atraczel, cinoglosa, gy. — 93. Be-

lend fű insqueanus, l. v. — 94. Ötven gyökér, enula campana. — 95. Sas gyökér, sárga virágú, béka lilium. 96. Fecske fű, hirundinaria, gy. v. — 97. *Serapium* gyökere. — 98. Öregbik kígyó nyelv, a ki vízben terem, l. gy. — 99. Apróbbik kígyó nyelv l. — 100. Szarvas nyelv nevű fű l. — 101. Szent László füvének, gentiana, gy. — 102. Nagyobbik, angelika gy. — 103. Gratia Dei nevű fű l. v. — 104. Öreg basalicum gy. — 105. Apró bas. l. v. — 106. Öregbik csalán l. v. — 107. Fejér mályva gy. — 108. Apró mályva gy. — 109. Cicoria gy. — 110. Pimponia gy. l. v. — 111. Mezei viola virága. — 112. Vörös virágú centauria l. v. — 113. Porczogó pázsit. — 114. Vízitök gy. — 115. Fodor menta l. v. — 116. Fekete menta l. v. — 117. Kakuk fű l. v. — 118. Kígyó tarang l. v. — 119. Sóska gy. l. v. 120. Méh fű l. v. — 121. Fekete gyopár l. v. — 122. Farkas alma gy. l. v. — 123. Ákakendi, ki papmonyának mondatik, l. v. — »Az nyolcz latos fivek öt heian zaz felek«. (Hét híján van 100, de talán úgy is elég.)

A sokféleségnek magyarázatát abban adja, hogy ha már egy fűben is nagy gyógyító erő van, mennyivel nagyobb a haszna és ereje az ilyen sokaságnak együtt véve. Ezen sok fűvet Szent-György havától Mindszent haváig (apr.—nov.) kell szedni, mindeniket akkor, mikor gyökere, virága java erejében van. Ünneppon nem kell a füveket szedni, mert az ünnep »az Isten igéje tanuságára való«. Minden fűvet jó planéta alatt kell szedni. Mikor a felsorolt füvek mind együtt és egymással összetörve és összekeverve vannak, hozzájuk kell venni a következő *hájakat*: Eb borz vagy disznó borz-, nyúl-, erdei macska háj 2—2 font. Erdei disznó háj 1 font 2 lat, szarvas taggyú 1 font, gólya-

ürge háj 1—1 font; süllő-, farkas-, róka-, kappan-, für-
 háj $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ font; töviskes borz-, hód-, vidra-, csuka há-
 8—8 lat. Ezekből a hájakból a fel fontos fűhöz 6, a
 8 latoshoz 3 latot végy. A füvet a hájjal jól össze-
 kell gyúrni, az összest egy nagy fazékban mindennap
 gyúrni kell, addig míg a felsorolt füvek és hájak mind
 együtt vannak. Ekkor aztán ki kell azokat facsarni
 hogy ezt tehesd, tölts a keverékre előbb 4 font tehén-
 ganéj vizet, de ezt pünkösöd havában kell előkészíteni.
 Azután, hogy több leve legyen, birsalmát meg kell
 törni, levét kifacsarni és felmelegítve rá tölteni. Az
 egész keveréket egy uj vászonból varrt zsacszkóba téve
 kifacsarni, a visszamaradt sonkolyt ki kell olvasztani
 és zsírját leszedni a kenethez. Az úgy nyert tiszta ke-
 nethez kellenek még a következő olajok: Tikmonyzék
 12 lat, baraczk mag-, belend mag olaj 6—6, len-, ken-
 der-, földi bodza-, fai bodza-, vörös gyümölcsü és fekete
 gyümölcsü földi tök- és dinnye mag olaj 5—5 lat.
 Mielőtt ezen olajokat a kenethez tennők, az olajokban
 a következő virágokból $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ latot kell áztatni: szék-
 fű, ezerjő fű, parragi rózsa, zsálya, pápa fű, csengő fű,
 alba benedicta, belend, szent János fű, levendula, spi-
 chinard, fejér liliom, centaurea, majorana, szék fű — ca-
 momilla —, csombor, jó féle sáfrány, rosmarin virág,
 momortica gyümölcse, fenyő mag törve. Mikor ezek
 az olajokban 3 napon át a verőfényen áztak, szűrd le
 az olajat, öntsd azt a kenetbe, tedd az egészet egy
 fazékba és keverd egy napon át, aztán rakd üvegekbe
 és élj vele.

Hogy ez aztán minden néven nevezhető betegség
 ellen, akár kívül, akár belül alkalmazva használt, azon
 csodálkozni épen nem lehet. Mert hogy ellehessen
 készíteni, kellett 1. fű és gyökér 1254 lat; 2. háj 246

3. tehénganáj és birsalma víz 256; 4. olaj 59; 5. Virág 10 lat, nyersanyag összesen csak 160 féle, 1825 lat = 57 font és 1 lat súlylyal.

Azután azzal biztatja jámbor keresztény atya-fiait, hogy ezt az orvosságot már könnyen után csinálhatják, de neki nehéz volt megszereznie és kifundálnia azt a mi azelőtt soha sem volt csinálva. Nagyra is volt ezen kenyettel a jó doktor, mondván hogy »szerezései« között nem volt nagyobb gondja és munkálkodása, mint ez orvossággal, mert először ki kellett ismernie az orvosságoknak és füveknek természetét, azután megállapítani mindeniknek mértékét, amint ő mondja: »Hogy Isten által mind az betegeknek természetit es allapattyat meg ismertem, mind kediglen gyakorta valo zorgalmatos munkammal az fivek allapattyatis ezemben vettem, kik *meleg* termizetöiek es *zaraztok*, kik kedig *hideg* és nedves termizetöiek, és kik *erős* bek avagy *gyenge* bek, kik mennyi gradicsban legyenek: es ahoz kepest kellyet meretekekre rendölnöm, mi keppen özve temperaltatnanak, és Isten altall sok rendbeli betegsegek ellen emberek epöletire haznalnanak«.

A pestis ellen való egyik biztosnak állított orvosságához csak 27-féle, összesen 84 lat súlyú fűnek gyökere és levele, meg 7 font bor, 4 font eczet és 1½ font birsalma víz kell. Pestis és pokolvar elleni flastromai: 1. Gyenge bürök gyökér, szapora fű, kender mag és ó háj 4—4 lat erősen összetörve és keverve. 2. Két lat fekete mák, 1—1 lat füge és kappanháj ugyanúgy. — Pestis ellen több orvosságot ajánl. Vannak tanácsai a kő, hurut, vérhas, himlő avagy »Kaniaró«, fene vagy rothadás — gangrena, — szegezés = nyilalás, nadra, vízi betegség, szemfájás, sárgaság, kosz, phtysis = száraz betegség, fogfájás, hideglelés, hévség ellen igen rövid és

egyszerű recipék. Vajjon mire valók még ezek a serapium kenet mellett?

Az állati testrészeket ritkábban találjuk nála min más ugyanezen korból való orvosi tanácsadóknál. Csak a vérhas ellen ajánlja a fekete kakasnak a gyomrára vagy zúzóján levő hártyát megaszalva és porrá törve bevenni, a nehézség ellen meg a medve és a holló epéjét.

Könyvében a tulajdonképeni orvosi rész a 14—39 leveleken van. A többi imádságok, a szent írás egyes helyei fölött való elmélkedések, a zsoltárok mintájára készített szent énekek és sehol meg nem nevezett orvos-doktori ellenségeivel való vetekedései töltik ki. A betegségek keletkezéséről így gondolkozik: »A lábán való sebnek három oka van. 1. akinek szőrféreg avagy vizes tetű van a lábában és a hévség, míg azt ki nem veszik belőle, addig ki nem épül; 2. a kinek a csontja meg vesz, míg azt ki nem tisztítják, addig ki nem épül. 3. a gyomorból és a nedves természetből van, az ilyen gyógyulhatatlan, sőt ha meg gyógyul is, ki fakad és nem lesz állandó: szintén ehhez hasonlatosak a belső betegségek; mert vannak olyanok, melyeknek Isten után orvossággal és jó ápolással elejét vehetnék és meggyógyulhatnak, mert ha az embernek ereje betegségben megfogyatkozik, azt étellel és itallal helyre lehet állítani, de ha valakinek ereje bújában, bánatjában megfogyatkozik és elmegyén, az soha vissza nem mehet. Akit igen el hagynak veszni, meg nem épül, mert ha a betegség a természetet felül haladja, az után az orvosságnak ereje nem olyan hasznos«.

A ragályról ez a véleménye: »Vannak olyanok, kik azt mondják, hogy a pestis elől el lehet menni, mert az elragad. Elmehet előle az, akinek életét isten

még meg akarja hosszabbítani. De kiról és honnét ragad a pestis arra, akin legelőször kiüt?, mert először egy emberen kezdődik egy országban vagy tartományban, azután többeken, kikre Isten bocsátja ostorúl. Hogy egy házban némelyek meghalnak pestisben, mások nem, oka az, hogy csak arra ragad, akinek halála óráját Isten már elhatározta« stb.

Az orvostól kívánja, hogy istenfélő, mindenkor józan életű és titkos (titoktartó) legyen. Az orvosnak nem arra kell törekednie, hogy a jó istennek tanácsában és végezésében tartóztatást tegyen, hanem inkább, hogy az ő jó kegyelmességének szolgáljon az emberek használatára. Ha a beteg nem épül föl, annak nem az orvos-doktor az oka, hanem némely ember maga, mert a mit nyavalyájában fogadott istennek és az orvosnak, azt nem akarja teljesíteni, de isten látva titkos gondolatát, még nehezebbet bocsát rája.

Ezen mutatványok alapján azt hiszem tisztába jöhetünk Frankovith-al és könyvével. Frankovithban nem láthatunk kora tudományának színvonalán álló orvosdoktor, hanem, amilyen a XVI. században még mindenütt sok volt, a borbély és sebész mesterségből kiemelkedő, magát a belgyógyászatra is hivatottnak érző orvost, aki saját magyarázata szerint is azért használja a doktori címet, mert arra orvosság feltalálása és szentírási könyv szerzése által magát méltóbbnak tartja azoknál akik csak medicusok. Könyvének orvosi része egészen a középkori scholasticus-theologus felfogásra vall, ahol a betegség a bűnök büntetése. Universalis gyógyszerének készítés módja is éles ellentétben áll a századnak az egyszerű gyógyszerek előállítására irányzott törekedésével. Könyve, amint abból látni, hogy második kiadást is ért, elterjedt lehetett, nagy érdeme

levén annak magyarsága. A benne felhozott vetekedések arra látszanak mutatni, hogy az orvosok erősen megtámadták azt, mint az orvosi tudománynak színvonalán épen nem állót és a melyik véleményünk szerint sem volt alkalmas arra, hogy magyarsága mellett is, mint orvosi könyv, jótékonyan hasson, de arra igen is alkalmas lehetett, hogy még mélyebben gyökereztessen meg számos uralkodó balhiedelmet.

Frankovithnak könyvét tíz évvel megelőzte *Horh Melius Péternek*: »Herbarium az fáknek füveknek nevekről, természetekről és hasznaikról. Magyar nyelvre és ez rendre hozta az Doctoroc könyveiből az Horh Melius Péter. Nyomtatott Colosvárat Heltari Gáspárn műhelybe 1558. esztendőben« cím alatt megjelenő könyve. Ezt nem orvosdoktor írta, hanem amint az előljáró beszédből látjuk, ahol el van mondva, hogy a füvek és fák nemcsak arra valók, hogy az emberek táplálják és gyönyörködtessék, hanem arra is »hogy ha betegségek történnek, orvossággal testeket gyógyítanak. Ezeket meggondolván eleitől fogva sok bölcs férfiak írtak mind az csillagoknak forgásának természetiről, mind az égi madarakéről és a földi oktalár állatokról, halaknak tulajdonságokról, köveknek fáknek és füvekerejéről. Ezen dologban törte fejét az midőnkbe az bölcs férfiú *Melius Péter döbrötzeni kereszttyén egyház pásztora, közönséges betegségekről való orvosságoknak öszveszedegetésében* és magyar nyelvre fordításában munkálkodott«.

Meliusnak *Herbariuma* valódi népszerű orvosmunka. Elején van a benne ismertetett füveknek magyar, latin és német névjegyzéke, majd a betegségeknek betűsoros mutatója, mindeniknél feltüntetve a lapszámok, melyeken orvosságaik feltalálhatók. Amint az

előszó is mondja, Melius a füvek és fák természetét és orvosi hasznát régi írókból szedegette össze, hogy a közönséges betegségek orvosságairól magyar nyelven tájékoztassa az embereket. A régi írókra a szerző gyakran hivatkozik: »De sabina, boldogasszony ága, jenenbaum. Belső hasznai: Senyvet, rothadt vért kiveszen a vizeleten, borban ha iszod. Az asszonyállat nehében az élő gyermeket megöli, a holtat kiűzi. Borban vízben ha iszod, sárgaságot gyógyít. *Galenus* mondja. — Cedrus fa szurokja rühes juhokat gyógyít. *Galenus* és *Dioskorides* mondják. — A balhafű magját (*Psyllium*) törd meg, áztasd rózsaczetben, amely olaj a rózsavizen felül lebeg, szedd le, ha a dagadt nyelvet a rózsavízzel mosod, meggyógyítja. Próbálnak mondják *Mesue*, *Lonicerus*. — A zsálya melegítő és egy kevésbé szárító, amint azt *Aëtius doctor* mondja«. — Hasonlóan hivatkozik *Matheolus*, *Avicenna*, *Serapion*, *Tragus*, *Plinius*-ra. De nem feltétlenül fogadja el ezen régi tekintélyeknek állításait, olykor kétségbe vonja helyességüket, majd ellent is mond nekik. Így: »A fejér chameleon, disznó tövis, az félre hajlott nagy szárú chameleon megöli a disznókat, ebeket, egereket. *Dioskorides* írja *ha hihető*, de nem a mi carduus kórónk az. — A balha fű, *conissa minor*, amely házban tartod, mérget űz, de nem oltalmaz menyütő kőtől, mint *Plinius mentirigál*«. — *Matheolus* fölött előnyt ad *Dioskorides*nek: »Jóllehet *Matheolus igen czaczog* az *Doctorok* ellen, mint egy valla, de *Dioskorides* is az egyik *Nigellán* az konkolt érti«.

Melius egyetemi tanulmányait Wittenbergben végezte. Az orvosok, amint láttuk, ezen korban philológiát és theológiát is rendesen tanultak; a theologusok viszont tanulták a medicát. Meliusnak könyve mutatja,

hogy ő foglalkozott az orvostannal. Wittenbergben a
 ő tanulósága idejében Peucer Gáspár és Andernach
 Winter a leghíresebb orvos tanárok. Az első határo-
 zott híve Paracelsusnak, a második hippokratikus, de
 Paracelsus egyszerű gyógyszereit elfogadta. Ezeknek
 hatása alatt keletkezhetett Meliusnak a régi orvosi író
 és Paracelsus tanainak sajátos vegyülete. Minde-
 növénynél legelőször megmondja annak természetét
 hogy *hidegítő* vagy *melegítő*, *nedvesítő* vagy *szárító* ha-
 tású-e? — Például: Körtvélyfa. »Az körtvélynek ter-
 mészeti az, hogy igen hidegítő, de félrészent szárító.
 A mely kedig igen meg ért és édes, nedves és mele-
 gítő valami kevéssé. — Mind a fái, és földi szeder
 (szeder, eper) nyers korában hidegítő, nedves; mikor
 megérik, kevés melegség vagyon benne. — Az fige fá
 levelei, vize succusa igen melegítő. Az fige gyümölcse
 is meleg, de fél reszent szárasztók. — Az noszpolya
 mint az Sorbum, Berkenye, hidegítő és szárasztó ter-
 mészetű. — A barackfa virága, levele bele melegítő
 és szárasztók, a barackja, gyümölcse pedig hidegítő
 és nedves. — A citrom héja igen szárasztó, melegítő
 a húsa hidegítő, ám a savanyú belső része hidegítő
 de a magva melegítő stb.

Minden növénynél felsorolja annak külső és belső
 hasznait, az az minő külső és belső betegségeknek gyó-
 gyítására jó. A gyógyításnál a Galenus féle »contra-
 ria contrariis« elv érvényesül. Például: A babér-laurus
 szárító hatású, azért olaja minden nyers nedvességet
 megemészt. — Mindenféle mák felette hidegítő termé-
 szetű, azért jó a »gyujtokány hideg (forró láz) ellen és a
 tüzes kelésekre. — Minden kökörcim melegítő és szá-
 rasztó; azért nyálat, taknyot tisztít, rothadt sebet, gan-
 grenát az az farkas sebet stb. megállat. — A lathyris

melegítő és igen szárasztó, azért a vízi kórságosoknak igen jó stb.

A »similia similibus« elvét látjuk megtestesítve abban, hogy például: Az eper mikor jól megéri, a hasat lágyítja, ha pedig nyersen *megszáritod*, meg keményíti és megállítja a hasat. — A cseresznye jó vért csinál, hasat tisztít, de a *száraz* cseresznye megállítja a hasat. — Vérhas ellen jó a gránát alma magja *aszalva*. A macska tövis a testre kötve kihúzza a töviseket. — Úti füvet ha hármát törsz meg gyökerében és meg főzöd borban, harmadnapos hideglelést gyógyít, ha négyet, negyednapost.

Előfordúlnak nála is rendkívüliségek, mint: Ha a mandulának levében a tüzes aczélt megoltod, a hasat megállítja. — Ha a galagonya vizébe mártott ruhát a tagra teszed, melyben tövis van, bizonyosan kivonssa. — Az aquilegia (keselyű fű) vízében melegített spongyia az asszony méhébe bocsátva megindítja a vérzést, még a holt gyermeket is kihozza. Ugyanilyen hatású a centaurea is. De Melius a balhiedelmek ellen is felemeli szavát. Például: »A babák azt hazudják, hogy a boszorkányokat, éjjeli retteget a balha fűvel (conisa minor) el űzhetik, de ez kész hazugság. Az Isten lelke az, aki az igaz hittel a sátánt, aféle retteget elűzi, mint írva vagyon Psalm. 91«. A tévhitnek természetes okát aztán abban adja, hogy »a conisa és a hypericum a sárt, melancholiát kitisztítja, mert a sár, a fekete epe, a hitvány fekete vér rettegteti, bánkodtatja az embert«. A catance, amatoria, szeretetre hajtó fűnél megjegyzi: »csak a büvös bajos babák vrasolnak vele. A házasokat akarják vele a tótok szerettetni: De Isten az a ki mieli, ez után az jó egyeség és adósság megfizetése és engedelem. Eph. 5., 6«. A *lidénczet*

így értelmezi: »A kin lidércz van, főzd meg a rutá magostul, a salátát magostul, és ad innia mindennap nem bántja a lidércz az az nem fut ki a mag a emberbül«.

Az egyes betegségek ellen ajánlott gyógyszerei igen egyszerűek. Így például: *Asszúkórság* (phtysis ellen: *Laurea bacca* magvának héját mézzel megtörve enni, vagy édes borral főzve hidegen inni. Ugyanez jó *asthma* ellen. — *Colica*: *Laurus* olajat és fűzfa levelet borban borssal főzve. — *Epésség*: Czitrom nád mézzel. *Gelyva*: Fügét foenum graecum magvával és árpaliszttal összekeverve rá tenni. — *Gyújtokván hideg* Vad mák víz. Mák olaj. — *Hasmenés*: Vad körte Száritott eper. Birsalma étel előtt stb. *Hashajtók*. Érett eper. Baraczk virág és baraczk enyv borban Birsalma étel után, sülvé. *Laurus* olaj. — *Hurut*: Füge borban főzve izsóppal. — *Hideglelés*: 8 óráig áztasd a rózsát jó vízben, ez után lassú szénnél forrald meg facsard ki, vess belé nádmézet vagy fehér mézet annyit hogy édes legyen, ezzel főzd össze és add a betegnek. — *Katzenjammer*: Birsalma lictarium igen jó »részezségből esett fő fájás ellen«.

Összetett gyógyszerei is igen távol állanak a Frankovith féle complicált szerektől. Ezek leginkább olajok, pilulák és syrupokból állanak és mindenik csak egy féle vagy rokon természetű betegségeknel alkalmazható. Mint a kor gyógyászatára és gyógyszereinek készítése módjára jellemzőt említek fel néhányat: *Agaricum*, fenyű fán termett fehér gomba. »Az paticulariások árulják, de a kik Craccoban járnak eleget hozhatnak. Végy agaricumot 2 drachmát, $\frac{1}{2}$ dr. gyömbért, azaz 3 pénz nyomónyit, colochintist, az az vad töknek a belső bélét $\frac{1}{2}$ dr. törd össze ezeket, vess azután

$\frac{1}{2}$ dr. mastixot, sáfrányt 2 pénz nyomónyt, e porokat csináld borral tésztává, ebből csinálj pilulákat egy borsó szemnyit. Végy egyszer 11-et, avagy 13-at hozzád. — Ez igen jó fuvalkodás ellen, lépnek, szűnek fájása ellen. Vízkórságot meggyógyít, hideglelést és hasban való férget ki űz, az agaricum maga is. (fol. 19) — *Chamelaea*, gyalog olajfa. »Ez fának porával így élj: Eczetben megáztasd a héját, az után száraszd meg, mosd 3-szor, gliceriával, nádmézzel ölgicz (elegyítsd), mézes vízben 3 pénz vagy 6 pénz nyomónyt igyál, meggyógyítja a vízkórságot. (f. 21.) *Hyosciamus*. A ki a belénd magvától megbolondúl, kecsketejet, mézes vizet, tökmagot vagy diót adj neki inni. Hyosciamus olajat úgy kell csinálni mint a mákból vagy dióból. Vagy: a belénd fűvét, magvát, levelét megfőzni faolajban, ezt kifacsarni és az úgy nyert lében még kétszer kell új fűvet főzni. Használ szem dagadás, nátha, dagadások, köszvény ellen melegen kenni (65.) *Erdei salátából syrupot*: Vedd succusát, az az törd meg levelét az erdei salátának, végy borragót az az ökörnyelvnek virágát, vedd a mellissát az az macska mézelkét, vedd az édes salátát, az eupatoriumot az az agrimoniát, az apró bojtorjánt, végy scariolat az az fodór kerti salátát, nap után járó fűvet az cicoriát, egyaránt főzd össze kútvizben, szűrd meg, vess sert, tiszta mézet bele egy fontot, endivia az az keserű salátának succusát is vedd közé ez sirupnak és italdnak. Minden gyuladás, hévség, májnak hévsége ellen, hideglelés ellen igen jó gyakorta azt inni. (75.) — *Calamintha montana*, hegyi menta, *syrup*: Házi és kerti menta 2—2 uncia, levesticom mag, daucus mag az az pimpinella, czába ire magot, cyprust 5—5 drachmát, a magvától megtisztított asszú szőlőt $\frac{1}{2}$ fontot, tiszta mézet 2 fontot, vizet amennyi elég, ezeket jól össze-

főzni és inni. Rasztot, nem emésztő hideg gyomrot turhát, hurutot gyógyít a vesékben, a kehes, enyves mellű igya (104).

Feltaláljuk továbbá a menta olaj (106), a nagyobb és a kisebb menta syrup (106), a syrupus de apithymo (119), a syrupus de apithymo (119), a majorana, ruta hypericum, mályva, szegfű, kapor stb. olajoknak; az izzóp, buglossum, absinthium stb. syrupoknak, a pilulae de fumo terrae stb. készítésének módját, mindenik mellett jelezve a betegségek, melyek ellen egyik-másik használ.

A közölt mutatványokból is látni, hogy Melius igen világos egyszerű előadásával a nagy közönség számára írt. Távoll áll kora orvosainak és különösen az orvoslást űző borbélyoknak nagy hangú nyegleségétől a tudományos és a nép jólétét szíven viselő papnak utasításai vannak ezen herbariumban letéve, hogy azon korban, mikor még az orvosoknak száma igen csekély a közönséges betegségekben mindenki megtalálhassa az alkalmas házi gyógyszert a nélkül, hogy varázsolók és kuruzsolókra kelljen magát bízni.

A XVI. századból igen érdekes német nyelvű háziorvosi tanácsadó az, mely jelenleg a *szepesszombati* r. k. plebánia tulajdonát képező kézirati könyvben van és 93 különféle betegség ellen tartalmaz utasítást. Ezen könyvnek első tulajdonosa Genersich Melchior volt, aki sajátkezűleg írta bele 1507—1523-ig terjedő életrajzát. A Genersich családnak birtokában volt 1659-ig, mikor Genersich Dávid azt Culmann Mihálynak adta, 1754-ben Buchholtz Györgynek, majd 1786-ban Genersich Keresztélynek tulajdonába került, aki rá írta: »redit ad justum heredem«. Az egész könyv a XVI. századból való kézirat, a Szepességre vonatkozó sok érdekes

feljegyzés közt van az említett orvosi rész. A könyvnek tulajdonosai mind előkelő állású polgárok voltak, ami igen a mellett szól, hogy a könyvben leírt gyógyszereknek gyakorlati fontossága volt, különben leírásukra nem fordítottak volna oly nagy gondot. A leíró eredeti forrását nem nevezi meg, csak egy párszor hivatkozik Plateariusra. A gyógyszereket az egyes betegségek szerint hozza elő. Egészen véve a Meliuséhoz hasonló egyszerűség jellemzi és az orvosszerekben is gyakran találkoznak, az alkalmazás módjában azonban többnyire eltérnek. Így: *Nehéz székelés ellen*: Friss vajjat egész sáfránnyal összekeverve kell a köldökre kötni. Meliusnál meg: A vad sáfrány ételben használva indítja meg a hasat. — *Fogfájás ellen*: Mastixot egy meszely veres borban főzni s a fogat avval öblíteni. Meliusnál a mastix terpentinnel az ingó fogat megerősíti. — *Emésztetlenség ellen*: Üröm víz. Meliusnál is. *A hideglelésnek* orvossága mindkettőnél az útifű, az *álmatlanságé* a saláta. *A torokfájásé* eperlevél főzet timsóval. Így több helyen megegyeznek a füvekre nézve csak az elkészítés módja más-más. A míg azonban Meliusnál az egy rák szemet kivéve, melyet hársfaszénnel es eczettel összetörve és keverve vérköpés ellen ajánl, egyéb állati részek nem szerepelnek; a szepes-szombati tanácsadó az asszonytejet, csigahéjat, tojást, nyúl és marha epét, vajjat, tyúk gyomrot, juh, kecske és ebganéjt és pedig nem csak kívül alkalmazásra, hanem bevenni is ajánlja. Így például: *Fülfájás ellen* végy asszonyi tejet olyan nőtől, akinek körülbelől két hetes gyermeke van, hauswurtzelt szépen megmosva törj porrá, tedd a tejbe és egy tiszta kendőn szorítsd át, ebből 3—4 cseppet bocsáss a fülbe. *Torokfájás ellen* ój prunellát, fehér ebganéjt és alaunt vízben felolvasztani és

a száját, torkot azzal mosni. *Vizeletet* visszatartani lehet a férfinál ha egy bak-, a nőnél ha egy nőstény kecskének húgyhólyagját megszáritva és összetörve vízben vagy borban inni adjuk a betegnek. *Gyomor katarthus* ellen egy tyúk gyomrának hártáját kiszáritva porrá törni és vízben meginni, — azonnal segít, kipróbált szer. (Hasonló ehhez Frankovithnak recipéje a vérhas ellen.) *Hideglelés* ellen tóból vett csigahéjat apróra törve borban bevenni. A porrá égetett csigahéjja jó a *fagyott* lábat behinteni. A sertés ganéj megmelegítve elállítja a vérzést. *Kézreszketés* ellen a saját vizeletében főzött sarkantyú virág főzetével mosás; — a bélpoklosság ellen a gyermek vizelettel felkevert kenőből készített kenőcs használ.

A sok ésszerű tanács mellett néhány ilyen különösség még megjárja ezen könyvben. Ugyanitten említem fel a szepesszombatihoz helyre és korra köze álló, a *felkai* ev. templom levéltárának tulajdonát képező »Historisches städtisches Protokoll vom Jahre 1679—1709« című kéziratot. Miért kapta a XVII. század elejéig visszamenő könyv ezen címet? — nem tudom. A sok mindenféle közt van benne egy orvos tanácsadó is, melynek írója több régibb és hozzá közelebb eső írot idéz. Az embert érhető bajok között 80 különböző ellen ajánl orvosságokat. A könyvben levő többféle kézirat mindenike igen gyakorlott íróra és így művelt tulajdonosokra vall, akik a többi között vallástani fejtegetéseket, hivatalos iratok formuláit, a szepesi szászok törvényeit és jogszabályait stb. írták bele, a mi erős bizonyíték, a mellett, hogy az orvosi tanácsadót gyakorlati alkalmazás céljából írta le egyikök. A forrásokúl használt írók idézése nagy olvasottságra, de egyúttal a mysticismus erős hatására vall.

A növényi gyógyszereket illetőleg ezen tanácsadó sokban egyezik az előbb ismertettekkel, például az *asthma* és *köhögés* ellen *serpentaria*-t (kígyófü, Naterwurtz) megtörve, tojással enni, vagy csalángyökeret jó ó borban főzve inni. Melius szerint a »*serpentaria* fejet tisztít, náthát ront, a csalángyökér mézes borban főzve fuladást gyógyít«. A *tüzes kelésekre* összetört, eczettel és aizoon-nal (fülfű, Hauswurtz) összekevert sóskát kell kötni. Melius szerint az aizoon »minden mérges tüzes fakadásokat megolt«. Az állati testrészek és hulladékok alkalmazására nézve sokban egyezik a szepes-szombatival. Mindkettőtől eltér abban, hogy a legtermészetellenesebb dolgokra akarja felhasználtatni a természeti tárgyakat.

Már a gyermek fogantatására és szülésének megkönnyítésére kezdi adni a gyakorlati tanácsokat. Ha egy nő teherbe akar jutni, egy hét éves gyermeknek fogát aranyba vagy ezüstbe foglalva viselje meztelen karján, legyen barátságos férjéhez és kivánsága bizonyosan teljesül.¹⁾ Vagy, ha a nő tisztulása után negyednapon egy fél font zsálya levelet egy kevés sóval megiszik s közvetlenül azután érintkezik férjével, bizonyosan teherbe esik.²⁾ Albertus Magnus nyomán meg azt ajánlja, hogy a ki leányt akar fogantatni, vegye egy nyúlnak méhét, ha fiút akar, akkor a nyúlnak heréjét, szárítsa meg, törje össze és borban adja be a nőnek és a tisztulás idején közösüljön vele. A fiúval viselő nőnek arcza az örömtől a szokottnál élénkebb színűvé lesz. A gyermek a méhben akkor kezd megmozdúlni, mikor a lélek bele száll a testbe, az életjel a fiúknál

¹⁾ Georgius Pictorius villiganus der Medicin után.

²⁾ Aëtius szerint.

a 40-ik, a leányoknál a 90-ik napon jelentkezik.¹⁾ Az első szülés előtt álló nőt, hogy könnyen szüljön, igen jó megkenni a *csillag tisztulásával*. Sokkal egyszerűbb a dolog, ha a nehezen szülő nő férjének ingét huzza fel, ez is megkönnyíti a szülést. A melyik gyermek lábbal előre jön a világra, a természettudósok állítása szerint egész életén át szerencsétlen lesz és semmi dolga nem sikerül. Hogy a gyermek, a mely rendellenesen jön szülésre, az anya testében megforduljon, — akár él az, akár már meghalt, — végy kellő időben levágott iramszarvas-patát, kösd azt a nőnek testére úgy, hogy lábainak hegye alája legyen fordítva, azután meleg borban adj neki bevenni egy jókora mogyoró nagyságú mumiát és imádkozzál istenhez a szerencsés hatásért. Ezen és ezekhez hasonló módokkal alaposan lehetett szabályozni a természet rendjét.

Az emberi test egyes részeinek gyógyítási célokra felhasználását látjuk ezekben: *székrekedés ellen*: Vedd elő egy holt embernek kar- vagy lábszár-csontját, tömd meg azt a betegnek ürülékével, azután jól zárd el viasszal, tedd a csontot forró vízbe és csodát fogsz látni; — amíg a csont a meleg vízben van, addig a betegnek rendes ürüléke lesz, ha kiveszed onnan a csontot, újra megreked a székelés. *Bűvölés ellen* kend be magadat vagy bármely tárgyat egy szűz leánynak ürülékével és semmiféle igézet vagy bűvölés nem fog rajtad vagy az illető tárgyon. *Félősség ellen* végy embervérből destillált vizet, azzal mosd meg arczodat és annyira megkeményedel hogy semmitől meg nem ijedsz. *Szamár köhögés ellen*: Vizelej forró hamuba s a nedves hamut egy kendőben akaszd a tűz fölé. Biz-

¹⁾ Levinus Lemnius „De occultis naturae miraculis“-a után. Megjelent Antwerpen 1559.

tosan használ. stb. Azt is könnyű megtudni, vajjon a beteg meggyógyúl-e vagy meghal, csak végy zöld árvasalánt, áztasd azt a betegnek vizeletébe, ha zölden marad a csalán, a beteg meggyógyúl, ha a csalán elhervad, a beteg meghal. Ha valaki az orvosságot bevenni nem akarja vagy nem tudja, az orvosságot keverd össze liszttel és add egy tyúknak megenni, ezt azután öld le, add a betegnek megenni és épen úgy hat, mintha az orvosságot vette volna be.

A babonákról és a gyógyszerekről szóló részekben még vissza térünk ezen orvosi tanácsadóra, melynek olvasásánál csak az vigasztalhat minket némileg, hogy, amint az idézetek mutatják, a benne foglalt sok képtelenség nem magyar találmány, hanem az orvostanban még általánosan uralkodott természetellenes felfogásnak kifejezése. Legvilágosabban igazolják ezt a leírónak következő szavai: »Egy jó barátom ajánlotta nekem az epilepsia ellen a következő orvosságot, melyet *egy híres németországi orvos* nagy sikerrel használt: négy fiatal fecskét meg kell sütni, összekeverni négy quintel hódzsírral és egy uncia erős eczettel, az egészet egy tiszta kendőn átnyomni s az úgy nyert levet azonnal a roham után beadni a betegnek«.

Az itt ismertetett orvosi tanácsadók, amint látjuk, legnagyobb részükben a régi írókon alapúlnak. Kevés ismeretes közölök, de igen valószínű, hogy ilyenek nagy számmal voltak. Hihetővé teszi ezt azon körülmény, hogy, amint látni fogjuk, főrangú nők is otthon készítenek házi orvosságokat a hozzájuk tartozók részére. Mutatják ezen tanácsadók, hogy az orvosi tudomány újabb vívmányai igen lassan terjednek, ami ezen századbeli sanyarú viszonyaink közt nem is csodálható.

A nyomdáknak legnagyobb kelendőségű termékei

a *kalendáriumok* és a *csiziók* ezen korban fontos orvosi könyvek. Elég egyet ismernünk, hogy mindeniknek tartalmát ismerjük. A legnevezetesebbek egyike a Regiomontanus (Königsbergi) Jánosé melynek magyar címe: »Cisio az az az astronomiai tudománynak rövid értelemmel való leírása. A tsillagoknak, planetáknak és égbéli jeleknek etc. külömb külömb természeteknek folyásáról, az embernek négy féle complexiójáról, természetiről és tulajdonságiról, mindenik holnapban mitsoda rendtartással élyen az ember, mind ételben és italban, mind az aluvásban, fürödésben, tisztulásban, és ér vágásban. Az híres neves Király Hegy János írásából magyar nyelvre fordíttatott és sok helyeken meg bővítettett«. ¹⁾ Sokat ígérő címének megfelel a tartalom.

Az első előljáró beszéd megmondja, hogy ezen könyvnek haszna abban van, hogy megjelentvén az embernek az ő gonosz természetét, azt megtudván, azt megjobbítani igyekezzék. A második előljáró beszéd szerint »Isten az erősségeknek közepére helyezettette a földet, úgy hogy a felső állatoknak, tudni illik a tsillagoknak, planetáknak és a több égbéli jeleknek az ő mozgása és forgása által *eredetje és influentiája légyen e földre*, és minden állat minden szempillantásban nyilván megérzi ő magában ezt az erőt és influentiát és részes is léssen benne«. Magyar nyelven is azért adták ki ezen könyvet, hogy az ember azt megért-hesse »és az égbéli jelekhez időkhöz, esztendőkhöz és napokhoz tudgya magát szabni«.

Az alapgondolat az, hogy az ember aminő planeta vagy égi jegy alatt születik, olyan testalkotású, vérmérsekletű stb. lesz. A planeták és az égi jegyek

¹⁾ Megjelent Kolozsvártt Heltai Gáspárnál 1580-ban. Majd Budán 1825- és 1855-ben.

külön külön önálló természettel bírnak, a mi befolyást gyakorol az uralkodásuk idejében született emberre. Mindenikök lefoglalta magának az emberi testnek egy vagy több részét, arra hatással bír és megharagszik, ha az illető testrészt az ő órájában orvosolják. Nehogy a beteg magára vonja a magas pátronus haragját ismernie kell a csillagok állását, hogy önmaga ne okozzon kárt magában. Mennyire kellett az égitesteket ismernie az orvosnak! —

A planéták közt első **Saturnus**. Természete hideg és száraz. A kedd éjnek és a szombat napnak planétája. Az emberben a *lépet* bírja, azért azt ne orvosold az ő órájában. Ekkor általában nem jó orvosoltatni, eret vágatni, köpölyöztetni, valakit meghajítani, meglőni. Aki Saturnus órájában megbetegszik, sok ideig fekszik, végre meg is hal, mondja Hippocrates. A mely gyermek Saturnus órájában születik, hideg, száraz természetű, melancholicus stb. lesz és hamar megbetegszik. 2. **Jupiter**, meleg és nedves. A csütörtöknek és a vasárnap éjnek planétája. Az emberben övé a *máj*. Az ő órájában született gyermek sangvinicus, bölcs, eszes ember lesz, de egészségét nem jó helyre költi. Órájában jó eret vágatni. 3. **Mars**, hev és száraz. Ideje a kedd és a pénteki éj. Az emberben ő is a *májra* tart igényt. Órájában »gonosz az orvoslás, érvágás, egybevaló társalgás. A gyermeket meleggé, cholericussá stb. teszi, aki ritkán lesz öreg emberré. 4. **Nap**, meleg, száraz. Övé a vasárnap és a szerdai éj. Az emberből övé a *gyomor*. Órájában, midőn a föld alatt jár, nem jó eret vágatni, orvosolni. Aki ekkor megbetegszik, azt erős hideg leli és nagy hévség veszi minden erejét. Az ő idejében született gyermek hev és cholericus, száraz természetű lesz, ha sebbe esik,

nehezen gyógyul. 4. **Venus**, hideg nedves. A pénteknek és a hétfői éjnek csillaga. Órájában nem jó fürödni, purgatióval élni, eret vágatni. Aki Venus órájában megbetegszik »nyilván asszonyember miatt vagyon«. A mely gyermek vagy leányzó Venus órájában születik magtalan és félő, hogy parázna lesz. Az emberben Venus a *vesét* bírja. 6. **Mercurius**, hideg, nedves. Övé a szerda és a szombati éj. Az emberből ő is a *vesét* választotta magának. Órájában jó orvossággal élni, nem jó fürödni, köpölyt venni, eret vágatni, házasodni. Az uralkodása idejében született gyermek száraz, mértékletes természetű lesz. 7. **Hold**, hideg, nedves. A hétfőnek és a csütörtöki éjnek planétája. Övé az emberből a *fej*. A mely gyermek az ő órájában születik, hideg, nedves természetű, phlegmaticus az az rossz nedvességgel, nyállal tele, ember korba ritkán jut. »A Hold többet cselekszik mi bennünk, hogysen a többi planéták, mert »a hold közelebb mi hozzánk a többi planétáknál és tulajdonsága is azt mutattya, mert rövid időben megjárja az égbéli 12 jeleket, a kikkől jót és gonoszt is vészen magára, kit azután mi reánk bocsátván, és mindenik jelnek jó avagy gonosz természete szerint cselekedik mi bennünk«.

A 12 égi jegy mindenike szintén lefoglalt az emberből egy-egy testrészt, melyre kiváló hatást gyakorolt. Ezek a planétáknál is nagyobb hatást gyakorolnak az emberre és a Holdnak utazásai közben ugyancsak volt mit összeszednie tőlük, hogy azokat az emberekre zúdíthassa. 1. A **Kos**, hév, száraz, tűztermészetű. Az emberből övé a *fej*. Mikor a hold a kosban van, nem jó főhöz szolgáló eret vágatni avagy orvosoltatni fejét mosatni, borotválkozni. Gonosz purgációt venni »ki veted, mint szintén a kos, hogy vissza rágja a fü-

vet, azon képpen minden féle vissza-rágó állatnak jegyében, úgymint Bikában és Bakban nem jó purgátziót venni. A Kosban jó eret vágatni, de nem főhöz szolgálót, jó sebet orvosolni. Amely férfi gyermek a Kos jegy alatt fogantatik vagy születik nyavalya következik reá némi nemű lator baromtól vagy csúszó mászó féregtől, mely nyavalyák két esztendeig tartanak rajta. 14 esztendős korában beteges lesz, melyből ha felkelt, 83 éves korában hal meg. A Kos jegy alatt született leány magas homlokú, nagy farú stb. lesz, 15, 20 és 45 éves korában beteges és 55 esztendős korában hal meg. —

2. A **Bika**, hideg, száraz, melancholicus. Az emberben a *nyakat* bírja. Mikor a hold a bikában van, nem jó az embernek a nyakát orvosolni vagy vassal érinteni, sem sebet gyógyítani, eret vágni, orvossággal élni. Jó a gyermeket a csecstől elválasztani. Amely férfi gyermek a bika jegyben fogantatik vagy születik, sok nyavalya következik »némely asszonyi állattól reá«. 29, 30 esztendős korában betegeskedik, 37 éves korában hal meg. A leány ifjúságában nyavalyát szenved testében, 5 esztendős korában beteges lesz, 5 vagy 19 esztendős korában hal meg. Gyermekai lesznek. (Ugyan kell sietnie a férjhez menetellel.) 3. A **Kettős**, meleg, nedves, sangvinicus. Az embernek *vállát, karját és kezét* bírja, azért, mikor a hold benne van, azokat nem jó orvosolni, sem eret vágni. A mely fiú ezen jegy alatt születik 1 éves korában beteges lesz, 28 és 38 esztendős korában házasodik meg, 3 felesége lesz, 40 éves korában meghal. A leány 3 éves korában lesz beteg, 12, 40 vagy 60 évet él. 4. A **Rák** hideg, nedves phlegmaticus. Az emberben övé a *mell, oldalborsták, tüdő, lép*. Jegyében »félrészent« jó eret vágatni, csak az illető testrészeket ne bántsák. Jó fürödni, lic-

tariumos purgációval élni. A fiú, ki ezen jegy alatt szombaton születik, 3 esztendő korában beteges lesz de az jóra fordul neki, 89 esztendő korában hal meg.

5. Az **Oroszlán**, hév és száraz, tűz természetű, cholericus. Övé a *szív, máj, oldal, hát*. Órájában veszedelmes eret vágatni. Amelyik fiú ezen jegy alatt vasárnapon születik, doctorrá lesz, tomporáján jobb felől vagy a szemén nyavalyája lesz. 20 vagy 90 éves korában hal meg. A leány 5, 10 vagy 26 éves korában beteges lesz és, „*ha annyit élhet*“, 72-ik esztendejében hal meg.

6. A **Szűz**, híg és száraz, melancholicus. Övé a nőnek (asszonyos embernek) *dereka, hasa és bele*. A Szűz jegye alatt szombaton született fiúra »valami betegségek esnek a hidegtúl és víztúl«. A leánynak egész teste nagy »dajka farú« lesz. 18, 17 és 48 esztendő korában beteges, 54 éves korában hal meg. — 7. A **Mérték** meleg, nedves, melancholicus. Övé a *köldök, has, ágyék*. Órájában jó orvosolni, sebet gyógyítani, eret vágni, fürödni, borotválkozni. Ha a fiú ezen jegy alatt vasárnapon születik, fogának, szájának, szemének valami nyavalyája történik, egyik füle is fáj, de mindebből kigyógyul és 88 esztendő korában hal meg. A leány 11, 36 vagy 45 esztendő korában beteges lesz, 90 esztendő koráig él. — 8. A **Scorpio**, hideg, nedves, víz természetű, phlegmaticus. Bírja a *vesét, hólyagot*. Órájában félrésztént jó eret vágatni, nem jó sebet gyógyítani. Az ezen jegy alatt szerdán született fiú gyakorta kornyadoz, de a nyavalyából hamar felgyógyul, 10, 36, 40 esztendő korában beteges, 57 éves korában hal meg. A leány 12, 26, 36 éves korában beteg, 52 éves koráig él. 9. A **Nyilas**, hév, száraz, tűz-természetű, cholericus. Övé a *far-csiga* és az *inak*. Órájában jó fürödni, sebet gyógyítani. Az alatta született fiú 8 vagy

30 éves korában lesz beteg, 70 éves korában hal meg. A leány 26, 36 éves korában beteges, 72 évig él. 10. A **Bak**, hideg, száraz, melancholicus. Övé a *lörd*. Jegye alatt nem jó eret vágatni, jó a gyermeket elválasztani. A jegye alatt született férfi 33 éves korában beteg lesz, 45 éves korában meg hal. A leánynak fejében lesz fájdalom, 23 vagy 33 éves korában beteges, 73 évet él. 11. A **Vizöntő**, meleg, nedves, sanguinicus. A *szár-csontokat* és a *lábikrát* foglalta le. Jegyében jó orvosolni, eret vágni, borotválkozni. Az ezen jegyben csütörtökön született fiú 70, a leány 50 évet él. 12. A **Halak**, hideg, nedves, víz-természetű, phlegmaticus. Övé a *láb*. Jegye alatt jó orvosságot, pilulákat venni, sebet gyógyítani, félrészént jó eret vágni, de a lábat ne bánts. Az ezen jegyben csütörtökön született fiú 22, 34 éves korában beteges, 50 éves korban hal meg. A leány 10, 22, 83 éves korban betegeskedik, 90 éves korában hal meg.

Ilyen alaposan ismerve az égi testeknek és jegyeknek az emberre gyakorolt hatását, igen könnyű volt orvosnak lenni. Nem kellett hozzá semmi egyéb, csak az, hogy minden szülésznő alaposan képzett astronomus lett legyen, aki csillagászati műszerekkel ellátva hirtelen ellesse a csillagoknak a szülés percében egymáshoz való állását, azt pontosan feljegyezze, felírva azt is, hogy a hétnek melyik napjára és melyik órára esett a gyermeknek világra jövele. Az erről kiállított hiteles bizonyítvánnyal és egy csízióval kezében mindenki biztos lehetett arról, hogy mikor betegszik meg, ha megbetegedett, kár is volt orvost hívatni, mert ügyis felgyógyul, ha még nincsen a csillagokban megírt, halált hozó esztendéjében. Az orvos, ismerve a születés idejét, hamar megállapíthatta a diagnosist és ha

jól tudta a csíziót és hirtelen felismerte a csillagoconstellatióját, teendőivel is hamar tisztában lehetett a meghatározott idő előtt úgy sem hal meg a patiens kár vele sokat vesződnie; ha meg ideje elérkezett, úgy is meg hal.

Hogy doktoraink komolyan vették az astrologiát látjuk Fabricius Pál kir. mathematicus és orvos doktornak Nádasdy Ferencz születése alkalmával készített jóslataiból. E szerint Nádasdy Ferencz 1555. október 6-án éjfél után 2 óra 30 perczkor született. A doktor előbb részletesen megállapítja a planetáknak egymáshoz és az egyes égi jegyekhez állását, azután Nádasdynak mindenek előtt hosszú életet jósol.¹⁾ Gyermekkorában négy éves koráig betegeskedni fog, de nagy baja nem lesz, hacsak isten máskép nem rendelkezik.²⁾ A doktor úr egész komolyan mondja, hogy az embernek vérmérséklete ugyan nagy részben örökölt, de a csillagok állásának nagy hatása van arra, a temperatura és a spiritus humorum egyenesen a csillagoktól függenek. Ezek szerint Nádasdy Ferencz hidegvérű, a melancholiára hajló lesz. A Hold, Jupiter és Venus erős sugarai közt hatalmasan állván, az újszülöttet nem fogják betegségek kínozni, de Saturnusnak ellenezett támadása fejfájásra, catarrhusra, köhögésre, haszikarásra (tormina), csúzra, púposságra és szemfájásra mutat. Marsnak állása azzal fenyegeti, hogy fején vagy arczán sebet fog kapni, attól is tarthat, hogy a lóról vagy valami magasabb helyről le fog esni. Különösen Saturnus igyekszik az újszülött gyermekkorá-

¹⁾ Meghalt 1603-ban 48-ik évében.

²⁾ 1556. okt. 5-én és 1557 márcziusban csakugyan betegeskedett. Első ízben nem tudták himlője lesz-e vagy „oltvar“, a másik alkalommal a doktor volt mellette, de „semmivel nem bánt vele“ l. Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest 1822. 97, 98.

ak ártani; minthogy azonban Saturnus száraz és száraz elben is áll, remélni lehet, hogy a gyermek azon bajokat elkerüli. Az észbeli tehetség leginkább Marstól függ, a horoscopban pedig Mars és a Hold jó sugáral vannak összekötve, a gyermeknek testi és lelki tulajdonságai szépen össze fognak hangzani. Minthogy Mars épen a Mérleg jegyben van, a gyermek tanulmány, jó ítélő és szétválasztó tehetségű, ékesszóló lesz, iváló hajlammal fog bírni a philosophia minden ágához, kivált a physica, geometria, arithmetica és astro-miához. Minthogy az előbbiekkal Venus is össze van kötve, a gyermek igen fog szeretni tanulni, ékesszóló, költő és zenész lesz. Mars Venushoz állván, a gyermek gyors, készséges, bátor, harcias és a hadi dolgokra kiváló képességű lesz.¹⁾ Továbbá jósolja, hogy aragos, bosszúvágyó, buja lesz, aki vágyainak kielégítésére mindent felhasznál. Több ízben köt házasságot,²⁾ és több gyermeke lesz, legtöbbször leányok.³⁾ A doktornak, a nagy uraknál ezen időben általános szokásban volt, jóslását meghallgatták, de Tamás náornak családjában azt komolyan nem igen vehették; mert a terjedelmesen ismert családi levelezésekben, ohá a Ferkó elég gyakran betegeskedett, nyoma sincs annak, hogy gyógyítását a csillagok állásától tették volna függővé.

Az astrologiának az orvosi tudományban buzgó

1) Ezekből jó sok bevált, kivált a hadi vitézségből, de talán egy kis sz jut a csillagokon kívül az apa és anya gondos nevelésének, kik a kis erkőt — amint leveleikben nevezik — már négy éves korában a tanulásra, és pedig az olvasás és írásra fogták és tanítói, nevelői iránt a legnagyobb szívetre szoktatták. A hadi vitézséget egy kicsit talán fejlesztette a kor is, melyben a nádor fiának, a híres fekete bégnek bizony elég ügyes bajos elinzní valója akadt a törökkel.

2) Csak egyszer nősiit.

3) Ez igaz lett. Volt egy fia és három leánya.

híveivel még a következő századokban is találkozunk elleneseit nálunk az egy Manardot kivéve, nem ismerem. Manardo már 1500-ban élesen nyilatkozott az orvosi tudományban az astrologia ellen, tagadva, hogy a csillagok hatást gyakorolnának a betegségekre. Könyve mondja, hogy »ha valakinek a holdtöltekor végze-
 érvágás miatt baja támadt, ott az ok a tapasztalatlanság, a mester ügyetlensége, az eszköznek alkalmatlansága volna vagy a véletlen lehetett. A halálnak érvágás-
 következtében beállítását a hold állásának csak az tud el-
 lajdoníthatja, aki csak saját visióit követi. Felhozza az orvostanban egykori mesterét Benciust, szerinte korában az orvostannak fejedelmét,¹⁾ aki soha sehol sem nézte az égi testeknek állását, hanem, ha annak szükségét látta, a holdnak bármely állásában elrendelte az érvágást. Így történt, hogy egyszer Bolognába egy híres beteghez meghívatva, az ugyanott jelen levő híres astrologus, Hyeronimus Manfredus ellenére elrendelte az érvágást és tisztító szereket adott a betegnek, ahogyan az astrologus minden fenyegetődzése daczára meggyógyult. Ha az orvos itt inkább hisz Ptolomeusnak, mint Hippocratesnek, aki a gyógyszert a szükség idejében rendelni alkalmazni; a beteg előbb hal meg, mint az égi testeknek állása megváltoznék. Kifejti, mennyire félreértik némelyek Hippocratest, aki, ahol irataiban a légről van szó, mindig a légkört és annak befolyását érti.²⁾

A felvilágosult orvos szavainak kevés hatásuk volt az elterjedt csíziók, kalendariumok és sorsvető könyvek mellett, melyek már a XVI. században jelentékeny számmal voltak elterjedve magyar nyelven s melyek

¹⁾ Bencius 1431--47-ig Ferrarában tanár. Haeser. I. 751.

²⁾ Medicinales epist. 17—30.

a biblia mellet csaknem kizárólagos olvasmányát képezték a műveltebb köröknek.¹⁾

A kalendariumi egészségi szabályokból álljon itt egy mutatvány:

1. Januarius:

Ez hóban a húst füstben aszaltatom,
Jól eszem s iszom, s vígan lakom,
Semmi véretem most nem botsátom,
Mert nem egészséges bizonynal tudom.

2. Februarius:

Hidegleléstől nagyon félek mostan,
Fa vágás, ganéj hordás eszemben vagyok
Egy jó bő ködment magamnak szerzek,
Vért eresztek, hidegtől magamat őrzöm.

3. Martius:

Én szőlőt metszek, gyümölts fát tisztítok,
Földet az ekével igen forgatok;
Ez hóban semmi vért nem botsátok,
Gőz fürdő igen használ tudom.

4. Aprilis:

Egy Dió alatt én elnyugszom,
Ebéd után edgyet jól aluszom,
A' mediánt mostan én vágatom,
Egészségemre vagyok nagy gondom.

5. Május:

Most vígan a zöld fűben járkálok,
A híves erdőkben vadászok,
Fürdök és májnak vért eresztek,
Meleg ruhakat én reám veszek.

¹⁾ Ezekről l. Jakab Elek: A kalendariumokról történelmi és politikai tekintetben. Akad. értek. a tört. tud. köréből. IX. 4. És Majláth B. A sorsjelző könyvekről. Magyar könyvszemle XII. évf. I. füz. Orvostörténeti szem. pontból kiválóan érdekes dr. Leszner Rezsőnek „Csillagjóslás és az egészség” című cikke, l. Természettud. közlöny 1881. XIII. köt. 165.

6. Junius:

No most földi vetésemet aratom,
Kiket ősszel és Tavasszal vetettem,
Salátát etzettel jó most megennem,
De igen gonosz sokat alunnom.

7. Julius:

Most aratok és szénámat takargatom,
A mi nedves benne fel fordítatom,
Im a Caniculák reánk igen erőlködnek,
Magamra azért jobb gondot viselleyek.

8. Augustus:

Most szűrök és a szép gerezdet nyomom,
És a sajtóval mindgyárt ki sajtolom,
Vajat iszom, (így!) és savanyó étket eszem,
Még sok esztendőt élek, ha akarja Isten.

9. September:

Gerezdekkal meg rakom a désákat,
Ezentúl jó kedvvel iszom a tsipős mustot,
Főt disznó húsban jó ízűt ehetem,
Az nyomatlan szőlőt is nem kéméllem.

10. October:

Örömmel szántom a földet és bé-vetem,
Esztendőre hogy bő búzám légyen,
Ez hó ismét előhossa az hideget,
Azért szobámnak fűteni fát készítek.

11. November:

Kövér ludakat jó pénzért most eladok,
Vágom a fát, majdan tűzhöz futok,
Förödök: de Aszszonyommal nem hálok,
Tisztulok mert jó, és eret vágatok.

12. Deczember:

Ez Hóban jól lakom azt végeztem,
És kövér Disznót is kell veretnem,
A mellett testemet is tartom melegen,
Hiszem, hogy tisztességgel meg-vénhedem.¹⁾

¹⁾ Regiomontanus csiziójának kalendariumi részéből.

Jelentékeny egészségügyi szerepet játszik még ezen korban a *chyromantia*, a tenyér vonalaiból vont jóslatok, amely tan ékesen illusztrálva feltalálható a csíziókban.

Az orvostanra vonatkozólag nálunk megjelent könyveket az eddigiek után három csoportra oszthatjuk. 1. A kornak tudományos színvonalán álló, rendszeren latin nyelvű szakmunkákra. 2. A magyar nyelven írott, az orvos tudomány újabb vívmányait még fel nem használó, hanem leginkább az ókori írók állításait összegyűjtő, vagy a nyers empirismust képviselő orvosi tanácsadókra. 3. A nagy tömegek műveletlenségére és babonás hiszékenységére számító, nagy elterjedtségnek örvendett csíziók, kalendariumok és sorsvető könyvekre.

Az ezen két utolsó csoportba tartozó könyvek annál nagyobb hatást gyakoroltak, minél kisebb volt a képzett orvosoknak száma. Az orvosokban pedig az egész XVI. századon át igen érezhető volt a hiány.

Királyaink és az erdélyi fejedelmek állandóan elvannak látva orvosokkal. A század elején I. Ulászló udvarában találtuk Manardot, Melchior Miklóst, II. Lajosnál Wirth Györgyöt és Mota Jakabot. Zápolya János udvari orvosai közül ismerjük Pannonius Mihályt, Adrianus dobokai főesperest, Izabella királyné környezetében a legyel Struthius Józsefet és Tectander Józsefet. I. Ferdinandnak magyar orvosairól többször van szó. Frangepán Ferencz kalocsai érsek 1543-iki végrendeletében Péter mester, királyi orvosnak egy ezüstserleget hagyományozott, Perényi János mester, királyi orvosnak megrendes díját rendeli kiadni. Veráncz Mihály fivéréhez Antalhoz 1558. apt. 17-én írt levelében említi, hogy fivérük János mellett két királyi orvos,

Gyula és István nevűek voltak. Zsámboky Jánost I. Ferdinand, mit udvari orvosát, már 1556-ban »aulae familiaris«-áva nevezte ki. Zsámboky azután Miksa és Rudolf királyokat is szolgálta mint udvari orvos. Rudolf király udvari orvosául láttuk alkalmazva Jeszenszky Jánost is.

Az erdélyi fejedelmek udvarában: Zápolya János Zsigmondnál Blandrata György és az ő pártfogása alatt Stancarus és Squarcialupus; Báthori Istvánnál Hunyady Ferencz, Bucella Miklós, kik azután Báthori Zsigmond mellett is megmaradtak, ugyanakkor időzött ott Joannes Pedemontanus; Békés Gáspár, majd Báthori Zsigmond mellett van Gyulai Pál.

A főurak is tartanak udvari orvosokat, rendszeren általok iskolázottakat. Ilyenekül láttuk Perényi Gábor udvarában Balsaráti Vitus Jánost, Békés Gáspárnál Gyulait. De a főurak udvarához már nem jutott mindig állandó orvos. Igen érdekesen világítják meg egy főúri háznak erre vonatkozó helyzetét Nádasdy Tamás nádornak családi levelei. A nádor 1554. november 29-én Bécsből írja beteges nejének: »ha az doktor ott nem volna«, hát küldene. 1557. júni 14-én írja nejének, hogy a beteg, »asszonyomhoz« (Majláthnéhoz) ha akarja oda küldi Pozsonyból Gáspár doktort. Nádasdyné 1542-ben írja férjének, hogy egyik leányának lábain »kelevények« támadtak, de a doktor biztatja. 1556. okt. 5-én ugyanő írja férjének, hogy a Ferkó bajára ki azt mondja, hogy himlő, ki azt hogy »oltvar«, mig fel nem ismeri, úgy tesz vele mintha himlőben volna stb. Ekkor tehát nem volt kéznél az orvos. 1557. márcziusban a Ferkó megint beteg volt és »a doktor volt egynéhányszor nála, de semmivel nem bánt vele«. 1559. június 6-án írja a nádor nejének, kinek szeme fájt, hogy már írt

Gáspár doktornak Pozsonyba, menjen azonnal nejéhez, reméli, hogy a doktor már ott van. Figyelmezteti nejét, kérje meg a doktort az ő szavával, hogy úgy ne tegyen a szemével mint a Beycsiével.¹⁾ Ha már a nádornak felesége is — amint látni fogjuk — maga kénytelen családjának tagjait gyógyítani, sőt férje részére is orvosságokat főzni, mennyivel inkább kellett másoknak nélkülözniök az orvosokat. — Révay Borbála 1596. aug. 6-ikán írja Révay Ferencznek, hogy férje »igen alig vagyon az gonosz hideglelés miatt« s őt is »ellelte«, nincs más mód mint Sziléziába menni, mert a doktor kire magokat az előtt is bízták, ott közelebb van Oporvában.²⁾

A városok rendszeren azon feltétel mellett adtak ösztöndíjakat a külföldi egyetemekre menő ifiaknak, hogy azok tanulmányaik bevégezése után első sorban városukat tartoznak szolgálni. Legtöbbnyire ezen úton jutottak képzett orvosokhoz, noha még így sem rendelkezhetek mindig olyanokkal. Városi orvosokúl ismerjük a XVI. században: Brassóban: Kertzi Pált, akit Bongarsius nagy tudományú emberként dicsér, (1585 körül); a város számadási könyvei említik 1521-ben János physicust; 1534—37-ben Pált — ez azonos lehet Kyrrel —; 1533-ban Jacobus Flandrensis physicust. Itt eléggé folytonos az orvosok sora. Eperjesen: Simonides Simont és a század végén Piperell Ezekhielt. Kassán: Stein Kristófot és Joachimus Rheticus matematikust, mint városi orvost. Lőcsén: 1535-ben Lőcse városa felszólította a szepesi káptalant és a 24 város plébánosainak testületét, hogy együtt fogadják föl or-

¹⁾ Nádasdy csal. levelezései. 11, 16, 13. stb.

²⁾ Dcák Farkas: Magyar hölgyek levelei. 89. Ezen levélgyűjtemény több helyen említi az egyes úri családok tagjait gyógyító doktorokat, de a hiányokat is élesen feltünteti.

vosnak Laurentius medicus, aki akkor egyedüli orvos volt Szepesvármegyében. Jellemzők Sophus Frigyes gyógyszerésznek 1563. ápr. 25-én Lőcse hatóságához intézett eme szavai: »Csaknem mindnyájan tudjuk, hogy manapság Magyarországon alig lehet Galenus szerinti tudós, igazi és ésszerű orvost találni, inkább impostorok, hajnyírók, kuruzsolók és varázsolók szereznek előcsőséget igazi orvosok színe alatt s nemcsak mindegyik tudományos alap nélkül űznek törvénytelen orvosi gyakorlatot, hanem mérges gyógyszerekkel sokaknak ártanak s mint a tapasztalás mutatja, sokakat megölnél. Woith Illés gyógyszerész 1588-ban a hatósághoz írt levelében azon panaszkodik, hogy üzlete igen rossz megy, mert a városban nincsen orvos.¹⁾ 1598-ban, úgy látszik, volt Lőcsén orvos, mert Révay Ferencz írta segornőjének Forgách Máriának, hogy őt »ott Lőcsén megégették, jobb kiváltképen, ha valami orvossággal él.²⁾ Nagy-Szebenben 1520-tól kísérhető a városi orvosok nyoma. Nagy-Szombatban már a XV. században említettünk orvost. Hogy a város rendszeren szokott volt orvost tartani látjuk abból, hogy 1577-ben, mikor Niphus Frigyes városi orvos a pestistől való félelmében Magyarországból megszökött, a város keresett orvost. Forgách Imre ajánlotta Dudics András oppelni orvost, kinek Mercurialis Jeromostól, Olaszország kiváló orvosától kitűnő bizonyítványai vannak, s tótul is jól tud, feltételei igen szerények. 1578 junius 5-én Forgách újra ajánlotta Dudicsot, inti a várost, hogy Purkircher és Nicasius híres pozsonyi orvosok meghaltak és a pestis pusztít. A város azonban ekkor se igen hajthatott az ajánlatra; mert 1578 jul. 15-én

¹⁾ Városi levéltár.

²⁾ Magyar hölgyek lev. 111

Sporichius János, kit Zsámboky consiliarius pártfogolt, Olmüczből írt a városnak, hogy ha előnyösek a feltételek, elfogadja azokat s azonnal indul. Úgy látszik ez se jött el, mert 1579-ben Bánffy Lászlónét Beczkó várában Tamás városi sebész gyógyította meg.¹⁾ Pozsonyban: Ellebodinus Nicasius flandriai szárinazású orvos pozsonyi kanonokká lett; Pfeutzer Benignus Sándor 1539—1541 körül; Sericauda — Seidenschweif — meghalt 1556-ban; és a Nádasdy Tamás nádor által 1557—1559-ben többször emlegetett Gáspár doktor ismeretesek. Selmeczbányán: A hatóság 1563-ban Dauchbergk János dánországi szemorvosnak bizonyítványt ad arról, hogy egy asszonymnak, ki 5 éven át vak volt, visszaadta szeme világát és egy nyomoréknak született 5 éves gyermeket teljesen kigyógyított. 1565-ben Curtius Kristóf doktort 100 frt fizetéssel fogadta fel a város orvosnak. 1557-ben a város orvosa Heysern Bertalan — ez azonos lehet a Weszprémi által Chryseus Bertalan néven 1582 körül említett paporvossal²⁾ el akarta hagyni Selmeczbányát; mert heti 4 frt fizetéssel, szabad sörrel és mint a protocollum mondja — meglehetősen sok sóval nem éri be. A tanács 25 frt ajándékkal akarta kibékíteni s ha *szép* fizetése mellett ezzel sem érné be, más orvost keressen a város. Az orvos úr, úgy látszik, megelégedett s 1580-ban házat véve, megszerezte a polgárjogot. Sopronban az ismertetett Frankovith Gergely működött számos éven át.

Közel 100-ra megy azon orvosok száma, kiket a XVI. századból név szerint ismerek. Kétségkívül számosznak nevét már egyáltalában nem találhatjuk fel,

¹⁾ Történelmi tár 1880. 605—607.

²⁾ Succ. med. biogr. IV.

számosan lehetnek, kiknek nevét további kutatások után még megtudhatjuk; de hazánk területéhez viszonyítva, mindenesetre csekély lehetett nálunk az orvosoknak száma a XVI. században. Látjuk ezt a fentebb felhozottakból is, mikor például Laurentius mester volt a Szepességen az egyedüli orvos; Frankovith önmagáról írja, hogy »egy néhány helyen és városban és körülfekvő tartományban« szolgált tudományával. Ezt egészen szószerinti értelemben vehetjük, látva, hogy még a következő században is egész vármegyék vannak képzett orvos nélkül. Ezen nagy hiánynak okát először is abban kereshetjük, hogy a tudományos élet csak a XV. század végén kezd nagyobb lendületet nyerni, amit azonban fejlődésében akadályoz a mohácsi vész és az erre következett háborús világ. Másrészt abban találhatjuk az okot, hogy 1541-től kezdve mindig több és több tért hódít a töröknek uralma. Hazánknak ezen általa lefoglalt több mint egy harmadrésze a magyar közművelődés történetének hosszú időre üresen maradó lapját képezi, melyre legfőlebb a pusztulás óriási képét festhetnők.

A képzett orvosoknak gyér volta igen magasra becsültté tette az állást. Csak a fentebb felhozott életrajzi adatokra utalok, hogy lássuk, mennyi tekintélyt és befolyást nyertek a királyok és fejedelmek orvosai, minő súlylyal bírt szavuk a vallásos vitákban sőt az országos ügyekben is. Csak utalok Blandratára, Gyulaira, Hunyadira, Jeszenszkyre, Zsámbokira. Városaink polgárai minden életviszonyaikat szabályozó rangosztályokba voltak sorozva. Nagy-Szebenben a XVI. században 9 osztály volt. Az elsőbe tartoztak a provincia főtisztviselői, a kormánytanácsosok és a proconsulok; a másodikba: a szolgabírák, senatorok és a

főjegyző; a harmadikba a papok, a *városi orvos*, aljegyző, a nemes emberek és a patriciusok. Lőcsén és Besztercebányán — ahol csak 3—3 osztály volt — az orvosok az első osztályba tartoztak. Bécsnek 1552-iki rendőri szabályzata külön kiemelve mondja, hogy a doktorok és nejeik ruházatot ékszereket, arany lánczokat, gyűrűket és másokat állásuk és szabadalmaikhoz mértén viseljenek. Aki ismeri a régi városi életet, ebből csak arra következtethet, hogy az orvosok Bécsben is előkelő rangban voltak, csak ilyeneknek lévén megengedve az arany ékszerek viselése. De meg azt is látjuk, hogy a doktorok feleségeinek bőven telt a fényűzésre.¹⁾

Az orvosok *fizetésére* nézve kevés adatunk van, hanem az is elég lesz annak igazolására, hogy »dat Galenus opes«. Brassó város 1523-ban tiszti orvosának évenként 40 frtot fizetett és lakást adott. Mikor 1535-ben nem állott rendelkezésére szabad lakás, az orvosnak lakásáért a város fizetett évi 8 frt bért. 1533-ban a városi orvos *salariuma* 70 frt. 1538-ban 80 frt évenként. Ehez járult azután a magán gyakorlat után bejövő honorarium, a mi, tekintve azt, hogy egyszerre egynél több orvos ritkán volt egy városban; nem lehetett csekély. Brassó orvosai nem ritkán jutottak külön honorariumokhoz. Pál doktor 1534-ben a Székelyföldre, 1535-ben a király megbízásából Radul vajdához ment, az ott megbetegedett Tomori Zsigmondhoz, 1536-ban néhány bojárnak gyógyítása végett Havasalföldre, 1537-ben a vajdához Moldvába ment és utazásának költségeit mindig a város fizette, a honorariumot a doktor vette fel.²⁾

¹⁾ Linzbauer Cod. san. med. I. 165.

²⁾ Brassó számadásai.

Lőcse városa 1535-ben felszólította a szepesi káptalant és a 24 város plébánosainak testvérületét, hogy együtt fogadják fel orvosul Laurentius medicust. A szepesi prépost megajánlott évenként 12 forintot, a káptalan ugyanannyit, a 24 plébános együtt 10 forintot. Ha Lőcse, Késmárk és a többi városok együttevő kiegészítették ezt 100—120 frtra, csinos összeg lett belőle. Selmeczbánya 1565-ben Curtius Kristófot év 100 frttal fogadta fel városi orvosnak, 1577-ben Heysern Bertalannak volt hetenkint 4 frtja, azon felül szabad söre és sója s a tanács pótlékul még 25 frt ajándékot szavazott meg neki. Ez évi 231 frt készpénz, amire a város az mondta, hogy *szép fizetés* s ha ezzel sem érné be, más orvost keres. A doktor úrnak látta megelégedni, 1580-ban házat vett és megszerezte a polgárjogot.²⁾ Báthori István lengyel király unokaöccse Boldizsár orvosának Squarcialupusnak év 400 frt fizetését 100 frttal megjavította.³⁾ I. Ferdinánd király udvari orvosai havonként 60—73 frtot kaptak ami egy évre 720—876 frtot tett ki.⁴⁾

Ezen fizetések értékének megbecsülésénél tekintetbe kell vennünk a pénznek azon korbeli vásárlási képességét. A mohácsi vész idején egy magyar forintban valami *tizenötször*, 1530 után *tizenkétszer*, 1550 után *tízszor* oly nagy vásárlási képesség rejlett, mint egy mai osztrák forintban, az az egy akkori magyar forint meg felelt 1522—1530 közt 15 mai forintnak, 1530—1546 közt 12-nek, 1546—1600 közt 10-nek.⁵⁾ E szerint a brassói városi orvosnak készfizetése felért

1) Weszprémi I. 174.

2) Városi levéltár.

3) Történelmi tár 1881. III. 489.

4) Archiv für Kunde oest. Gesch. Quellen 1859. XXII. B. 226.

5) Acsády J. Közgazdasági állapotaink a XVI—XVII. században. 42

nai 600, 840, 960 frttal; Laurentius doktoré 1200—440-el, Squarcialupusé 4000—5000-el, Ferdinand király orvosaié meg 10000—12000 mai forinttal. Ha hez hozzá vesszük a külön díjazásokat és a fejedelmi orvosoknál a donatiokat, minőket kaptak Blandrata, Gyulai, Hunyadi az erdélyi fejedelmektől, oly állapotokat látunk, melyekkel mai orvosaink is meg lehetének elégedve. A honorariumra nézve intézkedik

Ferdinándnak 1552-ben kiadott rendőri szabályzata, mely szerint az orvosnak a jobb módú emberek egy látogatásáért tartoznak fizetni 20 krajczárt, a szegényebbek és a szolgák 10-et. A teljesen vagyontalant ingyen tartoznak meglátogatni. Ha az orvos a városból ki megyen, a fuvaron és ellátáson kívül kap nérföldenkint 20 krajczárt, ha látogatása egész napot vesz igénybe 1 rajnai forint (60 kr.) jár érte. Többet mindenki tetszése szerint adhat az orvosnak.¹⁾ Ha naponként átlagosan 6—10 látogatást 15 krajczárjával számítunk, egy év alatt szerezhették 328—547 frtot, mai értékünk szerint körülbelül 3280—5470 frtot. Ami Bécsre nézve állott, többé kevésbbé alkalmazhatjuk hazai viszonyainkra is. Hogy az orvosok meggazdagodhattak, láttuk nagyban Zsámbokinál, kinek könyvei egy részéért és egy régi szobraért Rudolf király 500 (= 45.000) forintot fizettetett; kicsinyben a selmeczbányai doktornál, a ki heti 4 frt fizetés mellett lett háziúrrá.

Az orvosi gyakorlatot szabályozó hazai törvényt egy rendeletet nem ismervén, viszonyainkat ezen tekintetben csak a külföldiek után ítélni meg. Legőzelebb áll e tekintetben hozzánk Bécs, mely a XVI. század közepén már politikai és társadalmi életünkre

¹⁾ Linzbauer Cod. I. 165.

nagy befolyást gyakorolt. A bécsi orvosi fakulta 1576-ban panasszal fordult Miksa császárhoz, hogy a ellenőrzés nélkül működő tudatlan orvosok sok kárt tesznek az emberi életben. A császár erre megparancsolta, hogy: 1. Bécsben orvosi gyakorlatot csak a űzhet, aki valamely főiskolán doktorrá lett. 2. Az idgen egyetemen nyert diploma nem elég, Bécsben disputatiot kell tartani. 3. Ismétlésre csak azt bocsát a collegium, a kit akar. A kiállott disputa után a doktor minden tanárnak és a pedellusoknak ad 1—1 forintot es egy tisztességes ebédet.¹⁾ Nálunk orvosi egyetem nem lévén, hasonló követelményeket sem lehet felállítani. Az orvosok névszerinti ismertetésénél láttuk hogy külföldi egyetemeken sokan megszerezték a doktori diplomát. Az orvosi gyakorlatot azonban ehez lehetőleg csak egyes nagyobb városok vagy úri családok kötötték. Frankovith Gergely ismertetett »vetekődéseiben«-ben maga bevallja, hogy ő *nem deákos* ember, ambeismerése annak, hogy nem főiskolán tanult diplomát orvos, mégis Sopron városában és széles környékén űzött orvosi gyakorlatot. Forgách Imre 1577 november 30-án a Nagyszombatba városi orvosul ajánlott Dudics András oppelni orvosról írja, hogy ennek Mercurialis Jeromostól, Olaszország legkitűnőbb orvosától kitűnő bizonyítványai vannak. Itt sincsen szó rendes diplomáról, de legalább a bizonyítványra súly van helyezve. Ha tekintetbe vesszük a már ismertetett orvos-hiányt, nem is csodálhatjuk, ha rendes diploma nélkül olyanok űznek gyakorlatot, a kik legalább annyit, amennyit mégis tanultak főiskolákon vagy egyes orvosoktól. Ezek még a jobb fajta orvosokhoz tartoztak, vagy talán helyesebben mondva a legértelmesebb kurúzsolók voltak.

¹⁾ U. ott. 204.

Mielőtt a kuruzsolásra áttérnénk még néhány szót az orvosok esküjéről. A középkori egyetemek legnagyobb része pápai engedélylyel keletkezett, a királyok által önállóan alapítottak is természetesen katolikus jelleggel bírtak, így azokra a pápai szék nagy befolyást gyakorolt. III. Incze pápa (1160—1216) megparancsolta az orvosoknak, hogy beteghez hivatva, azt mindenekelőtt lelke üdvösségére figyelmeztetve szólítsák fel arra, hogy gyóntató atyát hívasson. A melyik beteg ezt nem teszi meg, ahhoz három napnál tovább ne irjanak. XIII. Gergely pápa (1572—1585) az összes ath. főpapoknak meghagyta; hassanak oda, hogy a gyónásra figyelmeztetést az orvosi fakultások az eskübe tegyék be s az így letett esküt iktassák a diplomába. Aki ilyen értelmű esküt nem tesz, annak ne engedjék meg a gyakorlat, a régibb orvosokat minden módon kényszerítsék az említett irányú esküre.¹⁾ Náunk ezen pápai rendeletnek kevés hatása lehetett; mert az általunk ismert orvosok legnagyobb része protestáns volt, protestáns egyetemeken szerezte meg diplomáját és ebbe bizonyosan nem vették be a gyógyítást. A katolikus egyetemeken kiállított diplomában nem lehetett az, de erről biztos tudomásom nincsen. A pap-orvosok kétségkívül engedelmeskedtek a pápai rendeletnek.

A pápák — III. Incze, IV. Pál, V. Pius, majd XIII. Gergely — meg-megújították azon rendeletet, hogy keresztényhez *zsidó orvost* hívni nem szabad, de ennek sem lehetett semmi gyakorlati hatása, amit a század elején már említett *Zachariás*nak adott kedvezményből látunk, a kit a királyhoz is meghívtak.

Kuruzsolás alatt rendszeren a gyógyításnak azon

¹⁾ Linzbauer I. 269.

nemét értjük, melyet a gyógyászat alapos tanulmányzása nélkül az orvosi gyakorlatra törvényesen nem jogosított egyének űznek. Gyógyító módjuk lehet természetes vagy természetellenes, lehet üdvös vagy ártalmas, úgy, mint gyógyító szereik is. Ha a kuruzsolást a fent jelzett értelemben vesszük, ide kell számítanunk a házi szerekekkel való gyógyítást is. Ezen szempontokból tekintve a dolgot, a XVI. században a kuruzsolás a nép legalsóbb rétegeitől a főrangúak palatáiig általánosan el volt terjedve.

A tudományosan képzett orvosok nagy hiányában egyenesen utalta a szenvedőket arra, hogy arra bízzák magukat, a ki a gyógyításhoz legalább érteni látszott, vagy hogy úgy segítsenek magukon és övéiken, ahogy tudtak. A gyógyításhoz érteni látszóknak elsősorban állanak a vásári vándororvosok. Szekereikkel városról-városra, vásárról-vásárra, faluról-falura járnak dob- és trombitaszóval hirdetik szereiknek csodáhatását, szereket beadnak, kennek, eret vágnak, köpölyöznek. Ezekre lehet alkalmazni Sophus Frigye lőcsei gyógyszerésznek 1563-ban a városi tanácsban írt, már idézett szavait, melyek szerint igazi orvosok helyett impostorok, hajnyírók, kuruzsolók és varázsolók szereznek dicsőséget s igazi orvosok színe alatt nem csak tudományos alap nélkül űznek orvosi gyakorlatot, hanem mérges gyógyszerekkel sokaknak ártanak is, mint a tapasztalás mutatja, sokakat megölnek. Törvényeink az egész századon át egy szót sem szólanak közegészségügyi dolgokról és így a kuruzsolás gátoltságáról sem. Az előkelők is gyakran fordultak bajaikban kuruzsolókhoz. Így Csoronk Ilona Nagy-Lakró írja 1592-ben Kemény Lászlónénak, hogy Barabás Miklósnál, kinek gyomra és lábai dagadoztak, tudako-

zódott, hogy mitől gyógyúlt meg. Ez azt mondta, hogy nem tudja, a Pongrácz orvossága használt-e neki vagy a Polyán Jánosé, mert mindkettőnek orvosságával élt és *egyéb asszonynépek* is adtak neki valami egyéb orvosságot. Ajánlja Keménynének, menjen el Polyánhoz vagy Pongráczhoz.¹⁾ A kuruzsolók még a királyi udvarba is bejutottak. Nádasdy Tamás írja beteg nejének, hogy van a királyné udvarában egy ember, aki igen ismeri a szemfájást és amint mondják már sokaknak használt. »Az orvosság penig, kivel gyógyít, csak azon víz, ha nem használ is, nem árt«. Küld is az orvosságból, amelyet csoda módon dicsérnek.

A házi szereknek az úri nők, által otthon készítése napirenden volt. Badics Anna férjének Révay Mihálynak írja (1560), hogy a szegény Borbála asszony igen beteg, azt hiszi, hogy a tüdője, mája rotnad, »pomagranatot« igen kíván. Ugyanő Paxy Annának »az csyma pasitvizet« küldi. Csoronk Ilona meg Keménynének »diktamosnak vizét«, a melyet kétszer meggették ki, küldött.²⁾ Nádasdy Ferencz nádort 1556-ban a »senyedék« gyötörte, a mi ellen lórom gyökereket írósvajjal és viasszal főztek össze és, miután előbb tomló-főzetben megfürösztötték, bekenték azzal. Kéri nejét, hogy ha ő tud valamit, írja meg. 1561 nov. 13-án meg arra kéri nejét, csináljon neki lictariumot. 1556-ban Nádasdy nádorné maga gyógyítja fiát, akiről még nem tudja oltvarban van-e vagy himlőben. Az ilyen házi kúrák néha rosszul ütöttek ki. Így írja egyszer, 1557 juli 2-án Gáspár doktor Nádasdynénak, hogy Majláthné majd meghalt. »Ördög elvitte volna mind szenczéstül a törjéket, az kit megitt, mert minden nya-

1) Deák F. Magyar hölgyek levelei 87.

2) U. o. 27, 29, 87.

valya azután szállott reá«.¹⁾ A kuruzsoló bábákat Me lius többször emlegeti könyvében. A szükség erősen kényszerítette rá az embereket, hogy igénybe vegyék a kuruzsolókat, vándor orvosokat. De ez így volt még ekkor mindenütt egész Európában és a kuruzsolás semmi sem gátolta, csak olykor-olykor a boszorkányo kat égető máglyáknak lángjai.

Az orvosi *reclam* sem új találmány. Stein Kristó kassai származású orvos nálunk már 1545-ben értet hozzá. »Oleum juniperi, qua ratione omnibus fere hu mani corporis aegritudinibus medeatur« című könyvé ben hirdeti, hogy az ő oleum juniperi-je pestis, szív- vesebajok, lázak, gyomorfájás, podagra, paralysis, con tractio, hydrops, icterus stb. ellen egyaránt biztos ha tású szer. A XVI. század végéről vagy a XVII-nek legelejéről való azon orvosi hirdetmény, mely »az Elec tuariumnak, az az a Terjeknek hasznarul«, meg »az vörös ihrnak hasznarul« szól, ékes szavakban hirdetve hogy milyen betegségeket gyógyítanak azok s végű megmondja, hogy »ez ihret és Terjeket, talalni en na lam Hoffmann Illyesnel, Seb es Szemgyógyító«.²⁾

b) Gyógyszerészek.

Az orvosok nagy hiánya mellett a XVI. század ban még nagy szerep jut a gyógyítás terén a gyógy szerészeknek. Szerepük annál fontosabb most; mert a XVI. században számos olyan tényező merül fel, mely a gyógyszerészetet rohamosan viszi előre. Amerika és az Indiába vezető útnak felfedezése új gyógyító anya gokkal ismertetnek meg, minők a guajak-fa, a china- gyökér, a sarsaparilla. A népies gyógyászatból a tu

¹⁾ Nádasdy T. családi levelezése. 16. 69. 97. 234.

²⁾ Magyar könyvszemle III. évfolyam 293.

dományos orvosok átveszik a higanyt, majd a vegyészeti tökéletesedésével különféle praeparatumok: oxyd, calomel, sublimatok készülnek. Alkalmazásba veszik a fémeket. Paracelsus a chemiának feladatául tűzi ki az arcanumoknak előállítását. Készítenek extractumokat, essentiákat, quintessentiákat, specificumokat, tincturákat. De Paracelsusnak a gyógyszerek lehető egyszerűsítésére intő szavai még nem jutnak teljes érvényre. A botanikának tudományosabb művelése előmozdítja a növények gyógyító tulajdonságának ismerését. Egyes orvosok igyekeznek a gyógyszeriant tudományos alapra fektetni, mint *Valerius Cordus* marburgi tanár: »*Dispensatorium pharmacorum omnium*«-jában. (Nürnb. 1535.)

Paracelsusnak követői a mester szava után indulva az egyszerű szereket alkalmazzák, ezekkel szemben vannak a compositák, az összetett gyógyszerek. Egy 1564-ből való augsburgi gyógyszerész-könyv szerint egyszerű gyógyszerek: *a növényvilágból*: a levelek, virágok, gyümölcs, lé (Saft, succus), fa, fahéj; *az állatországból*: zsír, hár, velő, csont, haj, szőr; *az ásványok között*: a fémek, drágakövek, kőzetek, föld; *a vízből*: koral, só, gyöngy, kagylók. Ezek azután különféle tulajdonságaik szerint lágyító, keményítő, nedves, száraz, hidegítő, melegítő tulajdonságokkal bírnak.¹⁾ Már ismeretett népszerű orvosi könyveinkben ugyanúgy látjuk bemutatva a növényeket, mint egyszerű gyógyszereket.

Az összetett gyógyszerek: tincturák, syrupok, licitariumok, pilulák, kenőcsök. Ezeknek készítésénél a babonának, a balhiedelmeknek még mindig tág terük van. Például miből és hogyan készült a „*mumia tinctura*”? Ehhez kellett egy ép, egészséges testű fel-

¹⁾ Haeser II. 214 stb. Baas 351.

akasztott, keréketört vagy felnyársalt 24 éves embernek hullája, melyre a nap és a hold egyszer világítottak. Ezt fel kell vágni, behinteni myrhával és aloëval, így áztatni néhány napig, azután spiritust önteni rá, végre az így nyert folyadékot leszűrni. Az a *mumia tinctura*. És ezt be is adták a betegeknek. Az epilepsia ellen *specificum*: Sárgává calcinirozott vitriolt áztass borszeszbe, tégy hozzá eichenmistelt (*loranthus europaeus*), paeonia magot, iramszarvas patát és egy kivégzett ember koponyáját apróra törve, ezen keveréket száraz destillatio után hódzsír, *species diamoschidulcis* és elefánttetűből álló keveréken át kell rectificálni, azután hozzáadni borszeszt, paeoniasót, *liqu. salis perlarum et corallorum*ot, *ol. anisi* és *succinit* és az egészet egy hónapon át vízfürdőben pállítani.¹⁾

Az ismertetett felkai orvosi tanácsadónak is vannak hasonló tincturái és *specificumai*. Az epilepsia ellen: négy fiatal fecskét kell megsütni, ezt összekeverni négy quintel hódzsírral és egy unczia erős eczettel, az egészet egy tiszta kendőn átnyomni. Kész a tinctura, melyet a betegnek azonnal az esés után be kell adni. *Specificumok*: A vérköpés és tüdőbajok ellen egy lenyúzott egeret friss olajban megfőzni s azt a betegnek más ételek közé vegyítve beadni. A mérgezés ellen: egy varangyos békát szakíts ketté, vedd ki májait, mert mindenik varangynak két mája van, ezeket tedd egy hangyabolyba, a melyikben sok hangya van, a melyik májra több hangya mászik, azt levesben add a betegnek megennie úgy, hogy ő ne tudja mit eszik és biztosan meggyógyul. Az ilyen gyógyszereket orvosok is ajánlották.

Nagyobb szerepet játszanak a syrupok, olajak

¹⁾ U. ott 352.

lictariumok és pilulák Ezeknek készítésére sok részletes utasítást ad Meliusnak herbariuma, mindenütt felsorolva, hogy melyik milyen bajoktól jó. Például. *Menta syrup* (nagyobb): Borban áztatott és megsavanyított birsalmának, édes birsalmának és gránát almának kifacsart levét $1\frac{1}{2}$ fontot kell venni, ebben áztatni asszú mentát 2 fontot, veres rózsát 2 unciát. Főzd ezt össze lassú széken 1 fontig, szűrd meg, azután tégy hozzá 2 font fehér mézet vagy nádmézet. Ismét főzd meg, azután hintsd meg törött szerecsen díóval és tiszta gyolcsban függeszt fel. Haszna: hideg gyomrot melegít, okádást, csömört, csuklást, hasmenést gyógyít. — *Menta syrup* (kisebb) menta leve 1 font, gránátalma vagy savanyú és édes birsalma leve 1 — 1 font, méz ugyanannyi. Ezeket lassú tűzön felére össze kell főzni és rózsavízben vagy borban inni. Haszna ugyanaz, ami a nagyobbé. A *buglossum syrup*hoz kell: Ökörnyelv succusa 8, nádméz vagy közönséges méz 4, ökörnyelv virág erősen megtörve 1 font. Ezeket jó vízben meg kell főzni, mikor kihűl, kifacsarni, tojás fehérjével összehabarni, aztán a melegen megérlelni. Használ szomorúság, melancholia, hideglelés ellen. Hasonlóan készültek a többiek is. A *chamelaca syrup* használt vízkórság ellen; a *lactica*-é gyógyított minden gyuladást, hévséget, májnak hévségét, hideglelést; a *calaminta*-é hideg, erőtlen gyomrot melegít, turhát, hurutot, kehes, enyves mellet gyógyít; a *thymus*, *serpillum* syrup ki űzi a fekete epét, enyves nyálat stb.

Olajak. *Majorana olaj*: 4 marok majorána levelet, $\frac{1}{2}$ marok kakukfűvet, 1 marok istenfáját, $1\frac{1}{2}$ m. czebort, cassiana fáját 2 unciát, nyárfa olajat, mirtust vagy puzpang héját 1 marokkal. Ezeket metéld össze, törd össze mozsárban, tedd egy nagy szájú üvegbe,

töltsd csordultig faolajjal, zárd el az üveget és 8 napot át tartsd melegen. Azután ismét újabb füveket tégy hozzá. Ezt műveld háromszor. Ha meleg nap nincsen, lassú szénnél kettős fazekban főzd meg háromszor, azután facsard ki. Haszna: minden féle főfájást, főszeldegést, melancholiát meggyógyít, ha kened a fejed vele. De előbb a majorana fűből csinált lúggal kend meg. Hasonlóan készültek a menta, ruta, hypericum stb. olajak, melyek külső és belső nyavalyáknak hosszorát voltak hivatva gyógyítani.

A *pilulák* készítésének módját is megtaláljuk ugyanott. Így az *Agaricum* pilulához végy agaricumot 2 drachmát, $\frac{1}{2}$ dr. gyömbért, $\frac{1}{2}$ dr. colochintist, töröld össze ezeket, vess hozzá $\frac{1}{2}$ dr. mastixot, $\frac{1}{2}$ dr. sáfrányt. E porokat csináld borral tésztává s ebből csinálj borsó szemnyi pilulákat. Végy egyszer 11-et vagy 13-at hozzád. Ez igen jó fuvalkodás ellen, lépnek, szűnek fájás ellen, vízkórságot meggyógyít, hideglelést és hasban való férget kiűz. — *Pilulae de fumo terrae*: 3, 7 drachm. aloë, 3, 5 dr. scamonia, myrolanum citrinum, fumu terrae succusa és víz amennyi elég. Ezt formáld össze csinálj belőle bakszar formájú golyóbist, egyél belőle egy drachmányit. Haszna: belső rútságot kivisz, varas rühet meggyógyít.

Frankovithnak *serapium kenetét*, melyhez csak 160 féle levél, virág, gyökér, olaj, hár, állati hulladék és pedig csak 57 fontnyi kellett, már részletesen ismertettük.

Ezen *simpliciák* és *compositákon* kívül voltak még a *speciesek*, mint a diamar, diamargariton és a *Narcotikák*, mint theriák, aurea alexandrina, mithridat stb.

Az itt következő leltárból látjuk egy XVI. századbeli városi gyógyszertárnak képét. A leltár 1596-ból

Ezen leltár egy a XVI. században jelentékeny város gyógyszer-tárának felszerelését mutatva be, feltűnő a neki annak kezdetlegességét. Egyúttal látjuk ebből, hogy nálunk is megvolt az a baj, amiről Crato a németországi gyógyszer-tárakat illetőleg panaszkodik, hogy azokban egyszerű essenciák és extractumok alig találhatók. Látjuk továbbá, hogy a XVI. századnak minő gyógyítási anyagait küszöbölte ki az idő. A gyógyszerek áránál nézve is érdekes összehasonlításokat tehetünk. Így például egy unczia *amygdale amarum*nak értéke 1596-ban volt 1 rhénes forint, mai súlyra átszámítva $420 \cdot 012$ gr. = 1 rh. frt. 1 gr. = $0 \cdot 178$ rh. kr. vagy $0 \cdot 143$ magyar kr. 10 gr. = 1.43 kr. ma 10 gr. = 20 o. é. kr. — *Assa foetida* 9 lat volt 1 rh. kr. és 25 den. 1 lat. = 2.89 magy. den. = $1 \cdot 13$ magy. kr. Mai súly szerint 1 gr. $0 \cdot 165$ magy. denár. 10 gr. = 1.65 m. den. = $1 \cdot 13$ magy. kr. Most 10 gr. = 3 o. é. krajczár. Látszólag olcsóbbak voltak akkor a gyógyszerek, de ha tekintetbe vesszük, hogy az akkor pénznek vásárlási képessége a mi mai pénzünkhöz viszonyítva tízszeres volt, 10 gr. amygd. amarumot ma 14.3, 10 gr. assa foetidát ma 11.3 o. é. krajczárral kell felszámítanunk, ami a mai árak 4—7-szerésének felel meg.¹⁾

A XV. századból említett gyógyszerészeti munkák mellett ezen században keletkeztek *Valerius Cordus*

¹⁾ Az átszámításnál ezekre kell figyelemmel lenni: 1. gyógyszer-tári font = 24 lat = 12 unczia = $420 \cdot 012$ gramm. — 1 unczia = 2 lat = $35 \cdot 001$ gr. — 1 lat = 17.5 gr. — 1 unczia = 8 drach. — 1 drach. = $4 \cdot 375$ gr. — 1 drach. = 3 scrupulus. — 1 scrup. = $1 \cdot 458$ gr. — 1 scrup. = 20 gran. — 1 gran = $0 \cdot 072$ gr. A XVI. században használt súlyok szerint: 1 lat = 1 vierding = 1 nesség. — 1 nesség = 4 quintel. — 1 lat = 12 quintel. — 1 unczia = 24 quintel. A használatban volt pénzérték: 1 rhénes frt = 80 magyar denár. — 1 magyar frt = 100 m. den. 1 m. frt = 75 rh. krajczár = 60 m. kr. — 1 m. kr. = $1 \cdot 66$ m. den. — 1 m. den. = $0 \cdot 6$ m. kr. — 1 m. den. = $0 \cdot 94$ rh. kr. — 1 rh. kr. = $1 \cdot 07$ m. den.

A leltárban foglalt árak rhénes forintok, krajczárok és denárokból vannak adva.

ak »Dispensatorium pharmacoporum omnium. Norimb. 1535, (az első német nyelvű), *Croll Oswald*-nak »Basilica chymica etc« gyógyszer-tani műveik, majd a cölni (1565), bonni (1574), bergamoi (1580) gyógyszer-könyvek.²⁾ Nálunk hasonlókéül tekinthetők Melius Juhász éternek ismért Herbariuma és Beythe István, Batányi Boldizsár udvari lelkésze, majd dunántúli super-tendensnek »Füves könyv, füveknek és fáknek ne-vekről, természetekről és hasznokról stb.« című, Német-Újvárott 1595-ben megjelent munkája, mely a növé-nyek gyógyerejének leírása és a természetrajzi műnyelv megalapítása szempontjából egyaránt figyelemre méltó.

Az országos kormány és a törvényhozás még ezen században sem törődtek a gyógyszerészet ügyével. Egyetlen törvényt vagy csak rendeletet sem ismerünk, melyik ezen században a gyógyszerészetnek gyakor-ását szabályozná. A gyógyszerészek tetszésök szerint fogadnak fel tanulókat, azokat kitanítják, részökre bi-onyitványt állítanak ki s azok ennek alapján meg-kezdzhetik az önálló működést valamely épen üresen álló gyógyszer-tárban. Az orvosok legnagyobb részben gyógyszer-smind gyógyszerészek is voltak, rendes gyógy-tereztárakat tartva.

Nagyobb városainkban rendszeren találunk gyógy-tereztárakat. A városi számadások mutatják, hogy a gyógyszer-tár mindig a városé volt, ez gondoskodott annak felszereléséről, gyógyszerek beszerzéséről, a ta-ácsnak tagjai által gyakoroltatta a felügyeletet és rendszeres fizetéssel látta el a gyógyszerészt. Brassó ta-ácsa 1533-ban Jeromos gyógyszerésznek 40 frtot adott a gyógyszer-tár felszerelésére, a következő évben meg-áll városi orvost a Székelyföldre küldte, hogy Gritti

¹⁾ Haeser II. 215, 108. — Baas 352.

volt orvosának holmiját a városi gyógyszertár részéről vásárolja meg. 1535-ben 100 frtot adott gyógyszerbeszerzésére, 1539-ben egy görögnek, a ki Törökországba utazott, adott 10 frtot speciestek beszerzésére. Lőcsén 1563-ban Sophus Frigyes kéri a már néhány év óta fentartott gyógyszertárt a hatóságtól. Brassóban a városi gyógyszerész fizetése 1523-ban évi 25 frt, 1533-ban ugyanannyi, 1439 és 1540-ben 28 frt, (Ugyanakkor az orvosé 80, a városi jegyzőé 60 frt) és szabad lakás. 1532-ben Wolfgang gyógyszerész évenként 32 frtot kapott. Selmezbányán 1561 szept. 5-én a városi tanács Burchardt Dániel gyógyszerésznek hasznos szolgálataiért heti 1 frt fizetést adott, mint azt a előbbi gyógyszerészek is kapták. Ugyanott 1577-ben egy gyógyszerészsegédnek évi fizetését 16 frtban állapították meg. Ezen kész fizetés mellett a gyógyszerelkészítése után járó díjak a gyógyszerészt illették. Selmezbánya tanácsa 1581-ben szükségesnek találta figyelmeztetni a városi gyógyszerészt arra, hogy az orvoságokat a megszabott árban szolgáltatassa ki, maga készítse a gyógyszereket és ne készíttesse azokat ahonnan nem értő által.

Az orvosok nagy hiánya mellett a gyógyszerészek ekkor még sokszor helyettesítik őket és kiváló társadalmi állással bírnak annyira, hogy városi tanácsnokokká és képviselőkké is megválasztják.

c) Sebészet. Fürdők.

A sebészet a XVI. században a gyógyászat terén nagy jelentőségre emelkedett. A párisi Collège de St. Côme és az orvosi kar közt állandó viszályok a sebészeknek a borbélyok czéhéhez közeledését eredményezték s a két testületnek teljes egybeolvadását

V. Henrik király 1592-ben helyben hagyta és megengedte, hogy a borbély-chirurgus mesterek gyógyítassanak tályogot (apostema), fekélyeket (ulcus), csontöréseket (fractura), ficzamosodásokat (dislocatio); készítsenek mesterségükhöz szükséges egyszerű és összetett gyógyszereket. A Collège de st. Côme 1545-ben jogot nyert arra is, hogy a chyrurgia terén licentiatu-
sokat képezzen, a miáltal tudományos színvonala emelkedett. De még ezután is hosszú idő telik el, míg a sebészetnek az orvosok egyetemi oktatásának körében helyet adnak. Guy de Chauliac után az említett viszonyok következtében Franciaországban annyira aláhasználtott a sebészet ügye, hogy az egykori párizsi borbélyinasnak *Paré Ambrusnak* korszakot alkotó fellépéséig úgyszólván egyetlen egy számottevő chyrurgiai munkája sem jelent meg. Paré Ambrus (1517—1590) kora ifjúságában egy párizsi borbélyhoz került inasnak, mesterségét kitanulva tagjává lett a borbély-chirurgusok »Hôtel Dieu« czéhének. I. Ferencz és II. Henrik francia királyoknak V. Károly ellen viselt háborúi tágért nyitottak a sebészeknek tapasztalatok szerzésére. A 19 éves korában tábori sebészsze lett Paré a lőtt sebeknek az eddigiektől eltérő módon kezelése által elért fényes eredményekkel nagy hírre jutott, úgy, hogy a Collège de st. Côme a borbély inasból lett chyrurgust 1554-ben az orvosi fakultas heves ellenzése daczára tagjai közé felvette. A borbély-chyrurgiának ezen elismerése a sebészetet jórészben a borbélyoknak kezébe juttatta; a minek szentesítése IV. Henrik említett privilegiumában nyert kifejezést.

Olaszország az egyetlen Európában a hol a sebészetre tudományos szempontból gondot fordítanak. Ott az egyetemeken az anatómiával kapcsolatban rendszeren

tanszéke van a sebészetnek. A fentebb ismertetett (29) kiváló anatomusok mellett *Giovanni Vigo, Mariano Santi di Barletta, Bartol. Maggi, Leonardo Botallo* tűntek ki mint chyrurgiai írók. Spanyolországban: *Arceo* és *Daça Chacon*; Franciaországban: *Paré* mellett *Jaques Guillemean, Jaque de Marque, Severin Pincau* stb. Németországban: *Brunschwig Jeromosnak* 1497-ben megjelent Chyrurgiája után *Gersdorff János* és *Würtz Felix* sebészeti munkái a legkiválóbbak.¹⁾

Ezen a sebészettel többé kevésbé tudományos alapon foglalkozó íróknak a sebészetet gyakorlatilag űzőkre igen kevés befolyásuk volt. Legnagyobb részük a lőtt sebeknek természetét és gyógyításuknak módját tárgyalja, a mi a XVI. század számtalan háborúja közben nagy jótéteménnyé vált az által, hogy *Paré*nek felfedezése óta a forró olajjal való gyógyítás helyett szelídebb eszközöket alkalmaznak. Másik nagy fontosságú igyekezetük az amputationak kevésbé fájdalmasá és kevésbé veszélyessé tételére irányult. Tökéletesítették a lithotomiát, a herniotomiát, a húgyszervek stricturájának gyógyítását, a plastikus operatiók — *rhinoplastica* — terén is értékes kísérleteket tettek. Mindezek azonban csak egyes kiválóbb orvosok, legjobb esetben a kiválóbb udvari és tábori sebészek körében találtak alkalmazást.

A nép nagy tömegének seborvosai mondhatni teljesen nélkülözik a tudományos ismereteket. Mindenütt, még Olasz- és Franciaországban is a sebészeknek legnagyobb része egyes mesterektől mesterségszerűen tanulta el teendőit. Ezen két országban az említett iskolák és czéhek hatása alatt számosabban

¹⁾ Mindezeknek és a sebészetnek mint tudománynak ezen században részletes ismertetésére l. Haeser II. 145—200. és Baas 335—339.

voltak a jobb kiképzetésben részesült seborvosok, le Angliában, Hollandiában, Németországban számuk sekély. Németországban a kiválóbbak a nagyobb városokban, mint Strasburg, Basel, Worms, Frankfurt, Dresda telepedtek le, itten mestertársaikkal, kiképzett anítványaikkal czéheket alakítottak, melyek aztán *főczéhekként* szerepelnek. Ezen czéhbeli mestereken kívül nagy számmal voltak a teljesen tudatlan hajnyírók foghúzó, hályogtisztító, akik vásárról vásárra járva dob és trombitaszóval hirdették mesterségüket, valószínűleg a népi hit szerint, hogy a betegség nélkül nyírtak, borotváltak, fogat húztak, köpölyöztek, eret vágtak, ficzomodásokat, csonttöréseket, sebeket gyógyítottak, hályogot szedtek le s a kezelésük alá vett szerencsétleneket egyszeri látás után sorukra bízták. Hogy ezen eljárásnak daczára a seborvosok és a címük alatt működő mások nem veszítették el a népnél a bizalmat; okát abban találjuk, hogy ők a nép köréből származva és közöttük élve mindig kéznél voltak, még olyan esetben is, mikor rájárványos járványok idejében pld. pestis, poklosság alkalmával a professionatus orvosok megszökve elhagyták a népet. A borbély-sebész helyén maradt és tőle telhetően nyújtott segílyt és nem is volt drága, mert egy operatioért 3, 6, 12 garast vett.

A vándor sebészek és a köznép e mellett egyaránt óhíszeműleg jártak el, mert a mesterségnek ilyenkor semmi korlátozástól a sebészeket semmiféle törvény sem tiltotta el és a népnek egészségi állapotáról semmiféle törvény vagy hatóság nem gondoskodott. Jellemző erre az évszázadra I. Ferdinand császárnak az 1562-iki pestis alkalmával kibocsátott szabályzata, mely meghagyja, hogy minden körülményekhez képest *minden egyes város, vagy többben együtt* tartsanak egy sebészt.¹⁾

¹⁾ Linzbauer I. 335.

Nálunk sem voltak kedvezőbbek a viszonyok Faluról, falura, vásárról vásárra kóborló tudatlan borbélyok, kuruzsolók a fentemlített módon űzték mesterségüket. Legrégibb borbély-seborvos czéhlevelünk, melye eddig ismerünk, 1583-ból való, a debreczeni czéhnek levele. Ennek szövege arra mutat, hogy nálunk ez megelőzőleg már több hasonló czéh volt. A Báthor Zsigmond által 1585-ben megerősített czéhszabályzatban Debreczen város tanácsa mondja: »az tisztelete borbély András által, ugyanezen borbély czéhnek czéh mestere által, adattattanak mi kezünkbe ugyanezen mi Debreczen nevű városunknak *régotta* világosan iratott és pecsétivel megerősített némely levelei, lévén azokban némely articulusok rendszabási és szerzési« s a nemes tanács ezeket »az több jól rendel városoknak dicséretes és javallott rendtartások szerint« megerősíti.

Ezen czéhlevél részletesen értesít a sebészeknek képzéséről, és egyéb viszonyaikról. A bevezető részmondja, hogy a levél »az *sebgyógyítoknak*, avagy mint közönségesen híjuk, *borbélyoknak*« adattott ki. Tehát a sebgyógyító és a borbély egy és ugyanaz. A mesterek *inasokat* vesznek fel, ezeknek legalább 3 évig kell tanulniok, ekkor *legénynyé* felszabadíttatva, a mestertől kapnak egy illendő ruhát, egy ollót, fésűt és két borotvát s ezzel mehetnek vándorolni. Vagyis, ha úgy tetszik, beállhatnak házaló seborvosnak. A vándorlási időt kitöltve, ha valamely városban önálló műhelyt — officina — akar nyitni, addig ki nem tűzheti a czégérül szolgáló rézmedenczét, míg ki nem állotta a »*próbát*«, mely abból állott, hogy kellett: »I. Az eziüst színű tajtékot, kit közönségesen Gletnek hínak, olajban megfőzni és abból megfőtt falastrumot készi-

eni. II. Legyen sárga falastrum. III. Legyen diacorium, azaz érlelő veres falastrum«. Ezt elvégezve a ládába 10 magyar forintot fizet és mindaddig szolgáló-mester marad, míg más mester nem áll be a czéhbe, a bírónak pedig egy itcze rózsavízzel tartozik.¹⁾ A mester fiának, a mester özvegyét vagy leányát elvevő legényeknek adott kedvezmények s a czéhnek egyéb rendezései hasonlítanak más czéhekéihez. Látjuk innen, hogy a nemes czéh a seborvos mesterséghez elméleti képzettséget egyáltalában nem követel. Ausztriára vonatkozólag Miksa császárnak 1576-iki rendelete megállapította, hogy sebészi gyakorlatot valamelyik egyetemtől nyert oklevél nélkül senkisémmé űzhet, másként szerzett ismereteit mindenki a bécsi egyetem előtt tartozik igazolni. Nálunk még sokáig elegendő a czéhnek elszabadító levele. A felvidéki városok seborvosai és a velök egyesült fürdőzők három *főczéhet* képeztek. A pozsonyi főczéhhez tartoztak: Pozsony, Nagy-Szombat, Bazin, Szt.-György, Modor, Trencsén; a beszterczebányaihoz az alsó magyarországi bányavárosok; a lőcseihez a szepesi városok és az éjszakkeleti sz. kir. városok mesterei. Ezeknél a fent említett németországi rendszert látjuk alkalmazva és gyakori összeköttetésben is állanak a bécsi, frankfurti, nürnbergi főczéhekkel. A lőcsei czéhnek a XVI. századból való, 1632-ben megújított szabályai a seborvos mestertől nagyobb képzettséget követelnek, mint a debreczeniek. Itt a tanulói idő 4 év, a mire 2 vándorló év következik. A mesterségért folyamodó legény a két legöregebb mester előtt vizsgálatot tesz, melynek 19 főkérdésére az emberi test egész szervezetéről, a különféle ütések, zúzások,

¹⁾ Történelmi tár. 1878. 91 stb.

sebesítések, ficzomodások és törések gyógyításánál követendő eljárásokról, majd a különféle tapasztok alkotórészeiről s készítésök módjáról adott szóbeli feleleteket s csak ezen elméleti vizsgálat után készítette a kijelölt tapasztokat. A ki a vizsgálatot kifogás nélkül nem állotta ki, mindannyiszor 1—1 évre visszavetették. A jogosított mester azon városokban, melyekben *régi idők óta* van seborvos és fürdős műhely, officinát nyithatott, abban füröszthetett, beretválhatott és sebésziműtéseket végezhetett. Minthogy régi jogosítással nem bíró helyeken becsületvesztés terhe alatt nem volt szabad műhelyt nyitni, egy egy fürdőző és seborvos mester működésének tág tere volt.

A borbély-seborvosok által használt irak (= kenőcs) és tapasztok alkotó részeiről, készítésüknek módjáról sok felvilágosítást nyújt Meliusnak Herbariuma. A *Popiumot* így csinálták a borbélyok: »A jegenye nyársnak bimbóit meg kell szedni, a míg nem levelezik, ezt disznóhájba keverve kell tartani, míg a többi füvek ki nem nőnek, aztán szedj »aziomat« azaz házon termő zöld füvet, a mezőn termő zöld »sül« füvet, crassa majort vagy cotyledont, »a ki olyan mint a bab, a tövinek sok bubuliskói vadnak mint egy földi mogyorónak«, végy bryonia albát, földi tököt a melyiknek nagy gyökere vagyon, kétféle csipkének rózsabimbóját — egyike a rubus csipke, másika ebcsipke, azaz galagonya fű —, nagy laput és solanumot, azaz eb-szőlőt, ezeket törd össze s levőkben főzd meg a disznóhájban lévő popiumot, keverd jól, hogy *kenő ír* legyen belőle. Ez ír igen hasznos hőségből támadt dagadások és fájások ellen (Mel. 11). A *mamortica* a sebeket összeforrasztja. Egy font édes mandula- vagy lenolajba tégy egy unczia mamorticát és egy unczia fenyőolajat.

égéstől igen jó, dagadt csecset oldalfájást gyógyít; be-
ecskendezve a dagadt hasban lévő sebet meggyógyítja
(u. o. 53). *Gentiana* a borbélyok igen ismerik. Száraz
gyökerét megtörve, myrhával és 2 drachma folyami
ákszem porával borban inni 4 napig, meggyógyítja a
szedett eb harapását. A gentiana gyökér succusa sebet,
othadt sebet tisztít, gyógyít (u. o. 143). A scabiosá-
ból készült ír mérges kelevények, pokolvar ellen jó stb.

Irodalmunkban ezen századból csak egyetlen se-
bészeti munkának emléke maradt fenn, ez *Balsarati*
Vitus Jánosnak »Magyar chyrurgia, a sebgyógyulásnak
mesterségéről írt 4 könyv«-e. Sajnos, hogy ennek is csak
emléke van meg, de maga a könyv sehol sincsen, még
azt sem tudjuk, hogy nyomtatásban valaha megjelent-e?
Mindamellett ezen emlék arra mutat, hogy orvosaink
oglalkoztak a sebészettel. Balsaratin kívül több orvo-
sunkról tudjuk, hogy koruk legkiválóbb anatomus-se-
bész orvostanárainak előadásait hallgatták.

A század örökös harczai közt nagy fontosságú
volt a tábori sebészek intézménye. A mohácsi vésztől
kezdve hazánk folytonosan el volt árasztva a német
katonaság által és hadseregünk egész szervezete az
idegen minta szerint alakulván át, a tábori sebészek
intézményének is hasonlóan kellett alakulnia. A német
katonaságnál minden seregben volt egy tábori főorvos
és mellette a sebészek — »Feldscheerer«, magyarosan
»felcser« — és ennek legényei. Ezeknek bő alkalmuk
volt tapasztalatokat szerezniök és, a mint arra későbbi
időből concret adataink is vannak, ezek a háborúk szü-
netelése közben egyes városok vagy magános urak
szolgálatába lépve ismereteiket nem csak a sebészet,
hanem a gyógyításnak minden terén alkalmazták.

Borbély-sebészekben, mert kiképeztetésük semmi

akadályba nem ütközött, ezen időben szükségét nem szenvedtünk. Dobó István 1552-ben mielőtt a török megszállotta volna Eger várát, jó eleve gondoskodott sebészekről s a városból és környékéről 13 borbélyt vitt a várba a sebesültek gondozására.¹⁾

Azon körülmény, hogy a borbély-sebészek belgyógyászati gyakorlatot is űztek, állásukat fontossá tette a gyógyászat terén, mert orvosok hiányában még főrangúak is igénybe vették szolgálataikat, mint Bánffy László, a ki 1579 jan. 21-én Beczkó várából legmélyebb hálóját fejezi ki Nagy-Szombat városának azért hogy szívességből hozzá eresztette Tamás borbély-sebészt, a ki nejét szerencsésen meggyógyította.

Fürdők. Európa nyugati államaiban a gyógyforrásoknak gyógyászati célokra felhasználása a XVI. században már nagy lendületet nyert. Aachen, Baden, Baden-Baden, Pyrmont, Schwalbach, Spaa, Karlsbad, Teplitz, Wildbad, a schweiczi Baden, Pfäfers, St. Móríc, a francia Vichy, Plombières, az angol Buxton, Báth és számos más fürdőhelyek tudományos ismertetőkre találtak.²⁾

Hazánk sem szűkölködött gyógyforrásokban és a mint láttuk ezek egyikét másikat a szerzetesek fel is karolták, de legnagyobb részük ismeretlenül és használatlanul volt. Külföldi írók a XVI. században elragadtatással beszélnek hazánk természeti kincseiről. Ranzanus Péter, Bongarsius csodálattal említik vizeinket, melyek a beljök dobott testet megsemmisítik vagy megváltoztatják, melyek hullámaikat kemény kövekké,

¹⁾ Tört. tár. 1878. 88.

²⁾ l. Haeser II. 218. A múlt századok fördőzésével részletesen megismerkedni akaró szíves olvasót utalom Zieppert Geognak: „Ueber das Baden vesen mittelalterlicher und späterer Zeit“ című tanulmányára az Archiv für Kunde oesterreich. Geschichts-Quellen XXI. kötetében.

az alakatlan vastömegeket a természetesnél szebb és használatra alkalmasabb rézzé alakítják át, melyeknek szagra és ízre csodálatosan különböző habjai közül némelyek üdvöt, mások romlást hoznak emberre és állatra. De mindezek a lakosok előtt legnagyobbára ismeretlenek.¹⁾ Herberstein Zsigmond báró, a ki oroszországi utazásának leírását kiadta, Wernherr György kamarai tanácsos és sárosi várkapitánytól értesült a Szepességnek kiváló forrásairól, Wernherrhez írt levelében említi, hogy II. Lajos királyhoz követségben járva Budán látott olyan meleg forrásokat, melyeknek hőségét a kéz nem állhatta ki, a Galgóczhoz közel lévő hévforrásokról is hallott. Úgy látszik, írja, hogy Magyarországon épen úgy vannak a bensülöttek hazájuknak természeti csodáival, mint az oroszok, a kiktől saját hazájuknak természeti ritkaságai felől hiába kérdezősködött, mindnyájan csodálkoztak a fölött, hogy idegen létére olyasmikről beszél, a mikről ők otthon mit sem tudnak. Kéri Wernhert, hogy ő, az idegen, írja le a nevezetesebb helyeket, nehogy azok a bensülöttek hanyagsága miatt továbbra is ismeretlenek maradjanak.²⁾ Erre írta Wernher »De admirandis Hungariae Aquis hypomnematation« című munkáját, az egyedűlit, melyből megismerkedhetünk gyógyforrásainknak állapotával a XVI. században.³⁾

A budai források. Egyik részük a királyi vártól lefelé, ezeket királyiaknak nevezik vagy azért, mert királyi költségen zárattak körül és díszítették fel, vagy mert ezekben szoktak fürödni a királyok. Ugyanott vannak közfürdők, melyek fölött a szikla képez ter-

¹⁾ Scriptorum rer. hung. I. 335. 875.

²⁾ U. o. 846.

³⁾ U. o. 847 stb.

mészetes boltozatot. Ezeket a törökök Buda elfoglalása után a sziklát kivájva megnagyobbították. Ezek a mai »Rác« és »Rudas« fürdők. A felső források a Buda elfoglalása után Mahomed budai basa szintén fürdők alakítására használta fel. — A mai »Császár« és »Lukács« fürdők. — Szolimán sultán a várban a kalocsai érsek egykori házában rendezett be a maga számára nagyszerű fürdőt, melybe a vizet a Dunából vezették. Méltán tesz Wernherr szemrehányást a magyaroknak azért, hogy míg más helyek melegforrásaik által híresekké lettek, Budának ezen természetadta adományait semmibe sem vették s a töröknek kellett azoknak hírét megalapítania.

Más helyeken is hasonló elhanyagolt állapotban voltak gyógyforrásaink. *A pöstyényi* hévízről írja, hogy az hófokát tekintve fölülmúlja Magyarország összes vizeit. Hatása idült és sokszor már kétségbeejtő bajokban igen jótékony, a mit a tapasztalás útján mindinkább felismernek. És minő állapotban voltak ezen források? A Vág folyó apadása és áradása szerint hol emelkedtek, hol fogytak, olykor hosszabb időre elapadtak és ha valaki ilyenkor fürödni akart, új és új kuttakat, gödröket kellett magának vájnia. Rendes fürdőről tehát szó sincsen. *A trencsén-teplíci* forrásokat a Thurzók már a század elején némi gondozásban részesítették. *A bajmóczy* meleg forrás számára Thurzó Elek négyszögű kövekből medenczét építtetett lejáráó lépcsőkkel. Minthogy a medenczében a víznek hófoka különböző volt, a fallal ketté választott medencze melegebb vize csak az urak részére volt nyitva, a köznép a kevésbé meleg részt használhatta. A Kőrmöczbánya tulajdonát képező *stubnyai* meleg forrás e században már rendezett fürdő, a hol 1568-ban már ven-

léglő volt s a tulajdonos város akkor fürdős és seborvos mestert rendelt oda. Ezen, ebben a korban még itka kényelem főrangú vendégeket is vonzott oda. 1607 május 5-én Forgách Mária a »stubnyai hévviz«-en írt levelében írja Révay Ferencznek: »én itt váltig örödök az gyermekeimmel, de lassan múlik el az fáradék rólunk« Junius. 1-én meg: »mi itt immár kifü-
ödünk Istennek segítségével«. ¹⁾ A *vichnyei* forrás úgy van a sziklából, hogy ez a fürdőknek tetőt és árnyé-
ot nyújt. A hóforrásokról általában megjegyzi Wern-
err, hogy nem csak vizöket tartják gyógyító erejűnek,
anem *iszapjukat* is és különösen a fekélyesek abban
zoktak fetrengeni. Az eddigieken kívül még több, ré-
zint meleg, részint ásványos forrást említ, a melyek
mind olyan elhagyatott állapotban voltak mint az em-
tettek.

A városok ezen században is nagy gondot for-
ítottak fürdőikre. A számadásokban a fürdőkre vo-
latkozó kiadásokat nem részletezem itten. Mint kiváló
példát említem meg, hogy Brassóban a városi tanács
1521-ben a nők számára a fürdőben egészen külön
osztályt készíttetett.

A városokban lévő fürdők mindig el voltak látva
fürdős és seborvos mesterekkel. A két mesterség ren-
esen együtt járt és a fürdősök sebészeti műtéteket is
végeztek, mint a brassói, kinek a város 1528-ban a
városi orvosokon végzett érvágásért külön fizetett 60 as-
erát. 1534-ben meg a város Gergely borbélyt és
Miklós fürdőst Havasalföldre küldte, hogy ott a vaj-
án eret vágjanak és pióczát rakjanak rá. Miklóst a
város 1535-ben ismét hivatta magához. ²⁾

¹⁾ Magyar hölgyek levelei 121. 122—2.

²⁾ Városi számadások II. köt.

d) Szülészet.

A szülészet állapota a XVI. században még egész Európában igen el volt hanyagolva. A képzett orvosok méltóságukon alúl levőnek tekintették a szülésnél segédkezni. Ezt különben a kornak felfogása sem igazságszerű engedte meg, mert a szüléshez csakis nőket bocsátottak. Beszélik, hogy *Veit* hamburgi orvos egyes súlyos esetek alkalmával női ruhába öltözve nyújtott segínyt, a miért 1522-ben állítólag máglyán végezték ki.¹⁾ A szülésznőknek rendszeres kiképzéséről még sehol sem gondoskodnak, a bábák tapasztalati úton szerzett ismereteiket bocsátották rendelkezésére a vajudónak. Ha a szülés rendes lefolyású volt, segélyök elég, de rendellenes szülésnél tehetetlenül állottak.

Az anyaméhben rendellenesen fekvő gyermeknek megfordításáról már némely régi írók tettek említést. A XVI. században a kérdést tudományosan kezdték tárgyalni, a mikor a szülészetről általában is megjelennek ismertető könyvek. *Röslin Eucharion*, Majna mellett Frankfurtban városi orvos, adta ki az első ilyen irányú művet „*Der schwangern Frawen und Hebammen Rosengarten. Worms 1513*“ címen. Utána többen érdeklődnek a szülészet iránt, összegyűjtik a női testalkotására, a női betegségekre, a szülések alkalmával előforduló esetekre vonatkozó adatokat s azokat közlik. Nevezetesebb gyűjtemények *Wolf Gáspár*, *Bauchin Gáspár*, *Spach Israälnék* a század második felében megjelent munkáik. Ezek lassankint kezdték eloszlatni azon balvéleményt, hogy a női testnek, de különösen a nemi szerveknek valami rendkívüli csodás szerkezete van. A szülészeti ismereteknek népszerűsítését célozták és gynaekologiai munkáikat kivált a szülésznők

¹⁾ Baas 371

használataira írták: *Rueff Jakob* zürichi »polgár és lithomus«, és *Lonicerus Ádám*, majnai frankfurti orvos, aki 1573-ban a szülésznők részére kidolgozott szabályzatot terjesztett a városi tanács elé. Franciaországban a Hôtel Dieu már a XVI. század végén gondjait átvette a szülészetre és köréből szakszerűen kiképzett szülésznők kerültek ki.

A könyveknek azonban még ezen században kevés hatása volt a gyakorlatra. A rendellenes és nehéz szüléseknél a babonának és kegyetlenségnek tárgya van. A tudatlan szülésznők maguk, vagy a borbély-sebészt véve segítségül végeztek operációkat, ollóval, harapófogóval darabonként szedve ki a holt gyermeket az anyából, a kinek az operáció előtt meg kellett gyónnia, hogy legalább lelke legyen biztosítva, ha a műtétbe belehal. 1580-ban Würtembergben a szülésznőknél való segédkezéstől a juhászokat, csordásokat rendeletileg kellett eltiltani, ami arra mutat, hogy operációk végzésénél őket is szakértőkül vették igénybe.

A gyermeknek természetes helyzetbe hozása és a XVI. századnak a szülészetre terén legnagyobb vívmánya, a *császárvágás* tudományos tárgyalása körül legnagyobb érdeme van Paré Ambrusnak. Ezen műtétet rendszeresen sebészek végezték.¹⁾

Nálunk az egész XVI. századon át egyetlen törvényt vagy rendeletet, mely a szülésznői gyakorlatot szabályozná, vagy olyan munkát, mely nekik útmutatást adna, nem találunk. Ausztriára nézve I. Ferdinand 1552-ben rendeli, hogy azon szülésznőknek, akik a városokban, mezővárosokban és falvakban nem megválasztott díjjal vannak alkalmazva, a segédkezés al-

¹⁾ Az erre és általában a szülészetre vonatkozó irodalom ismertetését Haeser. II. 204—213.

kalmával tisztességes díjazást és ellátást kell adni. A szülésznők kötelesek gazdagot és szegényt kiszolgálni, az utóbbiakat díjtalanul is.¹⁾ Ebből következően Ausztriában akkor már voltak rendes fizetéssel alkalmazott városi, falusi bábák. Nálunk ilyesminek nyomait csak később találjuk fel. A szülésnél segédkeztek egymásnak az asszonyok vagy jobbak esetben a nagyobb gyakorlati tapasztalattal bíró bábaasszony.

Ismertetett népszerű orvosi könyveink némi útmutatást adnak arra, hogy minő eljárást követtek a nehéz és rendellenes szülésnél. A felkai könyv szerint nehéz szülésnél a nő húzza fel férje ingét és könnyen megy a szülés, vagy a vajudó nőt a csillag tisztulásával kell megmosni. Melius Herbariumában orvosságok: *Matra* (matrix = méh, nadra) *leesés* ellen kerti és vad körtének levelét kell megfőzni és a méhre kötni, vagy fügét sóval és kovásszal össze timporálva. Az élő és holt gyermeknek az anyaméhből kiűzésére is vannak orvosságok. Ilyenek például: a cyprus fa borban főzve és a nőnek beadva a méhben élő gyermeket megöli és a holtat kiűzi. Ha a terhes asszonyt cyprusfával füstölik, kiűzi belőle a gyermeket. A jó debreczeni predicator számos ilyen szert említ, a mit a bábák használtak. Törvényeink és városi szabályzataink csak arra ügyelnek, hogy az örökösödés érdekében pontosan legyen megállapítva a gyermek születésének ideje. A *mikor?* a földolog, a *hogyan?*-nal senkisésem törődött.

e) Egészségügyi intézmények. Járványok. Orvosrendőrség.

A XVI-ik század átalakító befolyást gyakorolt az emberiségre. Amerika felfedezése és azon körülmény,

¹⁾ Linzbauer I. 167.

hogy az új világrész a spanyol koronával együtt a Habsburgokra szállott, V. Károly német császárt világhatalomra volt juttatandó. I. Ferencz francia király, a legkeresztényebb uralkodó, szövetkezik a kereszténységnek leghatalmasabb ellenségével a nagy Szolimán török sultánnal s a versengésnek első áldozatául esett II. Lajos király és vele »hazánk dísze, virága« Mohács téerein, és a török mintegy százezer embert hurczol hazánkból rabszolgaságra. Gazdag zsákmány, érdemes arra, hogy megszerzéséért a török, melynek politikáját eméltán nevezhetjük emberrablónak, máskor is kockáztasson valamit. Hazánk emberanyagának pusztítására bőven szolgáltatunk neki alkalmat. Az ellenkirályok, Zápolya János és I. Ferdinand közötti viszályban az előbbi 1529-ben, 1532-ben, majd a gyermek János Zsigmond érdekében Martinuzzi 1541-ben újra meg újra behívják Szolimánt. A török barátságot minden egyes alkalommal 60—100 ezer magyar sivatja a keserves rabszolgaságban. A német barátság sem került sokkal kevesebbe; mert az ellenkirályok pártharczai közben magyart pusztított a magyar, magyart a német is. És a harcz és vele az emberirtás soha sem szünetelt.

Mióta a török 1541-ben elfoglalta Budát, uralma mindig szélesebb körre terjeszkedik. Hazánk három részre szakad. Közepét bírja a török, keleten megalakul az önálló erdélyi fejedelemség, a magyar királyság az országnak keskeny éjszaki és még keskenyebb nyugati szegélyére szorítkozik. Legkedvezőbb helyzetben van Erdély. A sultán védnöksége alatt álló országrész legkevésbé van kitéve a törökök pusztításának és a német zsoldosok zsarolásának. Régi intézményeit legnyugodtabban tarthatja fenn és fejlesztheti

tovább. A török uralom alá került országrész a pusztulás siralmas képét tünteti föl. A városok és kolostorok kórházai, szegényházai elpusztúlnak, templomok, iskolák rombadúlnak, a népesség kipusztúl s a mi még megmarad belőle, a sok zaklatás, sanyargatás következtében erkölcsiben elvadúl. Verancsics Antal püspök ki 1533-ban utazott át a Bácskán, megható képét fest az általános pusztulásnak. Már akkor nem volt 30 faluban együttvéve sem annyi lakos, mint amennyi a török uralom előtt egyben élt. Mi szomorú képe van e kitűnő termékeny vidéknek — kiált fel a püspök — mily elhagyatott minden: szántóföldön és szőlőben vad-disznó tanyáz, ritka a földműves, ritka az élő lény, csak a pusztaság végtelen!¹⁾ — Ilyenné lett a század folyamán az egész nagy magyar alföld. A királyi Magyarországnak minden részét is sok csapás éri, de a felvidéknek megerősített városai, mint a királyoknak kiváló kedveltjei, anyagilag és szellemileg emelkednek. A múlt században említett városi kór- és szegényházak újabb és újabb adományokkal és hagyományokkal gyarapodnak. A városi tanács úgyszólván kényszeríti erre a polgárságot, amint azt Selmezbányán látjuk, mikor 1581-ben Schulz Illésnek ratificatio végett bemutatott végrendeletét a tanács azon utasítással küldte vissza az örökösökhöz, hogy a templomról, iskoláról és a kórházról meg ne feledkezzenek. A városok gondoskodnak a köztisztaságról, az egészséges ételmezésről; szigorú szabályzatokkal őrködnek a közerkölcsiség, a családi élet fölött; szabályozzák a polgároknak életmodját, mulatságaikat; városi orvost és gyógyszerértárt tartanak, szóval, a tanács látható gondviselésként őrködik a pol-

¹⁾ Acsády Ign.: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest 1886.

árság fölött.²⁾ Sokkal kedvezőtlenebb helyzetök van nyilt községeknek, ezeknek lakóiról, a misera plebs ontribuens nagy tömegét képező jobbágyokról senki sem gondoskodik. A kormány országos ügyekkel, melyek közé a közegészség ügyét nem számítják, van el foglalva, a megyéknek, akkori szervezetük mellett, elég olgot adott az adókivetés, katonaállítás és élelmezés, nemes urak ügyes bajos dolgainak elintézése, ki örödnék a *néppel!*

Az egész századon át nem látjuk a legkisebb nyomát sem annak, hogy az országgyűlés a közegészséget lető kérdésekkel foglalkozott volna. Pedig lett volna á elég oka, mert a mult századból átöröklött járványos betegségekhez újak is járultak. *Pestises* évek voltak: 1508, 1509, 1511, 1529, 1541, 1542, 1552, 1553, 1562, 1571, 1575, 1576, 1585, 1586. A *vérhas* különösen 1527, 1541, 1542-ben uralkodott. Az *angol íz* 1532-ben látogatta meg hazánkat. Az *éhinség* is több ízben fellépett, majd 1566-ban Magyarországon elvetkezett a *hagymáz*, melyet az orvosok, febris castrensis, febris hungarica, morbus hungaricus« névvel iszteltek meg. Alig van év, melyben ezeknek egyike másika nem uralkodott volna járványszerűen.

Királyaink a hadseregnek sokat ártó járványok ellen igyekeznek védő intézkedéseket tenni, mint osztrák főherczegek örökös tartományaikat védték a hazánkban folytonosan dúló járványok ellen. Intézkedéseik, habár azok eredetileg nem nekünk voltak szánva, hazánk közegészségi viszonyaira is kihatottak és tekintve azt, hogy hazánkat a XVI. század legnagyobb részében lécsből kormányozták, hogy had- és pénzügyünk, vám-

¹⁾ Mindezekről részletesen I. Demkó Kálmán: A felső magyarországi városok életéről a XV.—XVII. században. Budapest 1890. kiadta a m. tud. akadémiá.

rendszerünk már akkor mondhatni közösökké lettek a Bécsben Ausztriára vonatkozólag kiadott egészségügyi szabályzatokat legalább részben Magyarországon is életbe léptetetteknek kell tekintenünk. Legrégibb ilyenmű szabályzat a Saltzmann János féle 1521-iki melyet már ismertettünk, (164 l.) mely a pestis ellen legelsőnek ajánlja a vesztegár intézményét. Ettől kezdve a pestis ellen több rendelet jelent meg. Ilyenek I. Ferdinándé 1552-ben, 1553-ban a bécsi orvosi kar által szerkesztett tanácsadó, majd az 1558-iki szabályzat kibővítve 1562-ben és azután többször. Az orvosi karnak 1553-iki javaslata kiterjeszkedik a következőkre: 1. A levegő tisztán tartása. 2. A reggeli kimenés. 3. Életrend, evés, ivás. 4. Italok. 5. Alvás. 6. Munka. 7. Képződés, kedély állapot. 8. Fürdők. 9. Tisztító szerek. 10. Érvágás. 11. Óvó szerek. 12. Mosakodás az izzadás után és a nagy szomjúság csillapítása. 13. A beteg gyógyítása. Az 1562-iki „*Ordo Pestis*“ legjobban tájékoztat ezen szabályoknak szelleméről, annál is inkább, mert ez kibővítve magában foglalja a régieket és erre hivatkoznak a későbbiek. A pestist még most is isten által az emberekre bűneikért bocsátott csapásnak tekintve, mindenekelőtt tiltja a káromkodást, paráznaságot és más bűnöket, a papságnak meghagyja, hogy a népet a szószékről isteni félelemre és erkölcsös életre intse, rendeli az istenisztelet szorgalmas látogatását. Ünnepek és vasárnapokon a pinczéket, korcsmákat zárva kell tartani. Minthogy a pálinka az embereket felhevíti és megmérgezi, pálinkát nyilvánosan árulni és inni nem szabad.

Az inficiált helyekről Bécsbe bemenni senkinek sem szabad. Aki Bécsbe áruval vagy másként be akar jutni, hatósági bizonyítvánnyal kell igazolnia, hogy a

betegségtől mentes helyről jön. A főpapok, főurak és nemesek kíséretükkel saját nyilatkozatuk alapján be-
pocsátandók. A szüretelőket nem szabad beereszteni,
a bort, mustot szállító fuvarosok a hordók lerakása
után azonnal hajtsanak ki a városból. A városból a
betegség miatt kiutasítottaknak visszatérniök nem sza-
bad, a háztulajdonosok családjuk betegeit otthon tart-
tatják, de az emberek közé menniök nem szabad, ide-
gen beteget nem fogadhatnak be. Az idegen koldu-
sokat ki kell utasítani, a városi szegényeket a járvány
megszüntéig a polgári kórházban kell ellátni. Ócska
ruhákat árulni tilos. A nyilvános játékok, vívó iskolák,
zene beszüntetendők, úgyszintén a nagy lakadalmak,
keresztelők, társas kirándulások, összejövetelek is. A
városban a terek, utcák, házak tisztántartandók, he-
tenként kétszer kell az utcákat öntözni és seperni, a
pocsolyákat, gödröket be kell tölteni, az árnyékszéke-
ket megnyitni, felkavarni nem szabad, ha valahol a
tisztítás elkerülhetetlen, ezt csak hatósági engedély mel-
lett éjjel lehet végezni. Éretlen gyümölcsöt árulni nem
szabad. A döglött állatokat a városon kívül kell elásni
vagy a Dunába sülyeszteni. Az élelmi szereket csak
a tágasabb piaczkon lehet árulni, savanyú káposztát
csak annyit szabad behozni, amennyi napközben elkél,
a felmaradó készletet este ki kell vinni s a káposztás
hordók csak a külvárosban állhatnak. Kijelölik a ter-
mény, széna, fa, bőrök eladásának helyét, a szállítók
lovaikat a belvárosban nem tarthatják. A marha-vásár
kitiltatik. Az inficiált vidékekről jövőknek szállást adni
tilos. A nyilvános fürdők bezáratnak. Minthogy a ra-
gályt a közvetlen érintkezés, a lélegzés, izzadság ter-
jesztik, mindenki saját érdekében óvakodjék oly helyek-
ről, ahol sokan összejönnek. A pestisben megbetege-

dőket a kórházból azonnal a lazaretumba kell szállítani. Minthogy az orvosok állítása szerint a cronabita cserjének és a fának füstje a ragályt elnyomja, mindenkinek szabad udvarán, amennyire azt a tűzbiztosság engedi, tüzet rakni. Jó a szobákat füstölni és eczettel locsolni, ezt különösen a kórházakban kell tenni. Amelyik városrészben a járvány erősen lép fel, ott az utczákon cronabita cserjéből és más száraz fából nagy máglyákat kell gyujtani s addig égetni, míg a járvány csillapúl. A pestis ellen az orvosok által ajánlott eljárást sok példányban kinyomatva kell terjeszteni, az ajánlott egyszerű szereket, mint Weinrautet, Cronabitpört, diót, füget, eczetet, driacust egyenkint vagy összekeverve az utczákon kell árulni, hogy mindenki gyorsan hozzá juthasson, a vevőknek használati utasítást is kell adni. Ha valahol valaki megbetegszik, a családfő vagy gazda azonnal tartozik a betegség körülményeiről a legközelebbi egészségügyi felügyelőnek és orvosnak vagy sebésznek részletes jelentést tenni, kik a beteget megvizsgálják és ha minden kétséget kizáróan megállapították a pestist, a betegeket elszállíttatják a lazaretumba. Ahol a házi úr, neje, gyermeke vagy rokona vagy valami előkelő ember esik pestisbe s azt nem engedik elszállítani, ha a külvárosban is van házuk, a beteget oda vitethetik és ápolhatják, vagy elvihetik a várostól 2—3 mérföldnyire s onnan egy meghatározott időig vissza nem térhetnek. Akik ezt nem tehetik és házukban akarnak maradni, azok a házba bezáratva, azt 40 napon át nem hagyhatják el, ételmezésükről gondoskodniak a desinfectiora kirendelt emberek, akik bevásárolják az ételt, italt, orvosságot s azt a kapu elé leteszik. Az inficiált házakban lakó szegényeknek ételmezt a polgári kórházból kell vinni. A betegséget

eltitkolni, a beteget más helyre szállítani testi és pénz-
büntetés terhe alatt nem szabad. Az egészségügyi fel-
ügyelők, doktorok, sebészek és borbélyok esküt tesz-
nek, hogy mit sem titkolnak el. A nagyobb házakat
nem kell egészen elzárni, elég ha a kapura egy fehér
keresztet festenek s elzárják az emeletet vagy a la-
kást, melyben beteg van, az ajtóra ott is alkalmazni
kell a fehér keresztet, az így elzárt lakosztályból 40
napig senkinek sem szabad kijönnie vagy oda bemenni,
kivéve az egészségügyi személyeket. A megjelölt ház-
ban a zárlat ideje alatt semmiféle nagyobb munkát
nem szabad végeztetni, pinczéből bort csak abroncs
alatt lehet kiszállítani. Az egészségügyi felügyelők, or-
vosok, sebészek mindenkinek készségesen tartoznak
tisztességes díjért szolgálni; eszközeiket tisztán tartás-
s azokkal, melyekkel betegeket érintettek, egészsége-
sekhez nyúlások nem szabad. A város gondoskodik
kellő számú sebészekről. Az elzárt házakat, lakosztá-
lyokat megnyitásuk előtt ki kell tisztogatni és füstöl-
ni. Az egészségügyi személyzet naponkint összejön, jelen-
tést tesz a halottakról, betegekről s azoknak jegyzékét
beadja a hatósághoz. A város kapuján beteget hiva-
ttalosan igazolvány nélkül nem szabad beereszteni. A
síró csak hatósági halotti bizonyítvány felmutatása
mellett temetheti el a kivitt halottat. Az orvosok,
sebészek, borbélyok naponkint bejelentik összes bete-
geiket. A lazaretumban a betegeket a legnagyobb
gonddal kell ellátni és ápolni. Az egészségügyi fel-
ügyelők, orvosok, sebészek ne járjanak más emberek
közé, csak betegeikhez. A ragályban meghaltakat a
kormány engedélye nélkül a városban eltemetni nem
szabad, a közönséges embereket egyáltalában nem. A
templomokba, kolostorokba s a mellettök levő teme-

tőkbe a ragályosokat nem szabad temetni. A fogatok, melyeken a betegeket a lazaretumba szállítják, a városon kívül álljanak és minden szekér megjelölendő a fehér kereszttel.¹⁾

Városainkban az itt felsorolt óvó rendszabályokat rendes körülmények közt is mind megtaláljuk. Az utcák, udvarok, víztartó medenczék tisztántartása vonatkozó rendeleteket évenként újra kihirdetik. Egészséges ivóvízzel költséges vezetékek látják el a polgárokat. Legtöbb városunk csatornázva van. A kapuőrök szigorúan utasítva voltak, hogy a csavargókat, koldusokat, kik különféle betegségeket hurczolhatnának a városba, be ne bocsássák. Saját szegényeiről mindenik város maga gondoskodik. A pestis ellen különösen tett intézkedésekről szóló hazai hivatalos rendeleteket nem ismerünk, tekintve a hazánk városai és Németország közt sűrű érintkezést, a Bécsben kiadott rendeletek s az óvó intézkedésekre vonatkozó szabályzatok nyomtatványai nálunk is igen elterjedhettek s városaink azokat kétségkívül alkalmazták.

Orvosaink tudományos művekben foglalkoznak ezen járvánnyal, mint Manardo János ismertetett leveleiben, Bausner Sebestyén, Balsarati Vitus János.²⁾ A papok a szószékről, a tanítók népszerű iratokban igyekeztek a népet a teendőkről felvilágosítani, mint Reussius Dávid és Diablanovszky Péter galgóczi, utóbbi modori tanító.³⁾

¹⁾ Linzbauer I. 181—193.

²⁾ *Manardus Ep.* III. ad Alexium Turzum: Praeservatio et curatio pestilentiae. — *Bauszner S.* Tractatus de peste, ejusque curatione. Cibinii 1550 és *De remediis adversum luem pestiferam.* u. o. 1550. — *Balsarati V. J.* De remediis pestis prophylacticis. 1564.

³⁾ *Reussius D.*: 15 Predigten über die Seuche der Pestilenz etc. 1581. id. Szinnyi Természettud. könyvészet. *Diablanovszky*: Sed libera nos a malo. Értekezés a pestisről. id. u. ott.

A pestis ellen sok féle orvosságot ajánlgattak, legnagyobb hírré tett szert Ritus Pál királyi orvosnak az 1541—1542-iki pestis alkalmával készített, »*electuarium de ovo aureo*« nevű gyógyszere, melyet, mint-nyogy azt I. Ferdinand, Miksa és Rudolf császárok is használtak, »*electuarium regis*« néven hivatalosan kö-öztek és ajánlottak.¹⁾

Az angol láz az 1532-iki török háború alkalmával ámadt reánk nagyobb erővel.²⁾ A *bújakór* az egész századon át nagy mértékben el volt terjedve. Ezen régibb kórokhoz járult a századnak a pestissel egyen-angú réme, a »*magyar betegség, morbus hungaricus*«. A törökök beütései következtében megszűnt a Duna és a Tisza mentén a békés munkálkodás, a földműves szorgalmas vasa nem tisztogatta a földet, a folyók áradásait senki sem fékezte, nagy területek elmocsárosodtak, elposványosodtak és szabadon terjesztették a döngéletes párákat. 1542-ben a Joachim brandenburgi örökgróf vezetése alatt állott császári seregben mutatkozott először az eddig ismeretlen lázas betegség, mely állítólag 30.000 embert ragadott el. Magyarországon ke-kekezett a táborokban, azért nevezték el *morbus hungaricus*, *febris castrensis* vagy *hungarica* névvel, magyar neve *hagymáz*, — Fekete szerint = »hadmása«, mert kunyi emberéletet szokott elseperni, mint a had. A *hagymáz* 1566-ban lépett fel legnagyobb erővel, előbb Veszprém és Tata környékén, majd a Komárom mel-letti táborban. Az erős fejfájással, felfuvódással, gyomor-ájással, olthatatlan szomjúsággal, deliriummal, petecs-essel, hasmenéssel járó betegség leghevesebben támadta meg a németeket, olaszokat, míg az éghajlatunkhoz

¹⁾ Fekete L. A magyarorsz. ragályos és járványos kórok. 21.

²⁾ Haeser III. 330.

szokott magyarokat és törököket alig bántotta. Hazánk határain túl meglátogatta Németországot, Burgundot, Belgiumot, Itáliát sőt Angolországot is. Az 1566-iki hagymáz járvánnyal tudományosan foglalkozott Jordán Tamás magyar orvos, az 1597-ikivel Coberus tábori orvos. Ezeken kívül többször járványosan uralkodik a *vérhas*, majd 1574-ben a »*febris hemitritaea* vagy *semitertiana*« néven nevezett, az ország legtöbb vidékét meglátogató járványos láz.

Ezen betegségekkel szemben tehetetlenül áll az akkori orvosi tudomány. Hazánknak törvényhozása és kormánya egyetlen egyszer sem foglalkozik azzal, hogy miképen lehetne ezeknek dulását gátolni. Az igaz, hogy akkor igen olcsó volt az emberi élet. Csak a királynak került sokba a fogadott zsoldos had, erre ügyelni kellett és I. Ferdinand már 1527-ben Budán katonai kórházat alapított, mely azonban csakhamar török kézre került.

A XVI. században uralkodott babonákról, balhiedelmekről részint már volt szó (I. r.), részint a következő századokban kell majd rólok részletesen beszélni; azért mellőzzük azt itten. Összefoglalva világosabb lesz a kép.



HARMADIK RÉSZ.

A TIZENHETEDIK SZÁZAD.



a) Orvosok.

Igaza volt Paracelsusnak, mikor a scholasticismus ármában vergődő kortársainak megjósolta, hogy többet fog ő nekik ártani halála után, mint életében. Az általa az orvosi tudományba behozott tapasztalati irány csak később érvényesült. A XVI. századnak orvosai tisztogatólag hatottak az orvosi tudomány terén, megisztították a régi írók műveit a középkoron át azokba becsúsztott hibáktól, kiegészítgették a hiányokat, bírálat alá vették az írók és régibb magyarázgatóiak állításait, igyekeztek összhangzásba hozni a régi tekintélyeket az újabb kutatások eredményeivel. Az egyes ismertett irányoknak képviselői egyenlő buzgósággal törekedtek az orvostant a tudomány magaslatára emelni. De még hiányzott a biztos alap. A physika és a chemia fejletlensége mellett nem lehetett még biztos alapra helyezni a pathológiát, a therapiát a physiologiát. A felmerült új és új elméletek mindinkább előtérbe állították a szükségét annak, hogy határozott elvek és törvények megállapítása által vessék meg alapját a tudományos orvostannak.

A XVII. században több tényező kedvezett ezen törekvésnek. Angolország, Franciaország és Hollandia megkezdik a versenyt a világkereskedelem terén. Át-

kutatják a földet, új gyarmatokat alapítanak, így a tudomány körébe vonják az egész ember- és növényvilágot. Új emberfajok közt új betegségekkel, új gyógyszerekkel ismerkednek meg a felfedezési útra indulókat követő orvosok. A China-héj, ipekakuanha, fahéj, thea, kávé, dohány, opium, arsenicum alkalmazásba vétetnek.

A világkereskedelem útján gazdagodásnak indult államok a tudományos téren is átveszik a vezérlő szerepet. Itália apró fejedelemségeinek hanyatlásával hanyatlásnak indul ottan a szellemi élet is és, noha ottan is találunk még kiváló tudósokat, több irányban, különösen pedig az orvosi téren megelőzik Itáliát Angolország, Hollandia és Franciaország. Németországot a harmincz éves háború dúlása nagyrészt elpusztítja, erkölceit elvadítja és a tudományos élet terén hosszabb időre visszaveti a vallási villongások, a mysticismus és a babona örvényébe. Noha itten sem hiányzik helyenkint a törekvés arra, hogy a XVI. században fellendült tudományos életet tovább fejlesszék, az apró fejedelemségekre szakadozott birodalom alárendelt szerepet játszik. Hazánk az egész századon át színtere volt a vallási és politikai pártharczoknak, a török ellen viselt háborúknak. Önálló szellemi irányokról nálunk egyáltalában nem lehet szó. Az orvosi képzés tekintetében egészen a külföldre voltunk utalva, így e részben hazai viszonyaink a szerint alakúlnak, amint ifiaink egyik vagy másik külföldi egyetemet látogatják tömegesebben. A magyar protestánsoknak németországi és németalföldi hitsorsosaikkal szövetkezése megmagyarázza, miért mennek ifiaink leginkább ezen országoknak főiskoláira.

A XVII. század folyamában újra több egyetem alapított: Hollandiában: Grönningen 1614, Utrecht

1636, Harderwyk 1648, Breda 1646. Németországban: Giessen 1607, Paderborn 1616, Rinteln 1621, Salzburg 1622, Herborn 1654, Kiel 1665, Innsbruck 1673, Halle 1694. Ezek általában alárendelt szerepet játszanak. Harderwyk, Kiel és Utrecht egyetemein találunk hírnevesebb orvos-tanárokat, de minthogy magyar ifiak ezen főiskolákat igen gyéren keresték fel, reánk gyakorolt hatásuk alig vehető figyelembe. Városaink polgársága túlnyomó részben az ág. ev. egyháznak levén híve, fiait leginkább Németországba küldte főiskolákra. Wittenberg, Lipcse, Jena, Basel, Strassburg voltak a legkeresettebbek. Az Erdélyi fejedelmek és a pártjokon állott magyar urak mint Calvin követői inkább Hollandiába küldték fiaikat és védenczeiket. Ottan tőlünk Leyden a leglátogatottabb, azután Franeker. Olasz, Franciaország egyetemlein akadtak magyar orvostan-hallgatók, de itt valamint Dánia, Angolország és Németország kisebb egyetemlein csak szórványosan fordultak meg.

Tudományosan képzett orvosaink most is csak a külföld hatása alatt állhattak és így szükséges néhány pillantást vetnünk az orvosi tudomány általános újabb irányzataira.

Az orvostan napjainkban már kiválóan gyakorlati tudomány. A XVII. századig az orvostan elméletekből áll, akár csak a scholastikus dogmatika vagy philosophia. A XVI. században megindult tapasztalati irányzat csak akkor érvényesül benne, mikor a tudományok más ágaiban győzelemre jutnak a közvetlen észlelés útján nyert ismeretek. Főfontosságúak itten a természettudományok. Kopernikusnak (1473—1543) az egyház által elátkozott, az inquisitio által üldözött tanai győzedelmeskednek. Mikor Galilei (1564—1642) javí-

tott távcsövével az égen új meg új felfedezéseket tesz, méltán írhatta 1612-ben, hogy »ezek az új dolgok a pseudophilosophiának temetési szertartásai, vagy inkább a vége s az utolsó ítélet napja lesznek. El vagyok készülve — írja —, hogy hallani fogok nagy dolgokat, melyeket a peripatetikusok proklamálnak, hogy bebizonyítsák az egek változatlanságát, melyről nem tudom, hogy mi módon fogják azt megmenteni és fönn tartani.«¹⁾ Hiába való volt Giordano Brunónak (1600) tűzhalála, Gallileinek elítéltetése, Keplernek (1571—1630) üldöztetése, az igazságnak győznie kellett. Az említett nagyok mellé méltán sorozhatók ezen században: Porta (1538—1615), Gassendi (1595—1655), Descartes (1596—1650), Toricelli (1608—1647), Borelli (1608—1679), Grimaldi jezsuita (1613—1663), Pascal (1623—1662), Guericke (1602—1686), Boyle (1626—1691), Mariotte († 1684), Amontons (1663—1705), Hooke (1635—1703), Huyghens (1629—1695), Newton (1642—1727), Halley nevei.²⁾ A physikának minden ágára kiterjeszkedő kísérleteik alapján megállapított törvényeik halomra döntötték a scholasticismus szőrszálhasogatásának maradványait. Az optika törvényeinek megállapításával együtt járt a mikroszkopok szerkesztése. Helmont, Glauber (1604—1688), Boyle (1626—1691), Kunkel (1630—1703), Becker (1635—1682) a tudományos chemia megalapítói az alchymia ábrándjai helyébe gyakorlati célokat tűztek ki. Boyle kimondotta, hogy a chemia, mint a természettudományok egyik ága, tehát mint önálló tudomány, önmagáért művelendő s hogy a chemiának

¹⁾ Czóglér: A fizika története. Budapest 1882. I. 93.

²⁾ Életrajzi adataikat, tudományos vizsgálataikat és találmányaikat részletesen l. Czóglér id. műve I. köt.

igazán tudományos jellege csak akkor lesz, ha megszűnik az alchimia és az orvosi tudománynak vagy pedig az iparnak és a művészeteknek szolgája lenni. A chemiát mint önálló tudomány ágat kezdték az egyetemeken tanítani és vívmányait gyakorlati alkalmazásba vette az orvosi tudomány.¹⁾

A természettudományi ismeretek alapján keletkeztek az orvostanban a »*iatromathematikai, iatromechanikai, iatrophysikai*« és a »*iatrochemiai* vagy »*chemiatriai*«-nak nevezett iskolák.

A természettudományok művelői tudós társaságokat alapítottak. Legrégibb ezek között a Porta által Nápolyban a XVI. század végén alapított »*Academia degli oziosi*« és az ugyancsak általa saját házában alapított »*Academia dei segreti*«, melybe csak olyan colaszok vétettek fel, kik már valamely természettudományi vagy orvosi találmányt bírtak felmutatni. Ezen akadémia csakhamar azon gyanúba jutott, hogy ott bűvészzel foglalkoznak, amiért Portát Rómába is idézték. Cési herczeg 1603-ban Rómában alapította az »*Academia de' Lincei*«-t, czímerében az éleslátást jelképező hiúzzal. Florenczben 1657 óta az »*Academia del cimento*« (Academia experimentorum) szerepel. Boyle Róbert, a jeles chemikus az angolországi pártviszályok közben birtokára Stalbridgebe összegyűjtötte hazája kiváló tudósait, — közöttük Hook, Glisson, Wallis — s ezekkel megalapította az academia de' Lincei mintájára a »*láthatatlanok társasága*« nevű természettudományi társaságot, majd a nyugalom helyre állta után Oxfordban »*philosophiai társulat*« név alatt újra szervezte azt. A restauratio után II. Károly király ezen társulatot 1662-ben »*Királyi társulat*« (Royal Society) rang-

¹⁾ U. ott és Haeser II. 224. Baas 383.

jára emelte. Németországban Schweinfurtban 1652-ben keletkezett az orvosok által alapított »*Academia naturae curiosorum*« nevű természettudományi társulat, amely 1670-ben I. Lipót császár által szabadalmakkal láttatván el, ez után »*Academia Caesareo Leopoldiana*« néven ismeretes. Franciaországban 1666-ban alapított meg véglegesen az »*Académie des sciences*«.

Ezen tudományos társulatok egyrészt felébresztették a tudományok kiválóbb művelőinek becsvágyát, másrészt az által, hogy rendszeres folyóiratokban közölték a tagok munkálatait, megkönnyítették a szellemi érintkezést és feleslegessé tették a XVI. században annyira divatos, de nehézkes tudományos levelezést. A royal society 1665 óta kiadta a »*Philosophical Transactions*« című közlönyt, melyből 1860-ig 154 negyedréteg kötet jelent meg. A párizsi akadémia 1699-ben a »*Histoire de l'Académie*«-t és a »*Memoires*«-t adta ki; az Academia Caesareo Leopoldiana tagjainak közlönye volt az 1670-től kezdve kiadott »*Ephemerides*«. Ezen társulati közlönyökön kívül megjelentek: Párizsban a »*Journal des Sçavans*« 1665-től; 1648 óta Bayle Pierre orvos szerkesztésében a »*Nouvelles de la République des Lettres*«; 1697 óta a Blegny Nicolas által szerkesztett »*Nouvelles Decouvertes sur toutes les parties de la médecine*«; Lipcsében az 1682 óta megjelenő »*Acta eruditorum*«; Amsterdamban 1680 óta a „*Collectanea medico-physica*“ folyóiratok.¹⁾

Ezen tudományos társulatok és folyóiratok reánk nézve is fontosak, mert tagjaik és munkatársaik közt ott találjuk a magyar orvosokat is.

A természettudományoknak gyors előrehaladása karöltve járt a philosophiai elméleteknek kifejtésével.

¹⁾ Czóglér id. mű I. 241 stb. Haeser II. 223. Baas 385 stb.

Galilei, Descartes, Newton a természeti törvények megállapítása alkalmával egyszersmind philosophiai rendszereket is állítanak fel a tudományos kutatás módszerének megállapítására. A XVII. századnak hatalmas bölcselkedő szellemei: Bacon, Descartes, Spinoza, Hobbes, Locke, Leibnitz viszont a tudományos kutatás módszereinek helyes megállapítása által kimutatják az utakat, melyeken haladva el lehet jutni a *biztos tudáshoz*.

A XVII. században felmerült philosophiai módszereknek részletes fejtegetése nélkül csak a természet-tudományokra közvetlenül és az orvosi tudományra közvetve hatott néhány megjegyzést teszünk. A természettudósok a physikai módszer tényleges megalapításának dicsőségét Galilei részére követelik, a philosophusok Verulami Baconénak tartják. »Galilei a fizikát nem csak tartalmilag, hanem módszere által alakilag is megalapította. Buvárkodásai a skolasztikai bölcseletre halálos csapásokat mértek s ebben áll a fizikai módszer negatív megalapítása; avval pedig, amit tényleg fölmutatott, az igazán helyes búvárlat elé elévülhetetlen mintaképeket állított«, — írja Galileinek egy tisztelője. Baconnal szemben megjegyzi, hogy »puszta bölcselkedéssel alig lehetett volna valamit elérni, mindennél hangosabban szóló tényekre volt szükség, hogy az új módszer minden támadással szemben diadalmaskodhassék. . . . A mi a fizikai módszer *tényleges* megállapítását illeti, Galilein kívül *más szóba se jöhet*«. ¹⁾ Megengedjük, hogy Galilei a természettani kutatásnál a tapasztalás alapjára fektetett rendszer szerinti gondolkodás alapján jutott fényes sikerrel koronázott feltalálásaihoz, épen úgy mint

¹⁾ Czóglér I. 134.

később Boyle, Newton és más jelesek, és hogy »filozófiájának jellemző vonása épen a szabály és alkalmazás egyesítésében állott«; de ez mit sem von le Baconnak értékéből. Mert míg Galilei »mindamellett, hogy a philosophiát is reformálta, philosophiájának rendszerét soha sem terjesztette elő; addig Bacon rendszerét nem csak előterjesztette, hanem el is terjesztette s ez által gyakorolt általánosabb hatást. Bacon Francis. (1561—1626) nem volt természettudós, noha a physikát, (natural philosophy, általában értve alatta a természettudományokat) tekintette minden tudomány szülő anyjának, a physikai kutatás különös módszerét nem fejtette ki. Philosophiai rendszerének alapelve általános: megtanítani az embereket a kutatás valódi céljára, alkalmas módszert adni kezükbe, mely szerint tehetségeiket eredményesen használhassák. Az eddig létezett rendszerek határozatlanságának és meddőségének okát a követett módszer helytelenségében és elégtelenségében találva ajánlja, hogy az emberek a helyett, hogy a maguk fogalmaiból alkotnak világot s a maguk elméjéből merítik az összes anyagot, fordúljanak inkább a tapasztaláshoz és megfigyeléshez, tények és ne vélemények fölött okoskodjanak s akkor elérhetnek végre azon törvények ismeretéhez, melyek az anyagi világot igazgatják. Az inductiot ajánlja a tudományos kutatás egyedül helyes módszeréül, melynek szabályait részletesen kifejtette. Hatása nem annyira philosophiai módszerében, melyet egyoldalúsága miatt általánosan soha sem fogadtak el; hanem inkább abban nyilvánult, hogy »ő az egyes tudományokat laboratoriumaikból a gondolat mezejére vezette, a philosophiát meg iskoláiból a kutatás műhelyeibe vitte«. Előbb is voltak már ezen iránynak szószólói, de szavuk nyom nélkül hangzott el

Baconnak magas állása, fényes ékesszólása, merész eszméi mindenütt lekötötték a figyelmet s ez által hatalmas befolytak a saját korabeli és a következő nemzedékekre. Az orvosi tudományra gyakorlatilag kívánta alkalmaztatni az inductiv módszert, ajánlva az anatómia gondosabb tanulmányozását, különösen a pathológiai anatómiát. A vivisectiot, a humoralpathológiát, a chemiát a szerint véli czélszerűen kezelni. Kárhóztatja az orvosoknak azon eljárását, hogy némely betegségeket a priori gyógyíthatatlanoknak mondanak. Szóval ezen a téren is sürgeti a régi tekintélyek elvetését, az észlelést, kísérletezést, összehasonlítást, analysisist.¹⁾

Baconnak a tudományok alapjául a tapasztalást ajánló rendszerét tovább fejtették *Hobbes Tamás* (1588—1569) az újkori sensualisták előljárója, és a jeles orvos *Locke János* (1632—1704). Mindketten az érzéki észre-
vevést tekintik a tudás alapjának, de mentek Bacon inductiv módszerének egyoldalúságától. Locke philosophiai módszerének az orvostanra hatása legnyilvánvalóbb abból, hogy a század egyik legnagyobb híró orvosa Sydenham az »Observations on the History and Cure of Acute Diseases« (Megjegyzések az akút bajok történetéhez és gyógyításához) című művének ajánló levelében dicsekedve említi, hogy módszere Lockenak, ki azt alaposan megvizsgálta, helyeslésével találkozott. Sydenham pedig, amint látni fogjuk, egész iskolát teremtett az orvostanban. Orvosi álláspontja teljesen megegyezik Bacon és követőinek philosophiai rendszerével. Szerinte az orvostanban épenúgy, mint a természettudományokban az inductiv módszert kell alkalmazni, nem a titkos arkanumok felkutatása a fő

¹⁾ Lewes-Bánóczy II. 360—385. Haeser II. 228—236.

dolog, hanem a betegségeknek különösen a naponkén előforduló változásoknak gondos megfigyelése, lényüknek megállapítása s az ezek alapján szerzett ismeretek után a legmegfelelőbb gyógyító szerek alkalmazása.

A XVII. századnak uralkodó vonása, hogy minden tudományt valamely philosophiai rendszerre akartak alapítani. Innen van azután, hogy az orvostanban is érvényesül a Baconéval homlokegyenest ellenkező módszer, mely *Descartest* vallja atyjának. *Descartes* (1596—1650) a kiváló matematikus, physikus — az anatómiával is behatóan foglalkozott — részletesen kifejtette a deductiv módszert. Philosophiai módszerét nem részletezve, csak azt említsük meg, hogy ő módszerét a physiologiai és pathologiai vizsgálatokra is alkalmazván, az ő tanaiban gyökerezik az orvostanban a XVII. századon át uralkodó s a XVIII-ba is mélyen benyúló két főirány: a *iatrophysikai* és a *iatrochemiai*. A jeles természettudós és orvos Borelli physiologiai munkáiban egészen a Descartes féle elveknek hódol.¹⁾

Az emberi szellemnek a scholastikus-theologiai felfogás alól felszabadulását eszközlő philosophiai rendszerek megteremtői között említsük még meg *Spinozát* (1632—1677) Boyle Róbertnek, kit az angol királyi társaság felállításában támogatott, benső barátját és a század legnagyobb gondolkodói közé tartozó *Leibnitz*-ot.

Ezek mellett meg kell még említenünk a »*Rózsakeresztesek*«-nek a XVI. század végén keletkezett mystikus társaságát, melyhez Németországnak számos orvosa csatlakozott s mely ez által orvosi vonatkozásai-
bán igen közel jutott a *paracelsismushoz*. Itt uralkodó a régi theosophiai felfogás: a természet titkaihoz, melyeknek bírtokában örök ifúsághoz és állandó egész-

¹⁾ Lewes-Bánóczy II. 386 stb. Haeser II. 238 stb. Baas 401.

ességhez lehet jutni, buzgó imádság és istenben elmerülés által férhetünk. A német társaságnak testvére a franciaországi »*Collegium Rosianum*«.

Nem lehet azt állítani, hogy az orvosi tudomány fejlődésének menete szolgailag követte volna az egyes philosophiai módszerek fejtegetéseit, legfőlebb azt fogadhatjuk el, hogy a tudományok egyes ágainak egymásra gyakorolt hatása közt a bölcséleti irányoké, mint alapvetőké volt túlnyomó. Ez magyarázhatja meg azt, hogy orvostörténeti írók az orvosi tudomány terén a XVII. században felmerült három főirányt a philosophiával hozzák kapcsolatba.

Mielőtt a tudományos kutatás philosophiai módszereinek részletes kifejtése a köztudatba ment volna át, már voltak az orvostan terén kiváló egyének, akik tulajdonképeni bölcselkedés nélkül fényes gyakorlati eredményeket értek el, különösen az anatomia és a physiologia terén, melyek közül az utóbbi hivatva volt teljesen átalakítani az orvosi tudományt és gyakorlatot. Az itt elért eredmények *Harvey William* (1578—1658) neve köré csoportosúlnak.

Már Harveyt megelőzőleg tettek jelentékeny physiologiai észleleteket. Galenusnak a kis vérkeringést illető magyarázatát már régebben megtámadta *Serveto Miguel* (1509—1553). Habár fejtegetései nem mindenben vezettek is a valóságnak megfelelő eredményre, alapját képezték a további kutatásoknak. *Realdo Colombo* († 1559) paduai, majd pisai tanár és kiűnő tanítványa *Cesalpini Andrea* (1519—1603) részletesebben és a valóságot megközelítőbben ismertették a szívnek és a tüdőnek élettani szerepét. Ennek és a vérkeringésnek egész rendszerét *Harvey* fejtette ki megdönthetetlen tudományos alapon. Alacsonyabb és

magasabb rendű állatokon, betegeken, hullákon éveken át eszközölt észleletek és megfigyelések alapján meggyőződött a szívre és tüdőre vonatkozó előző elméleteknek tarthatatlanságáról, meggyőződött arról, hogy az arteriákban épen úgy mint a vénákban vér van, hogy a vér az arteriákból átmegy a vénákba s ezeken át ismét visszatér a szívbe. Ezen alapon fejtette ki a vérkeringésnek egész rendszerét.¹⁾

Harveynek korszakot alkotó felfedezése az orvosokat két táborra osztotta. Ellenesei közt voltak, akik az új tant egészen elvetették, mások csak egyes részletei ellen szólaltak fel. Ellenzők: *Primirose Jakab* hulli orvos, *Aemilius Parisanus* római, *Hofmann Gáspár* altdorfi (később Harvey híve), és *Riolan János* (az ifjabb) párizsi professorok, ez utolsó a legtekintélyesebb és leghevesebb, az egyedüli akinek támadásaira Harvey személyesen válaszolt. A század kiváló orvosainak nagy része azonban Harveynek pártjára állott. Az új tan védőinek élén találjuk a nagy bölcsészt *Descartest* 1637-ben *Bewerwijck*hez intézett levelével. Németalföld orvosi kitünőségei szállanak sikra Harvey mellett: *Beverwijck János* dortrechtli, *de la Boe Sylvius Ferencz*, *de Wale János*, *van Hornc János* leydeni, *Plemp Vopiscus Fortunatus* löweni, *Deusing Antal* gröningeni, *Bartholinus Tamás* kopenhágai, *Slegel Marquard Pál* és *Rolfink Werner* jenai tanárok, *Conring Hermann* német, *Trullius János* római, *Rivière Lázár* montpellier-i gyakorló orvosok saját észleleteik alapján védtek és kiegészítették a vérkeringésről szóló tant.

¹⁾ Harvey életrajzát s a physiologia terén kifejtett munkásságát részletesen I. Haeser II. köt. 252. 262. Művei: *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*. Francof. 1628. — *Exercitatio anatomica secunda et tertia de circulatione sanguinis etc.* Roterod. 1649. — *Exercitationes de generatione animalium etc.* London 1651. stb.

Harvey felfedezésének általános elismertetését leginkább gátolta azon Galenusi tan, hogy a vérnek képződése a májban megyen végbe, ezen tantól maga Harvey sem tudott szabadúlni. A megindult kutatások azonban csakhamar tisztázták a kérdést. *Aselli Gáspár* ásviai tanár 1622-ben felfedezte a *chylus edényeket* az állatokban, majd a Peiresc Fabricius provence-i nemes által támogatott aixi orvosok 1628-ban az emberben. Valódi fontosságukat azonban csak akkor ismerték meg, mikor *Pecquet János* montpellier-i orvostanhallgató 1647-ben felfedezte a *ductus thoracicus*-t a kutyánál és vele csaknem egyidejűleg *van Horne János* az ambernél is. *Rudbeck Olaus* svéd származású pádui orvostanhallgató majd upsalai tanár 1651-ben a *nyírkedényeknek* felfedezése által egészítette ki Harvey tanát, melyre a koronát *Malpighi* tette föl mikroszkopikus vizsgálataival, mikor 1661-ben egy békának tüdején és húgyhólyagján észlelte a vérkeringést a *hajszáledényekben*, majd 1665-ben feltalálta a *vérsejteket*.

A Harvey nyomán megindult felfedezések nagy lendületet adtak az anatómiának és a physiologiának. Mindenütt rendszeres tanszékeket állítanak ennek, amiben jó példával Hollandia járt elől, melynek egyetemei a század elején még vezérszerepet vivő olasz főiskolákat túlszárnyalták. Angol és Németország egyetemein is szerveznek anatómiai muzeumokat és tanszékeket.

Az anatómia és physiologia terén kiválóan kitűnnek: a) *Olaszországban*: *Borelli Alphonso* (1608—1679) egy ideig pisai tanár »De motu animalium« Rómában 1680-ban megjelent művében a physiologia legfontosabb kérdéseivel foglalkozik s megvetette alapját a matematikai orvosi rendszernek. *Malpighi Marcello* (1628—1694) a hajszáledények és vérsejtek fel-

találója a mirigyek alkotásáról szóló munkáival is úttörő. *Redi Francesco* (1626—1694) és *Bellini Lorenzo* (1643—1704) pisai tanárok. **b) Angolországban:** Harveyt hazájának fiai a kutatások terén oly buzgón követték, hogy az angolok az orvostan terén felmutatott sikerekkel csakhamar utól érték Itáliát. Kutatásaik Harvey nyomán kiválóan a vérkészítésére és keringésére vonatkoznak. *Glisson Francis* (1597—1677) cambridgei professor, kinek neve a máj anatómiájával és az állati mozgás tudományos ismertetésével áll kapcsolatban; *Wharton Tamás* (1610—1673) londoni orvos az alsó állkapocsnak róla nevezett mirigyvezetékét; *Highmore Nathaniel* (1613—1684) a felső állkapocsnak az ő nevét viselő üregeit, *Cowper William* (1666—1709) a húgycsőnek róla nevezett mirigyeit fedezte fel. *Willis Tamás* (1622—1675) az agy anatómiája és élettani rendeltetéséről, *Needham Walter* († 1699) a fejlődéstanról, *Mayow John* (1645—1679) a lélegzésről írtak alapvető munkákat. **c) Hollandiában:** *Paw Péter* (1564—1617) leydeni tanár, aki 1597-ben alapította a Németalföldön első anatómiai muzeumot Leydenben, az összehasonlító koponyatan megalapítója; *Tulp. Nic. Pieterz* (1593—1678); *van Horne* (1621—1670) leydeni tanár, a ductus thoracicusnak az embernél feltalálója és leírója s a szájüreg mirigy készülékének és a nemzőszervek, különösen a petefészeknek alapos vizsgálója; *de Graaf Reinier* (1641—1673) a férfi és női ivarszerveknek eddig nem ismert pontosságú leírója; *Nuck Antal* (1650—1692) leydeni tanár a mirigy- és lymphedényeket a test minden szervében átkutatta; *Bidloo Govert* (1649—1713) leydeni tanár, az ezen korban legkiválóbb illusztrált anatómiai mű kiadója; *Drelincourt Károly* (1633—1697) szintén

leydeni tanár, a Vieussensről nevezett agybillentyűnek első és a larynx (gége) meg az epiglottis (gögfedő) mirigyének alapos leírója; *Verheijen Fülöp* (1648—1710) löweni tanár az »Anatomia corporis humani« képes kiadásával; *Ruysch Frigyes* (1638—1731) kinek nevét az anatómiai technika terén elért sikerei, a halászsontocskák, a fogak, a szív, az aorta, a férfi és női csontváz közötti különbség leírása, a bronchialis artériák és vénák (hörg ütér, — vizér) felfedezése teszik nevezetessé. *Van Leeuwenhoek Antony* (1632—1723) és *Swammerdam János* (1637—1680) hollandok a mikroszkopikus anatómia terén tett felfedezéseikkel tettek nagy szolgálatot az orvostannak. **d) Franciaországban** azon felfogás következtében, hogy a bonczolás nem fér össze az orvosi méltósággal, az anatómia aránylag hátramaradt. Kiváló művelői voltak: *ifj. Riolan János* (1577—1657) párizsi tanár, a galenismus védője, *Harveynek* elkeseredett ellenese, aki mindamellett gondos kutatásaival nagy érdemeket szerzett a recze, bélfodor (mesenterium) a vena azygos billentyűi stbnek pontos leírása által; *du Verney Guichard* (1648—1730) a XVIII. század francia anatómiai iskolájának megalapítója; *Vieussens Raymond* (1641—1717) párizsi orvos az idegrendszeréről, a hallási szervekről és a szívről adott gondos leírásával. **e) Németországban:** *Schneider Konrád Victor* (1614—1680) wittenbergi, *Brunner Konrád* (1653—1727) heidelbergi, *Bohn János* (1640—1718) erlipcsei tanárok és *Kerckring Theodor* (1640—1693) érdemelnek említést az anatómia és physiologia terén, az utolsó mint a nevről nevezett bélcsatorna-billentyűnek leírója; **f) Dániában:** *Worm Olaus* és a *Bartholinus* család három tagja, kopenhágai tanárok.¹⁾

¹⁾ Mindezekről s az anatómia és physiologia haladásáról részletesen Haeuser II. 243—336.

Messzire vezetne a felsorolt nevezetes férfiak által az anatomia és physiologia terén tett felfedezéseknek részletes ismertetése. Ezen tiszteletre méltó nevekkel az orvosi tudomány egyéb ágainál is találkozunk még s mint magyar ifjainknak az orvostanban tanítóit és mestereit hallgatással nem mellőzhettük őket.

A *gyakorlati orvostanban* a XVII. században három főirányt látunk érvényesülni: a *paracelsusit*, a *iatro-physikait* (iatromathematikainak és iatromechanikainak is nevezve) és a *iatrochemiait* vagy *chemiatriaait*.

1. *Paracelsisták*. Az einsiedelni mesternek tanai átöröklődtek a XVII. századra, csak az a sajnos, hogy félre értetve elfajultak és különösen Angol- és Németországban bőven keveredtek a kabbalah és mysticismus tanaival. Mindenütt legbuzgóbb hívei ezen iránynak a rózsakeresztesek társulatának tagjai. Ránk nézve ezek közül leginkább a németek és a hollandok bírnak érdekekkel. Az elsők közül nevezetesebb paracelsisták: *Goclenius Rudolf* (1572—1621) marburgi, *Rüdiger András* (1673—1731) lipcsei, *Hartmann János* (1568—1631) marburgi, (itt ő a chemiatriai iránynak első képviselője de csak a paracelsusi chemiai-gyógyszerészet értelmében), *Sennert Dániel* (1572—1637) wittenbergi, *Werner Rollfink* (1599—1673) jenai tanárok. Látjuk itten, hogy Németország egyetemlein kiválóan uralkodik még Paracelsus. Iskolájához sorolható Németalföldnek kiváló tudósa *van Helmont ker. János* (1578—1644) akinek tanai átmenetül tekinthetők Paracelsustól a chemiatrikusok iskolájához. Helmont valóságos megtestesítője a XVII. század kételkedő szellemének. Mint vagyonos ember nem volt kenyérkeresetre utalva, sorra tanulmányozta a tudomány egyes ágait, míg végre az orvostanban, mint az

emberiség jóltevőjében talált megnyugvást és a chemiában, mint amannak előmozdítójában. A buzgó katolikus küzd benne az alapos természettudóssal, az erő és az anyagnak egymásra kölcsönös hatását tekinti az élet forrásának és célja benső kapcsolatba hozni isten megismerését a természetével, mert az ember szellemi és erkölcsi felvilágosodása csak isteni kegyelem útján lehetséges. Már ezen alapfelfogás mutatja szellemi rokonságát Paracelsussal. Therapiája, gyógyszer-tana — az arkanumokról — legfőbb vonásaiban azonos Paracelsuséval, annyira, hogy a legbuzgóbb paracelsisták egyikének Goclenius marburgi tanárnak nyíltan védelmére is kelt. Physiologiájában a betegségek főokozójául ő is az »Archeus«-t tekinti, de elveti a tartarikus betegségek tanát. Az önálló organikus lények mindenkének élete az istenség által beléje oltott „*Archeus influus*“, az egyes testrészek jóléte az anyagi substratumaikkal szorosán összefüggő „*Archei insiti*“-től függ. Az emberi test két léleknek duumviratusa alatt áll, egyik az istentől származó halhatatlan, a másik az eredeti bűn következtében ehez járult állati lélek. Az ember archeus influusa nem maga a lélek, hanem csak ennek szerve, melynek székhelyei a gyomor és a lép, innen uralkodik az archei insiti-k fölött s a benne felkeltett különféle érzelmek, — öröm, boszankodás, harag, dühöngés stb. — szerint küldi a test egyes szerveiben, különösen a folyékony részekben levő »fermentum«-okat meg- vagy meg nem felelő helyeikre és így előidézi az egészséges vagy beteges állapotokat. Az így keletkezett betegségek — morbi archeales — amint külső behatások nélkül keletkeztek, úgy az archeus saját működése folytán el is múlhatnak. Az archei insiti-k által okozott betegségek külső behatásoknak kö-

vetkezményei (recepta, retenta, concepta, suscepta). A testben fermentatio (erjedés) és concoctio (emésztés) által különféle vegyi processusok mennek végbe, melyeknek alapján Helmont számos physiologiai jelenséget igen helyesen magyaráz s ezzel veti meg alapját a chemiatriának.¹⁾ Kortársaira tanaival csekély hatást gyakorolt.

2. *Jatrochemikusok, chemiatrikusok*: Az anatomia és physiologia terén eddig elért eredmények lehetővé tették az orvostannak egységes tudományos rendszerbe összefoglalását s ezen század legjelesebb orvosai rendszereik megállapításánál úgy szólván csak az élettani jelenségek okozóira vonatkozólag térnek el egymástól s e szerint oszlanak külön iskolákra. Azon csoport, mely az élettani jelenségek okozóiul a testben levő nedveket — humores — s az ezek által felidézett vegyi processukat veszi föl; a test belsejét úgy szólván chemiai laboratoriumnak tekinti; neveztetik a chemiatrikusok iskolájának. Ezen iskolának megalapítója *de la Boë (Sylvius) Ferencz* (1614—1672) a leydeni egyetemen 1658-tól a gyakorlati orvostan tanára.

Physiologiájában a nyál, a hasnyálmirigy (pancreas) nedve és az epe az alapnedvek triumviratusát képezik, az első kettő sav, az utolsó alj (alkali). Az erjedés, forrás, a savak és alkalik hatásai idézik fel a chemiai processusokat. A nyál eszközli a gyomorban az emésztést, a pancreas nedv és az epe az ételpépet chylusra (fehér nyirk) és faecesre (bélsár) bontják, miközben egy finom olajjal kevert illanó gáz keletkezik, amely egy gyenge sav által neutralizált só segélyével a chylus összetételét mutatja. Ezen erjesztő gáz — amilyen a lépből is jut oda — átmegy a vérbe. A vér a főhelye azon processusok lefolyásának, melyeknek következ-

¹⁾ Tanainak részletes ismertetése Haeser II. 347—363. Baas 387—391.

ményei az egészséges vagy beteges állapot. A vérben
rendes viszonyok közt van epe, ez ugyan az epehó-
lyagban különítettik el, de a májban részben újra ke-
veredik a vérrel s ezt folyékony állapotban tartja és
ezzel, meg a chylussal együtt jut a szív jobb oldalába,
ahol a szív természetetes melegének hatása alatt létre-
hozzák az élet-erjedést. A szív jobboldalából kijövő vér
a tüdőben lehűlve a szívnek a vér újabb efferventiája
következtében kitáguló bal oldalába megy. A »spiritus
vitae« izgatása következtében beálló összehúzódás
a vért a szív baloldalából a nagy vérkeringésbe hajtja.
A spiritus vitae az agyban a táplálásra fel nem hasz-
nált vérből destiláltatik s arra való, hogy az idegekbe
jutva azokat érzékenyekké tegye. A mirigyekbe jutó
spiritus vitae a vérben keletkező bizonyos sav hozzá-
járulása következtében lymphe-é (nyirokká) változik. A
lymphe-el rokon tej a vérből származik s egy a mell-
mirigyek által készített savtól lesz fehér színűvé.

A testnek egészséges állapota már most attól
függ, vajjon az erjedési processusok zavartalanul tör-
ténnek-e s nem lépnek-e túlnyomóan előtérbe a savak
vagy az alkalikus sók. A betegségek a savak és az
alkalik túlnyomósága (élessége) által okozottakra osz-
tályoztatnak. A nedvek különféle vegyületei különféle
betegségeket idéznek elő. Az alkalikus epe lázakat, a
savas dugulásokat; a savas pancreasnedv váltólázat,
aha az epével helytelenül keveredve forr föl, az így ke-
letkező éles gőzök (halitus) által epilepsiát, ájulást, szív-
dobogást stb. okoz. Hasonló vegyi folyamatok hatása
alatt a lymphe és a spiritus vitalis is okoznak külön-
féle betegségeket. A semiotika és a diagnostika is
chemiai elvekre levén fektetve, a therapiának nem lehet
más feladata, mint a savak túlnyomó hatását alkalik-

kal, ezeket savakkal ellensúlyozni és az epének felforrását megakadályozni. Ezen célokra ajánlatosak a tisztító, izzasztó, hevítő szerek.¹⁾

Sylviusnak tanai, minthogy azok leginkább meggyezőknek látszottak az újabb természettudományi és philosophiai — Descartes féle — irányokkal, sok követőre találtak.

Első sorban Hollandiában követői: *Schuyt Florentius* (1619—1669), *Dekkers Frigyes* (1648—1730), *Craanen Theodor* (1620—1689) leydeni tanárok. *Bontekoe Cornelius* (1647—1685) hollandiai orvos. Mindnyájan, de különösen a legutolsó ajánlották az izzasztó, izgató szereket: kávé, theát, dohányt, opiumot stb. Bontekoe naponkint 50—100 csésze theát rendelt, a hollandi keletindiai társaság a thea kereskedés felvirágoztatásáért jelentékeny évi díjat rendelt neki.

Németországban az ott uralkodó paracelsismust a chemiatriával akarták helyettesíteni: *Ettmüller Mihály* (1644—1683) lipcsei, *Wedel Wolfgang György* (1645—1721) és *Schelhammer Günther Kristóf* jenai, *Waldschmidt János Jakab* (1644—1687) marburgi tanárok.

Franciaországban, mióta a párizsi orvosi facultas 1666-ban a galenusi tanokkal szemben a chemiai gyógyszerek mellett nyilatkozott, mind nagyobb tért foglalt a chemiatriai iskola, melynek itt legkiválóbb képviselője volt *Vieussens Raymond* (1641—1716) montpellier-i tanár.

Olaszországban a cheimatria kevésbé hódított. *Portio Luc. Antonio* (1682 kör.) római és *Ramazzini Bernardino* (1633—1714) páduai tanárok csatlakoztak ahoz némileg.

¹⁾ Részletesen l. Haeser II. 363—375. Baas. 392—394.

A chemiatriának legnagyobb lendületet adtak az angol *Willis Tamásnak* (1622—1675) iratai.¹⁾

3. A chemiatriának legtermészetesebb és leghevesebb ellenei voltak a *iatrophysikai* (iatromatematikai, iatromechanikai) *iskola* hívei. Ezek a physiologiában leginkább a test szilárd részeit vették figyelembe, melyeknek alkotását, változásait mérlegelés, mérés, számítás stb. exakt utakon meglehetősen határozni. Szerintük az emésztés mechanikus őrlés, a lélegzés a mellüreg mechanikai mozgásának, a melegség a vérsejtek sűrűlódásának, az érzékenység az idegek rezgésének eredményei; a szívnek működése a szivattyúk, a vérkeringés a folyadékok mozgásának, a helyi mozgások az emeltyűnek törvényein alapúlnak. Ezek szerint az egészség nem egyéb, mint a physikai és mechanikai mozgásoknak a testben pontos és zavartalan lefolyása.

Nem mint az iskolának megalapítója, hanem mint az anyagcserének gondos bűvára első helyen említendő itten *Santorio Santoro* (1561—1635) paduai tanár. A iatrophysikai iskolának tulajdonképeni megalapítói *Borelli Giovanni Alfonso* (1608—1679), és *Bellini Lorenzo* (1643—1704) pizai, *Baglivi Giorgio* (1672—1706) római tanárok. Ezen iskolának hatása a XVIII. században nyilatkozik erősebben.²⁾

Mind a iatrochemiai, mind a iatrophysikai iskolának erős ellenfele akadt *Sydenham Tamás* (1624—1689) angol orvosnak személyében.

Az ismertetett új orvosi rendszereknek megalapítói teljesen szakítottak az ókori orvosi írók századokon át helyeseknek és igazaknak tartott állításaival, de azok helyett nem voltak képesek megdönthetetlen

¹⁾ Haeser II. 363—384. Baas 394—398.

²⁾ Haeser II. 338. Baas 398 stb.

új igazságokat állítani és így mindkét iskola csak új feltevések körében mozgott. Ezekkel szemben Sydenham a régi hippokratizmus felé hajló reactiót képviseli. Mindamellett ő egészen az új korszaknak embere. Nagy honfitársainak Baconnak és Lockenak bölcséleti elveit alkalmazva kívánja, hogy az orvostanban, mint a természettudományban alkalmaztassék az inductiv módszer. Az anatómiát és a physiológiát addig a határig becsüli, amíg azok nem merülnek hypothesisekbe, hanem az orvostannak gyakorlati céljait szolgálják. Szükségeseznek látja a betegségeknek határozott alakjait (species) megállapítani, amit csak úgy vél elérhetőnek, ha a leggyakoribb betegségeknek minden jelenségét a legapróbb részletekig megfigyelik. A gondos megfigyelések alapján megállapított betegség-nemeknél az azok természetének megfelelő gyógyszereket kell alkalmazni és nem titkos és természetfölötti erővel felruházott arkanumokat. Elismeri a természettudományoknak és a chemiának fontosságát, de szemökre veti kortársainak, hogy az új rendszerek felállítóinak válogatás nélkül feltétlen hitelt adnak. Megállapította az *acut* és a *chronicus* betegségek rendszerét. Therapiáját leginkább a természet gyógyító erejének támogatására alapítja.¹⁾

Az itten vázlatosan ismertetett rendszerek körében fejlődött a XVII. századon át az orvosi tudomány, ezek köré csoportosultak a régi orvosok és ezek valamelyikéhez csatlakozott az újabb nemzedék.

Nálunk orvosi karral ellátott egyetem a XVII. században nem volt. Katholikus és protestáns főiskoláink nem bírnak egyetemi jelleggel, noha a nagyszombati és a kassai jezsuita collegiumok ezen címet viselik is. A Pázmány Péter által alapított nagyszom-

¹⁾ Tanait részletesen I. Haeser II. 390—405. Baas 406—409.

bati főiskolát, minthogy a jogi és orvosi kar hiányzott, a pápa nem akarta az egyetemek kiváltságaival felruházni, de II. Ferdinand király 1635-ben megadta neki a jogokat. Hasonlóan csonkák voltak többi főiskoláink is. Katholikus és protestáns főiskoláink a németországi tanulmányi rendszer szerint voltak szervezve. A bölcsészeti tanfolyamon a második és a harmadik évben tanítottak physikát és matematikát, de ezzel igen mostohán bántak el. A jezsuiták iskoláiban a physikát Aristoteles könyvei szerint compendiumban tanították; a nyári hónapok utolsó délutáni óráján átfutottak a meteorológián és hetenkint egy órában Euklides nyomán mathesist tanítottak. A harmadik évben Aristoteles metaphysikáját, de generatione második könyvét és a lélekről írott könyveit vették elő, ezen utolsónál át kellett tekinteni a régi philosophusok mondásait is, azonban e tárgynál *anatomiai* fejtegetésekbe bocsátkozni nem szabad. Hasonlóan jártak el a protestáns intézetek is.¹⁾

Ezen előkészültség, minthogy a németországi középiskolák sem nyújtottak többet, tekintve, hogy ifjaink a humaniorákban, különösen a latin és a görög nyelvben kellően kiképezettek, elég volt arra, hogy magasabb tanulmányokat bármelyik egyetemen sikerrel folytathassanak.

Az orvosi tudományok tanulására előkészítés szempontjából nem csekély jelentőséget kell tulajdonítanunk azon körülménynek, hogy a külföldi egyetemeken kiképzett orvosaink itthon gymnasiumokon és lyceumokon tanári állást vállaltak el. Így: *Árkosi Tegző Benedek* az unitariusok kolozsvári gymnasiumának tanára volt 1660-ban bekövetkezett haláláig; *Czanaki Máté*

¹⁾ Molnár A. A közoktatás története. 210, 236, 323.

a sárospataki főiskolán; *Dimien Pál* a kolozsvári unitarius gymnasiumban; *Enyedi Sámuel* a gyulafehérvári Bethlen collegiumban; *Husztai Szabó István* és *Király István* a debreczeni collegiumban; *Köpetzi János* Sárospatakon; *Moller Dávid Vilmos* Pozsonyban; *Pápai Páriz Ferencz* Nagy-Enyeden; *Praetorius M. Dávid* Kézsmárkon; *Tolnai István* Sárospatakon tanítottak theológiát, philosophiát és physikát. *Apáczai Csere János* »Magyar encyclopaedia«-jában az orvosi tudományok minden ágáról adott magyarul írott ismertetést s a gyulafehérvári iskolába behozta a Descartes-féle philosophiai irányt. Tanítványai közül, kiket az orvostanra tanított, ismerjük Köpetzit, később sárospataki tanárt és Pápai Páriz Ferenczet, a ki maga is írt orvosi művet magyar nyelven. Ha tekintetbe vesszük azon nálunk is, mint a külföldön, általános irányt, hogy egyes orvosok rendszeres kiképzést adnak egyeseknek az orvostanban s az így kiképzettek csak tanulmányaik tökéletesítése és az orvosi diploma megszerzése végett mennek azután az egyetemekre; nem szenvedhet kétséget, hogy azon orvosok, akik főbb iskoláinkon tanítottak, az orvosi pályára készülő ifjakat arra már itthon előkészítették. Kiváló példáját látjuk, ennek *Vizaknai Bereczk Györgynél*, kit a nagyenyedi collegiumban Pápai Páriz Ferencz (1643—1716) egyebek között az orvosi tudományban annyira kiképezett, hogy losonczy Bánffy György kormányzó 1693-ban érdemesnek találta őt további kiképzés végett ösztöndíjjal külföldre küldeni. Bereczk oderai-frankfurt, Leyden, Strassburg és Franecker egyetemein két éven át tovább tanulva, 1695-ben megnyerte az orvosi diplomát.

Gyakorló orvosok, nem ex professo tanárok is, foglalkoztak az orvosi pályára előkészítéssel. *Görgey*

Pál med. doktor (1654—1670-ig) Ungmegyében Kaposon ev. ref. lelkész Tatai Kovács Györgyöt képezte ki úgy, hogy mielőtt külföldi egyetemre ment volna, már itthon kiterjedt orvosi gyakorlatot űzött és Leydenben 1670-ben 25 éves korában orvostudorrá lett. Az orvosoknak magán úton képzése a XVIII. században is igen szokásos volt. Gömöri Dávid a gymnasiumi tanulmányokat Kézsmárkon, Sopronban, Pozsonyban elvégezve visszament Kézsmárkra *Fischer Dániel* (1695—1746) orvoshoz s ennek oktatása mellett az orvosi tudományok minden ágában oly haladást tett, hogy Jenában két évi tanulás után (1733-ban) orvosi diplomát nyert, tőle meg mint győri orvostól Conrád András nyerte az első oktatást az orvostanban. *Winterisch János Theophil* (1689—1732) bazini orvos sógórárt Loew Károly Frigyest tanította; *Köleséri Sámuel* (1663—1732) és *Borosnyai Nagy Márton* († 1738) voltak az orvostanban tanítói *Bethlen Katának* előbb gróf Haller László, majd gróf Teleki József nejeinek. *Moller Károly Otto* (1670—1747) besztercebányai orvostanmessze vidékről felkeresték az orvosi pályára készülőket. Az ő iskolájában kezdték orvosi tanulmányaikat Hermann András, Knogler J., Institoris Mosóczi Mátyás, Perliczi János Dániel és a XVIII. századnak több más neves orvosa, köztük Torkos Justus János is.¹⁾

Az orvosi tanulmányokra előképzésének jelentékeny útja maga a család. Amint az más országokban is történt, nálunk is találkozunk valóságos orvosi családokkal, melyekben az apa vezeti be fiát az orvosi ismeretekbe, mielőtt azt egyetemre kiküldené. A párizsi Riolan, a kopenhágai Bartoletti, a Baselben másfél századon át virágzott Bauhin, a páduai Marchetti

¹⁾ Wespriemi II. 26. 119, 67, I. 80, 18, 96, 68, 115, 183.

családokhoz hasonlóan orvosi családok: Debreczenben a Felvinczyek, Lőcsén a Brewerek és Spillenbergerek, Pozsonyban a Mollerek és Raygerek, Sopronban a Loew-ek, Nagy-Enyeden a Páriz Pápaiak, melyekben harmad negyedíziglen öröklődik át az orvosi tudomány.

Az egyetemi tanulmányokra előkészítésnek ezen módját nem is lehet kicsinyléssel említenünk, ha látjuk, hogy az így előkészített ifiak két év alatt képesek voltak megszerezni a diplomát. Ha meg tekintetbe vesszük azt is, hogy a XVII. században egy-egy egyetemen az orvostan egész körét olykor csak egy, jobb esetben 3—4 tanár tanította, az itthon gyakorlati tanítással egybekötöttén szerzett elméleti ismereteket bátran mondhatjuk a kor színvonalán állóknak.

A külföldi egyetemeken a XVII. századon át tanuló magyar ifiak közt jókora számmal találunk orvos-tan hallgatókat. Kimenésüket megkönnyítette a protestáns iskolákban dívó azon szokás, hogy a gymnasiumot bevégzett primarius diákok 2—3 évre valamelyik eklézsiába mentek tanítóknak, itt étkezést naponként más-más háznál kapván, fizetésüket megtakarították s azzal mentek egyetemre. Mások mint nagy urak fiainak nevelői mentek ki. Városok és magánosok ösztöndíjakkal segélyezték a tanulókat. Váradi Mátyás 1666-ban uzoni Béldi Pálnak, Király István Debreczennek, Spillenberger Dávid és Brewer János Lőcsének ösztöndíjaival végezték tanulmányaikat.

Már említettük, hogy Németország és Hollandia városai, hogy a magyarországi protestáns ifiakat egyetemekre vonzzák, részükre alapítványokat tettek. Mikor a m. kir. udvari kancellária 1762-ben hivatalos tudakozódások alapján összeállította a külföldi egyetemeken protestáns ifiak számára létezett segélyeket, a

egyzék szerint, eltekintve a kizárólagosan theologusok részére volt segélyektől, volt: I. *Ag. ev. részére*: 1. Wittenbergben 13 magyar ifjú részére egyenkint évi 30 frt. 2. Greifswaldban 2, Göttingában 1 tanuló számára ösztöndíj. 3. Jenában és Wittenbergben a convictusban heti 6 szász garasért (évi 18 frt) élelmet kapnak. 4. Halleban, kik naponkint 2 órát tanítanak, a Franke féle árvaházban lakást és szabad asztalt kapnak. 5. Altdorffban Nürnberg alapítványára 3 szegény tanulót vettek fel. 6. Helmstadtban a wolfenbütteli herczeg segélyezett 1-et. II. *A helv. hitvallásúak részére*: **Hollandian**: Leydenben 4, Harderwykben 2 magyar tanuló részére volt jótétemény; Utrechtben 1300 frt ösztöndíjban magyarok is részesültek. Franekerben 6, Gröningenben 3 magyar tanulónak volt szabad asztala. **Sveiczban**: Baselben szabad asztal.¹⁾ Bernben 4, Zürichben 3, Genfben 2 tanuló nyert segélyt ellátásra és utazási költségre és könyvekre.²⁾ E szerint a németországi és hollandiai egyetemeken évenként feltétlenül 44, feltételesen, bizonyos fizetés vagy szolgálmány mellett tetszés szerinti magyar protestáns tanuló nyert segélyt és ellátást, a mi a protestánsokra nézve igen megkönnyítette az említett egyetemek látogatását.

Természetesnek fogjuk ez után találni azt, hogy orvosaink itthon azon irányokat követik, amelyek uralkodók voltak az általok leginkább látogatott egyetemeken. Ezek voltak: I. *Tanárok és irányok szerint*: 1. *Altdorf*, tanárok: Hofmann Gáspár (1562—1648) (P. Ha.).³⁾ Hofmann Móricz (1622—1698) (P. Ha.) —

¹⁾ Pápai Páriz Ferencz 1673-ban a baseli tanácstól a „legatum Erastiense“-től évi 40 baseli libra stipendiumot kapott. 1 naplója Irodalomtört. közlemé-
nyek II. évf. 500.

²⁾ Molnár A. A közokt. tört. 325.

³⁾ Rövidség okáért (P. Ha.) = Paracelsista -- harveyista.

2. *Basel*: Bauhin János Gáspár (P. Ha.); Harder Ján. Jakab (1656—1711) és Glaser Henrik († 1675) (Ha.)
 3. *Francker*: Van der Linden János Antal (1609—1664) (Hip.)¹⁾ 4. *Frankfurt-oderai*: Dekkers — Bontekoe — Frigyes (1648—1730) 1698-től Leydenben [(S. ch.) 5. *Grönningen*: Deussing Antal (1612—1666) 1647-től. (Iph.) 6. *Harderwyk*: Deussing Antal 1647-ig. (Iph.) Hoboken Miklós (1669 körül) (Iph.) 7. *Jena*: Rollfink Werner (1599—1673) és Slegel P. Marquard (1605—1653) paracelsisták. Wedel György Wolfg. (1645—1721) és Schellhammer Günther Chr. chemiatrikusok. 8. *Leyden*: Heurinus és Schrevelius után az anatómiai oktatás buzgó folytatója Kyper Albert és Wale János (1604—1649) képviselik Harveyel szemben a régi hipokratikus iskolát. Harvey követői itten: Paaw Péter (1564—1617), van Horne Ján. (1621—1670), Nuck Antal (1650—1692) 1687-től, Bidloo Govert (1649—1713) Drelincourt Károly (1633—1697) 1668-tól, és de la Boë (Dubois, Sylvius) Ferencz (1614—1672) 1641-ben és 1658-tól 14 éven át, kinek azután a chemiatriában követői, kortársai és utódai: Cranen Teodor (1620—1689) 1672-től, Dekkers (Bontekoe) Frigyes 1698-tól, Schacht Lukács (1634—1689), Schuyt Florentinus (1619—1669). Kivételt, mint Sylvius ellenese, csak Pitcairn Archibald (1652—1713), ki a iatrophysikához hajolt. 9. *Lipcse*: Etmüller Mihály (1644—1683) (S. ch.), Bohn János (1640—1718) (Iph.), Rüdiger András (1673—1731) (P.) 10. *Montpellier*: Harvey és Sylvius követői: Vieussens Raymond (1641—1716), Pecquet János 1622—1674). 11. *Páduában*: Harvey követői: Vessling János (1598—1648), van der Spieghel Adrián (1578—1673),

¹⁾ Hip. = Hippokratikus. — (S. ch.) = Sylvianus, chemiatrikus. — (Iph.) = iatrophysikus. — (a. H.) anti harvegista. — (P.) = paracelsista.

Vallisneri Antal (1662—1730); Sylviushez csatlakoztak: Sacchi Pompejus és Ramazzini Bernardino (1662—1730), a többiek: Santorio Santoro (1561—1635), Guglielmini Domenico (1655—1710) és Mazini Batt. Giov. iatrophysikusok. 11. *Párizs*: Riolan János (1577—1657), René Chartier (1572—1654), Guy Pattin (1601—1672), Audry Miklós (1658—1742) mindannyian a régi iskola hívei. 12. *Utrechtben*: Van Diemberbrock Izbrand (1609—1674) 1649-től tanár, le Roi Hendrik (1518—1679) és Hoboken Miklós mindnyájan Harvey követői. 13. *Wittenbergben*: Schneider Conrád Victor (1614—1680) és Water Ábrahám jeles anatomusok a physiologia terén Harveyt követik, Sennert Dániel (1572—1637) a chemiatria híve.

Itten csak az orvostan terén mint írók kitűnt tanárok vannak felsorolva. Az ezek által irodalmi műveikben követett irány megadja az egyes főiskolák módszerének jellemét. Legszívósabban ragaszkodik a régi galenusi rendszerhez az újításoktól írtózó Párizs, míg Montpellier a chemiatriához áll. Olaszországban a múlt századból átszármazott új hippokratizmus mellett az iatrophysikai irány jut túlsúlyra. Hollandiában határozottan uralkodik a chemiatria. Németországban is hódolít ezen irány, de a tanároknak nagy többsége még a paracelsusi tanokhoz ragaszkodik és a régi íróknak tekintélye is nagy volt még.

A magyar ifiak ezen században leginkább Németország és Hollandia egyetemét keresték fel. *I. Németországban* tanulták az orvostant: 1. *Altdorfban*: id. Rayger Károly, Francisci Pál, Mezger Kristóf, ifj. Rayger Károly, Moller Kár. Otto. — 2. *Baselben*: Cramer Pál, Augustini ab Hortis Keresztély, Pápai Páriz Ferencz, Tsanaki Máté, Spillenberger Dávid — 3. *Erfurt*

ban: Georgi András, Haberland János. — 4. *Frankfurtban* (oderai) Augustini ab. Hort. Ker., Pápai Páríz Fer., Huszti Szabó István. — 5. *Halleban*: Rossner Mátyás, Hofstetter Ján. Krist. Huszti Szabó István, Király István. — 6. *Jenában*: Aug. ab. H. Ker., Schemberger András, Grundel György, Palumbini Máté, Loew András, Thill György, Spillenberger Dávid, Liefmann Frigyes, Martini Dániel. — 7. *Lipcsében*: Aug. ab. H. Ker., Facetius Illés, Páríz P. Fer., Hofstetter J. Kr., Huszti Szabó J., Martini Dániel. — 8. *Strassburgban*: Enyedi Sámuel, Höffer Henrik, id. Rayger K., Várady Mátyás, Francisci Pál, Brecht József, Apáti Miklós. — 9. *Wittenbergben*: Cramer Pál, Aug. ab. H. Ker., Weinsperger Dániel, Duchon János, Fögler János, Brewer János, Fridelius János, Khien Ferdinand, Kölsch Márton, id. Rayger Károly, Loew Andr., Tutius Márton. *II. Hollandiában*: 1. *Franekerben*: Tsanaki Máté, Enyedi Sámuel, Némethi István, Várady Mátyás, Köpetzi J., Apáti Miklós, Huszti Szabó Istv., Bereczk (vizaknai) György és Király István. — 2. *Grönningben*: Apáti Miklós. — 3. *Harderwykben*: Dentulini Tamás, Hestert Dániel, Seuler Lukács.¹⁾ 4. *Leydenben*: id. Rayger Kár., Köpeczy János, Moller D. Vilm., Várady Mátyás, Kovács Tatai György, Carceus Márton, Köleséry Sámuel, Spil-

¹⁾ Ezekről az egyetem történetében a következő feljegyzések vannak: 1685 jun. 22 *Thomas Dentulini*, Drithoma Hungarus, per universam medicinam examinatus, explicuit Hippocr. Aph. 5. Sect. 5. et paralyisin. Disputavit de refrigeratione extremorum. Promotor van Thiel, assessores Meier, Gesseler, Thiel. — 1688 aug. 11. *Daniel Hestert*, Betulensis, Transylvanus, examinatus per totam medicinam exposuit Hipp. Aphor. 15. Sect. 1. et de variis morborum casibus disseruit. Disput. habuit de Ictero (a másolatban helytelenül Jetero), promotor van Thiel, assessor Thiel. — 1689 okt. 10. *Lucas Seuler* (a másolatban helyt. Sexler). Corona-Transylvanus. Examinatus per totam medicinam Aphoris. Hippocr. 7. Sect. 5 et naturam chlorosis resolvit, et disput. de Febribus ventilavit, promotor Engelbert Edingh med. doct. ad hunc actum vocatus assessor Joh. Meier. (Irodalomtört. közlemények 1891. 434.)

Menberger Dávid, Tsanaki Máté, Fejérváry István, Apáti Miklós, Dimien Pál, Huszti Szabó Istv. — 5. *Utrechtben*: Enyedi Sámuel, Gunesch János, Teutsch András. — *III. Franciaországban*: 1. *Párizsban*: Tsanaki Máté, ifj. Rayger Károly. — 2. *Montpellierben*: ifj. Rayger Károly — *IV. Olaszországban*: 1. *Páduában*: Pétsi András. — 2. *Páviában*: Árkosi Tegző Benedek.

Nem teljes ezen névsor, amennyiben a kisebb egyetemeken megfordult egy egy magyar ifjú nincsen felvéve és a nagyobb egyetemeknek magyar tanulói közül is csak azok vannak felvéve, akiknek az említett helyeken tartott és nyomtatásban megjelent dissertatioikat és disputatioikat ismerjük; de ennyi is elég arra, hogy lássuk, hol és hogyan tanulták ifiaink az orvosi tudományt. Legnagyobbára Németország és Hollandia egyetemein tanulván, az ottan uralkodó irányok hatottak rájuk. Németországban a század első felében uralkodott a paracelsismus minden kinövéseivel együtt, a század második felében mindenütt tért foglalnak Harvey tanai és a chemiatria, míg a iatrophysikai irány csak igen gyengén van képviselve. Hollandia egészen csatlakozik Harveynek physiologiai és pathologicus-anatomiai rendszeréhez és Sylviusnak chemiatriai iskolájához. Olaszországban uralkodóvá lesz a iatrophysika. Franciaországban a két fő egyetem közül a conservatív Párizs a múlt századból átöröklött új hippocratizmust képviseli, Montpellier Harveyhez és Sylviushoz csatlakozik.

Francia és Olaszország reánk nézve kevés hatást gyakorolhattak, minthogy oda gyéren mentek ifiaink. Nagyobb Németországnak és Hollandiának hatása.

A magyar orvosoknak tudorrá avattatásuk alkalmával közölt dissertatioi természetesen magukon vise-

lik azon egyetem rendszerének bélyegét, melyen azokat tartották. Önálló irányt nem képviselnek, nagyobb mértékben elterjedve nem voltak és így nagyobb hatást nem is gyakorolhattak. Mint munkásságuknak emlékeit fel fogjuk azokat említeni, bővebb méltatás nélkül. A magyar nyelven írott orvosi művek egyenesen szélesebb körben való hatásra számítottak, több oldalúak és így alkalmasabbak arra, hogy a nálunk meghonosult irányokat belőlök állapítsuk meg. Ide tartoznak: *Csanaki Máté*: »Az dög-halálról valo rövid elmélkedés, melyben az dög-halálnak mivolta, eredeti, okai stb. megmagiaráztatnak. Kolozsvár 1634«. — *Weber János* eperjesi gyógyszerész: »Amuletum, az az: Rövid és szükséges oktatás á Dög-halálról stb. Bártfa 1645«. — *Névtelenül*: »Pestis kész orvossága, az az a mirigy halálról valo rövid tracta stb. Hely nélkül 1661«. — *Szepsi András*: »Dög-halál ellen orvosság stb. praedikatio. Sárospatak 1662«. — *Zcy András*: »Olajoknak több másféle nagy hasznú orvosságokkal egyben declaratioja«. Hely és év nélkül.¹⁾ A pestisről írt könyvecskék népszerű modorban világosítják fel a népet a veszély idején teendőkről, amint azt a majd ismertendő kormányrendeletek is teszik. Arra hogy bennök bárminő különös rendszert keressünk, nem alkalmasak.

Sokkal jelentékenyebbek ezen szempontból Apáztai Tsere Jánosnak és Pápai Páríz Ferencznek munkái.

Apáztai Tsere János nem orvos, 1653-tól Gyulafehérváron, majd Kolozsváron tanár, theologiai tanulmányait Hollandiában végezve, a kor szokásához képest a tudományoknak minden ágát tanulmányozta. Nemzete iránti szeretete igen búsította a fölött, hogy

¹⁾ Szabó Károly: Régi magyar könyvtár 279, 330, 412, 416, 637.

a magyar oly igen elmaradt műveltségben a nyugati népek mögött és mivel ezen elmaradottságnak okát abban látta, hogy nálunk minden tudományt idegen nyelven tanítanak, elhatározta a tudományok rövid foglalatját magyarul megírni. Így jött létre az 1653-ban Utrechtban sajtó alá adott: »*Magyar encyclopaedia* az az tudománytárkönyv, avagy minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása« című könyve. Ebben ő egészen századának embereül mutatkozik. A régi írók bölcsességét nem vetve meg, a tudományok minden ágában figyelemmel kíséri az új fejlődést. A philosophiában Cartesiust (Descartes), az orvosi tudomány terén Regiust — le Roy Hendrik — követi.²⁾ Descartest az orvostanban Harvey tanainak védőjeül említők. le Roy Hendrik (1598—1679) utrechti orvos-tanár egyik legbuzgóbb követője Harveynek és a Hollandiában uralkodó iatrochemiai iránynak. Tsere János amint a philosophiában nálunk Descartes irányát igyekezett meghonosítani, úgy az orvostant iatrochemiai alapon tárgyalja magyar nyelven. Encyclopaediájában két helyen foglalkozik az ember egészségével. Először ott, hol az égi testekről beszélve ő is beleesik korának azon tévhitébe, hogy az égi testek irányt adó befolyást gyakorolnak az emberre. *Mercurius* uralkodik az emberek elméjében levő mély gondolkodásokon, az emberek fogantatását kiváltképen a hatodik hónapban bírja és életüket a 4—14 esztendőben igazgatja. — *Venus* szereti az ifúságot, az asszonyokat és a feleségeket, bírálkodása van minden hideg és nedves betegségeken, melyek a szülő részek táján esnek s így ezek ellen hasznos orvosságokat akkor kell szerezni, mikor ő saját házában kellő színnel és állapottal vagon. Erejét az

²⁾ Művének előszavában felsorolja forrásait.

emberek fogantatásában az ötödik hónapban mutatja meg, életüket a 14—22 években igazgatja. — *Mars* erejét a haragosokba és az ifiúságnak buzgó melegségű mozgásába önti ki, azért »ha az ő házában jó módjával láttatik lakni, a hagymáz, hideglelés és egyéb hév betegségek ellen hasznos orvosságokat csinálhatni«. A fogantatásra a 3-ik hónapban, az élet menetére a 40—50 évek közt gyakorol befolyást. — *Jupiter* uralkodása a véresekben (vérmes), ifiakban és vigasság szerzéseken van és minden erőtlenségekben, melyek nem igen égett vérből származtak. Uralkodása alatt ezek ellen jó orvosságot csinálni. Az anyaméhben levő gyermek az ő uralma alatt van a 2-ik és a 9-ik hónapban. — *Saturnus* bírja az emberben levő fekete sárt és az abból eredő betegségeket; ismét a nyálas, torhás és enyves betegségeket, tudniilik a bélpoklot, fenét stb. s ezek ellen akkor lehet jó orvosságokat csinálni, mikor Saturnus »a tulajdon házában jó módjával lakik«. Az emberek fogantatását az 1-ső és a 8-ik hónapban, életüket meg vén korukban, mikor ők hidegek és torhások.¹⁾

Feltűnő itten, hogy Tsere szerint akkor jó az egyes betegségek ellen orvosságokat csinálni, mikor a betegségek fölött uralkodó planétának az ideje van; míg Regiomontanus csiziója épen ellenkezőleg akkor óv az orvoslástól. Itt különben a planétáknak az emberre gyakorolt befolyása csak annyiban van említve, amennyiben az egyes égi testeknek száraz, nedves, hideg, meleg, hév természete hatást gyakorol az ember hasonló temperamentumának kialakulására.

A tulajdonképeni orvostani rész a 181—260 oldalakat tölti be. Ezen szűkre szabott helyen ismerteti

¹⁾ Encyclop. 135—138.

az emberi testnek szerkezetét, a táplálkozást, emésztést, az egészséges és beteg állapotokat, a betegségek jelenségeit és orvoslásuknak módját. Amint mintája le Roy, úgy ő is Harveyt követi a vérkeringést illetően és ismeri az erre vonatkozó újabb felfedezéseket. Az emésztés, a vérkészítés nála, mint a chemiatrikusoknál általában, főzésének, — fermentatio, coctio — eredménye, melynél a gyomor, lép, máj és a szív, különösen ennek természetes melege — calor innatus — játszószák a fő szerepet. A főzés »az eledel megérezhetetlen részecskéinek oly elillettetése, melyből azok oly természetet vesznek, hogy a táplálandó testhez hasonlók és könnyen hozzájuk alkalmaztathatók legyenek. Az éltetés a mennyiben a meleget és a lelket újítja meg, *elevenedésnek*; amennyiben pedig a testet, *táplálásnak* mondatik. A „*spiritus animalis*“, a „*lélek*“ a chemiai processusoknak eredménye, »oly folyó rész, mely a vérnek legvékonyabb lehelletiből, párájából áll, és ő minden tselekedeteknek a kiváltképpen való eszköze, mivel a nélkül csak egy tselekedet is jól végbe nem vihető.«. Ezekből kifolyólag, ha a processusok rendben folynak, az az ha »az ő tulajdon tselekedeteket jól viszik végbe, egészségnek; ha rosszúl, betegségnek mondatik«.

Ezek után beszél a nemzésről, az érzésről, mozgásról, a lelki állapotokról. Az egészségről szóló részben tanácsokat ad arra, hogyan kell ügyelni a gyermekre fogantatásától kezdve, majd a születéstől az aggkorig ad dietetikai tanácsokat. A betegségekről szóló részben mindenképp előtt ajánlja a jelenségek megfigyelését, melyekről a betegségeket fel lehet ismerni; a felismerés után következik az okoknak eltávolítása és azután az orvoslás. Az orvoslás áll a betegség okainak

megszüntetésében és a megfogyott erők visszaszerzésében. Módjait illetőleg »az orvoslás kézzel gyógyítás (javítás) — chirurgia —; a betegek rendtartása — diaeta aegrorum —; avagy az orvosság (kanta ír) — pharmacum —«. ¹⁾

Az orvosságoknak alkalmazására vonatkozólag mondja, hogy »a belső rossz állapot ellenkező mineműségű orvosságok által gyógyíttatik meg, s még pedig nem csak beteg-rendtartásiakkal, avagy kanta-iresekkel; néha a borbélyozásnak is helye vagyon. A nyilván való belső rosszúl létel ellenkező nyilván való mineműségű orvosságokkal javíttatik meg: Annakokáért a meleg hidegekkel, a hideg melegekkel, a nedves szárazokkal, a száraz nedves orvosságokkal; a kelletinél vékonyabb temérdekítőkkal, a temérdek vékonyítókkal, a kemény lágyítókkal stb. De mindezekben az ellenkezés rendinek meg kell tartatni«, az az tekintetbe kell venni a betegnek testi szervezetét, temperamen-

¹⁾ Helyre kell itten igazítanom az „urus“ „urusság“ és a „kanta-ír“er- a 30 és 31-ik oldalakon mondottakat. Vámbéry idézett művének nyomán indulva írtam ottan: „Nemzetünk őseinél is feltaláljuk a kamokat, papokat a húnok *Es-kam* és *Atta-kam* nevű áldozó, jós és gyógyító papjaiban, kiknek emlékét látjuk a székely nyelvjárásban a *kuruzsolóval* egy jelentésű *kanta* szóban, melyben Vámbéry szerint *kanta*, *kam*-ot (sámánt) működtetni, magát bővös mondással gyógyíttatni ismerhető fel; innen van a magyar *kanta ír*, *kuruzsoló szer* stb.“ Az „urus“ „urusság“ „urusolás“ a varázs, varázsság, varázsolásból eredettekül vannak felvéve. — Apátzai munkájának olvasása könnyen meggyőz arról, hogy az említett szavak eredetét nem kell olyan messze keresnünk Nálá ugyanis: „Az orvoslás — therapeutica — orvosság (**urusság**) által lesz“. Az *urusság* tehát = orvosság, az *urus* = orvos, egyszerűen a székelyes tájszólás szerint. A „*kanta ír*“-ról mondja: „A *kanta ír* — pharmacum — az, valami a megmondott kettő közül (a *chirurgián* és *diaetán* kívül) a nyavalya ellen használ. *Ebben az kívántatik meg*, hogy a *belső* részekre nézve ne legyen *el-kenő mineműsége*“ stb. E szerint a *kanta-ír* olyan orvosság, melyet be kell venni, belsőleg kell alkalmazni és hogy azt kellően lehessen használni, ne legyen szilárd vagy zsiros „*elkenő mineműségű*“, hanem folyékony. *Ír* tehát minden orvosság általában, *kanta-ír* pedig különösen a beadásra szánt folyékony orvosság, amelyet nem szelenczében, hanem régente az üveg edények hiányában *kantá*-ban korsó, = kancsó tartottak.

rumát, a betegség mértékét stb. szóval gondos megfigyelés után kell az orvosságot alkalmazni.

A borbélyozás alatt az érvágást, köpölyözést, klystirozást érti, de ezeket csak okkal-móddal tartja alkalmazhatóknak, mestereinek nyomán indulva inkább ajánlja a tisztító, izzasztó szereket.

Az összesen 80 oldalra terjedő részletről, habár az az orvosi tudománynak sok ágát érinti, nem mondhatjuk, hogy ez rendszeres orvosi munka. Célja inkább csak az, hogy magyar nyelven ismertesse a többi közt az emberi testnek szerkezetét és az orvostannak elemeit. Határozott orvosi utasításokat nem ad, gyógyszeres szereket igen ritkán javasol. Nagy érdeme, hogy magyar nyelven megismerteti kortársaival az orvosi tudomány akkori egyik rendszerének alapvonalait. A magyar orvosi műszavak, melyeket vagy a népnyelvből kellett gyűjtenie vagy magának kellett alakítania, sok figyelemre méltót nyújtanak. Tanítványai közül már említők ezen századnak két orvosát: Köpeczi Jánost és a jeles Pápai Páriz Ferenczet, akik tőle nyerték az első orvosi ismereteket.

Sokkal jelentékenyebb *Pápai Páriz Ferencz*nek „*Pax Corporis*“, azaz az emberi test nyavalyáinak okairól, fészkeiről s azoknak orvoslásának módgyáról való tractata, melyet mind élő tudós tanítóinak szájából, mind a régieknek tudós írásokból s mind pedig maga sok betegek körül való tapasztalásiból summáson össze-szedett és sok ügyefogyott szegényeknek hasznokra, mennyire lehetett értelmesen s világosan Magyar nyelven kiadott. Ez harmadszori kiadással pedig sok helyeken, utól nevezet szerint a nyolczadik egész könyvvel bővített Pápai Páriz Ferencz; M. D. Helvetiában azon facultásban hites Assessor, az enyedi collegium-

ban egyik tanító. Kolosváratt, nyomt. M. Tótfalusi Kis Miklós 1695 esztendőben« című műve.¹⁾

Már maga azon körülmény, hogy ezen könyv öt év alatt három kiadást ért, mutatja a közéletben nagy kelendőségét.

Kortársai közül többen írtak a szerzőhöz magasztaló verseket. Ezeknek nyilatkozatai mutatják, mennyire becsülték a közhaszonra czélozó ritka művet. Sz. Némethi Sámuel kolosvári reform. professor benne a lélek és test összehangzó orvoslásának módját látja s a tudományát közre bocsátó orvosnak kívánja »hasznos munkájáért végyen mennyei jutalmat s bért«. Enyedi István n.-enyedi theol. prof. szerint:

»Nagy jót közöl veled e könyvnek Authora, . . .
Nem írta e könyvet orvos doctoroknak,
(Más nyelven és formán kész szólni azoknak).
Kivánt itt használni ügyefogyottaknak.«

M. Tótfalusi Kis Miklós kolosvári typographus szerint:

»E tudományt (az orvosit) tartották titokban . . .
Magyar Nemzet, legalább, nem látott
Maga nyelvén Orvos-könyvet: sőt ott
Mestere is szűk: mely ok,
Hogy a sinlő beteg sok.

E nagy hibát látván, nem álhatta,
E bölts Mester, magájét hagyta;
Közönséges jót nézett,
Hogy e Munkához kezdett . . .

Különösen magasztalja azt, hogy ezen munka, mivel egyrészt nem mindig lehet kapni orvost, másrészt

¹⁾ Az első kiadás megjelent Kolozsváratt nyomtatta Némethi Mihály 1690. 4-r. 420 lap. A második Lőcsén nyomt. Brewer Samuelnél 1692. 8-r. 339 lap. A harmadik kiadás 8-r. 354 lap és elől 12 számozatlan levellen ajánlás, elől-járó beszéd és P. P. F.-hez írt versek.

szegény, »nem is adhat aranyt s bort«; a közre
ézve valóságos áldás.

A kis 16-odrétű könyvecske az előljáró beszéden
ívül 354 számozott oldalból áll és feloszlik 8 könyvre.
Az I-ső könyv 8 csoportban a főnek nyavalyáiról; a
II-ik (14 csop.) a fő némely részeinek: szemnek, fülnek,
orrnak, nyelvnek, fogaknak, ínynek és toroknak nya-
valyáiról; a III-ik (7 csop.) a melynek s abban a tü-
dőnek és szűnek nyavalyáiról; a IV-ik (7 csop.) a gyo-
mornak és béleknek nyavalyáiról; az V-ik (8 csop.) a
májnak, lépnek és veséknek nyavalyáiról; a VI-ik (4 csop.)
az asszony nemnek nyavalyáiról; a VII-ik (6 csop.) a
ideg-lelésekről; a VIII-ik (18 csop.) a külső nyavalyák-
ról. Összesen 72 csoportban mintegy 100 különböző
betegséget tárgyal ezen szempontokból: 1. A betegség
észke; 2. *külömbiségei*; 3. *jelei*; 4. *jelentései*; 5. *or-*
osságai.

Pápai Páriz Ferencz orvosi irányát legjobban meg-
élhetjük mesterei után. Könyvében hivatkozik Hippo-
ratesre, Galenusra és az arcanumokról szóló paracel-
tusi tanok buzgó hívére Riveriusra (Roch de Baillif de
la Rivière). Amint 1649—1691-ig terjedő naplójában
elbeszéli, itthon tanítói voltak Apátzai Tsere János és
Cinyedi Sámuel orvos. 1672-ben Németországba ki-
menve, május 27-én érkezett »Lipsiába, az holott el-
híván az némaságot, megmarada az Academiában«,
ahol philosophiát hallgatott. De csakhamar tovább ment
és u. azon év decz. 4-én Marburgban iratkozott be az
egyetemre és megkezdte orvosi tanulmányait Crocus
Frigyes Keresztélynél a gyakorlati orvostanból. 1673-
ban május 5-én Baselben iratkozott be az orvosi fa-
cultasba, ahol Bauhin Gáspár és Glaser Henrik vol-
tak tanárai és 1674 okt. 20-án orvos tudorrá avatta-

tott. Mindkét tanára, kik közül Glasert második atyjánakként emlegeti, a paracelsusi tanokban növekedtek később elfogadták Harvey és Helmont elveit s ezeknek szellemében tanítanak. Hatásuk alatt ugyanazon elveket látjuk Pápai Páriz Ferencz könyvében. Előljáró beszédében kifejtett nézetei egészen megegyeznek Helmontéival. Az anatómiát igen fontosnak tartja; mert csak annak révén ismerhetjük meg testünknek minden részecskéjét. Ez pedig igen szükséges, mivel a betegség az eredeti bűnnek következménye lévén, a testnek minden változását megérzi a lélek s ezen érzet maga a betegség. Az orvoslásnál mindenképp előtte a betegségnek okát kell felkeresni és eltávolítani s azután alkalmazni a gyógyító szereket. Betegségeket okozhatnak: a phlegmás nedvességek, melyeknek ellenszerei a szárasztó ételek, — mint a paracelsistáknál —; a testben fejlődő párák, szelek = flatusok és a különféle spiritusok, a bilis, a vérnek gyuladása, a sós nedvességek stb. — mint a chemiatricusoknál — (l. 348. old.). Ezeknek ellensúlyozására ő is igen gyakran ajánlja a tisztító: hánytató, hashajtó, izzasztó szereket, az érvágást, köpölyözést, izgató szereket, mint a dohány, thea. Helmonttal egyetértve igen ajánlja a természetes savanyú vizet sőt, ha olyat nem lehetne kapni, mesterséges savanyú víz készítésére is ad utasítást (183. old.).

Gyógyszerei legnagyobbára a növényvilágból vett főzetek, liktariumok, gyümölcsök, olajok. Elkészítésük módja egészben véve azonos a Meliusféle Herbariumban közöltekével. (l. 262 stb. old.). De ő se tud szabadulni kora babonás nézeteinek hatása alól. Hisz a holdnak az emberi szervezetre és a betegségekre gyakorolt hatásában s az orvoslást a szerint fogytán vagy töltekor ajánlja alkalmazni. Az állati részekből a tojás-

néj, vér, szőr, ganéj, vizelet a legszelídebb és elfogadhatóbb szerek kívül belül alkalmazva azon módon, amint azt fentebb két, a XVI. és XVII. századokból való kézirat ismertetésénél előadtuk. (l. 264—269. old.) Ugyanazokkal egyezően ajánlja például a nehézkörság ellen gyöngyvirág, Szent-György vagy kása virág, hársfavirág és basarózsa vizébe fecske vagy szarka fiakat elevenen összevagdalni, áztatni és azon vizet inni. Vagy lehet ugyanúgy tenni márcziusban a fészekből kiszedett három holló-fiúval vagy a vadkan hólyagával, a nyúl-nyak oltójával, a róka májával. A köszvény ellen jó a sótalan vajban vízi békákat megfőzni s azzal kenni a tagokat. Az ilyenekre mondja, hogy »néhány orvosok vannak, melyek noha nem láttatnak elvenni a nyavalyának okát, de ugyan kiváltképen való titkos erővel használnak a nyavalyában, *minden babona nélkül*«.

A babona ellen általában kikel, de azért ajánl a gyógyító szerekül különféle köveket, pld. vérhólyás ellen vas követ (lapis Aëtites vagy aquilinus) a nyakon vagy a köldökön, magnes követ a köldökön viselni; továbbá a pestis ellen amuletteket s azok készítésének módjára részletes utasítást csak azért nem ad; mert azok sokszor mérgesek és így a vigyázatlanoknak árthatna is, mégis megtanít egy néhányak készítésére. (294. stb. old.) Az is komolyan írja hogy: »Csuda erő vagyon a megholt ember koponyájában, ha abból az ilyen nyavalyás iszik rendszerint és azt sokáig gyakorolja; szemlátomást apasztja mind a gely-rát, mind akármely szakát«.

Pápai Páriz Ferencznek munkája népszerűsítése azon uralkodó orvosi irányoknak, melyeket ő mesterei-től tanult. Előljáró beszédében a többi közt ezt mondja: »Tudtomra *e materiáról* való írás *a mi nyelvünkön*

nincsen«. Ha a mai orvosi tanácsadók mellett vannak is gyarlóságai, korában az 1690-től 1774-ig 7 kiadást ért könyvnek nagy hatása lehetett annál is inkább, mert célja a népszerűsítés. Maga írja: »Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmeket megfogni, nem is azoknak írom, hanem a házi cselédes gazdáknak s gazdasszonyoknak és az igye-fogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezek ügyében értelmes orvos, kiváltképen falukon, ahol hamaréb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember«, stb.

Frankovith-nak orvosi könyve és Melius Herbariuma úgy látszik már idejüket multák és kikerültek a közforgalomból, Apáczai encyclopaediájának ismertett részlete csak nagy általánosságban beszél az orvosi dolgokról. Pápai Páriz Ferencz munkája mellett említést érdemelnek a salernói iskola verses szabályainak magyar fordításai. Az egyik *Felvinczy Györgytől* »Az Angolországban levő salernitana Scholának jó egészségnek megtartásának módjáról írott könyve«, kiadva Lőcsén 1694-ben; a másik ugyanannak Seuler Lukács által 1696-ban Brassóban rendezett kiadása.

Ha tudományos orvosi munkákban nem bővelkedtünk, annál jobban virágzottak a Kalendariumok orvosi tanácsadói. Fröhlich Dávid, Habermann János, Herliczius Dávid, Hancken Bálint, Hertzius Pál, Jablonszky, Lippay János, Slabius Ferdinand János, Tonszky, Zoravszky stb. hazai és külföldi híres astrologus-matematikus-kalendariumcsinálók a század minden évének minden hónapjára ellátták a közönséget ilyes forma jó tanácsokkal:

Január: Az boldogasszony havában
Ér vágást ne szenvedd bátran;
Fűszerszámmal tartsd étkedet,
Megélhetsz te sok üdöket.

Február: Ódd magadat az hidegtől,
S mind halaktul, jó borral élj.
Fördözni te neked nem árt,
Lásd, hogy testben ne vallyod kárt.

Hasonló alaposak a többieknek egészségi tanácsai; a betegségekről és egyéb nyavalyákról szóló astrologiai jövendölései is. Kalendariumok és csíziók egy mintára készülnek s ha már ismerjük a Regiomontanusét, többet bemutatni itten feleslegesnek tartok.

Népies orvosi irodalmunknak meddőségéből azonban nem szabad arra következtetnünk, mintha orvosaink tudományuk körét irodalmilag egyáltalában elhanyagolták volna. Igaz, hogy tudományos irodalmunk ismert művei közt legnagyobb számmal az úgynevezett doktratoratusi értekezések vannak, de már tekintélyes számmal vannak az orvosi tudomány általános elveit, az egyes betegségek kór- és gyógytanát önállóan tárgyaló művek is, melyek orvosainknak előkelő helyet szereztek a külföldi tudós társaságok köreibben.

Amint a XVI. század magyar orvosait a philologus orvosi iskola növendékeinek nevezhattük; a XVII. századbeliakat méltán mondhatjuk philosophus orvosoknak, kik *az orvosi tudomány általános kérdéseit* philosophiai szempontokból tárgyalják. Ilyen szelleműek többeknek inauguralis értekezései és nagyobb tanulmányai. Így: *Brewer János* Wittenbergben (1661-ben) értekezett »De vita hominis; *Moller Károly* Altdorfban (1696) »De divino in medicina«; *Huszti-Szabó István* Leydenben (1693) »Dissertatio physiologica prima de hominis automato seu corpore animali etc. és »Diss. 2-da de natura mentis etc. Ugyanő Lipcsében (1694) »De subiecto sanitatis ejusque divisione in elementa«; *Monau Frigyes* Tübingában (1622) »Lanx Satura rerum medi-

carum« ; *Parschitius Miklós*: »Conclusionum medicarum disquisitio 1-ma« (Königsberg 1652); *Tegző-Árkosi-Benedek*: »Oratio panegyrica de laudibus philosophiae et medicinae« (Padua 1639); *Teutsch András*: »E naturali atque medica scientia etc«. (Wittenberg 1690) *Fridelius János*: »Ex anthropologia de principiis nobiscum natis« (u. o. 1661.) — Eltérve a scholasticusok szörszálhasogató tételeitől, a természettudományok vívmányai és a Verulami Baco által kezdeményezett egészséges philosophiai irány alapján fejtegetik a philosophia és a természettudományoknak, melyekhez csatlakozik az orvosi is, — kérdéseit.

A specialis pathologia terén orvosainknak figyelmét mindenekelőtt a csaknem évről-évre fellépő epidemicus és endemicus kórok veszik igénybe. Ezeknek symptomáit, lefolyásuk módját ismertetik, elővigyázati rendszabályokat és gyógyszereket ajánlanak. A XVII. században már általában hisznek a járványoknak infectio útján terjedésében. Első helyet foglal el itten a *hagymáz* (febris castrensis, febr. hung. febr. militaris, morbus hungaricus, lues pannonicus nevek alatt.) Írtak róla: Coberus Tóbiás (1606); Ruland Márton (1610); Petri G. Keresztély (1665); Facetius Illés (1668); Landbeck János György (1677); Senert Mihály (1677); Behrens György (1687). Georgi András Gáspár (1687); Loew András (1688); Parschitius István (1693.)¹⁾

A *pestisről* írtak: Czanaki Máté: »Döghalálról való elmélkedés stb. (1634); Spillenberger Sámuel (1634 németül); Weber János: »Rövid oktatás stb. (1645); Fel-

¹⁾ Az egyes betegségekről írt könyvek címeinek felsorolása helyett utalom a szíves olvasót Szinnyei József: »Magyarország mathem. és természettud. könyvészete című repertoriumára.

inczy Sándor: »Pestisről való rövid beszélgetés stb. A papok és a tanítók is igyekeznek felvilágosítani a népet és osztogatnak neki tanácsot. Ilyenek: Komáromi Csipkés György debreczeni lelkész: »Pestis Pestesse« stb. melyben a pestisnek »az közvélekedés szerint rettenetessége megkisebbittetik« (1664); Diablanovszky Péter galgóczi, majd modori tanító: »Sed libera nos malo« című tanítása a pestisről (1601).

A *petecscsel*, *kanyaróval* (morbillus) és a hólyagos imlővel (variola) mint járványokkal Loew András, Párizs ápai Ferencz és Rayger Károly foglalkoztak. Ezen kívül a *vérhasról* (dysenteria) is írt.

A Harvey és követői által kifejtett *anatomia* és *physiologia* hazánk orvosaira sem tévesztették el hatályaikat. Nálunk az új iránynak legkiválóbb képviselője pozsonyi születésű Rayger Károly: »De anatomia monstri bicipitis«, »De capite monstruo sine cranio et cerebro«, »De valvulis cordis osseis«, »De puella sine cerebro vitali«, továbbá a vérkeringésről és a vértessékéről írt: »De calculo adnato grumo sangvinis«, »De defectu arteriarum spermaticarum«, »De gangrena spontanea tali« (a szökőcsont üszkösödése) és más a belgyógyászatnál említendő tanulmányaival. — Hoefler Wolfgang győri orvost († 1681) a *cretinismus legelső* tudományos leírójának mondják az orvosi tudomány történetének írói.¹⁾ Enyedi Sámuel: »Medicatio duorum agrorum aneurismate (ütérdagnat) et gangraena (üszkösödés) laborantium« (1651) című tanulmányával járult a vér és vérkeringés ismertetéséhez.

A *belgyógyászat* terén számos irodalmi művel találkozunk. A *szív* betegségeivel foglalkoztak: Ziegler

¹⁾ Haeser 416. Baas 411.

András (1610), Bauszner Bertalan (1654), Brundel-Grundel-György (1682). A *tüdőbajokkal*: a) a haemoptysis-ről (vérköpés) Carceus Márton és Rayger Károly; b) a peripneumonia-perip. crup. (krupos tüdőlob)-ról Bereczk Vízaknai-György; c) a vérhányásról Loew András; d) a phtysis (sorvadás)-ról: Föggler János, Várady Mátyás Palumbini Máté és Rayger Károly.

A *légrekedés* (asthma) ismertetője Rayger Károly több munkájában. Az *epe, lép, máj* és *vese* betegségeivel szintén ő foglalkozott. Az utóbbi kettő rendelkezéseiből származó *icterust* és *ischuriát* Raygeren kívül Enyedi Sámuel (1653) és Gensel János Ádám ismertették műveikben. A *mellhártya-lob* (pleuritis)-ről Höffer Henr. Adolf és Rayger Károly; a *rekesz-lob* (phrenitis)-ről Khien Nándor; — a *gyomorzsába* (cardialgia)-ról Rayger Károly; a *csömör* (colica)-ról: Ziegler András, Cramer Pál, Némethy István, Parschitius Miklós, Bereczk György; — a *bélsérv* (enterocele)-ről Martini Dániel; — a *méhszerv* (hysteria)-ról Waxmann Zsigmond; — a *tályog* (abscessus)-ról és a *hűdések* (paralysis)-ról Rayger Károly; a *vízkór* különféle nemeiről: az *oedema*-ról Grundel György, Rayger Károly, a *hydrops ascites*-ről és a *hydr. anasarca*-ról ugyanő; a *mell vízkór* (hydr. pect)-ról Loew András; a *hydrops*-ról általában Scultetus a XVII. szd. elején, Kölsch Márton és Rayger Károly ez utóbbi az ascitesnek paracentesiséről; — a *nehézkór* (epilepsia)-ról Kovács György és Rayger Károly; — a *lázak* különféle nemeiről Brecht József, Liefmann Frigyes, Loew András, Rayger Károly, Seuler Lukács; — az *apoplexia* és *hemiplexia*-ról Rayger Károly, a *sápkór* (chlorosis)-ról Loew András — írtak.

Külső betegségek: Rayger Károly a *fejsebekről*, az

lak fekélyeiről (labris ulcio), a *fülmirigy lobról* (parotitis) és a *fülférgekről*; Monau Frigyes a *légcső-metszésről* (bronchotome); Fridelius M. János a *torokgyikről* (Angina) értekeztek. Az *ízületi bajokról* (morbi articulares): az *ízületi lobról* (arthritis) Held Máté, Loew András, Gunesch János és Tutius Márton; — a *po-
tagráról* Rayger Károly, Loew András és Király István írtak; — a *sérvekkel* (hernia) foglalkozott Thill György; — a *sülylyel* (scorbut) Fejérváry István; — az *exanthema miliaris* (kölesszerű kúteg)-al Rayger Károly; — a *rühhel* (scabies) Czanaki Máté; — a *oklossági folttal* (morphea nigra) Rayger Károly; a *ujakórral* Monau Frigyes és Loew András.

Ezen jegyzékkel, azt hiszem, nincsen kimerítve a XVII. század magyar orvosainak gyógyászati irodalma. Még többen lehetnek, kiknek kisebb nagyobb tanulmányait nem ismerjük, de már az itt felsoroltakból is nyugodtan meríthetjük azon meggyőződést, hogy orvosaink a kornak mindenben megfelelő alapos képzettséggel bírtak, sőt némelyek az orvosi tudomány azon orbéli átlagos színvonalán felül emelkedve európa-
zerte előnyösen ismert nevet vívtak ki maguknak. Az 1652-ben alakult legelső tudományos társulat az »Academia naturae curiosorum«, melynek »Ephemeris«-ében több orvosunknak dolgozatai jelentek meg, már ügyzólván alakulásától kezdve méltatta a tudós magyar orvosokat és 1682-től a század végéig tagja közé választotta Metzger Márton Kristófot, Moller Dániel Vilmost, id. Rayger Károlyt, Loew András, Spillenberger Dávidot és Vette György gyógyszerészt.¹⁾ A Lipcsében 1682-ben megindult »Acta eruditorum«-nak munkatársai voltak id. Rayger Károly és Silvanus magyar or-

¹⁾ Weszpr. IV. 59—64.

vosok. Azokat, akik írói működésüket már a XVII században megkezdték, de a tudós társaságoknak tagjaivá később lettek, a következő században említjük.

Orvosainknak képzettsége még ezen században is universalis. A legnagyobb részük mielőtt az orvosi tudományra adta volna magát, itthon, majd a külföld főiskoláin is előbb philosophiát és theologiát tanult, a classica philológiával, mint a tudomány kizárólagos nyelvével alaposan megkellett mindeniknek barátkoznia.

Habár a XVII-ik században felmerült hitvitázó irodalomban orvosaink nem vettek jelentékeny részt, néhányuk neve a *theologia* terén nem ismeretlen. *Árkosy Tegző Benedek* magyar imádságos könyvében az imádságok előtt a szent írás szerint való egy igaz vallásról — az unitariusról — stb. elmélkedik. *Husztai Szabó István* magyarra fordította Arndtnak »Paradies-Gärtlein«-jét »Keresztyéni jóságos cselekedetekkel tellyes Paraditsom Kertetske«, és Bona János cardinalisnak »Égre kézen fogva vezető Kalauz stb.« könyveit; *Pápai Páriz Ferencz* francziából fordította Molinaeusnak »Pax animae«-jét. Majd kiadta a »Pax sepulchri« című üdvösséges elmélkedéseit és »Pax crucis« cím alatt Szt. Dávid Királynak és Prófétának 150 zsoltárát. *Tolnai István* angolból »A magános cselédek közt levő ajtattosság felgerjesztésére . . . predikatio előtt való könyörgések«-et és az »Igaz keresztyéni és apostoli vallás utára vezető . . . Kalauz«-t. *Várady Mátyás* »Égő szövétnék stb.« című munkát adtak ki. *Köleséry Sámuelnek* 1670—1682 közti évekből 9, különféle egyházi beszédeket és vallásos elmélkedéseket tartalmazó könyvét ismerjük. Nemzeti irodalmunknak ezen még fejletlen korában érdemül kell nekik betudnunk magyar nyelvű irodalmi működésüket. — Enyedi Sámuel, Mo-

avius, Palumbini Máthé és Király István latinul írtak theologiai értekezéseket.¹⁾

Philosophiai kérdésekről értekeztek: Árkosy B., Bauszner Sebestyén, Enyedi Sámuel, Palumbini M., Köcsési S., Pápai Páriz Fer. és Czanaki Máté. Ezek közül magyar nyelven csak Pápai Páriz F. »Bölcs Samon regulái stb.« jelent meg.

A *történetírás* terén csak Pápai Páriz Ferencznek *Rudus redivivum etc.* = Romlott fal felépülése, avagy a magyarországi és erdélyi eklésiáknak historiája«, ugyanannak »Ars Heraldica«-ja és Weber János eperesi gyógyszerészének »Janus bifrons seu speculum physico-politicum das ist Natürlicher Regenten Spiegel« és »Hist. Beschreibung des Wappens der königl. fr. Stadt Eperies« említhetők.

A *természettudományok* művelésében kitűnt Augustini ab Hortis Keresztély a híres botanikus. Árkosi Benedek a nagy-váradai meleg forrásokat, Scholtz Jeremiás meg a balfi feredőt ismertették.

A *nyelvészet* terén Pápai Páriz Ferencznek biztositott napjainkig fenmaradt nevet latin magyar és magyar latin szótára.

Orvosaink társadalmi állásának megvilágítására szolgáljon néhány életrajzi adat.

Árkosi Tegző Benedek a székelyföld Árkos községében született. Alsóbb tanulmányait az unitariusok vidvégi és kolosvári iskoláiban elvégezve, az orvostant Páduában tanulta. Hazatérve az orvosi gyakorlat mellett a kolosvári unitarius collegiumban tanári állást vállalt. Meghalt 1660-ban. Orvosi, theologiai és philosophiai

¹⁾ A magyar munkák részletes címei Szabó Károly »Régi magyar könyvtár« és Weszpréminél is.

munkákat írt. A nagyváradi forrásokról írt munkája első e nemben nálunk.¹⁾

Augustini ab Hortis Keresztély Késmárkon 1598. december 6-án Sziléziából bevándorolt nemes családból született. Tanulmányait Oderai-Frankfurt, Jena, Lipcse, Wittenberg és Basel egyetemlein elvégezve, itt 1619-ben med. doctorrá lett. Haza térve Késmárkon városi orvossá választották, majd Bécsbe hívták II. Ferdinand király udvari orvosának, kitől a bécsi botanikus kert alapítása és rendezése körül szerzett érdemeinek megörökítéseül »ab Hortis« előnévvel 1631-ben magyar nemességet nyert. A király őt udvari tanácsosává, aulae familiarisává nevezte ki, értékes aranylánczczal, és dobai Székely Zsuzsannával kötött házasságából származott első leányának születése alkalmával súlyos ezüst medenczével ajándékozta meg. II. Ferdinand halála után nagy-lomniczi jószágára vonúlt s ottan is viselve az udvari orvos és az »aulae familiaris« címeket, élt 1650-ben bekövetkezett haláláig. Nevét a gyógyászatban fentartotta az általa készített oleum vel balsamum polychrestum hungaricum vel carpathicum.

Több rendbeli természettudományi kézíratai — Weszprémi elbeszélése szerint — örököseinek kezein elkallódtak. Hogy komolyan foglalkozott a természettudományokkal, mutatja III. Ferdinand királynak 1641. nov. 30-án kelt levele, melyben őt Rákóczy György erdélyi fejedelemnek figyelmébe ajánlja azon esetre, ha tanulmányai közben a fejedelem területén kutatásokat és gyűjtéseket akar eszközölni.²⁾

Czanaki Máté szül. 1595-ben Sárospatakon. A korán árvaságra jutott nemes ifjú Báthori István ország-

¹⁾ Weszpr. III. 4. Bod P. 15. életr. Siebenb. Quart. V. 1796.

²⁾ Weszprémi I. 7.

író udvarában nevelkedett. Alsóbb iskoláit Nagy-
szombatban, Patakon, Ausztriában és Morvaországban
végezte. 1618-tól I. Rákóczy György pártfogása alatt
Németország, Belgium, Hollandia, Franciaország és
Weicz főiskoláin tanulta a tudományok különféle ágait.
Mint hírneves orvos jött haza 1629-ben s Rákóczy
Györgynek udvari orvosává lett. Később a sárospataki
iskolában vállalt tanári széket és nagy befolyást gyakorolt
a híres iskola, különösen a tanítási rendszer fejlődésére.¹⁾

Enyedi Sámuel nagy-enyedi születésű. Főiskoláit
Franekerben végezte. Itthon kezdetben 1654-től 1660-ig
nagy-váradi reformatus collegiumban tanár volt. Vá-
radnak török kézre kerülése után Húsztra ment Rhédei
Ferencz udvarába, ahonnan 1664-ben I. Apafy Mihály
fejedelem a nagy-enyedi collegiumba hívta meg a phi-
losophia tanszékére, melyet 1669-ben az alvinczi lel-
készséggel cserélt föl. Ott halt meg 1671-ben.²⁾

Hellenbach János Gottfried báró Selmezbányán
1659-ben polgári szülőktől származott. I. Lipót császárt
és királyt súlyos betegségéből (nephritis calculosa) sze-
rencsésen kigyógyítván, a hálás uralkodó őt Paczolay
előnévvel báróvá; csász. és kir. tanácsossá nevezte ki
és dús vagyonhoz juttatta. A II. Rákóczy Ferencz féle
felkelés alkalmával Hellenbach a felkeléshez csatlakozva
Bercsényi által az alsó magyarországi bányák praefec-
tusává neveztetett ki, mint ilyenek Lengyelországba
kelllett menekülnie, de a szatmári békekötés után ki-
rályi kegyelem útján visszanyerte vagyonát. Miután bá-
róvá lett, az orvosi gyakorlattal felhagyva a bányászatra
adta magát. A közügyekben élénk részt véve az 1707-iki
solnai evang. egyházi zsinatnak elnöke, 1721-ben pedig

¹⁾ U. o. II. 26 és Danielik : Magyar írók. Pest 1856. Sárospataki füz. 1865.

²⁾ U. o. II. 54. és VI. 1798. Bod P. 76.

a III. Károly király által összehívott vallásügyi tárgyalásokon az evangélikusok képviselője volt.

Hofsteter János Adám 1660-ban Körmöcbányán született. Tanulmányait Németország egyetemén végezve Jenában doktorrá lett. Kopenhágában telepedett le, a hol mint a dán királynak udvari orvosa és tanácsosa élt.

Köleséri Sámuel — de Keres-ér — 1663-ban Szendrőn Borsod megyében született. Leydenben 1680-ban theologiae, 1683-ban philosophiae doktorrá lett és haza jött papnak. Debreczenben egy szónoklat alkalmával elhibázta a miatyánkot, erre elhagyta a papi pályát, visszament Leydenbe orvostant tanulni. Ezen tanulmányait bevégezve Nagy-Szebenben városi, majd generalatusi és kormányzéki orvossá, az erdélyi bányság főfelügyelőjévé, kormányzéki titkárrá, majd kormánytanácsossá lett. Orvosi tudományáról írják, hogy az orvoslás mestérségében nagy földön nem volt mása, a ki a nyavalyák okait oly jól észrevette s oly fundamentomosan orvosolta volna. Az életpályáján gyorsan emelkedő orvos családi életében szerencsétlen volt. Mikor özv. gróf Lázárné szül. Bethlen grófnővel harmadik házasságra lépett, ellenségei, első sorban mostoha fia gróf Lázár János, vagyoni perekbe bonyolították, melyek miatt fogságba jutott s ottan is halt meg 1732-ben. Bölcsészeti, történelmi, nyelvészeti műveinek száma meghaladja a 40-et. Tudományos érdekeinek méltánylásául az Acad. naturae curiosorum 1719-ben tagjává választotta.¹⁾

Moller Dávid Vilmos Pozsonyban 1642-ben született. Felsőbb iskolai tanulmányait Német-, Francia-, Angolország, Schweicz, Németalföld és Itália egyetemén végezte. Az orvostudori címet nem szerezte meg,

¹⁾ Bod T. 151. Weszpr. I. 82. Trausch: Schriftsteller Lex. 281—300.

... mint orvostudományi író kitűnt. 1679-ben Pozsonyban subrektor volt. A vallási üldözések elől Altdorfba menekült s ott 1674-től az egyetemen metaphysicát és történelmet tanított, az akadémiának seniora és könyvtárnoka volt. Az Acad. naturae curios. és az olasz Societas recuperatorum — a feltalálók társasága — tagjává választották. I. Lipót császár »Comes Palatinus Caesareus« czímmel ékesítette fel. Meghalt 1712-ben.

Pápai Páriz Ferencz 1649-ben Nagy-Enyeden született. Tanulmányait M. Vásárhelyen, Enyeden, majd Németország egyetemein végezte. 1675-ben Bâselben az orvostudori szigorlatot kiállva, az orvosi facultas professzorává választotta. Haza jöve I. Ápafy Mihály fejedelem meghívására 1676-ban a nagy-enyedi collegiumban a görögnyelv, physica és logica tanszékét foglalta el s azt, az orvosi gyakorlat mellett, 1716-ban bekövetkezett haláláig megtartotta.¹⁾ Az enyedi collegiumnak megbecsülhetetlen szolgálatokat tett az által, hogy az ott tanult ifiak részére Frankfurtban, Leydenben és Franekerben alumniákat eszközölt ki. Ő az ismertetett »Pax Corporis« írója.

A *Rayger család*: *Rayger Vilmos* lovag, bécsi gyakorló orvos 1636-ban Pozsonyban telepedett le. A Pálfi grófok ajánlatára II. Ferdinandtól magyar nemességet kapott s megalapította a Pozsonyban egy századon át virágzott Rayger orvosi családot. Fia *Károly* Pozsonyban 1641-ben született. Külföldi felsőbb tanulmányai és hazatérése után szülővárosában mint városi, a főúri családoknál házi orvos és Lipót királynak is udvari orvosának működött 1707-ig. A századnak nálunk legkiválóbb orvostudományi írója volt. Az Acad. naturae curios. 1694-ben tagjává választotta. Fia *Károly* Pozsonyban

¹⁾ Weszpr. I. 126. Bod. P. 210. Danielik I. 353

1675-ben született. Mint Pálfi Miklós nádor orvosa é városi orvos ott élt 1731-ig.

Skulteti N. idegen származású, Erdélyben honos ságot nyert orvos. Bethlen Gábor fejedelemnek udvar orvosa és bizalmas tanácsosa. A fejedelem 1625-ben Kovacsóczi Istvánnal és Mikó Ferenczczel őt küldte Bécsbe Czeczilia Renata főhercegnőt részére megkérni és mikor ezen terv megghiúsult Skulteti Berlinbe ment ahol küldetésében sikerrel járt el, nőül kérve fejedelemnek Brandenburgi Katalint. »Schultetus doctor, igen fő deák, elmés ember, az fejedelem asszonynak hiteles embere az nyelvért, de egyébiránt Bethlen Gábor creaturája s religiosus evangelicus ember és titkos nagy jóakarója az Bethlen familiának«. ¹⁾ Ezen nagy jóakaró volta okozta korai vesztét. Bethlen Gábor halála után a doktor Bethlen Istvánnak pártjára állott s általa küldetve követül ment Konstantinápolyba. Mikor innen a sultán fermánjaival visszajött, a reá boszús özvegy fejedelemasszony elfogatta, orozva megölette és összevagdalt hulláját az Oltba dobták.

A *Spillenberger* család. *Spillenberger Sámuel* Szepes-Olasziban, ahol atyja ev. lelkész volt, született. Egyetemi tanulmányait Lőcse stipendiumán végezte Wittenbergben, honnan haza jöve a segélyező városnak szolgálatába állott. Lőcsének és Szepesvármegyének főorvosa nagy hírre tett szert. Thurzó György, Bethlen Gábor és II. Rákóczy György többször vették igénybe szolgálatát Egerbe, Kassára, Nagy-Károlyba, Szatmárra többször kérve őt ki a várostól. 1617-ben magyar nemességet kapott. 1619-ben II. Mátyás királynak halálos ágyához is meghívták. Lőcsének bir-

¹⁾ Kemény János önéletírása 165, 107. Szilágyi S. Erdélyorsz. tört. 169. Weszpr. I. 162.

okán Tepliczen 1613-ban ő állította fel a hazánk területén első¹⁾ papirmalmot annak vízjegyéül a város címérét választva. Fia volt *Dávid* aki orvosi tanulmányait Leydenben, Baselben, Bolognában elvégezve, előbb szülő városában Lőcsén orvos s két ízben, 1670 és 1671-ben a város bírója volt. Később az orvosi gyakorlatot felhagyva a bányászattal foglalkozott és nagy vagyonra tett szert.²⁾

Teutsch András egy nagy-szebeni aranyművesnek fia (sz. 1669). Tanulmányai végeztével szülő városában városi orvos, 1701-ben tartományi jegyzővé, 1702-ben tanácsnokká, 1704-ben polgármesterré, 1710-ben kiválóbíróvá lett. 1713-tól kezdve a Steinville tábornok által visszaállított kormánytanácsnak tagja. Meghalt 1731-ben. Kiváló orvos, jogász és theologus volt.³⁾

Ezen századból közel száz orvosunknak életét és irodalmi működését ismerjük. A legnagyobbára latin nyelven írott művek nem szólnak a nagy közönségnek, de a külföldi tudományos társulatok méltánylásai mutatják, hogy a tudományos irodalomban számot tettek.

Orvosainknak életét és a közügyekre hatását igen kedvező világításba helyezi az, hogy ők rendszeren többoldalúan képzett emberek lévén, a közélet minden területén érvényesülnek. Városaink és fejedelmeink igyekeznek őket a legkiválóbb iskolákba tanárokká megnevezni s mint rektorokra és conrektorokra rájuk bízják az iskolák szervezését. Tanárokká működő jeles orvosainkat már említők (l. 353 old.) Másokat a legkiválóbb hitközségek lelkészekül hívják meg, hogy érteiket a jó javadalommal is jutalmazzák. Így: Ár-
osi B. és Tolnai Istvánt Kolozsvárra, Apáti Miklóst

¹⁾ Ballagi szerint a 2 ik. A nyomd. tört. 98.

²⁾ Weszprémi I 169 - 172.

³⁾ Trausch: Schriftst. Lex. III. 367 stb.

Debreczenbe stb. Másokat a díszes városi bírói székeken találunk mint: Teutsch Andrást Nagy-Szebenben, Seuler Lukácsot Brassóban, a Spillenbergereket Lőcsén, Weber Jánost Eperjesen. Fejedelmek és főurak tanácsosaikká választják, a kiválóbb orvosokat leveleikben rendszeren »excellentissimus« czímmel illetik. Hellenbach orvosi érdemeiért báróvá lett, számosan kaptak nemességet. Az így tisztelt állás az előkelő nemesi és patricius családoknak ivadékait is vonzotta az orvosi pályára. A XVII-ik századnak határozottan aristokratikus jellege mellett az orvosi tudomány nagy tekintélye kiegyenlítette a radicalis nemes és a polgári származás közötti ellentétet a házasságkötésnél is.

Az orvosi állás anyagilag is kedvező volt. Mikor — például — Monavius Frigyes 1635-ben Brassóba városi orvosnak és tanárnak meghívták, fizetésül ajánlottak neki: mint physicusnak évenként 140 frtot, mint tanárnak 60 frtot (ezért hetenkint 4 óra előadást kellett tartania); továbbá 10 köböl búzát, 10 köböl árpamalátát sörfőzésre, szabad lakást, szabad fát, mentességet minden polgári közterhektől s ezeken felül a tiszteletdíjakat s a szeretet és barátság nyilvánításait elfogadhatja. — Fabuschi Györgynek, a XVII. század elején Sárosmegye tiszti orvosának évi fizetése 500 frt volt. Spillenberger Sámuel Lőcse tiszti orvosa 1615-ben 120 frt. 1636-ban és a következő években 200 frt évi fizetést kapott. Ugyanannyit kapott fia és utóda Dávid egész 1688-ig, mikor évi fizetését 250 frtra emelték.¹⁾

¹⁾ Mennyire megfelelt ezen rendes fizetés a kor viszonyainak, megítélhetjük, ha tudjuk, hogy olyan előkelő városban, aminő ekkor Lőcse volt 1671-ig a bíró kapott egy évre 12 frtot és egy hordó bort, a tanácsnokok 3—25 frtot és az accidentiákat — bírságok, bor, helypénz stb. — Az accidentiákat 1671-ben készpénzre változtatták s a bíró kapott évenként 400 frtot, a tanácsnokok

Fejedelmeink és főuraink körében mindig találunk magyar orvosokat: II. és III. Ferdinand királyoknál Augustini ab Hortis Ker. I. Lipótnál Hellenbach és id. Rayger Károly; Bethlen Gábor fejedelemnél Skultéti, Bethlen Istvánnál Ruland János Dáv.; I. Rákóczy Györgynél Held M. és Czanaki M.; II. Rákóczy Györgynél Ascanius; I. Apafy Mihálynál Keyl A. és Köpeczy János; II. Apafy Mihálynál Huszti Szabó István; Tökölymtrénél Moller J.

Városaink már rendes fizetéssel díjazott physicustartanak. Mint városi orvosok működtek: Besztercebányán: Grundel György, Lang János; Brassóban: Francisci Pál, Monavius, Seuler Lukács, Ziegler András; Elperjesen: Fabuschi György, Fridelius M. — egyszersmind Sáros m. tiszti orvosai — Khien Ferd. Paterson Hain J., Schönlin Fülöp, Szent-Kereszti Dán.; Kassán: Schirmer János; Késmárkon: Augustini ab H. K. Praetorius Dávid; Kézdi-Vásárhelyen: Várady M.; Kolosváron: Pécsi András; Lőcsén: Brewer János, Cramer Pál, Spillenberger Sámuel és Dávid; N.-Szebenben: Bauer Wolfgang, Köleséri S., Teutsch András; Pozsonyban: Geiger Dániel, Metzger M., Moller D. V., Rayger Vilmos, id. és ifj. Károly; Selmeczbányán: Hellenbach J,

80—220 frtot s a bíró 40, a tanácsnokok 20—20 köből árpát. A városi jegyző 1621-ig kapott évi 65 frtot, 1621 után 80-at továbbá 28 köből árpát, 2 köből búzát, 25 szekér fát és lakást. — Nagy drágaság idején a termények ára volt:

Á r u	1599		1622		1654		1663		1676	
	frt	den.	frt	den.	frt	den.	frt	den.	frt	den.
1 köből búza . . .	4	50	4	—	2	60	2	18	—	—
1 „ rozs	3	25	3	50	2	—	1	72	2	—
1 „ árpa	2	—	3	—	1	30	1	27	1	60
1 „ zab	1	60	2	—	—	66	—	51	—	—

Lang J.; Szokolczán: Ascanius; Sopronban: Kober T., Loew A, Schemberger András, Scholtz Jeremiás.

Külföldön szereztek jó hírt a magyar orvosok nevének: Hofsteter J. Koppenhágában kir. orvos és tanácsos; Kökösi Pál Páduában kórházi orvos; Silvanus — Erdélyi — Angliában Middelsexben tanár; Moller D. V. Altdorfban tanár; Strobelberger J Regensburgban orvos és senator.

Orvosainknak számát, társadalmi viszonyait és a közegészségügyre gyakorolt hatásukat általában kielégítőnek mondhatjuk, noha olykor még fejedelmi személyek is megszorúlnak orvos tekintetében. I. Rákóczy György 1640. aug. 5-éről írja nejének Déváról, hogy »Kassai uram igen elnehezedett« és Ascaniusért küldött. 1644-ben június 21-én I. Rákóczy Györgyöt igen elővette az arena, de Ascanius nem volt mellette s az ifjú doktort, aki Fülek tájékán jött a táborba, hívták hozzá, de annak sem volt semmi orvossága. Rákóczy Zsigmond 1648 május 19-én Munkácsról írja anyjának hogy a késmárki doktor oda fel vagyon Wesselényi Ferencz uramnál, hanem Sélyei-Tolnai-Istvánért küldött, de 21-én még se a késmárki doktor nem jött se Sélyeitől választ nem kapott. Sélyei 25-én érkezett meg. Ugyanazon év június 6-án I. Rákóczy György Somlyóról írja nejének, hogy »a lőcsei doktort valóban várnök«. ¹⁾ Akár melyik Somlyóról írt, a doktornak Lőcséről több napi utat kellett odáig tennie. Hogy a közegészségügy terén ezen században még igen nagy hézagok mutatkoznak, az a politikai, közgazdasági és társadalmi viszonyoknak terhére róható.

¹⁾ A két Rákóczy György családi levelezése.

b) Gyógyszerészek.

Paracelsusnak a chemiai úton előállítandó gyógyszerek és arcanumok alkalmazására irányozott törekvését a chemiatrikusok általános érvényre emelték. A XVII. században megindult a küzdelem a babonás és necsmány szereknek, mint: szűz-vizelet, újszülött vizelete, mékapetéből szűrt víz, havi tisztulás, pókolaj, különféle ganéjok stbnek a gyógyszertárakból kiküszöbölésére. A felfedezési utazások több új szerrel gazdagították a gyógyászatot, melyek közt kiváló szerepet kezdenek játszani az izgató és izzasztó szerek: az ipecacuancha, arsenik, arnica, digitalis, opium, lichen islandicus, chinaméj, dohány, thea, kávé, chocoladé. Az orvosok és chemikusok egyszerű gyógyszerek előállítására törekszenek és hogy a gyógyszerészek munkáját megkönnyítsék, az új tanoknak megfelelő gyógyszerkönyveket — Pharmacopöea — adnak ki. Legnevezetesebbek: Libavius Andrásé (1606), Jean de Renoué (1615), Minderer tábori gyógyszerkönyve (1621), az első londoni (1618), az első párizsi (1639), a Ludwig Dániel (1625—1680), aki a gyógyszertáraknak fent említett tisztogatását legelsőnek kezdte meg, a Zwelfer féle augsburgi (1652) stb.¹⁾ Nálunk a legelső Ruland János Dávid pozsonyi orvos műve: »Pharmacopoea nova in qua reposita sunt intercora stb.« Megjelent Lőcsén 1644. A gyógyszerészek képzése még mindig a régi módon történik, leginkább gyakorlati úton a gyógyszertárakban sajátítják el a szükséges ismereteket.

Specialis magyar törvény vagy rendelet, tudtommal, nem intézkedik a gyógyszerészek képzéséről vagy a gyógyszerészet gyakorlásáról. Az 1656-iki praxis cri-

¹⁾ Haeser II. 327—429. Baas 435—437.

minalis 72. articulusa csak azt állapítja meg, hogy a mérget kellő vigyázat nélkül eladó gyógyszerész bírói úton bűnhődjék. Aggodalom nélkül elfogadhatónak tartom Linzbauernek véleményét, hogy tekintettel arra, hogy nekünk egyetemünk nem volt, nálunk is legalább részben érvényben lehettek az osztrák örökös tartományokra vonatkozólag kiadott rendeletek. Ezek közül a gyógyszerészi gyakorlatot szabályozza III. Ferdinándnak I. Ferdinánd 1564-iki és II. Rudolfnak 1602-iki szabályzatait megerősítő és kibővítő rendelete. E szerint gyógyszerért csak az tarthat, kit az orvosi kar két gyógyszerésszel együtt megvizsgált. Vizsgára bocsátható, aki keresztlevelet hoz mint katolikus és bizonyítványt tanuló éveiről. A vizsgálat ne csak elméleti legyen, hanem a szerek gyakorlati készítését is ölelje fel. A gyógyszerésznek esküt kell tennie arra, hogy a szerek kiszolgáltatásában lelkiismeretes lesz, hogy magas díjakat nem szed; jó, friss szereket ad; belső és ártalmas szereket, mérgeket orvosi rendelet nélkül ki nem ad, érvágást sem nem rendel, sem nem végez; a szabályzatot megtartja. A gyógyszerészeknek ügyes, jártas, józan segédeknek kell tartaniok s azokra gondosan felügyelniök. A meg nem felelő segédeknek, minthogy azoknak hibáiért ők felelősek, a kikötött idő előtt is bármikor elbocsáthatják. A tanulók törvényes és katolikus születésűek, a latin nyelvben *némileg* jártasak legyenek és négy évig tanulnak. Az özvegyek megvizsgált provisort tarthatnak. A részegeskedés, könnyelmű életmód tilos. Egy gyógyszerész csak egy gyógyszerért tarthat. Minthogy az orvosi gyakorlat egy embernek elég munkát ad, az orvosoknak nem szabad gyógyszerért tartaniok és szereket készíteniök, orvos tarthat ugyan gyógyszerért, de akkor orvosi gyakor-

atot nem űzhet és mindenben tartozik a gyógyszerészeti szabályzathoz alkalmazkodni; viszont a gyógyszerész nem avatkozhat az orvos teendőibe és patienteket nem fogadhat el. Habár az orvos saját házanépén kívül másnak nem adhat gyógyszert, általa feltalált titkos szereket készíthet, de azokkal az orvoshoz nem való nyilvános kereskedést nem folytathat. A gyógyszerészertár mindig tiszta, csinos legyen, legyen ellátva a szükséges szerekkel; ha valami előírt szer hiányzik, azt hozassa más gyógyszerertárból s ha nem kapható, jelentse a rendelő orvosnak, de önkényesen ne helyettesítse mással. A compositiokat — összetett szerek —

Dispensatorium augustanum vagy az *Appendix viennensis* rendelkezése szerint készítsék, az electuariumok, conservek és confectiokhoz ne vegyenek cukor helyett mézet, hanem minden ingredientia a legjobb legyen. Az egyszerű és összetett tisztító szerek mindig kéznél legyenek. A magvakat, virágokat, füveket, gyökereket kellő időben szerezzék be, a folyadékokat tiszta edényekben tartsák. Minden szerre írják fel a készítés napját, nehogy állott és erejüket veszített szereket használva megghiúsítsák az orvos rendeléseinek sikerét és a betegeknek ártsanak. A destillátákat és compositákat ne készíttessék tanulókkal, de vagy segédek vagy magok készítsék. Ne csak a közönséges, de a drágább szereket is mindig tartsák készletben. Theriacat és Medricat-ot, minden mérgezésnek hathatós ellenszerét és sok súlyos betegségnek orosságát, nem szabad a vásárokon és piaczon árulni, csak a gyógyszerertárban s az orvosok annak valódiságát szigorúan vizsgálják meg. A gyógyszerészek által feltalálendő orvosságokat az egyetem két doktor tanára vizsgálja meg, a vizsgálathoz a feltaláló is kijelölhet egy orvost, ezek az engedélyezést

sajátkezűleg aláírják, pontos jegyzékbe veszik, hogy a feltaláló joga biztosítva legyen. Különösen a fontosabb gyógyszerek elkészítésénél lehetőleg jelen legyen a gyógyszerész s ne bízsa azokat egyedül segédeire. Lehetőleg tartózkodjék nyilvános hivatalok elvállalásától, melyek őt hivatásában gátolnák, ha a közjóért mégis városi hivatalra választanak, akkor a gyógyszertár vezetésére vegyen alkalmas, tapasztalt, szorgalmas egyént. A decoctiót agyag és mázos edényekben végezze. Mérge és kártékony szereket ne adjon bárkinek. Zsidóknak, anabaptistáknak, teriac- és fűszerkereskedőknek, foghúzóknak, piaczi árusoknak — Marktschreier —, zugarvosoknak, házalóknak, asszonyoknak s más hasonló egyéneknek recipékre is csak akkor adjon orvosságokat, ha azok alá vannak írva. Az aláírás nélkülieket bejelenti az orvosi facultas dekáánjának, hogy azok szerzőit kérdőre lehessen vonni. Az imitt-amott tartózkodó és lakásaikon gyógyszereket készítő gyógyszerészeket, borbély és fürdős legényeket a hatóságnak át kell szolgáltatni. Ha a gyógyszerészek észreveszik, hogy az orvos sietség vagy más okból tévedt, a recipet változtatniok nem szabad, se az orvost ne becsméreljék vagy híreszteljék ki, de figyelmeztessék a tévedésre. Ha a gyógyszerész követne el hibát, nem kell őt mindjárt becsmérelni és felelőségre vonni, ha hibája nem volt a betegre káros, de meg kell őt inteni. Káros következmény esetében jelentést kell tenni a dékánnál, ki az ügyet két gyógyszerésszel megvizsgálja. A dispensatorium augustanum érvényben marad, hogy a szerint készítsék a gyógyszereket. Minden recipere rá kell írni az árat, aki sokalja, jelentse be az orvosi kar dekáánjánál, ki azt két gyógyszerésszel helyesbíti. A chemiai szereket ne vegyék ismeretlen em-

erektől, de magok készítsék. A kolostorok, collegiumok, convictusok, seminariumok gyógytárai csak saját embereiket láthatják el, ki eladniok nem szabad. A venetianus kereskedők, fűszeresek, lythotomusok, házalók, venetianus árusok és asszonyok a piaczon gyógyszereket csak az orvosi kar dékánjának írásbeli engedélye mellett árulhatnak. A materialisták, cukrászok, kereskedők készített gyógyszereket nem árulhatnak, egyszerűeket sem lat, quintel és pfennig számra. A gyógytárat a dékán 3—4 orvossal és két gyógyszerészszel vizsgálja meg. Az isteni tiszteletet látogatni s különösen a gyógyászat védőszentjeinek Cosma és Damianusnak tiszteletét megünnepelni kell. Ezen rendelet érvénye kiterjed egész alsó és felső Ausztriára.¹⁾

Ezen udvari rendeletnek záradéka világosan mondja, hogy a rendelet érvénye a két Ausztriára terjed ki. Ha azon közjogi felfogásra helyezkedünk, hogy Magyarországot rendeletekkel kormányozni nem lehet, a rendeletnek hazánkban érvényességét egyszerűen elvetnünk. De ha tekintetbe vesszük, hogy törvényhozásiunk a közegészségügygel egyáltalában nem foglalkozik és városaink, mint sok más téren, úgy ezen is teljes municipalis hatáskörrel bírva onnan veszik a megfelelő rendszabályokat, ahonnan a legczélszerűbbeket kapják, tekintve Bécsben ezen században igen szoros politikai és kereskedelmi összeköttetéseiket és a közegészségügy terén városainkban kimutatható egyéb császári rendeleteknek érvényesülését; ezen rendeletnek érvényesülését is bizvást elfogadhatjuk a következő változtatásokkal: 1. A német császárnak, illetve ausztriai főhercegnek azon felfogása, hogy gyógysze-

¹⁾ Linzbauer I. 387. sz. 245—256. old. közölve a Codex Austriacus Pars I-ből. Az egész áll 36 pontból és a záradékból.

részsze csak katolikus ember lehet, nemcsak a magyar alaptörvényekkel — bécsi, nikolsburgi, békék — ; de még inkább protestáns polgárságunk felfogásával ellenkezik. I. Lipót királynak 1678-ban, Magyarország alkotmánya felfüggesztésének időszakában, kiadott azon rendelete, hogy nem katolikusok gyógyszerértár tartására engedélyt nem kapnak, s hogy nem katolikus gyermek, ha alapos kilátás van arra, hogy a kath. vallásra át fog térni, a kormány engedélyével felvehető gyógyszerész tanulónak,¹⁾ rövid időn át, (1681-ig) érvényesülhetett. — Nálunk azt látjuk, hogy az orvosi pályára leginkább protestáns ifiak léptek s így a protestánsok a gyógyszerészi gyakorlattól még kevésbé lehetek eltiltva. — 2. Orvosaink gyógyszerészi gyakorlatot űztek. Példa rá Moller Károly Otto, Besztercebányán orvos, kinek gyógyszerertárában többen, köztük a gyógyszerészeti irodalom terén ismert nevű Vette György, nyerték kiképeztetésüket. — 3. Hogy a gyógyszerészek által feltalált orvosságokat felül vizsgálják, arra egyetem hiányában a városi tiszti orvoson kívül más alig gondolhatott. — 4. A gyógyszerészek és gyógyszerertárak fölött a felügyeletet nálunk a városi tiszti orvos gyakorolta. 5. A papi gyógyszerertárak nálunk szabadon működtek s ezt csak a következő század rendezettebb közigazgatási viszonyai közt szabályozzák. — 6. Ugyanígy áll a dolog a vándorló gyógyszerárosokkal. Ezeket csakis a rendezett városok hatóságai korlátozhatták. — 7. A gyógyszerertárak vizsgálata nálunk a városi tiszti orvos és a tanácsurak feladata. — A többi pontokat illetőleg városainkban mindenütt azokkal azonos intézkedéseket találunk.

A felhozott rendelet is megengedi, hogy, ha a

¹⁾ Linzbauer I. 428. sz. 276. I. Cod. Austr. II. 71.

özjö kívánja, gyógyszerészek városi hivatalt vállaljanak. Mi már a XVI. század elején mutattunk fel gyógyszerészeket városi senatorokúl. A XVII. században, eltekintve Bertran késmárki gyógyszerésztől, mint senatortól, a nagyrabecsültségnek kiváló példájául hozhatunk fel Weber János eperjesi gyógyszerészt, akit ezen századnak egyik legkiválóbb embere Wesselényi Ferencz és neje a büszke murányi Venus, Szécsy Mária, benső barátságukra méltattak. Szécsy Mária 1653 december 8-án Szendrőn kelt levelében írja neki, hogy májbaja felől »beszélgessen doktor uraimékkal derekason« s az ő tanácsát kéri és arra kéri, hogy ő küldene neki valami flastromot, kenőcsöt, vagy valami tiltalt, amit bevehetne. Úgy látszik Weber igen ismerte az úrnő természetét, mert ez írja: »maga jól tudja azt kegyelmed, nem igen vehetek belső orvosságot«. Wesselényi családjá és a Weberek közt az összeköttetés hosszú időn át tartott, nemcsak rendes gyógyszerésze volt Weber a nádornak, aki 1658 máj. 12-én Murányból tartozására *100 forintot* küld s a többinek közzimutatását is kéri, hanem bizalmas barátja és komája is. 1669 aug. 21-én Szécsy Mária Wesselényihez mint »édes komám uram«-hoz ír s tanácsot kér tőle »hitvány szívbágyadás miatt, mely iránt kérem kegyelmedet édes komám uram, adja maga jó tanácsát is«, a »komám asszony ő kegyelmének« is szolgálatát ajánlja. Az 1663-iki levél »Joh. Weber judici primario« (főbíró-nak), az 1669-iki meg »Nemzetes Eperjes városa főbik Tanácsának (első senator) Véber János komám uramnak ő kegyelmének« van címezve.¹⁾

A gyógyszerházak száma nem felelhetett meg a közsükségnek, ha oly távolságokra, aminő Lócse és

¹⁾ Történ. tár 1880. 605—607,

Szendrő meg Murány, kellett gyógyszerekért küldözni. I. Rákóczy György 1640 aug. 5-én Déváról írja nejeinek: »Mennyeit siettesd hozzánk utánunk mind az patikariussal együtt«. Jelentékenyebb városainkban, a nagyobb zárdákban és a katonaság állandó nagyobb táborhelyein voltak a gyógyszertárak; de daczára a gyógyszerészi állás nagyrabecsültségének, megtörtént, hogy nagyobb városok gyógyszertárai is zárva voltak gyógyszerész hiánya miatt, mint Lőcsén 1655-ben.

A gyógyszertárak hiányát a köznépnél pótolták az *olajos tótok*, a merialisták és a fűszerkereskedők. Az úgynevezett olejkár-ok hazánk felvidékéről szárított gyógyfüvekkel, olajokkal, kenőcsökkel nemcsak hazánk egész területén jártak faluról-falura, hanem az ausztriai tartományokat is beutazták. Virágzó üzletüket hatósági rendeletek csak a következő században szabályozzák.

c) Sebészet. Fürdők.

A sebészet a XVI. században nagy lendületet vett anatomia alapján legkivált Olaszországban, ahol az egyetemeken mindenütt szerveztek sebészi kart, és Franciaországban, ahol az *école de chirurgie* nevelt képzett sebészeket, továbbá Hollandiában és Harvey nyomán Angliában a fejlettségnek magas fokára emelkedett. Németországban a sebészet ekkor még épen olyan czéhszerű foglalkozás volt, mint nálunk. A XVII. századnak sok háborúja nálunk épen úgy mint Francia- és Németországban igen sok alkalmat nyújtott a sebészeknek a gyakorlati képzésre.

Azon felfogás, hogy az orvosnak sebészeti műtétekkel foglalkoznia lealacsonyító, jóformán csak Németországban uralkodik. Orvosaink nem osztoznak a németek nézetében, hogy az orvosoknak legfőlebb nehe-

rebb operációknál kell felügyeletet gyakorolniok, például, hogy a trepanationál a varrat meg ne sértessék, az altest paracentesisénél a vizet egyszerre ki ne pocsássák, a herniotomiánál a castratot ne engedjék meg; sőt inkább legjelesebb orvosaink elég sűrűn foglalkoztak irodalmilag a sebészet körébe tartozott külső betegségekkel. (l. 376. old)

Borbély és seborvos még ezen században is egyértelműek. Képeztetésük és így képzettségük is azonos a múlt században részletesen ismertetettel. (l. 308. old.) A XVII. századnak a sebészet gyakorlását szabályozó rendeletei mutatják, hogy még akkor is nagy számmal voltak az úgynevezett vásári sebészek, akik száttraik alá dob, trombita szóval és nagy lármával csődítették a közönséget — Marktschreyer-ek — és ott köpölyöztek, pióczáztak, flastromoztak, borotváltak, nyírta-
tak, eret vágtak, hályogot nyitottak stb. Ezek rontottak aztán nagyban a czéhbeli mestereknek becsületét. A magyar vidékeken a sebész-borbélymesterségre szegényebb nemes családok fiai is mentek, mint a pápai czéh tagjai közt 1613-ban találjuk nemes Szalay János, Pápai Imre, Kolozsvári János, 1647-ben Debreczenben (Czéky Mátyás, Jász-berényi Simon, Jenei János, Várady Gáspár stbek neveit.¹⁾ A felvidéki városokban azonban, ahol a polgári aristocratia a munkaágak szerint fejlődött ki, daczára a gyakorlathoz kötött elég magas képzettségnek, a chirurgusok nem örvendtek valami kiváló tekintélynek s a jövedelmezőbb és így előkelőbb iparágakat űző czéhek a fürdőzők és seborvosok fiait nem akarták czéhükbe felvenni. Nagy vihart kel-
tett 1664-ben az eperjesi asztalosok ilyen tette s azon állítása, hogy az asztalosok s más hasonló czéhek a

¹⁾ Történeti tár. 1878. 88. stb.

német birodalomban sem veszik föl a seborvosok és fürdőzők fiait. A felvidéki városok Lőcsén tartott általános czéhgyűlése kérdést intézett ez iránt a bélsi, boroszlói és nürnbergi főczéhekhez, melyek nagy méltatlankodással utasították vissza a dehonestatiot. A bécsi czéh azonnal írt Frankfurtba és Nürnbergbe, s beszerezett értesülései és a császári rendeletek alapján írja, hogy a birodalomban mindenütt felveszik más czéhekbe a seborvosok és a fürdőzők fiait. Példa is van rá, hogy egy nürnbergi seborvosnak fia asztalossá lett és Frankfurtban műhelye van. A német birodalomban is elkövettek az eperjesihez hasonló attentatumokat, de 1621 nov. 3-án Laa, 1625 márcz. 17-én Himberg, u. a. év szept. 10-én Bécs, 1618-ban Brünn városokban példás büntetést kaptak a merénylők. Nagy-Szombatban a hasonló vakmerőséget elkövetett bodnárok a megsértett seborvos és fürdőző czéhtől 1614 május 1-én 20 tekintélyes emberrel bocsánatot kértek s reversalist adva magokról, 100 magyar tallér bírságot fizettek. Hasonló méltatlankodásnak adnak kifejezést a többi főczéhek is, erélyes megtorlásra buzdítva a becsületében megsértett társczéhet.¹⁾ I Lipót király a városok ügyeit szabályozó 1689 decz. 9-iki rendeletében végképen elhagyni rendeli azon lábrakapott visszaélést, hogy a sebészek és fürdőzők gyermekei nem bocsáttatnak mesterségek tanulására.²⁾

A borbélyokba vetett bizalomra nézve jellemzők ifj. Rákóczy Györgynek (II.) anyjához 1646-ban írt levelei. Nagy-Váradról jul. 9-én írja: »A kis Ferencznek kezét az új keresztyén borbély és a váradi gyógyították. Azt mondták, hogy inai marjultak meg«. jul. 13.

¹⁾ Demkó K. A felső magyarorsz. városok. 107.

²⁾ Linzbauer I. 458. sz. 335.

A német borbély most érkezett meg, mint orvosolta
kezeket, Keresztúri leveléből megértheti«. Több hiába
aló kísérletezés után aug. 3-án írt levelében egyene-
en kijelenti, hogy a borbélyban többet bízik, mint az
orvosban. »Keresztúrinak dicsérnek egy orvost, s azt
ajánlja. Az az orvos kenéssel szokott orvosolni, amiben
semmi gyanúság nincs«. Ugyanakkor írja: »A német
orvos azt mondja, hogy a gyermeknek keze tört meg,
a fiókcsontban, amint én nem hihetek és ha van ott
teent alkalmas borbély, azt kellene leküldeni«.1)

A sebészeket a törvénykezési eljárásoknál szak-
értőként alkalmazni rendeli az 1656 decz. 30-án kelt
büntető eljárás — praxis criminalis. — A sebesítés
és emberölésnél a sértettet vagy a hullát esküdt se-
bész által megvizsgáltatni, hogy az illető hány sebet,
mivel és milyen eszközzel kapott, hogy a sebek általában
vagy azok közül csak egyik másik volt-e halálos? A
hullát sebészi vizsgálat nélkül eltemetni nem szabad.
(art. 25). A vizsgálatot akkor is meg kell ejteni, ha a
gyilkos ismeretlen. (art. 62). Az öngyilkosságot meg-
székelőket a sebészek és fürdőzők mesterségük elvesz-
tésének terhe alatt tartoznak ápolás alá venni s e
miatt becsületükön csorba nem esik. (art. 69).

A következő században, hazánk közigazgatásának
újra szervezésekor nagyobb gondot fordítanak a sebé-
szekre s szoknak viszonyait is szabályozzák a kor-
mányrendeletek.

Fürdők. Városaink ezen században is folytonosan
jó karban tartották fürdőiket és gyakorlott, czéhszerűen
megvizsgált seborvosokra és fürdőzőkre bízta azoknak
kezelését. Gyógyfürdőink mind nagyobb figyelemben
részesülnek. A chemia fejlettsége magával hozza az

1) A két Rákóczy Gy. levelezése 365.

ásványvizeknek tüzetesebb vizsgálatát és orvosaink már kezdenek tudományosan foglalkozni gyógyvizeinkkel. Így: Árkosi Tegző Benedek a nagy-váradai, Loew András a balfi és pinkafői, Scholtz Jeremiás a balfi, Vette György (gyógyszerész) Erdélynek meleg forrásairól értekeztek. Gyógyfürdőink ezen században az előkelő magyar úri családoknak már kedvelt tartózkodási helyeiké kezdenek válni. Forgách Mária 1607 máj. 5-én és június 1-én a stubnyai hévvízen kelt leveleiben értesíti a maga és családja hogylétéről Révay Ferencz-nét.¹⁾ Homonnai Mária Murányból 1643 máj. 12-én írja Turóczba Révay Ferencznek, hogy leányai Listius Jánosné és Illésházy Gáspárné igen kíváncsiak a hévvízekbe — Stubnyára —, de minthogy most sok vendégnép van ott, talán alkalmas szállások sem lehetne, de ha Révay biztatná vagy két hétre elbocsataná oda őket.²⁾ Rákóczy Zsigmond 1648 május 21-én panaszolkodva írja Munkácsról anyjának, hogy ugyan fél, hogy az savanyúvíz ital nélkül most is el kell lennie, mivel a késmárki doktor nem jöhet. De már máj. 26-án Savanyúvízen — *Szolyva* — keltezi levelét, ahova Selyei doktorral 25-én érkezett. Keglevics Péter naplójában írja: »1658 jul. 29-én este gróf Zrini Péternénél *savanyúvízen* voltunk: én, ifjabb gróf Erdődy György és fia, Chikulin Ferencz és fia és Laczkó fiam. Mindnyájan jól fel voltunk hangolva, jól becsiptünk«. Majd aug. 3-án: »*Studeniczán* savanyúvízen voltam én, Chikulinné, ifjabb gróf Erdődy György neje és Boris kisasszony, Keglevich Zsigmond leánya.³⁾ 1638 június 2-án I. Rákóczy György írja nejének, hogy a *gyógyi* fürdőbe

¹⁾ Magy. hölgy. lev. 121.

²⁾ U. o. 298.

³⁾ Magyar tört. tár. XII. 24.

megy, hova őt is várja és már írt, hogy fiát Zsigát is vigyék oda.¹⁾ A *trencsényi* fürdők a Wesselényi féle összeesküvés idejében történelmi nevezetességre tettek szert.

Gyógyforrásainknak felkutatása, tudományos ismeretése és a közegészségügy érdekében hasznosítása a következő századnak jutott feladatúl. A bécsi udvarnak fürdők fontosságát méltányoló nézetének kifejezése Ferdinandnak rendelete, melyben a malmok, kovácsműhelyek, iskolák és a gyermekágyasokkal egysorban fürdőket is felmenti minden haditeher alól.

d) Szülészet.

Az anatomia fejlettsége és a sebészetnek tudományos alapokra fektetése mellett Európa egyes államaiban a szülészetre is kezdenek gondot fordítani. Franciaországban a »Hôtel-Dieu«-ben tanszéket állítottak a szülészetnek és onnan kerültek ki a legképzettebb szülészek és szülésznők. Ottan már a XVII. században elvetik azon nézetet, hogy férfinak a szülésnél segédkeznie erkölcstelen dolog. Maga XIV. Lajos volt az, aki első unokája születése alkalmával Jules Clementet a segédkezésre felszólította. Példája aztán követőkre talált. Olaszország és Hollandia kiváló orvosai is foglalkoznak a szülészet ügyével és ezen országokban is vannak már képzett szülésznők. Németországban csak a század végén jelennek meg a szülésznők számára írt könyvek. A kormányok is csak akkor kezdik rendeletekkel szabályozni a szülésznői foglalkozást.²⁾

Nálunk a szülésznők elméleti képeztetéséről még

¹⁾ A két Rákóczy Gy. lev. 58.

²⁾ Haeser II. 459 stb.

nincsen szó. Tapasztalat útján szerzett hiányos ismeretekkel végzik fontos teendőiket. Seborvosaink szabályzataiban sehol sincsen nyoma annak, hogy ők a szülés alkalmával bárminő segély nyújtására képesítetnének. A kormánynak egyetlen rendeletét sem ismerem, amelyik a szülésznői gyakorlatról szólana. Csak az 1656-iki »Praxis criminalis« rendeli őket szakértőként alkalmazni a magzatelhajtás és a gyermekkitevés és gyilkolás esetében (P. II. art. 66, 67).

Orvosaink a külföld példája után indulva már foglalkoznak a szüléssel kérdéseivel és ezen a téren is találunk már némi irodalmi működést: Greising Bálint: »De partu septimestri«, — Loew András: »Uteri disrupti historia« stb. továbbá id. Rayger Károly és Metzger Kristóf latin nyelven írott tanulmányaikban.¹⁾ Legnagyobb értékű ezen a téren Pápai Páriz Ferencz »Pax corporis«-ának hatodik könyve, amely »Az asszonyi-nemnek Nyavalyáiról« szólva, beszél: 1. A hó-szám megrekedéséről; — 2. A vér-folyásról; — 3. A gyermekvesztésről vagy idétlen-szülésről; — 4. A szülés körül való dolgokról s azután következhetőkről való tanácsadás. Mint mindenki által érthető magyar munka, általános érdeklődést bírt. Ugyanennek nyolczadik könyve XVIII. része »Az apró gyermekek külső és belső közönségesebb nyavalyáiról« szólva a gyermekek 29 féle betegségét s azok gyógyításának módját írja le.

e) Egészségügyi intézmények. Járványok. Orvosrendőrség. Babona.

A XVII. században hazánkban minden téren nagy mérvű hanyatlás állott be. A századnak legelején megindult vallási és alkotmányos küzdelmek, a törökökkel

¹⁾ I. Szinyei Könyvészetében.

ívott nagy háborúk egészen igénybe veszik az igen megfogyott magyar nemzetet. Országgyűléseink nem érnek rá közigazgatási kérdésekkel foglalkozni, hatóságainkat egészen igénybe veszik a háborús gondok, városaink rohamos hanyatlásnak indulnak. Az emberanyag az, amire a legkevesebb gondot fordítottak ezen időben. Pusztította azt a sok háború, a különféle járványok, a számtalan elemi csapás.

Megdöbbentő képet fest hazánk ezen századbeli képességi viszonyairól egyik kiváló írónk, élénken ecsevelve a töröknek emberirtó politikáját, a német zsoldosok garázdálkodását, a pusztító járványokat, melyeknek következtében a lakosság annyira kipusztult, hogy 1680 táján a magyar korona egész mai területén alig marhatott több *két millió* embernél.¹⁾ Amerre a török járt, mindenütt pusztulás jelezte nyomát. Az elnéptelenedett vidékeken megszűnt a kultúra, óriási területek elromosodtak, elposványosodtak és fészkeivé lettek a különféle betegségeknek. Legjobb termő vidékünk, az alföld, török kézen legnagyobb részében műveletlenül állt. A felvidék rendes körülmények közt is nehezen fedezte az élelmi szükségletet, kissé kedvezőtlen időjárás már nagy drágaságot sőt éhínséget hozott; mert a rossz közlekedési viszonyok és a bécsi kormány által hazánkkal szemben követett vámpolitika igen megnehezítették a megszorult lakosság élelmezését.

Törvényeink közt egyetlen egyet sem találunk, amely a közegészségügy rendezésére vonatkoznék. Törvényeink az emberi étellel csak annyiban foglalkoznak, amennyiben annak erőszakos kioltását büntetendő cselekménynek minősítik. Gondoskodnak a magzatelhajtás, gyermekgyilkolás, szándékos és nem szándékos ember-

¹⁾ Acsády: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. 20—35.

ölés büntényeinek megtorlásáról (Prax. crim.), de e mellett maguk sincsenek figyelemmel az emberre, a torturát pusztá gyanú alapján is elrendelik. Arra hogy a természetes halálozást a lehetőségig korlátozni kellene, nem is gondolnak.

Pedig erre igen nagy szükség lett volna azon országban, melyről Bethlen Gábor 1626-ban írja Pázmány Péternek: »Adná az úr isten, volna húszszázezer nemzetünk, de ha connumerálnák az egész országot is a Fátrától innét, feleségestől, gyermekestől is nem találnának kétszázézer magyar lelket, parasztot«. ¹⁾ Eltekintve a háborúk által okozott pusztításoktól, talán még ezeknél is nagyobb dúlást vittek véghez az emberi életben a járványok, első sorban a hagymáz és a pestis, mindkettő közös néven »döghalál«. Döghalálos évek voltak: 1608, 1613, 1620, 1621, 1622, 1624, 1628, 1632, 1633, 1644, 1645, 1654, 1665, 1678, 1679, 1683, 1686, 1690, 1692. ²⁾ Mekkora volt a lakosság fent említett gyér számához arányosítva a döghalál pusztítása, elképzelhetjük, ha olvassuk, hogy 1621-ben Debreczenben 2000-en, 1679—1680-ban Pozsonyban 11.000-en, Eperjesen 3000-en estek áldozatául. — Éhínség uralkodott 1603, 1622, 1638, 1653, 1661, 1666, 1686-ban s ezzel rendszeresen együttjárt az éh-típhus. A táborokban úgyszólván otthonossá lett a vérhas. Járványosan lép föl a himlő. ³⁾ Ezek ellen a debreczeni tanácsnak hiába tetszett 1633-ban »hogy a czitera, mindenféle zene, istentelen dalolás és táncz megszüntessék«, hiába tiltották császári rendeletek a jár-

¹⁾ Acsády id. mű. 27.

²⁾ Fekete L.: A magyarorsz. rag. és járv. kórok. 26. stb.

³⁾ A XVII. század uralkodó járványainak leírását l. Haeser id. mű. III. 386. stb. A hagymázról, pestisről, himlőről. l. Pápai Páriz Fer. „Pax corporis“-át az illető helyeken.

ányos időben az erkölcsrontó játékokat, komédiákat, báromkodást stb. A bécsi kormány a járványok ellen Ausztriára nézve ezeknél hathatósabb eszközöket is alkalmazott. A bécsi orvosi karnak 1553-iki javaslatai, melyeket részletesen ismertettünk (322. old.), képezik alapját a XVI. és XVII. századokban nagy számmal kiadott »Infections-Ordnung«-oknak és »Pestis-Ordnung«-oknak.¹⁾ Ezeknek pontos végrehajtására szerveztetett Ausztriában 1618-ban az »Aerarium sanitatis«, melyből fedezték a járvány következtében felmerülő költségeket, a magister sanitatis és a rendes díjjal alkalmazott orvosok fizetését.²⁾ A bécsi kormány 1660. április 12-én elhatározta Bécs számára egy külön veszteglőházat rendezni be. Ezzel el volt fogadva a Saltzman János által már 1510-ben ajánlott vesztegzári intézmény. Hazánkban is meghonosult ez. Az 1690-iki rendszabályzat rendel, hogy mindazok, akik Pestről Bécsbe akarnak utazni, a Budán dühöngő dögvész miatt Pest városában vesztegidőt kötelesek tartani. 1691-ben Ausztria védelmére a Lajta, Morva és Duna mentében állítottak veszteglő intézeteket. A Magyarországot *külön illető* első pestis elleni rendszabály, melyet Kolonits főbornok 1692-ben adott ki, szigorúan ragaszkodik a veszteglő intézetek alapelveihez.³⁾ A bécsi kormány említett egészségügyi rendeletei nálunk csak a század vége felé kezdenek érvényesülni, már amennyire az akkor igen rendezetlen közigazgatási viszonyok mellett érvényesülhettek.

A múlt századokban virágzott kór- és szegényházak számát több emberbarát szaporította. Szegényhá-

¹⁾ Több terjedelmesen közölve Linzbauer Cod. sans. med. I. kötetében.

²⁾ U. o. 391, 413, 420 számok.

³⁾ Linzbauer: A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Budapest 1868. 11—12.

zakat alapítottak: 1600-ban Drugeth Zsigmond özvegye Keglevich Teréz grófnő Homonnán; ugyanakkor a város Pozsonyban; 1613-ban Thurzó Gy. Bitsén; 1637-ben Pálffy Miklós gróf Vöröskőn — Nyitra megye —; 1640-ben a premontrei apátság Jászó-Mindszenten; 1643-ban a polgárság Podolinban és Metzenséfen; 1672-ben Weselényi László gróf Tepliczen — Trencsén. — 1678-ban Széchényi György gróf, esztergomi érsek Győrött; 1680-ban Löwenberg Katalin grófnő Szereden — Nyitra megye. — Modorban 1672-ben, Szombathelyen 1682-ben keletkeztek polgári kórházak. Lorántffy Zsuzsanna 1620-ban építtetett kórházat Sárospatakon. 1650-ben Lubomirszky herczeg Szepes-Váralján, 1672-ben Szepcsényi érsek Pozsonyban alapítottak kórházakat az *irgalmas szerzetes rend* részére.¹⁾ Városaink gazdagságát jóformán tönkre tette a XVII. századnak vámrendszere. A polgárság azonban még ezen században is buzgón ápolja az emberszeretetet nemes erényét. Sajnálni lehet, hogy az erőszakos ellenreformatio a kórházakra is károsan hatott, elszedve azoknak vagyonát egyes szerzetes rendek javára. Besztercebányán 1604-ben a szt. Erzsébet kórházat a jezsuiták foglalták el; Lőcsén 1675-ben a kassai kamara meghagyta a városnak, hogy a kórházat templomával és összes ingatlanával együtt adja át a szt. Ferenczrendű szerzeteseknek. Holló Imre kamarai tanácsos 1679-ben erőszakkal hajtotta végre a rendeletet s a város a kiszállított betegeket azonnal más házban helyezte el. Máshol is hasonlóan jártak a protestánsok által fentartott kórházak.

A népnévelésnek elhanyagolt állapota szülte az emberi életben és egészségben roppant károkat okozott balhiedelmeket, ezek közt kiválóan kettőt: a hitet

¹⁾ U. ott. 22—23.

boszorkányságban és a *vampyrismusban*, melyekkel XVI.—XVIII-ik századok művelődéstörténelme írójaik minden téren foglalkoznia kell.¹⁾ Mondhatni egész Európa sínylik még ezen két nagy erkölcsi tévedésben, de hazánk a művelt Európában talán a legnagyobb mértékben, amihez nagy mértékben járulhatott az örökös háborúk közben elvadult közerkölcsiség és a Balkán félszigetről nagyobb mérvű bevándorlás.

A török uralom alatt állott területen, még a felszabadulás után is hosszú időn át voltak egész vármegyék, melyekben egy orvos sem volt. A nép, de még az úri osztály is, javas asszonyokra szorult minden betegségében. Sajátságos tévedése az emberi elmének, hogy a gyógyítót azonosította a megrontóval.

Általános volt a vélemény, hogy az gyógyíthatja legsikeresebben a bajt, aki fölidézte, innen volt aztán, hogy a javas asszonyok mestersége veszélyes is volt, mert igen könnyen kerültek boszorkányság gyanújába.

Az erkölcsében elvadult, tudatlan nép eskü alatt kész bizonyítani, hogy egyik-másik asszony az ördöggel szimboráló boszorkány, akin azt látható jelek is bizonyítják. Ilyen jelek, hogy a boszorkánynak farka van, testén semmi szőr nincsen, olykor szarva nő, kutyává vagy más állattá átváltozhat. Egy 1718-iki békési boszorkányper iratai szerint Nagy Mátyásnének a lábán maga a vizsgáló szolgabíró látta a »boszorkány bégyeg«-et. Kár, hogy az nincsen leírva. A boszorkány képes az embert lóvá változtatni és úgy nyargal be rajta messze vidéket, a tűz nem árt neki, teste oly könnyű, hogy a víz fölött lebeg, egy jól megtermett boszorkány nem nyom többet 1—2 latnál.

A boszorkánynak mestersége a rontás, vesztés,

¹⁾ A XVIII. századot is ide foglalom; nemcsak az összefüggés kedvéért, de mert ottan termet sok nevezetes alkotás leírása veszi igénybe.

kötés. Képes előidézni hideglelést, szem-, fül-, kéz-, láb-fájást, tagmarjulásokat. Megnyomja az alvó embert. A betegséget szóval, tekintettel idézi fel és ugyanúgy meg is szüntetheti.

Ahol ember vagy állat közt kiütött a járvány, azt bizonyosan boszorkány idézte elő. Rettegték is nagy hatalmát, de mert a gyógyításhoz is értett és betegségében csak hozzá folyamodhatott a föld népe; a boszorkányság gyanujában állónak kedvében járt és csak ritkán jelentette fel.

Tárgyunk szempontjából legérdekesebbek a boszorkányok által eszközölt gyógyítások. Legközönségesebbek ezek közt: a kenés, tapogatás (gyúrogatás, dauzsolás), fűrésztés, kötözés és italok beadása; babonások: a ráolvasás, kikiáltás, ön-öntés, a mestergerenda megfúrása, a létra fokainak kiszedése és visszarakása, araszszal megmérés stb. A boszorkánynyomásnak leg-hathatósabb ellenszere a *sóra hívás*. Mindezekről sok érdekes részletet beszélnek el a nagyszámu boszorkányperek.¹⁾

A boszorkányoknak legveszélyesebb ellenségei, mert talán a gyógyításért járó díjakért versenytársai voltak, a „*nézők*“. Egy 1718-iki békési pörben Mucsi Mihály tanu a többi közt így vallott: »A földhöz ver-tek erősen egy éjszaka. Annakutána a *Kecskeméti néző*-höz mentem« stb. A néző asszony *virgát hányt*, azután azt mondta, hogy Mihály gazda betegsége onnan van, hogy a lakásában idéetlen gyermek van eltemetve és

¹⁾ L. részletesen: Oláh György: A boszorkányperek Békésvármegyében. Gyula 1888. Fekete: A jász-kunok történetében, halasi boszorkánypör iratok. Debreczen 1861. Századok 1881. 593 stb. Számos más erre vonatkozókat. Linzbauer Codex san. med. I. kötetében: a) A boszorkányperek történetének vázlata. (786) b) Magyarországi boszorkányperek (789). — c) A méregkeverőről (793 old.) Egy nevezetes boszorkánypör 1768-ból (II köt. 592.)

hogy a két Kőrös közt lakik egy bába, arra reá ment a virga, hogy az boszorkány. Ezt aztán Mucsi uram Barnánéra alkalmazta s rá esküdött.

Voltak aztán a táltos boszorkány mesterek, akik — a hivatalos iratok szerint — erdők sűrűiben sötét éjjel magok köré gyűjtötték a társakat, azokat tanították, összeeskették a sátánnal stb.

Ezen boszorkányokúl tekintett kuruzsolók, javas asszonyok a legmagasabb körökben is találtak hívókra. Némelyikhez előkelő emberek messzi vidékről mentek el. II. Rákóczy Ferencz generalisa Orosz Pál 1807 június 5-én írja Bercsényinek, hogy betegeskedése miatt lefordúl »az Ér mellé valamely boszorkányhoz, vagy árt, vagy használ, azt is megpróbálom, — Isten neki«. ¹⁾

A széltiben elterjedt kuruzsolás, amit azonosnak vehetünk azzal, a mit boszorkányság alatt értettek, sokszor akaratlanúl, sokszor a bűn szolgálatába szegődve, kiszámított rossz indulattal igen sok kárt okozhatott az emberi egészségben és életben, annyira, hogy törvényes korlátozásáról és megtorlásáról gondoskodni kellett. Régen feledésbe ment a bölcs Kálmán királynak törvénye: »de strigis, quae non sunt, nulla fiat questio«, az 1656-ban alkotott »Praxis criminalis« 60-ik articulusa »De magia« cím alatt részletesen meghatározza a boszorkányok ellen követendő eljárást és újra kigyuladnak a máglyák hazánk minden vidékén, hogy annál kirivóbban tűnjék ki az erkölcsi sötétség.

Mária Terézia, a felvilágosúlt nagy királynő, igyekszik véget vetni az emberiséget meggyalázó vakhitnek és a borzalmas ítéleteknek. Mikor tudomására esett, hogy Hódmező-Vásárhelyen egy asszonyt boszorkányság miatt pallosra és máglyára ítétek s az itéle-

¹⁾ Századok 1881. 121.

tet rajta végre is hajtották, 1756 jan. 26-án meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy ez a hatóságokat a boszorkányperekben nagyobb megfontolásra intse és a halálos ítéletet nem szabad végre hajtani a király végleges határozata nélkül.¹⁾ Ugyanazon évi márczius 26-iki rendelete szerint a magia és boszorkány eseteiben hozott *minden* ítéletet végrehajtás előtt a helytartó tanácshoz fel kell terjeszteni. 1758 junius 9-én meg azt rendeli, hogy a magia és méregkeverés dolgában legyőzhetlennek látszó előítélet kiírtása végett a vádlottak elfogathatók ugyan, de mielőtt ügyük elintéztetnék, az egészet a m. kir. udv. kancelláriához s ennek útján a királyhoz kell felterjeszteni és ő határozza meg a további teendőket.²⁾ 1766 nov. 5-iki szabályzata 16 pontban részletesen szól a bűvölésről, boszorkányságról. Meghatározza mit kell azok alatt érteni; minő pszichologiai és physiologiai szempontokat kell a megítélésnél szem előtt tartani; melyek a sátánnal szövetkezésnek félreismerhetetlen jelei; minő babonás bizonyító eszközöket kell mellőzni stb. Kimondja itten, hogy mivel eddig egyetlen igazi bűvölő, boszorkány vagy boszorkánymester sem akadt; nehogy elhamarkodott ítélet hozassék s ez a balhitet terjessze, minden ítéletet a felsőbb biróságokhoz s ezek útján a felséghez kell felterjeszteni.³⁾

A nagy királynő törekvése sikeres volt, amennyiben a boszorkányok hivatalos üldözése lassankint megszűnt, de a kuruzsolás és a boszorkányságba vetett néphit napjainkig is meg van. Annak kiírtására csak egy imádságunk lehet: Népnevelés jőjjön el valahára a te országod!

¹⁾ Linzbauer Cod. II. 425. sz.

²⁾ U. ott 461, 467.

³⁾ U. ott. I. köt. 575. sz. 776—785. old.

A Balkán félsziget szerbjei és oláhjai közül átszűrődött és itten a magyar népet is megmétélyezve elterjedt a hit a vampyrokban (lidércz, moroi, nora.) A nép körében, rendesen a hosszabb bőjtök, különösen a görög vallásuak szigorú nagy bőjtjének vége felé járványosan lépett fel egy betegség, mely étvágytalansággal, hányásingerrel, gyomor-, bél-, fejfájással, a látás-, hallás elgyengülésével, az idegek túlfeszültségével, néha élmokkal stb. járt. A tudatlan, babonás nép ezen okot áldozatot követelt endemikus kórt annak tulajdonította, hogy a halottak éjjelenként sírjaikból kikelve a betegnek vérét kiszívják, mellére feküdvé meggyötrik, megnyomják. — Lidércznyomás. —

Már a XVI. század közepén Melius Juhász Péter: «Krisztusnak, szt. Péternek, sz. Pálnak és Pápának egyarányval való beszélgetései» című könyvében¹⁾ igyekszik a népet felvilágosítani és kigyógyítani a lidérczekbe, boszorkányokba vetett hitéből. De a mindinkább elterjedt nyomor, tudatlanság és erkölcsi süllyedés jó melegágya volt a balhiedelmeknek. Akire a közhit kimondta, hogy holta után vampyrrá lett, annak a sírban sem volt nyugta. Azt hitték róla, hogy teste nem rothad el, vére megmarad, új körmei nőnek. A babonás népből nem volt kegyelet. Sírjából kiásta a vampyrt, a hulla száján megeredt véres genyt megszedte, hogy orvosságul használja. A kiásott hullát átadta a móhérnak, hogy az fejét véve elégesse és hamvát szétszórja. És ez még a szelidebb eljárás volt, mert sokszor a fejtől elválasztott testet feldarabolták, karókkal a földhöz szegezték s úgy hagyták martalékul az égi madarainak és a kutyáknak.

Képzeltük a betegnek, akire kimondták, hogy

¹⁾ Megjelent Debreczenben 1562- és 1570-ben.

a vampyr szívja, lelki állapotát. A néphit szerint holta után ő is vampyrrá lesz. Előre ismerheti a temetése után hullájára váró sorsot, melytől csak az szabadúlhat, mert az nem lesz vampyrrá, akit betegségében egy vampyrnak vérével — az említett genynyel — megkentek.

Ezen borzasztó babona az osztrák örökös tartományokban is uralkodott. Kiirtására szintén Mária Terézia királynő tett lépéseket, 1756-ban a temesi bán-ságba egy vizsgáló bizottságot küldve ki, melynek tagja Tallar György sebész tapasztalatait 1784-ben nyomtatásban kiadta.¹⁾

* * *

Nemzeti nagylétünk nagy temetőjén megtört egységünk s »egységünk történ törve hanyatla erőnk«. A XVI-ik században, habár hazánk már három részre szakadt is, közművelődésünk sokat haladt a renaissance által kijelölt úton. Városaink meggazdagodva jó iskolák állítása és gyermekeiknek a külföldi egyetemekre küldése által igyekeztek a műveltségben emelkedni. Polgárságunk méltán érdemelte meg a »prudens et circumspectus« címet, mert nemcsak szabadalmaira volt féltékeny, hanem nagy gonddal óvta a városi lakosoknak szellemi és testi jólétét is. Kórházai, szegényházai, czéhszállói, czéhpénztárai megannyi menedékei a betegség által sújtott polgárnak. A XVII. században közművelődésünk ezen főhelyeit csapás éri csapásra. A nemzeti és német hadak, mint leggazdagabbakat, őket sarczolják, királyok és erdélyi fejedelmek tőlük

¹⁾ A vampyrismust és annak irodalmát részletesen ismerteti Linzbauer Cod. I. 568. sz. 716—737.

érik a kölcsönt és segílyt állandóan, de úgy, hogy azt a legritkább esetben fizetik vissza. Őket sújtotta megerősebben az ellenreformatio, a katolikusok részére foglalva le templomaikat, iskoláikat, kórházaikat, öszi öndíj alapítványaikat s eltiltva gyermekeiket a külföldi gyetemeinek látogatásától. A nemzeti harczok megszüntével és a felszabadító hadjárat után fontosságuk, mint erődökéi, is megszűnt. Nagy kereskedelmüket önkre tette az Ausztriának kedvező vámrendszer. Vagyonyosságuk hanyatlásával külső birtokaikat egymásután kénytelenek elidegeníteni és így nem gyakoroltak többé egész vidékek lakóira kiható gondos felügyeletet.

Főnemességünk nemzeti érzelmű része a vallási és nemzeti küzdelmekben vagyoniilag megtört, számban megfogyatkozott. Alsó rendű nemességünk az alföldön kipusztult, a felföldön elszegényedett és műveltségét tekintve alig állott valamivel fölötte a köznépnak, amelynek meg csak az anyagi és szellemi nyomorúság utott osztályrészt.

Közigazgatásunk, törvénykezésünk rendezetlen, haszonszerű rendszernek nem tekintjük az igazságszolgáltatásunkban a XVII. században rendszerré vált borzalmakat, amelyeknek célja az elrettentés, eredménye pedig az erkölcsök teljes elvadulása.

A közélet terén mindenütt mutatkozó nagy hanyatlás mellett természetes az is, hogy a közegészségügy terén az egyesek, kivéve a városokat, még inkább magokra vannak hagyatva mint azelőtt.

A XVIII. század a magyar *nemzeti szellemet* igyekszik kiölni. De bármennyire elítéljük is ezen szempontból; a hatalom összeponosítására irányozott törekvése

a XVII. században teljes szétszűlésnek indult állami intézményeinknek, habár nem nemzeti, de biztos alapon újjá szervezése által sok tekintetben méltánylást érdemel. Ezek közé tartozik különösen a közegészségügye, melylyel, mint országos érdekűvel, csakis a XVIII. század kezd foglalkozni.



NEGYEDIK RÉSZ.

A TIZENNYOLCZADIK SZÁZAD.



A XVIII. századot hazánk történetében a nemzeti szellem aláhanyatlása századának szokás nevezni. „A régi Magyarország” szomorú véget ért szerzője a korábbi közállapotainkat így jellemzi: »A szatmári békeszerződéssel kezdődik a magyar nemzet történetének legcsúsztalenebb korszaka, mely egy századnál tovább tart. Történetíróink akár *politikai*, akár *irodalmi* viszonyainkat írják le, egyhangulag a süllyedés, az elnemzetietlenedés korszakának nevezik s jellemzésére a legerősebb kifejezéseket használják, s e korszakban a nemzeti szellem csakugyan folyton gyengül s közel van a teljes kialváshoz. A nemzet élete mind szűkebb körre szorú. Nem vesz részt az európai eszmék mozgalmában, nem hatják át üdítő, megifjító áramlatai s nem alakítják át világnézetét s intézményeit; nincsenek általános emberiségi, de nemzeti ideáljai sem, elidegenedik önmagától, még nyelvét is elfelejti, nem érzi nemzeti érdekeinek sérelmét, s nem törekszik életcéljainak megvalósítására. Lassankint összezsugorodik s megmerevedik.«¹⁾ Ezen jellemzés nemzeti szellemünkre, politikai és irodalmi viszonyainkra vonatkozólag találó, de egész közéletünkre helyesen nem alkalmazható.

A XVII. században XIV. Lajos francia király a ruszke mondása: »L' état c' est moi«, egész Európára

¹⁾ Grünwald Béla: A régi Magyarország 3.

átalakító hatást gyakorolt. Az uralkodók mindenütt megakarják törni a rendi kiváltságok hatalmát a korlátlan egyeduralom előnyére. Az államhatalom kezébe ragadja mindenütt continensünkön a közélet egész tevékenységét, az irányítja a nemzetek jövő közgazdasági és szellemi fejlődését. Mindenütt legnagyobb részben annak szolgálatában áll az irodalom és olyan szellemóriás is, aminő Voltaire volt, pártjára kél az önkényuralomnak, ha az a *népnek* javát akarja. A születés által nyert előjogok uralma helyett a képzettségnek a képességnek és a munkának jogát hangoztatják a trónokról, ami azután erős viszhangra talál azon osztályoknál, melyek bírnak az említett tulajdonságokkal. Aki végig lapozza »A régi Magyarország«-ot a sülyedtségnek szomorú képét látja, de egyszersmind látja, annak okait is. Látni fogja, hogy hazánkat csakugyan nem hatják át az európai eszmék üditő, megifjító áramlatai s nem alakítják át világnézetét s intézményeit, nincsenek általános emberiségi ideáljai. A XVII. század nagy harcai közben nemzeti főnemességünk kipusztult vagy elszegényedett vagy az udvarhoz csatlakozva elveszítette nemzeti jellegét. Köznemességünk vagyoniilag és szellemileg tönkre jutott. Polgárságunkra nagy csapásokat mért a vámrendszer és az erőszakos ellenreformatio. Mindenik rend sokat veszített előbbi virágzó létének alapfeltételeiből és egyik sem bírta belátni, hogy a megrongált régi alapokon az újabb kor eszméinek megfelelően többé nem állíthatja helyre a régi rendiség épületeit. Pedig mindenki arra törekszik.

Ha végig tekintünk ezen század gyéren tartott országgyűléseinek történetén, mindenütt a felekezeti és rendiség önző érdekei tűnnek elő és sehol sincsen nyoma annak, hogy a *nemzetet* vezetné valamely

haza közjavára irányuló eszme. Királyainknak a köz-
ora irányozott javaslatait csakis a rendiség és feleke-
zetiség szempontjából képesek megítélni. Ezen szük-
keblű lefogás lehetetlenné teszi az ország összes lako-
saira üdvösen kiható új intézményeknek törvényhozási
ton létesítését, a melyekre pedig égető szükség volt.

A karloviczi 1699-iki, és a paszaroviczi 1718-iki,
ékekötések után hazánk teljesen felszabadult a más-
száz évnél hosszabb török uralom alól. Egész ország-
részek lakossága ki volt pusztítva; messze vidékeken
fosványok, mocsárok és műveletlen pusztaságok terül-
tek el; az országnak mintegy egy harmadrésze telje-
sen nélkülözi a civilizatio színét. A Diploma Leopoldia-
num az erdélyi fejedelemséget a magyar király uralma
llá helyezi vissza. A területileg helyreállított magyar
királyságban minden téren igen sok a teendő. A ki-
pusztult lakosságot új telepítésekkel kell pótolni; ren-
dezni kell a birtokviszonyokat; meg kell teremteni az
egész országra nézve egységes közigazgatást, törvény-
kezést; állandó hadseregre van szükség; gondoskodni
kell a kor igényeinek megfelelő iskoláztatásról és va-
rhára gondoskodni kell a népről, a misera plebs con-
tribuensről is. Ezen sokoldalú feladatok megoldására
külön érdekeit makacsúl védő rendiség nem alkalmas.
és minél jobban kitűnik annak alkalmatlan volta, an-
ál erősebben ragadja kezébe a kormányzás minden
egy ágát a királyi hatalom. A m. kir. helytartó ta-
ács szervezésével hazánk a közigazgatás minden ágára
kiterjedő hatáskörrel bíró középponti kormányzékot
nyert. Ez ugyan Bécsből kapta az ottani kormányzó
közégek által sugalmazott rendeleteket, melyeket az
alkotmányos és nemzeti élet szempontjából sokszor ön-
ényeseknek, törvényteleneknek kell tekintenünk; de

a közjó előmozdításának szempontjából tekintve azokat, legnagyobbbrészt üdvösek voltak. Különösen áll ez a közegészség ügyét tekintve. A csatornázások, vízszabályozások nagy területeket mentesítenek a járványoktól; a városi-, megyei-, járás orvosok, sebészek és szülésznők intézményének létesítése; veszteglő intézetek állítása; szigorú felügyelet a járványok terjedésének gátolására; az orvosi, gyógyszerészi, sebészi, szülésznői gyakorlat szabályozása; a sebészek, szülésznők képzésének, társadalmi állásának javítása; a kuruzsolás, babona irtása s végre az orvosi főiskolának felállítása és a kor igényeinek megfelelő szervezése mind oly intézkedések, melyeknek üdvös hatása szívesen feledtetni velünk azt, hogy eredetük nem a Corpus jurisban, hanem királyi rendeletekben gyökerezik.

Az előző századok együtt véve nem tettek annyit hazánk közegészségügyének érdekében, mint a XVIII. egyedül.

a) Orvosok.

A XVII. században megteremtett iatrophysikai és chemiatriai iskolák tanai mélyen benyúlnak a XVIII. század orvosi történetébe; mert ezen századnak kiváló orvosai azoknak tanaira építik föl a különböző rendszereket és elméleteket, melyeknek sokasága miatt méltán nevezhetjük a XVIII. századot a systemák és theoriák századának.

A philosophia ezen században is vezérlő szerepet játszik még a tudományok között, de a múlt századnak empirismusa és sensualismusa helyet ad a materialismusnak, mely aztán Holbachnál és az encyclopaedistáknál a cynismusba megy át. A philosophusoknak az emberi test és szellem egymáshoz való viszonyát tárgyaló fejtegetéseik természetesen hatnak az orvosi

élmények kialakulására. Ezen szempontokból nevezetesek *de Condillac Bonnot Etiennének* (1715—1780) és *Bonnet Charlesnak* (1720—1793) tanai, melyek szerint az ismeretek szerzésének egyedüli útja az érlelési észrevevés és a lelki működések az agy és idegek érzékenységtől tételezvék fel. Ezzel szemben áll *Casani János György* (1757—1808) orvosnak physiologiai psychológiája.¹⁾ Nagy hatású továbbá *Leibnitz Gottfried Vilmosnak* a lelkes *monasokra* alapított rendszere.²⁾ Említést érdemel még *Darwin Erasmus* (1731—1802) orvosnak a szellemi törvények physiologiai alapját kimutatni akaró theoriája.³⁾

Az orvostan tovább fejlődésének helyét illetőleg ezánk nézve jelentékeny változás állott be ezen században. Itália a múlt századok dicsőségének maradványait élvezi még, ahol a régi jó hírnevet Pavia tartja fenn, Franciaországban, ahol 1789-ig egészen hiányzott a klinikai oktatás, hanyatlás áll be. Angolország Harvey és Sydenham nyomain előre halad. A vezérserepet a század elején Németalföldnek híres egyeteme Leyden bírja, élén *Boerhaaveval*, míg a század második felében Németország veszi azt át, hol a fényes munkerek *Hoffmann Frigyes, Stahl György Ernest* és *Haller Albert* neveihez fűződnek.

Az uralkodóvá vált új systemák között időrendesen és hatására nézve is első helyen áll *Boerhaave Hermann* (1668—1738) leydeni orvosnak, a XVIII. század Galenusának, *eclecticus* rendszere. Boerhaavenak célja egyesíteni mindazt, amit az eddigi irányokban jónak talált. Kiválogatva összeállítja és rendszerbe szedi a

¹⁾ Rendszereiket l. Lewes-Bánóczy III. 38, 85.

²⁾ U. o. II. 572 stb.

³⁾ U. o. III. 70 stb.

solidar- és humoralpathologia, a iatrophysika és iatrochemia híveinek, nemkülönben a régibb iskoláknak jókúl kipróbált tanait. Módszerében az analysisnek épen úgy helyet ad mint a synthesisnek, amint ázt a kutatás természetè megkívánja. Gondosan áttanulmányozta elődeinek és kortársainak az emberi test alkotására vonatkozó tanulmányait. A mikroskop segélyével részint ellenőrizte amazok állításainak helyességét, részint újabb felfedezésekre jutott. Célja volt: nem új rendszert állítani fel, hanem felébreszteni az orvosi tudomány terén eszközlendő kutatások iránt a helyes érzéket, a mi neki igen nagy mértékben sikerült is. Híre Leydenbe vonzotta Angol-, Francia-, Németország legtörekvőbb ifjúságát és a század legkiválóbb orvosainak javarésze az ő iskolájából került ki.¹⁾

Kiváló követői és tanítványai voltak: *Gaub Dávid Jeromos* (1705—1780) leydeni, *Gorter János* (1688—1762) harderwyki, *Oosterdyk Schacht János* († 1791) utrechtli, *Ludwig Gottl. Ker.* (1709—1773) lipcsei, *Vogel Ág. Rud.* (1724—1774) göttingeni, *Van Swieten Gerh.* (1700—1772), *de Haën Antal* (1704—1776) bécsi, *Haller Albert* (1708—1777) göttingeni tanárok,²⁾ kik közül többen nagy önálló munkásságot fejtettek ki.

b) *Stahl György Ernest* (1660—1734) hallei egyetemi tanár „*Animismus*“-nak nevezett rendszere visszahatás a XVII. századnak mechanikai és chemiai felfogása ellen. Stahl az emberi élet szerves egységén alapuló önálló tudományos rendszert akart alapítani és felakarta szabadítani az orvosi tudományt a physika és

¹⁾ A század folyamán az orvosi tudomány terén felmerült új rendszerekre és vívmányokra itten is csak reá mutatok. Részletes ismertetésüket illetőleg utalom a szíves olvasót Haeser és Baas nagy orvostörténeti műveikre, melyekből ezen vázlatokat veszem.

²⁾ Itt is leginkább csak a legnagyobb hatást gyakorolt tanárokat említem.

anima befolyása alól. Nagy befolyással volt rája Leib-
tznak a lelkes *monasokról* szóló tana. Szerinte az
emberi testnek éltetője a *lélek* = „*anima*“. Amíg a
lélek a testben van, megóvjá azt az enyészéstől, a rot-
adástól, melyre nagy természetes hajlama van. A
lélek építi fel céljainak megfelelően a testet, intézi az
egyes szervek mozgását és a test csak a lélek által
működő szervei tulajdonképen nem élők, csak éltetettek.
Ezen elvek alapján megtagadja a finomabb részletekig
menő anatómiai vizsgálódásnak szükségét, meg a che-
miának fontosságát az életjelenségek vizsgálatánál. A
lélek a *mozgás* által tartja fenn az életet és eszközli
az anyagcserét. A betegség érzete és jelenségei nem
egyebek mint a léleknek törekvése a reája kellemet-
lenül ható okoktól megszabadulni; mert maga a lélek
a testben lévő természetes gyógyító erő és csak ennek
működését kell az orvosnak támogatnia. Ebből kifolyó-
lag a lélek működésére alapítja egész pathológiáját és
therapiáját.

Követői voltak: *Coschwitz György Dán.* hallei,
Alberti Mihály (1682—1757) altdorfi, *Goelicke Andr.*
Ottmár († 1744) oder.-frankfurti, *Junker János* (1679—
1759) hallei, *Nenter György Fül.* strassburgi, *Hellwig*
Keresztély boroszlói, *Platner Ernő* (1744—1818) lipcsei
tanárok.

Stahlnak animismusával szemben állította fel en-
nek tanártársa és ellensége.

c) *Hoffmann Frigyes* (1660—1742) a hallei egye-
tem tanára „*mechanico-dynamicus*“ rendszerét, elfogadva
az emberi test szerkezetére nézve a iatromechanicusok
és Boerhaave tanait, de mozgató erőül Stahlnak »ani-
ma«-ja helyett az egész világot betöltő „*aether*“-t veszi
fel. A különbség közte és említett előzői közt az, hogy

míg Boerhaave az emberi test mechanismusát veszi tekintetbe, eltekintve a mozgató erőtől, Stahl meg ellenkezőleg a mozgató erőre helyezi a fősúlyt, a test anyagi szervezetét mellékesnek tartva; addig Hoffmann a test mechanicus szerkezetét és dynamikáját egyaránt figyelembe akarja venni. Amint Leibnitznak világot alkotó monasai önmagukban önálló lények, úgy a Hoffmann éltető és mozgató aether-monasai is önálló ideák. Ő is a természetet tekinti a legjobb orvosnak s azért pathológiája és therapiája igen egyszerű, ami leginkább megmagyarázza, hogy rendszere igen sok követőre talált. Iránya Halleban uralkodó, ahol követői voltak: *Schulze János Henr.* (1687—1744.) *Nicolai Ernest Ant.* (1722—1802), *Eberhard Péter* (1727—1779), *Nietzky Adám* († 1780), *Büchner Andr. Illés* (1700—1769). Németországon kívül követője *Rega Henr. Józs.* (1690—1754) löweni tanár.

Ezen három főrendszer mellett a theoriáknak egész sora keletkezett. Mielőtt ezeket említénők, érintenünk kell még *c) Haller Albertnek* (1708—1777) az „*irritabilitas*“-ra vonatkozó tanát, mint újabb theoriáknak alapját. Haller az állati test mozgásának okait kutatva kísérleteket tett arra néze, hogy a külről jövő izgatás minő hatást gyakorol a test egyes képződményeire s azt tapasztalta, hogy egyes testek, pld. a savak hatása alatt egyes részek, különösen a sejtszövet, a bőr összehúzódnak, de ez egyaránt történik az élő és a holt részen s így, mint tisztán mechanikus hatás, figyelemre nem méltó. A külső izgatás az élő szervezetre olykor egészen hatástalan és így phsyiologiai szempontból jelentéktelen, máskor fájdalmat vagy mozgást vagy mindkettőt okoz. Ennek alapján a »*sensibilitas*« (érzékenység) és az »*irritabilitas*« (ingerlékenység) az állati élet

Alaptüneményeiül mutatkoztak. A további kísérletekből kitűnt, hogy az egyes érzékeny részek a hozzájuk vezető idegek átvágása után érzékenységiüket elveszítették, míg az irritatiora fogékonyak ezen tulajdonságukat azután is megtartották. Ebből megállapították, hogy a »sensibilitas« egyedül az idegeknek, az »irritabilitas« kizárólag az izomállománynak tulajdonsága. Ezen tannal az alábbiakon alapúl.

d) *Cullen William* (1712—1790) angol orvosnak „*neuropathologiai*“ theoriája, mely szerint az életnek forrása nem dynamikus anyag, mint Hoffmann aetherje, hanem nem természetfölötti, mint Stahl anima-ja, hanem valami meghatározhatlan erő, melyet ő »idegerő«, ideg principium névvel jelöl és pathológiáját megtherapiáját az idegerő hatékonyságára alapítja.

Követői: *Macbride Dávid* dublini, *Gregory James* (1788—1822) edinburghi, *Elsner Ker. Ferencz* († 1820) Königsbergi tanárokon kívül Olasz-, Spanyolország és Németalföld számos tekintélyes orvosa.

e) *Hoffmann Lajos Krist* (1721—1806) „*antisepticus*“ theoriája szerint a testben folytonos megromlási prothadási processus megy végbe. Az orvostannak feladata azt szabályozni és gátolni.

f) *Kämpf János* († 1753) „*infarctus*“ theoriája a testben romló anyagok összetömörülésének meggátolását ajánlja. A klystirt nagy divatba hozta.

g) *Bordeu Theophile* (1722—1776) megalapította és követője *Barthez Paul. Jos.* (1734—1806) kifejtette a „*vitalismus*“ theoriáját, mely szerint a test egészének élete az egyes szervek külön életének és életerejének összességéből alakúl, minden szervnek önálló működési köre van, melyeknek azonban összehangzóknak kell lenniök. A gyomor, szív és agy mint főszervek

igazgatják a többiek életét. Az életjelenségeknek okozója a „*vitale principium*“ a lélektől különböző abstract fogalom, mely azonban érzési és mozgási képességgel bír. A test minden részében meg van, de az egyes részekben elkülönítve sokáig nem működhet. A betegség az életerőnek megtámadásából keletkezik.

Tovább fejtették ki ezen theoriát *Reil Ján. Ker.* (1759—1813) és *Darwin Erasmus* (1731—1802) aki ebből kiindulva philosophiai alapon magyarázta az élet-tani tüneteket.¹⁾ Ugyanabból indul ki

h) *Mesmer Ferencz Antalnak* (1734—1815) az állati delejességről szóló tana, az úgynevezett »Mesmerismus« a velejáró mysticismusnak összes kinövésével.

i) A szénsavnak feltalálása alkalmat adott az orvostanban a „*phlogisticus*“ és „*antiphlogisticus*“; a vilanyosság alkalmazása a „*galvanismus*“ neveken ismert theoriák kifejtésére.

Századunkba mélyen benyuló hatást gyakorolt

k) az alapító *Brown John* (1736—1788) nevéről nevezett *Brown-féle rendszer*. E szerint az állati test a növényitől csak abban különbözik, hogy az képes az izgalmak befogadására. Az élet nem természetes állapot, hanem a folytonos mesterséges izgatásnak következménye. Az izgatás lehet külső vagy belső, általános vagy helyi. Az izgatás mértékétől és a testre gyakorolt hatásától függ az egészséges vagy beteg állapot. A túl erős vagy túl gyenge izgatás egyaránt ártalmas s ennek fokozatától függ az egészség különböző foka. A betegségek az izgatás mérve szerint sthenicusokra és asthenicusokra oszlanak. Therapiája a »*contraria contrariis*« elvén alapúl és feladata a túl-izgatást mérsékelni, a gyengét fokozni.

¹⁾ Darwin philosophiai rendszerét l. Lewes-Bánóczy III. 70 stb.

A brownianismusnak számos követője közt legki-
alóbb *Röschlaub Ján. Andr.* (1768—1835), aki mes-
terének tanait tökéletesbbitve fejtette ki „*stimulisticus*“
theoriájában, melylyel szemben áll *Rasori Giovanninak*
(1762—1837) „*contra stimulisticus*“ rendszere.

Ezek és a francia *Pinel Fülöp* és *Bichat Xav.*
Terencz által felszínre hozott „*realismus*“ már inkább
18. századunkban játszanak szerepet.

A systemák és theoriák özönénél, melyek közül
előbb csak ideig óráig gyakorolt hatást a kortársakra,
sokkal jelentékenyebbek a XVIII. századnak az ana-
tómia, physiologia és a gyakorlati orvostan téren elért
eredményei.

Az *anatomia* a XVIII. században nem annyira új
felfedezések, mint inkább az egyes részletek alaposabb
megfigyelése által tűnik ki. A jelzett systemák és the-
oriák körében vagy igen csekély jelentőséget tulajdo-
sítottak neki vagy a physiologiai elméletek kedvéért
legaprólékosabb részletekig vitt vizsgálódásokat vittek
erre véghez.

Az általános anatomia terén Itáliában *Valsalva*
Antonio (1666—1723) bolognai, *Santorino Giov. Do-*
menico (1681—1737) velencei, *Morgagni Giov. Batt.*
(1682—1771) és kiváló tanítványai: *Girardi Michele*
(1731—1797) *Caldani Leop. M. Ant.* (1725—1813),
Cotugno Dom. (1736—1822) bolognai, paduai és ná-
polyi tanárok biztosították az elsőséget az olaszok
részére. Vetekednek velök, Németalföld dicsőségét
szerezve: *Albinus Bernát* (1697—1718) leydeni, *Cam-*
per Pieter (1722—1789) franekeri, majd gröningeni
tanárok. Franciaországban: *Winslöv Jak. Benign.*
(1669—1760), *Senac Jean Bapt.* (1693—1770), *Lieu-*
aud Józs. (1703—1780) és *Portal Ant.* (1742—1832)

tartóztatják fel a nagyobb mérvű hanyatlást. Angliát *Cheselden William* (1688—1752), *Douglas James* (1675—1742), *Hunter William* (1718—1783) és fivére *H. John* (1728—1793) az anatomia terén is kiemelik. Németországban: *Heister Lőrincz* (1683—1758) altdorfi és helmstädti, *Coschwitz Dán. György*, *Cassebon Ján. Frigy.* († 1743) hallei tanárok és a göttingeni iskola, élén *Haller Albrecht*tel, a kiválóbbak.

A *physiologia* terén legkitünőbbek a fent ismeretett theoriák megalkotói és felsorolt követőik.

A *physiologiai anatomia* nevezetes vívmányai közé tartoznak: a sejt-theoria (Wolf Gásp.); a csontképződés tana (Klinkosch József. 1735—1786, Clopton Havers és Du Hamel du Monceau); a vérkeringés szerveinek részletes ismertetése (Senac, Haller, Quesnay); a vér morphológiája (Hewson); az emésztés (Spallanzani); a lélegzés és vérkészítés (Haller); az agy és az idegek szerkezete (Boerhaave, Haller); a hallás szervei (Valsala); az izlés (Bonnet), a nemző szervek (Monro, Hunter W. Haller, Wolff) mindenoldalú alapos vizsgálatai.

A *gyakorlati orvostan* terén Olaszországban *Valsalva, Lancisi Giov. M.* (1654—1720), *Albertini Ippol. Fr.* (1662—1738), és *Borsieri Giov. Batt.* (1725—1785) műveikben közzé tett észleleteikkel sértetlenül fentartották mestereik jó hírnevét. Franciaországban a pathologiai anatomia fő képviselőiül *Sauvages, Senac* és *Lieutaud* tűnnek ki. Angolországban a gyakorlati orvostan Sydenham tanai nyomán dicsőséges fejlődési irányt vett. A iatromechanikai elveket és Newtonnak physikai és matematikai tanait alkalmazták az orvosi tudományra: *Cheyne György* (1671—1743), *Keill James* (1673—1719), *Robinson Miklós* és *Bryan*. Gyakorlati irányú, az egyes betegségeknél szerzett észle-

teiket közlő írataik által, melyekben legnagyobb részt Boerhaave, Sydenham és Stahl elméleteinek gyakorlati megvalósulását látjuk, kitűntek: *Mead Richard* (1673—1734), *Freind John* (1675—1728), *Pringle John* (1707—1782), *Wittringham Clifton* (1710—1794), *Huxham John* (1694—1768), *Fothergil John* (1712—1780). Németországban Boerhaave, Stahl, Hoffmann és Haller nyomain a gyakorlati orvosi tudomány rohamosan emelkedett vezérszerepre a continensen. Ezen felvirágzásnak tényezői voltak: a *göttingeni kör* és a *bécsi iskola*. Az 1737-ben alapított göttingeni egyetem orvosi kara, jelen Hallerrel, csakhamar egész éjszaki Németországra vezve iránytadóvá lett. Haller teoriájának közvetlen követőin kívül ehez tartoztak a gyakorlati téren: *Werl- of Gottl.* (1699—1767) a váltólázakról és a himlőről, *Zimmermann Ján. György* (1728—1795) — Haller illetirője — a vérhasról, *Brendel Ján. Gottfr.* (1712—1758) a törvényszéki orvostanról, *Vogel Rudolf Ág.* (1724—1774) a gyógyforrások tanáról írt műveikkel; *Lentin Frigy. Benj.* (1736—1804) jeles epidemiographus, *Wichmann János Ernő* (1740—1802) diagnosztikája és therapiájával, *Hensler Gáb Fül.* (1733—1805) a himlőoltás buzgó híve és a historiai pathologia egyik megalapítója, és a franczia *Tissot Sim. Andr.* (1728—1797) epidemiographus, a népies orvosi irodalom buzgó szószólója.

A *bécsi iskola* megalapítója *Van Swieten Ger- hard* (1700—1772) Boerhaave hű tanítványa és követője. Irodalmi munkássága, de különösen a bécsi egyetemnek újra szervezése és az első rangúak közé emelése által nagy érdemeket és hírt szerzett. Neve hazánk történetében a magyar egyetem orvoskarának szervezésével elválaszthatatlan kapcsolatban áll. A bécsi

iskola kiváló tagjai voltak: *de Haën Antal* (1704—1776) a klinikai tanítás és a diagnostika terén nagy érdemű tanár, *Störk Antal* (1731—1803), *Stoll Miksa* (1742—1788), akik a hazánkra nagy befolyást gyakorolt bécsi egyetemet híressé tették. Ezen iskolához tartoztak egyetemünk első orvos-tanárai is és számosan a múlt század magyar orvosai közül.

A gyakorlati orvostan nevezetesebb vívmányai: A pathologiai anatomia terén fontos újítást jelez Morgagninak azon eljárása, hogy a hullák bonczolása alkalmával kutatta az élő testen észlelt kórtünetek által okozott változásokat. »De sedibus et causis morborum etc.« című 1762-ben megjelent műve a symptomatológiának kórboncztani magyarázata. A szív betegségeinek diagnostikáját megalapították: *Lancisi, Albertini, Morgagni* és *Senac Jean Bapt.* (1693—1770). Egyik legfontosabb vívmány a *percussion*nak a diagnostikában meghonosítása *Auenbrugger József Leopold* (1722—1809) által.

Az orvosi tudomány általános fejlődésének ezen rövid vázolata feltűnteti a haladást, melynek fontos tényezői voltak a XVIII. században alapított új egyetemek: Boroszló 1702, Fulda 1711, Göttingen 1737, Erlangen 1743, Bonn 1771, Nagy-Szombat 1769 illetőleg Buda 1779, Stuttgart 1781.¹⁾

Az orvostan tanítása a század elején még mindennél kezdetleges állapotokat mutat. A legtöbb egyetemen 2 tanára van az orvosi tudományok összes ágának. Egyik az elméleti, másik a gyakorlati részt adta elő. Leydenben Boerhaave naponként 5 órán át tanított. A híres hallei egyetem orvoskarának két tanára volt: Stahl tanította a botanikát, gyógyszertant, diätetikát,

¹⁾ Baas 461.

physiologiát és az institutiokat; Haller pedig a physi-
át, chemiát, anatómiát, chirurgiát és a gyakorlati or-
ostant. Göttingenben Haller az anatómiát, physiolo-
át, botanikát, chirurgiát. Párizst és a párizsiak pél-
ája után indúlt Boerhaavet és Hallert kivéve, a többi
anároknak tanítása a szó legnémetebb értelmében
Vorlesung-ból állott és így nem volt meglepő, ha a
anár urak kéziratából a felolvasást a famulus vagy
ben a tanárnak a felesége tartotta meg. Az egyetemi
anároknak a fizetésük is gyarló volt és egyes egye-
emeken jól jövedelmező mellékkeresetnek tekintették
ez inauguralis dissertatiók írását, melyeknek alaposság
s terjedelem szerint meghatározott taxáik voltak. Má-
ik jövedelmi forrás volt a hallgatóknak kosztba vétele.
legfőbb mellékjövedelmet képeztek az accidentiák:
felvételi, vizsgálati és szigorlati díjak.

A század folyamán az egyetemeken a kor igé-
yeinek megfelelő kedvező változások állanak be.
oha kezdetben a jövedelmek csökkenésétől tartó pro-
essorok elleneztek új tanszékek állítását és egyes tár-
yaknak tanítását csak a jobb jövő reményéből élő
zetéstelen docenseknek engedték át; végre kényte-
enek engedni és a század második felében egy egy
orvosi karon egyidőben már 3—5 tanár is van alkal-
mazva, kiknek rendes fizetése egyenkint 3000—7000
márkára megy fel a mellék jövedelmeken kívül.¹⁾

Az assistensek intézménye is meghonosúl ezen
században és az időnként megüresedő rendes tanszé-
eket az assistensekkel szokás betölteni.

Az előképzés tekintetében megkivánták a gym-
asiumi tanfolyam bevégzését, de ez nem volt okvetet-
enül szükséges, amint nálunk is látni fogjuk, hogy ok-

¹⁾ Haeser II. 487. Baas 593 stb.

leveles sebészek és gyógyszerészek a nélkül is megszerezhették az orvosi diplomát. A tulajdonképeni orvosi cursus 3 év volt, de az egyetemeken uralkodott tanszabadság mellett a tehetségesebbek rövidebb idő alatt is letehettek a szigorlatokat.

A tanítás gyakorlati oldala csak ezen század folyamán fejlődik ki. Különösen a reánk ekkor legnagyobb hatást gyakorló Németországban e század elején igen kedvezőtlen viszonyok uralkodtak. Haller Tübingenben 1723-ban tanulmányaihoz kutyákat volt kénytelen bonczolni és mikor Leydenben Albinusnak tanítványa volt, jókora összeget fizetett tanárának, hogy az átengedje neki további tanulmányozásra az általa felbonczolt hullát, Párizsban meg hullát lopott, hogy tanulhasson, amiért onnan menekülnie kellett. Hoffmann hallei tanár 24 év alatt csak 20 hullához juthatott, Werlhof tanuló korában Helmstädtben 5 tanuló társával közös pénztárt alakított, melyből a szegényebb néposztály tagjainak temetkezési segélyt adtak, amiért azok megengedték elhúnyt övéiknek felbonczolását. A század második felében már javult a helyzet. Berlinben 1786 óta az öngyilkosokat tanulmányi czélokra beszállították a theatrum anatomicumba s így évenként 200 hulla is állott rendelkezésre, ami Berlin egyetemét nagy hírűvé tette. Itáliában Fontana a boncztan tanításához viasz utánzatokat készített.

A klinikai tanítás Németországban csak a század közepén honosult meg. Prágában 1745-ben köteleztettek a tanulók a betegek látogatására. Az első *rendszeres klinikát* Bécsben Van Swieten 1754-ben szervezte és vezetőjéül meghívta de Haënt. Ezt követték: Pavia 1770, Prága 1781, Buda 1779. Göttingen 1784.)

¹⁾ Baas 590—592.

Mellőzöm itten a külföldi egyetemek statutumait, m- és vizsgálati rendjeit, csak a mienket veszem fel majd részletesebben.

Mielőtt hazai viszonyaink ismertetésére áttérnék, megemlítem még a századnak orvostudományi szempontból nevezetes társulatait, mint a melyeknek kiadványaiban hazánk orvosainak neveivel nem ritkán találkozunk. Berlinben 1700-ban alapították a »Königliche Gesellschaft der Wissenschaften und freien Künste Berlin«, majd a »Neue Gelehrte Gesellschaft«, melyeket II. Frigyes király 1744-ben »Königliche Akademie« néven egyesített. 1751-ben keletkezett a »Königliche Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen«; Münchenben 1759-ben a »Churbaierische Akademie der Wissenschaften«; Mannheimban 1763-ban a »Churpalaizinische Akad.«; Baselben 1751-ben a »Gesellschaft der Aerzte und Naturforscher«; Zürichben 1757-ben a »Naturforschende Gesellschaft.« Hasonló tudományos társulatok, melyek reánk nézve kevésbé fontosak, keletkeztek Francia-, Angol-, Holland-, Dán-, Svéd- sőt oroszországban is.¹⁾ Nálunk a politikai viszonyok még akkor meggyújtották a magyar tudományos akadémia alapítására irányozott törekvéseket.

Hazánkban a középfokú oktatás ügye a XVII. század vége felé igen aláhanyatlott. A Wesselényi féle összeesküvésre következett önkényuralom a protestánsok akkor virágzó tanügyére halálos csapást akart mérni, mikor a pozsonyi commissio a protestáns lelkészeket és tanárokat tömegesen küldte a gályákra nagy száműzetésbe és iskoláiknak nagy részét elszedte. Az 1681-iki soproni országgyűlés keveset javított helyzetükön, mert iskolák tartását csak az úgynevezett ar-

¹⁾ U. ott 469.

ticularis helyeken engedte meg, (26. t. cz.) ott is csak alsóbb fokúakat.

Az 1724 tavaszán felállított m. kir. helytartó tanácsnak egyik osztálya az 1723. 70. t. cz. 1. szakasza értelmében a tanulmányi és jótékony alapítványokon kívül az összes tanulmányi ügyeket is kezelése alá vette. Ezzel veszi kezdetét nálunk a rendszeres tanügyi administratio. Ez azonban a protestánsokra nézve nem volt kedvező, mert a 1731-iki »Carolina resolutio« szerint: »Alsóbb iskoláknak, mint a nyilvános vallásgyakorlathoz tartozóknak bezárólag a *grammatikáig* terjedhető tanfolyammal tartása az akatholikusoknak is megengedendő mindenik articularis helyen; — felsőbb iskoláik pedig, hacsak nincs reá királyi szabadalmuk és engedélyük, egyszerűen törlendő«. Ezen rendelet értelmében aztán a protestánsok késmárki, bártfai, szebeni, selmeczi, körmöczi, beszterczebányai és más gymnasiumai a grammatikáig hatóságilag leszorítottak. Felsőbb iskoláikúl csak az ág. evangélikusok eperjesi és pozsonyi lyceumai, az ev. reformatusoknak sárospataki és debreczeni collegiumai tekinthetők.

A kath. iskolaügy, a rendnek 1772-ben történt eltörléséig, leginkább a jezsuiták kezében van. Melletők nagy hírre és jelentőségre emelkedtek a hazánkba 1642-ben betelepített kegyesrendi — piarista — atyák iskolái.¹⁾

A nagy-szombati és kassai kath. egyetemeken orvosi kar nem volt és így itthon tulajdonképeni orvosi képzésről nem szólhatunk a század első felében. A múlt században említett magán orvosi tanítást kiegészíthetjük azzal, hogy most is vannak nevezetes orvosi családaink, mint a: Paëken, Schwartz, Loew, Máday,

¹⁾ Molnár Al. A közokt. tört. 273, 283—284 stb.

Moller, Torkos. Egyes orvosaink philológiát, philozófiát és theológiát tanítanak s e mellett foglalkoznak orvostannal is, mint: Garmathy Sámuel Zilahon, Kerczegh János Debreczenben, ifj. Pataky Sámuel Kocszváron, Diószeghi István Mármaros-Szigeten, Paksi Mathmáry Pál Sárospatakon. Moller Károly Ottó beszerezbányai iskolája átszarmazott a XVIII. századba és többek közt két kitünőségünk, Perliczy Ján Dáv. Torkos Justus János is itt nyerték első kiképezésüket a jeles mestertől, aki tanítványai számára írta ki »Succincta morbos curandi methodus, suis autoribus in domesticis scholis dictata« című művét. Az orvosi tudomány magán úton tanulásának érdekes példája Bethlen Kata grófnő, Haller László, majd Tekli József grófok neje, aki Köleséri Sámuel és Borosnyai Nagy Márton orvosoktól tanúlva az orvostant, hazában nagy kiterjedésű gyakorlatot űzött, melyről halotti éneke így emlékszik meg:

»Voltak ezek között szép orvoskönyvek is,
Vonta magát arra még a természet is,
Tudta sok jó fűnek hasznos erejét is,
Gyógyítást gyakorlott gyakran még maga is.

Kivált szem fájdalmát bölcsen orvoslotta,
Hályogot a szemről könnyen eloslatta,
E hasznos tudományt neki tanította.
Más doctorok között egy jó oculista«.

Az, hogy a főrangú nők házi szerekkel gyógyítgatták házuk népét, még a múlt században is mindennapi esemény, de Bethlen Katáról azt mondja az ének, hogy

»Sokszor a betegek sereggel állottak,
Kik hozzája mentek megorvosoltattak,
Messze földről néha odahozattak« stb.

A magán tanításnak említett módja ezen században annál fontosabb, mert a protestáns ifiaknak külföldi egyetemekre járása igen meg volt nehezítve és a már előkészített ifiak könnyebben nyerték meg valamely város vagy főúr által ajánlva az engedélyt.

A külföldi egyetemekre kiment magyar ifiak segélyezésére szolgáló ösztöndíjaknak és más jótékony-ságoknak 1762-iki kimutatását már közöltük. (356. old.) Városaink régi alapítványai nagyobbrészt áldozatául estek az ellenreformatiónak, mint Thurzó Eleknek Lőcse részére tett 10.000 frtos hagyományával is történt. Főuraink közül azonban most is többen küldtek ki orvostant tanulókat. Így: Gróf Teleky József és Sándor Ajtai Szabó András, Teleky Pál Pataki Sámuel, Kemény János Bentzig Mátyást, Vas Dániel Szentpéteri Jánost, Gyulai Ferencz grófnak erdélyi ifiak részére alapított ösztöndíján volt Buzinkai György. Moller Kár. Otto tanítványait rendes pénzsegélylyel látta el stb.

A nagyszombati egyetem orvosi karának szervezéséig ifaink kivétel nélkül kénytelenek voltak oklevél szerzése végett a külföldhöz fordulni. Az Ausztriával ezen századon át szorosabb kapcsolatoknak kifolyása volt, hogy ifaink Bécsset sokkal sűrűbben keresik fel mint azelőtt. Az, meg azon körülmény, hogy orvosi karunknak mintául a bécsi szolgál, okozta, hogy a bécsi iskolá gyakorolt ránk legnagyobb hatást. Hatását és a magyar ifiak által látogatottságát tekintve Bécs után Halle következik. Ifainknak dicséretükre válik, hogy legtöbbsnyire a leghíresebb egyetemeket keresték fel s nem azokat, melyeken a doktori dissertatiók árulása az egyetemi tanárok egyik fő jövedelmi forrása volt s ahol in absentia is megszerezhették a diplomát mint »Doctores bullati«.

A külföld látogatását egyetemek szerint így csoportosíthatjuk:

1. *Altdorf*: Nevezetesebb tanárok: Schulze Henrik (Ho.),¹⁾ Nietzky Ádám (Ho.), Alberti Mihály (St.),²⁾ Magyar tanulók: Kastenholz H. Vilmos, Mayoor Zsigm., Mothe Zs. Theoph.³⁾

2. *Basel*: Magyar tanulók: Csapó József, Dömök György, Hatvani István, Paxy-Szatmáry Mihály, Tegecskonkoly Mihály.

3. *Bécs*: Nevezetesebb tanárok: Van Swieten, de Haën, Störk, Stoll. — Magy. tan.: Adami András, Adami Pál, Ambró-Adamóczi Ignác, Augustin Sámuel, Beddeus Sám. Siegfr., Benkő Sám., Bruz László, Conrad József, Cosmini Jakab, Cseh-Szombati József, Dahlmüller József. Vilmos, Doslern Károly, Erdélyi Ferencz, Fürst Ján. Mih., Glosius Sámuel, Gömöri Dávid, Gruber János, Hardegen Ede, Huber Kristóf, Kassai Mihály, Keszler Fer. Antal, Keörmendy János, Krecsovszky Adalbert, Larisch Tamás, Liszovinyi S. Dán., Martini János, Mayer Lajos Ernő, Molnár József, Niciphor János, Pajer Fer. Xav., Prandt Ádám Ign., Rácza Sámuel, Raymund József, Schwannefeld Ign. Ján., Sebők-Szentmiklósi Sándor, Seltmann Xav. Ferencz, Seredi Bálint, Torner Mihály, Ungerhoffer Fer., Veisz Ján., Wagner Márton, Wernischek János Jakab, Winkler József, Zurbucken Mihály.

4. *Erfurt*: Magy. tan.: Bácsmegyei János, Fischer Kár. Dán., Fronius Márk. Gottl., Hannel Ádám Theoph.,

1) Ho. = Hoffmann követője.

2) St. = Stahl követője.

3) Ezen és a következő névsorokban csak azokat sorolom fel, kiknek neveit valamely irodalmi munkáik után ismerem. Ismeretlen lehet még több is.

Somogyi József, Stockinger Mih. Gottfr., Windisch Ján, Theoph., Ziegler János.

5. *Erlangen*: Magy. Tan. Benkóczy Istv., Hueber János György, Lipszky Pál, Marikovszky-Nagytoronyai Márton, Neustädter Mihály, Pauer Krist. Andr., Procopius Ján, Schwartz Sámuel.

6. *Frankfurt-Oderai*: Nev. tan.: Cassebohn Ján. Frigyes, Goelicke Ottomar (St). Magy. tan.: Detsi Sámuel, Maxay Mihály, Orgovány-Fogarasy Mih., Pápai Páriz András.

7. *Franeker*: Nev. tan.: Camper Pieter, Winter Ján. Frigy. Magy. tan.: Buzinkay György, Csúzi-Cseh János, Fogarasy Sámuel, Hentziday Mátyás, Herczegh János, Keresztesy Pál, Milesz József, Örvendy János.

8. *Göttingen*: Nev. tan.: Haller Albrecht, Brendel Ján. Gottfr., Vogel Rud. Ágost, Blumenbach Ján. Frigy. Magy. tan.: Baliga Sámuel, Bél Ján. Theoph., Conrad András, ifj. Csermák László, Donner Ján Zsig., Torkos János.

9. *Halle*: Nev. tan.: Hoffmann Frigyes és követői: Büchner Illés, Eberhard Péter, Nietzky Ádám, Nicolai Ern. Ant., Schulze Henrik. — Stahl György Ernő és követői: Coschwitz György Dán., Juncker János, Reil Ján. Ker. Magy. tan.: Aczél Péter Tamás, Agnetheler Mih. Gottfr., Ajtai Andr., Apostolovics Ján., Benczik Mátyás, Breuer Sámuel, Czentner János, Closius István, Csernanszky Sámuel, Enyedi István, Fábry János, Frith Márton, Fronius András, Girald-Gothard. Mih., Grosse Andr. Kár., Hambacher Sámuel, Hermann Andr., Hirschel Mih. Náth, Huber János Krist., Hueber Sámuel, Institoris-Mosóczi-Mihály, Keszler János Mih., Klement Mihály, Knogler Márton, Kochlatsch Istv. Ant., Lissoviny Ján, Máday Dáv. Sám., Manikati Safrani János.

Moller Gottfr., Moller Kár., Nagy-Borosnyai-Márton, Peck Ker., Pillich Ján Ferd., Raymann Ján. Ád., Raymann Ján. Sám., Richter Károly Gottfr., Sailer Kár. Vilm., Schänkebank Ján., Schuller Ján. Gottfr., Schuller János György, Schwarz Ján. Mih., Schwarz Ján. Theoph., Seibert Mihály, Seiffert Ján. Krist., Sontag Sámuel, Szent-Éteri Jónás, Theisz Mih. Gottfr., Torkos Justus János, Trangusz Illés, Trost Ján. Márton, Wachsmann Andr., Wallaskay János, Zacharides György.

10. *Jena*: Nev. tan.: Nikolai Ernest, Loder Just. Ker. Magy. tan.: Chernel Ker., Drauth Sám. Frigy., Deccard Ján. Vilm., Ebbard György Zsigm., Glatzinger Ján. Mih., Gömöri Dáv., Graf Ján. Mih., Fischer Fer. Gottfr., Kövesdy János, Krajzel Ján. Zsig., Lányi Pál, Loew Kár. Frigy., Lübeck Ján. Kár., Myss Márton, Neumann Sám., Perliczy Ján. Dán., Pfeiffer Mih., Podkoniczky Adám, Sailer János, Schmidt Ján. György, Schunn Jak., Segner János Andr., Segner Ján. Mih., Sontag Mih., Sizen Károly, Sztopkay Ján., Textoris Dán., Trangusz Mih. Theoph., Trogmayr Ján. Theoph., Wietorisz Dáv., Windisch Ján. Theoph.

11. *Leyden*: Nevezetesebb tanárok: Boerhaave és követői: Osterdijk-Schacht, Gaub Jeromos Dávid, Klau, Albigny Bernát Siegfried, Sandifort Ede, Winter János Frigyes. — Magyar tanulók: Auner István, Bologh-szt.-imrei József, Bácsmegyei István, Maleter János, Mylius János, Raymann János Ádám, Schwab Keresztély János.

12. *Lipcse*: Nev. tan.: Krause Kár. Ker., Ludwig Gottl. Ker., Platter Ernest. — Magy. tan.: Baumgarten Ján. Ker., Bayer Ján. Andr., Elhard Krist., Neuhold Ján. Jak., Plecker Ján. Gottl., Vette Ján. Andr., id. Wipacher Dáv., ifj. Wipacher Ján.

13. *Strassburg*: Nev. tan: Nenter György Fül. (St.)
— Magy. tan: Albrich Ján., Aczél Pét. Tam., Balogh-Sós Mihály, Bati Ján., Benedek János, Diószegi István, Dombi Sám., Farkas Istv., Jánosy György, Kolosváry Sámuel, Mátyus Istv., Nagy-Borosnyai Pál, Pataky Sám., Paxy-Szatmáry Mih., Peetsi Péter, Szegedi-Pesti Sámuel, Szén Károly, Tege Konkoly Mih., Weszprémi-Csanádi István, Zágonyi Gábor, Zoltán József.

Nem.

14. *Wittenberg*: Magy. tan.: Auner Istv., Fischer Dán., Madách Péter, ifj. Paecken Ker, Vaghi György, Wette György.

Közel 200-ra megy azon külföldön tanult orvosaink száma, kiket itten név szerint felsoroltam, kétségkívül sokkal többen voltak még tanult orvosaink, de számuk még korántsem felelt meg a fokozottabb igényeknek. A közegészségügyünk iránt melegebben érdeklődőknek legfőbb ohajtásuk volt egy orvosi karnak itthon alapítása. Erre az első jelentékenyebb lépést Perliczy János Dániel Nógrád megye tiszti orvosa tette meg Mária Terézia királynőhöz 1751-ben benyújtott emlékiratával. Felterjesztéséhez az alapításra vonatkozó részletes tervezetet csatolt, melynek első része foglalkozik a hazai orvosi kar hiányából eredő hátrányokkal. A viszonyainkra nézve érdekes képnek vázlata ez: A közegészségügy gondozására éghajlatunkat, népünket, nyelvünket, életmódunkat nem ismerő idegen orvosokra szorúlunk, akik csak sok, igen gyászos eredményű experimentálás után tanulják meg, amire itten szükség van. A legközelebbi járványok megmutatták, hogy még az idegenekkel együtt is kevés az orvos, a sebész, és sem a megyék, sem a városok és kórházak nincsenek kellően ellátva. Szükségből teljesen képzetlen vagy jobb esetben az iskolákból alig kikerülő kezdőkre kell

magy területek gondozását bízni. A vásári oculisták, mirturgusok korlátozás nélkül üznek orvosi gyakorlatot és büntetlenül okoznak helyreépíthetetlen kárt az emberi életben. A gyógyszertárak nem állanak kellő ellenőrzés alatt; idegen, a mi viszonyainkat figyelembe egyáltalában nem vevő dispensatoriumokat használnak. Az igazságszolgáltatásra nézve fontos törvényszéki orvosi vizsgálatokat nincs kinek teljesítenie.

A királynőhöz benyújtott emlékirat terjedelmesen fejtegeti a magyar orvosi karnak közegészségügyi és nemzeti szempontokból nagy fontosságát, részletesen kimutatja, mire lenne egy ilyen karnak szüksége, mennyibe kerülne annak felállítása és fentartása s igen helyes érzékkel az ország középpontját Pestet ajánlja székhelyéül.¹⁾ A királynő az emlékiratot véleményadás végett kiadta a helytartó tanács útján a közegészségügyi bizottságnak.

Általánosan érzett óhajlás volt már az, hogy a magyar ifiaknak itthon kell alkalmat adni magasabb kiképeztetésükre, hogy a külföldi iskoláztatás költséges volta ne vonjon el közéletünktől oly sok valódi tehetőséget. Kifejezést ad ennek már az 1723-iki 70. t.-cz. A magyar nemzet iránt jó indulatú királynő ezen óhajlás kielégítésére 1769 jul. 17-én a nagy-szombati egyetem kibővítésére a jezsuita rend tanulmányi alapítványjaiból évenként fizetendő 10.000 frtot és a földvári apátságot jelölte ki, a jogikar tanszékeinek szaporítását rendelte el, az *orvosi kar* felállítását ekkor még függőben hagyta.²⁾ Azonban ennek létesítése sem késett sokáig. Az 1769. nov. 7-iki kir. rendelet a Nagy-Szom-

¹⁾ Linzbauer Cod. II. 270—277.

²⁾ Az orvosi karra vonatkozó történeti adatokat Pauler Tivadar: „A budapesti m. kir. tud. egyet. története I. Budapest 1880“ból vettem át. A további hivatkozásokat erre mellőzöm.

batban fennálló karokhoz megadta az orvosit is és szabályozta a tanárok fizetéseit s kineveztetésük módját. Kezdetben az új kar elhelyezése nehézséggel járt, miért is az 1770/71-iki tanév kezdetén az orvosi karban az előadások csak november 29-én vették kezdetüket a régi egyetem átalakított és kibővített épületével szemben levő új épületben.

A királynő Van Swietennek, a bécsi klinika megalapítójának, tanácsa után indulva az új orvosi iskolát a kor igényeinek megfelelően akarta szervezni és mikor a tanárok a szükséges mellékintézetek hiánya miatt panaszkodtak, 1771 szept. 9 én meghagyta Nagy-Szombat városának, hogy kórházában a gyakorlati orvostan és szülészeti tanítására helyet és alkalmat szolgáltasson. Ennek azonban kevés eredménye volt a városi kórház elégtelensége miatt, és noha a királynő az egyetemi pénztárból két betegszoba berendezését engedélyezte, a gyakorlati orvostan tanára előadásait leginkább csak elméletileg tarthatta és még 1776-ban is panaszkodott, hogy nincs kórodája.

A vegytani laboratórium felszerelésére a kar 1773-ban 600, a szükséges könyvekre 200 és a kísérletezésre évenként 300 frtot kapott.

Az anatomia tanításához szükséges hullákra nézve Pozsony- és Nyitra vármegyék utasítottak, hogy a kivégzettek tetemeit szolgáltassák be. Amennyiben ez nem lenne elég, a tanárok a boncolásnál állatok hulláit használják (1773.)

Füvészkertnek megvették Swartzer János Lajos kanonoknak a felső kapun kívül levő kertjét, majd a jezsuita rend eltörlése után a rendnek Stella nevű kertjét fordították ezen célra.

A természettani eszközök beszerzésére és a ki-

érletekre évenként 100 frt utalványoztatott és megengedett az eróműtani leczkékhez szükséges könyvek és gépek beszerzése.

A tanrendszer az 1770 okt. 29-iki helytartótanácsi intézményben közöltetett az egyetemmel. Az orvoskarban öt tanszék rendszeresített, úgymint: az elméleti orvostané (élet- és gyógyszeratan, materia medica), a gyakorlati orvostané (kór- és gyógytan), a boncztané, a sebészet- és szülészeti és a vegy- és növénytané. 1775-ben a bölcsészeti tanfolyam, különösen a kísérleti természettan hallgatása az orvosi tanulmányok előfeltételéül szabattott ki. Az első évben a boncztan, a vegy- és növénytan; a 2-ban az élettan; a 3-ikban az élettan ismétlése mellett a gyógyszeratan és kórtan; a 4-ikben a kór- és gyógyszeratan; ismétlése mellett a gyakorlati gyógytan a kórodában: az 5-ikben a gyakorlati gyógytan folytatása mellett a sebészet és szülészeti adatott elő.

Az elméleti és gyakorlati orvostant Boerhaave, a vegy- és növénytant a tanár saját rendszere szerint adták elő naponként egy-egy órában. Ugyanennyi idő volt a boncztanra és a sebészetre is.

Tankönyvekül elő voltak írva: a vegytanban Boerhaave; a növénytanban Linné; az élettanban Boerhaave, Van Swieten és Marherr; a gyógyszeratanban Boerhaave, Krantz, Cartheuser és Vogel; a kórtanban Boerhaave és Van Swieten; a boncztanban Scharschmidt, Winslow és Albini; a sebészetben Winslow, Verdieux, Heister; a szülészetben Kranz, Plenk és Steidele művei. Ezek mellett a tanárok tanításuknál felhasználhatják a tudományok újabb vívmányait és saját észleleteik és kutatásaik eredményeit is.

A boncztan tanára utasítást kapott, hogy nyáron

az osteológiát és száraz boncztant adja elő, a hullákat télen bonczolja; a növénytan tanára meg, hogy füvészeti kirándulásokat rendezzen.

Ezen alapokon kezdték meg nálunk az orvostan rendszeres tanítását az első tanárok: *Schoretits Mihály* veszprémmegyei tiszti főorvos a kór- és gyógytanból, *Prandt Ádám Ignác* az élet és gyógyszer-tanból, *Winterl Jakab József* a vegy- és növénytanból, *Krzowitzi Trnka Venczel* római szt. birodalmi lovag a boncztanból és *Plenk Jakab József* a sebészet és szülésetből.

A tanárok fizetése évi 1200 frtban állapított meg. Ez ugyan nagynak látszott, de Van Swietennek határozott nyilatkozata, hogy annál kisebb évi díjért az orvosi tanszékekre alkalmas egyének nem vállalkoznak, akik pedig kisebb díjért vállalkoznak, azokra nem alkalmasak, döntött.

Az orvosi karban egy tanárjelölt (assistens) állomása a vegytan tanára mellé rendszeresített 144 frt fizetéssel.

Hazánk tanügyének minden téren rendezése alkalmával újból felmerült azon eszme, hogy az egyetemet Nagy-Szombatból az ország közepébe kellene áthelyezni. Buda városa az egyetem érdekében kész levén nagyobb áldozatokat hozni; a királynő 1777 febr. 10-iki leiratában jóváhagyta az egyetem áthelyezésére vonatkozó javaslatot s az új tanév 1777 nov. 3-án már Budán nyílt meg. Az orvosi kar elméleti előadásai az egyetem czéljára fordított kir. várpalotával szemben levő melléképületben,¹⁾ a gyakorlatiak a városi kórházban tartattak.

Egyidejűleg gondoskodott a kormány a kar mel-

¹⁾ Ezen épület az 1849 évi ostrom alkalmával leégett, helyén 1880-ban az u. n. „Stökl“ épület állott. Pauler id. mű. 119.

kintézeteiről is. Az orvosi és sebészi kórodák a vízi-
városban a várhegy tövében levő Szt. János kórházban
helyeztetek el. A fűvészkert számára az angol kis-
birtosok majorja rendeltetett, de ezt 1778-ban egy,
szomszédságban levő alkalmasabb telekkel cserél-
ték fel.

Az egyetem áthelyeztetése után az orvosi kar öt
rendes tanárához egy rendkívüli járult, kinek köteles-
sége volt a gyakorlati orvostant a sebészek számára
magyarúl és németül tanítani. Később, 1780-ban, az
általános kórtan a gyakorlati orvostantól elválasztat-
ván, a rendes tanárok száma hatra emeltetett. A gya-
korlati orvostan előadásával, a sebészek számára, a
boncztan tanára bízván meg, a rendkívüli tanárság
megszűnt. A boncztan tanára 1780-tól a külön elő-
adások tartásáért 200 frt tiszteletdíjat kapott. Ugyan-
annyit nyert Plenk a szemészetből tartott külön elő-
adásaiért.

Budán az orvosi karban a seniornak fizetése 1500 frt-
ban állapított meg, a többi tanároké 1200 frt maradt.

A tanrendszer nem változott.

Az orvosi kar alapításától kezdve ugyanazon jo-
gokat, kiváltságokat és jelvényeket nyerte, melyekkel
a többi karok régiebb idő óta bírtak; dékáni köpenyt
és jogart kapott, melyet a dékán ünnepélyes alkalom-
kor maga előtt vitetett, saját pecsétje volt és tagjai
viselhették az egyetemi méltóságokat. Egyetemünk
fennállásának első évtizedében a rectori méltóságot vi-
velték: 1774-ben Prandt Ignác, 1780-ban Winterl Ja-
nos orvostanárok. Az utóbbi rectori méltóságának ide-
jében történt Budán az egyetem ünnepélyes beiktatása.
Dékánok voltak: 1770- 1771- és 1772-ben Prandt Ád.
Ignác, 1773—1774-ben Winterl, 1775- 1776-ban Trnka,

1777-ben Prandt, 1777—1778-ban Schoretits, 1779-ben Winterl, 1780-ban Trnka.

Az orvosi karban az orvostudori fokon kívül a sebészetből, szülészeti- és gyógyszerészetből magisteri fokozatok adományoztattak.

Az orvostudori fok elnyerésére két szigorlat volt. Az első az elméleti tárgyakból: boncztan, vegy- és növénytan, élettan, kórtan és gyógyszerertan; a második a gyakorlatra, a betegek gyógykezelésére terjedt ki. — Az elsőben az igazgató dékán és négy rendes tanár, úgymint a boncztan, a vegy- és növénytan, az elméleti és a gyakorlati orvostan tanárai; a másodikban az említetteken kívül két idősebb gyakorló orvos vett részt. A szigorlatokat a nyilvános vitatkozás követte, melyen négy orvostudornak kellett ellenvetéseket tenni, ha annyian nem jelennének meg, azokat a tanárok helyettesíteni tartoztak. A szigorlót, a ki jól nem felelt meg, egy vagy két évre tanulmányai folytatására és új szigorlatokra utasították, de a díjakat újra nem fizette. A szigorlati díj a felavattatással együtt 1775-ben 183 frt 42 krban állapított meg.

A megszabott szigorlatok és vitatkozás kiállása után a tudorjelölt a cancellár előtt a hitvallást és a szeplőtelen fogantatás iránti esküt tette le, azután az egyetem nagyságos rectorának rendeletéből, annak elnöklete alatt, a cancellár és négy dékán jelenlétében ünnepélyesen tudorrá avattatott.

Minthogy a protestánsok az említett alakban sem a hitvallást sem az esküt nem teheték le, doktorokká nem avatták őket. Ugróczy Mihály prot. nemes a szigorlatok kiállása után a királynőhöz folyamodott s ez 1772 aug. 28-iki leiratában meghagyta az egyetemnek, hogy folyamodót és hitsorsosait, ha a feltételeknek

egfeleltek, avassa tudorokká. De az egyetemi tanács bécsi egyetem szabályzataira hivatkozva kérte a királynőt, hogy a protestánsok itt is csak a licentiát nyerjék el, de tudorokká ne avattassanak. A királynő m. kir. udv. kancellaria véleménye ellenére az egyetemi tanács kérelmére hajlott és a bécsi egyetem szabályait a nagy-szombatinál is alkalmazni rendelte, minek folytán a protestánsok csak licentiatusokká avattattak ennek alapján úztek gyakorlatot.

Aki a doktori czímet megakarta szerezni, kénytelen volt valamelyik külföldi prot. egyetemre menni a szigorlatokra. Weszprémi szerint Conrad József magyar ifjú volt az első protestáns, akit a bécsi egyetemen, 1779-ben, orvostudorrá avattak.¹⁾ Ez után a mi egyetemünk sem tehetett kivételt a protestánsokkal.

Az orvosi kar megalapításától kezdve az egyetemnek Budán ünnepélyes beiktatásáig következő okleveles egészségügyi személyzetet bocsátott ki: 1771—1777-ben: orvostudort 38-at, sebézmestert 131-et, gyógyszerész mestert 32-öt, szülézmestert 2-öt, oklev. szülész nő 21-et; 1778—1780-ban: orvostudort 17, sebézmestert 80, gyógyszerézmestert 14, szülézmestert 3, oklev. szülész nőt 32-öt. Működésének első évtizedében összesen 370-et.²⁾

¹⁾ Weszpr. IV. 56.

²⁾ Az első évtizedben kikerült orvosok közül Szinnyi id. művében a következőknek inaug. dissertatiói vannak felemlítve: Barbenius József, Bati János, Benkő Sám., Csernyei János, Czapovszky Andr. Ján., Czepecz Ján. Jak., Engel Ján. Jak., Fuchs Mátyás, Fuker Frigy. Jak., Gabriel Ján., Gogolák Imre, Homöri Istv., Heidenreich Ján. Lajos, Huszti — raszinyai — Zach. Theoph., Jósza Istv., Kis-Witzai Józs., Koczi Ign. Bál., Krieger Ker. Ernő, Lange Márton, Lipszky Pál, List Sám., Lupini Dán. Márton, Mauks Ján. Dán., Milloradovics Pét, Mudrányi Ján. Jak., Müller Józs. Ant, Oertel Henr. Gottfr., Pillmann Istv., Pitner Gábor, Rácz Márton, Rigler Mikl. Ján., Rodlsperger Pál Ján., Schimert Ján. Pét., Schweger Ign. Ján., Semere Ján. Pál, Staehling Józs. Fer., Tótsich Nánd., Ugróczy Mih., Vogel Ján. György.

A nagyszombati collegiumnak teljes egyetemmé kiegészítése után Mária Terézia királynő azon gondolatokkal is foglalkozott, hogy az általa »Nagy-fejedelemség« rangjára emelt Erdély számára is állít egyetemet. A jezsuitáknak kolozsvári collegiuma már régebben viselte, az »Universitas« czímet, olyan értelemben, mint a kassai; mert itt is tanítottak theológiát, just és philosophiát. A királynő 1775-ben a kolozsvári Universitasnak megadta a rectorválasztás jogát, szabályozta a tanszékeket és a tanárok fizetését s ekkor ígérte, hogy az *orvosi karhoz* Bécsből küld két tanárt. Ekkor elrendeltetett a boncztan, sebészet és szülészet tanítása és tanárul 400 frt fizetéssel kinevezett *Laffer József* sebész és szülésmester, aki az említett tantárgyakat egy év folyama alatt adta elő. Az 1776 nov. 7-iki kir. rendelet kilátásba helyezte az orvosi karnak a következő tanévekre a vegytan, növénytan, élettan és kórtan tanszékeivel tovább fejlesztését, de ezen terv az 1777 aug. 27-iki rendelettel »egyelőre« függőben maradt és Laffer hosszabb időn át az orvosi karnak egyedüli tanára. 1787-ben állíttatott egy új tanszék az állatgyógyászatra s erre *Fuhrman Péter* neveztetett ki. Az 1790. okt. 8-ik helyt. tanácsi rendelettel a boncztan tanára mellé egy assistensi állomás rendszeresítetett. Még a múlt század folyamán szerveztetett az ásványtan, vegytan, élettan és általános kórtan tanszéke, betöltve *Dr. Etienne András* által, és a szemészeté *Müllerheimi Molnár Jánossal*. Etiennek 1797-ben történt halála után az ásványtani és vegytani előadások hosszabb időn át szüneteltek, az élet- és kórtan tanszékére *Nagybaczoni Incze Mihály* neveztetett ki. Nevezetes még ezen században az 1790 jun. 7-iki udv. rendelet, mely szerint a boncztan és állatgyógy-

n hallgatói ösztöndíjakat kaptak, a kolozsvári kórházban a betegek gyógyítása mellett a sebészetnek külön szaktanár által gyakorlatilag tanítása kimondott, megbízatván az egyetemi tanács, a sebészi szaktanár és a városi physikus, hogy erre nézve tervet készítsenek. A szaktanár a tanítással addig is megbízott. Az orvos-sebészet és a szülészet tanárai az első vizsga letételekor és az oklevél kiadásakor mértékelt díjt szedhettek. Ugyanekkor megjavították a tanárok fizetése.

Ezen új kar nem osztozott a többi karok jogaihoz, hanem az orvos-sebészi kar tanári kara a többiekkel szorosabb szervi kapcsolatban nem állott. A »facultas medica«, »medicae facultatis pars«, »classis chirurgica«, »facultas chirurgica« nevek alatt szereplő kar, mint azt látjuk leginkább sebészek és szülésznők képzésére szolgált.¹⁾

Egyetemi orvoskarunknak szervezése egészen új irányt jelez hazánk orvosi történetében. Nem szorúlunk már többé kizárólagosan a külföldre. Tanáraink figyelembe vehették hazánknak különleges geographiai, klimatologiai és ethnographiai viszonyait, a magyar nemzet életmódját, sajátságos betegségeit, járványait s ezek alapján nálunk is fejlődhetett önálló irány az orvosi tudományban és ezen túl már nálunk is lehet szó *magyar orvosi tudomány történetéről.*

A kolozsvári tanintézet nem orvos-doktorokat képező, hanem orvos-sebészi és szülészeti iskola. Hazánknak múlt századbéli közegészségügyi viszonyai mellett egy olyan tanintézet, melyben az orvosi gyakorlat úze-

¹⁾ Maizner Ján. dr.: A kolozsvári orvos-sebészi tanintézet tört. vázlat. 1775—1872. Kolozsvár 1890. — Jakab Elek: „Kolozsvár tört. I. 339. 526. — Czuczba Cod. III./1. 607.

sére jogosítást nyerő sebészmesterek képeztettek, a gyógyászat szempontjából általában nagy fontosságú.

Ha már a múlt századokban láttuk, hogy a magyar orvosok daczára a nehéz viszonyoknak, melyekkel kiképeztetésük és a külföld jelesebb tudósaival állandó összeköttetésük járt, mindig részt vettek tudomány-szakuk irodalmi művelésében: a XVIII. században magyar orvosaink, mondhatni, fényt hoztak a magyar tudományosságra a külföldön. Van Swieten és vele a bécsi egyetem tanárai Mária Terézia királynő előtt magasztalva emlegették a magyar tanulók kiváló képességeit és hazánknak azon jó barátja a többi közt épen evvel érvelt a magyar orvosi kar felállítása mellett. Valóban csodálkoznunk kell azon elfogultság fölött, melylyel orvosainknak tudományos működését mély hallgatással mellőzik a nagy orvostörténeti műveknek német írói, mikor a német tudományos társulatoknak évkönyvei valószínűleg rendelkezésükre állottak.

Mennyire jogosult ezen megjegyzés, mutassák a következő életrajzi adatok.

Agnethler Mihály Gottl. lovagi családból 1719-ben Nagy-Szebenben született. A hallei egyetemen 1742-től theológiát, philosophiát, matematikát és historiát, majd, orvostant tanult és 1750-ben a bölcsészet és szépművészetek tudorává 1751-ben orvostudorrrá lett. Közvetlenül ez után a helmstädti egyetemre hívták meg az ékesszólástan, költészet és archeologia tanszékére, ahol egy évi működése után meghalt. Nevét orvosi, numismatikai irataival és Linné botanikai munkájának kiadásával tette ismertté.¹⁾

¹⁾ Az életrajzi adatokat Weszprémi, Ferenczy-Danielik, Trausch és Szinnyi már idézett műveiből veszem. Minthogy azok ott könnyen feltalálhatók, egyenkint nem hivatkozom reájok. Műveik részletes felsorolására nézve is az említett forrásokra és alább következő orvosi irodalmunkra utalom az olvasót

Albrich János Brassóban 1687-ben született. Halleban, Strassburgban tanúlva 1709-ben orvostudorrá lett és szülő városában telepedett le, ahol az 1718-1719-iki pestis alkalmával az erdélyi gubernium egészségügyi igazgatójává lett. Szülő városa senatorává, az acad. naturae curiosorum III. Chrysippus névvel tagjává választotta. Brassóban az 1689-ben elégett gyógyszerertár helyett újat alapított. Orvosi művein kívül előzetes ismeretével foglalkozott szülő városa történetével és 1714-ben kiadta Brassó okmánytárát.

Benkő Sámuel született Kis-Báczonban, Erdélyben, orvosi tanulmányait Nagy-Szombatban és Budán végezte, itt 1778-ban lett orvostudorral. 1775-ben Leydenben megjelent első értekezését az orvosi és természettudományi munkáknak egész sora követte 1818-ig, közöttük több magyar nyelven. 1783-ban a dijoni tudóstársaság egyik, a folytonos és váltólázak rosszindulatúságának és jóindultúvá változásának ismertető jeleiről szóló jutalomkérdésére második osztályú jutalmat nyert.¹⁾

De Cilano Maternus György Kercsztély szül. Pozsonyban 1696-ban. Nagyatyja Jakab Olaszországból jött hazánkba, fia Márton Pozsonyban senator volt, ennek fia volt György, aki egyetemi tanulmányait Halleban és Helmstädtben elvégezve orvossá lett és Altonában telepedett le, hová tanárnak meghívták az orvosok és a görög-római régészet tanszékére. Majd VI. Kercsztély dán király udvari orvosává lett. Ezen állásából később visszatért tanári székére s egész életét tanári hivatásának szentelte. Az acad. nat. cur. II. Meander néven 1745-ben tagjává választotta őt, aki ekkor már tagja volt a kopenhágai tud. társaságnak.

¹⁾ U. o. 44.

Altonában anatómiai museumot alapított. Orvosi és régészeti műveket írt.

Conrad András szül. Győrben 1724-ben. Tanulmányait Halleban és Berlinben elvégezve, itt 1748-ban orvostudorrá lett. Gyakorlatát Győrben, majd Sopronban folytatta, itt mint városi orvos. Az acad. nat. cur. 1751-ben III. Diodorus néven tagjává és a Gensel János Ádám féle alapítvány gondnokává, a lausitzi tud. társaság tagjává választotta.

Fia volt *József* (szül. 1756-ban) az első protestáns, akit a bécsi egyetemen orvostudorrá avattak. 1781-től az acad. nat. cur. tagja IV. Diodorus néven.

Fischer Dániel Késmárkon 1695-ben született. Wittenbergben 1718-ban lett orvostudorrá. Mint Késmárk város és Szepes- és Liptómegeyék physicusa működött. 1719-től az acad. nat. cur. tagja Cajus néven.

Földi János, Nagy-Szalontán 1755 decz. 21-én született. Árván, szegényen, mint szolgagyerek végezte a falusi iskolát, azután altanítónak lett. 1773-ban a debreczeni iskolába került, onnan 1781-ben Halasra ment rectornak, majd ugyanazon évben az orvosi pályára lépett. 1788-ban orvostudorrá avattatván, előbb Szatmáron működött, 1791-ben a Hajdú-kerület főorvosává választatván Hadházon telepedett le. Ő nevezhető a magyar természettudományi, különösen az állattani irodalom és műnyelv megteremtőjének. Természettudományi művei alapján a jeni természettudományi és földtani társaságok tagjává választatott. Nemzeti irodalmunk történetében előkelő helyet foglal el mint a »debreczeni kör«-nek alapítója, mint költő és nyelvtudós, aki a »debreczeni grammatika«-nak nagy részét szolgáltatta. Meghalt 1801-ben.¹⁾

¹⁾ U. o. II. 82 és Beöthy Zs. Irod. tört. I. 131.

Gensel János Ádám Sopronban 1677-ben patri-
cusi családból született. Felsőbb tanulmányait Jenában
teológiával kezdte, majd ugyanott az orvostanra adta
magát. Tanulmányait Bolognában, Florenczben, Rómá-
ban, Páduában folytatta. Itt 2 évet töltött a legkivá-
labb tudósok társaságában, két ízben volt az egye-
semnek consiliarius anatomicus-a, a német társaságnak
— ehez számították mindig a magyarokat — vice-
indicusává választották és mint ilyent őt küldték Mo-
negus Alajos újonnan választott velencei doget az
egyetemi német nemzet nevében üdvözölni. A doge
Szt. Márk lovagjává nevezte ki. 1703-ban orvos-
tudorrá avattatva haza jött és itt mint Vas-, Sopron
egység főorvosa és az Esterházi család orvosa nagy
magyonra tett szert. Az acad. nat. curiosorum 1712-ben
Diodorus néven tagjává, majd 1714-ben másod-el-
bőkévé választotta. Az akademia iránt háláját azzal
díjazta, hogy 1720-ban bekövetkezett halála előtt
magyarátkából az akademiának évi 6000 frtnyi jövedel-
et hagyományozott s ez által az erfurti híres könyv-
tárnak egyik legfőbb alapítójává lett.

Gyarmathy Sámuel szül. 1751-ben Kolozsváron.
egyetemet Bécsben és Goldbergben végzett. 1782-ben
orvostudorrá lett. Mint a Ráday fiúk (Pál és Gedeon)
nevelője beutazta Németországot. 1787-ben Hunyad-
egye tiszti orvosává választotta. A Görög Demeter
50 aranyas díjra »Magyar nyelvmester« című mű-
vel pályázott s ezt 1794-ben Kolozsvárott kiadta.
tiszti orvosi állásáról leköszönve gróf Bethlen Gergely-
vel nevelőnek ment Németországba, ahol a német tu-
dosokkal barátságba, levelezésbe lépett és Göttingen-
ben 1799-ben kiadta: »Affinitas linguae hungaricae
cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata«

czímű művét, mely nevét Európaszerte ismertté tette és melyért a göttingeni tudós társaság tagjává választotta. Németországból visszatérve a Bethlen családtól húzott évi díjjal 1800—1809-ben mint tanár működött. Meghalt 1830-ban.¹⁾

Gyöngyösy-petényi-Pál 1707-ben Kassán született. Atyja Pál, ev. ref. lelkész, 1724-ben hazánkat elhagyva oderai Frankfurtba ment, ott a theologia tanárává lett. Fia az orvostant Leydenben és Harderwijkben tanulta s itt lett orvostudorral 1753-ban. Boerhaave ajánlatára Erzsébet czárnő Oroszországba hívta, ahol előbb a szt.-pétervári kórház, majd a nemes ifiak katonaintézetének orvosává és 1766-ban udvari orvossá lett.

Hambach János 1682-ben Eperjesen született. A szigorlatokat 1710-ben Wittenbergben oly fényes eredménnyel tette le, hogy a jelenlevő Wiesnowieczky herczeg azonnal meghívta őt szülői házi orvosának. Ezen ajánlatot el nem fogadva, Eperjesen telepedett le, ahol mint a város és Sárosmegye orvosa 40 éven át működött. A lengyel főurak gyakran hívták meg a híres orvost, akit királyuk II. Ágost udvari orvosává kinevezve drága aranylánczczal tüntetett ki. Az 1739—1740-iki pestis alkalmával nagy érdemeket szerzett, mikor Sáros, Zemplén, Ung és Bereg megyék egészségügyének gondozása egészen az ő vállaira nehezedett.

Hedwig János Brassóban 1730-ban született. Tanulói éveiből érdekes esetet beszél el Trausch.¹⁾ Lipcsében sétálgatott egyszer a szegény medicus, mikor váratlanul egy pénzzel telt erszény esik lábai elé, a fiatal ember felnéz, észreveszi az emeleti nyitott ablakot, melyből az áldás elébe hullott. Az erszényt felviszi az illető lakásba, ahonnan a kedélyesen czívódó

¹⁾ Schriftsteller Lex. II. 88.

zastársak egyike dobta azt ki. A becsületes ifiút menyira megszerették, hogy nem csak az erszényt ajánkozták neki, hanem asztalukhoz is meghívták. Tanulmányait elvégezve 1759-ben doktorrá lett. Lipcsén maradván 1784-ben városi orvossá, 1786-ban az egyemen rendkívüli, 1789-ben a botanika rendes tanárává lett. Tudományos működésének elismeréséül az acad. nat. curiosorum, a londoni, stockholmi, berlini tud. társaságok, a lipcsei gazdasági, a zürichi orvosi és természettud. társaságok tagjukká választották. A növény- és irodalom terén első rangú tekintély.

Loew Károly Frigyes Sopronban 1799-ben született, — atyja volt András, szintén híres orvos —, apján árvaságra jutva, sógorához Windisch bazini orvoshoz került s ettől nyerte az orvostanban az első oktatást. 1721-ben Jenában orvostudorrá avatták. Gyakorlatát Sopronban kezdte, majd Bécsbe hívták, ahol 1763 éven át volt a kir. hercegek és a követek kedvelt orvosa. Később, 1741-ben történt haláláig, Sopronban lakott buzgón tanulmányozva és ismertetve a környék floráját. Irodalmi műveit méltatva, az acad. nat. curios. 1724-ben tagjává, 1728-ban alelnökévé választotta. Tagjává lett a berlini tudós társaságnak is.

Mádai Dávid Sámuel 1709-ben Selmezbányán született. Az orvostanban első oktatást Moller Károly Ottó besztercebányai orvostól nyerve, Wittenbergbe ment, ahol 1722-ben orvostudorrá lett. Ipájának, Richter hallei orvosnak halála után a szász-marburgi és az Anhalt-cötheni hercegek udvari orvosává lett. A acad. nat. curios. 1745-ben V. Hermes néven tagjává választotta.

Moller Károly Ottó Pozsonyban 1670-ben született. 1696-ban Altdorfban lett orvostudorrá, azután

egy ideig Pozsonyban gyakorolt, majd 1702-ben Beszterczebányán telepedve le, a városnak és Zólyom, Túróc megyéknek főorvosa volt. Orvosi magán iskolája által nagy érdemeket szerzett a magyar ifiaknak az orvosi tudományban kiképzése körül. Tőle számosan, később jeles orvosokká lett ifiaink, nyerték nemcsak első kiképzetésüket, hanem az anyagi segílyt is külföldi tanulmányaik végzésére. Életírója (Weszprémi) szerint olyan gazdag volt, hogy bányavállalatokba több mint 60.000 frtot fektetett. Mint jeles orvos több főúri családnak volt házi orvosa és egy alkalommal III. Károly király nevének súlyos betegsége alkalmával Bécsbe hivatta tanácskozáásra. III. Károly királytól magyar nemesiséget kapott. Beszterczebányának több ízben bírása és senatora volt. A boroszlói orvos-természettudományi annalesekben 14 értekezése jelent meg.

Molnár Ádám nemes szülőktől Vas megyében Terestyénfalván 1716-ban született. Halleban 1747-ben lett doctorrá és az acad. nat. curios. tagjává választotta II. Marcellus néven. Hazatérve egyideig Brassóban volt gyakorló orvos, innen az oláh vajda udvari orvosának Bukarestbe ment, ahol 16 éven át lakott és több munkájában ismertette Románia természeti viszonyait és az ott uralkodó betegségeket.

Neuhold János Jakab 1700-ban Sopronban született. Egyetemi tanulmányait Wittenberg, Jena és Lipcse egyetemeken végezte. Haza jöve előbb Nógrád, majd 1730-tól Komárom megye és a komáromi vár őrségének főorvosa volt. Az acad. nat. curios. 1729-ben II. Apollophanes néven tagjává, 1735-ben meg másodelnökévé választotta. Fiatal korában 1737-ben halt meg.

Paeken Keresztély. Ugyanily nevű atyja Poroszországból származott, 1721-ben Gömör megye tiszti

orvosává lett és itt, Rozsnyón 1730-ban született a mi keresztélyünk. Ez alsóbb tanulmányait itthon elvégezve, 11 éves korában 1751-ben Wittenbergben orvostudorrá avattatott. Haza jöve, 1747-ben elhalt atyjának utódává lett Gömörmegye tiszti orvosi állásában. Innen 1751-ben Oroszországba meghívatván, előbb tábori orvos. 1760-tól a szt. pétervári katonai kórház főorvosa. Az azzal kapcsolatos sebészeti iskolában a boncztan és a sebészet tanára. 1763-ban a szt. pétervári orvosi társaságnak tagjává választották. 1764-ben a birodalmi orvostörvényszék tanácsosává neveztetett ki, megbízatván az egészségügyi főtanács referensségével. Az 1775-iki pestis alkalmával a smolenski kerületbe küldetett és, amint Weszprémi Istvánhoz 1775 decz. 12-én intézett leveleiben írta, annyira sikerült elnyomnia a járványt, hogy amely községben az fel is lépett, legfőlebb 1—2 háznak népét pusztította el. Mint a szt. pétervári orvosi collegium cancellárja 1779-ben halt meg.

Perlitzy János Dániel szül. 1705-ben Késmárkon, ahol atyja ev. lelkész volt. Német-, Franciaország és Hollandia egyetemein tanúlva, Wittenbergben 1727-ben philosophiae magisterré, majd Utrechtben 1728-ban orvostudorrá lett. Gyakorlatát Késmárkon kezdte. Selmecezbányán folytatta. 1731-ben Nógrádmegye főorvosává lett s ott működött 1754-ig, mikor hivataláról lemondva Apátfalván vett jószágára vonult vissza, ahol egészen tudományának élt. 1731-ben a berlini tudós társaság, 1742-ben az acad. nat. curios. IV. Archimedes néven tagjává választotta. Mária Terézia királynő 1754-ben magyar nemessé tette. A nagy-szombati egyetem orvosi kara alapításának ő volt egyik legbuzgóbb szószólója.

Rácz Sámuel szül. 1744-ben. Egyetemi tanulmá-

nyait Bécsben végezve, Nagy-Bányán városi tiszti orvossá lett. 1780-ban a budai egyetem orvosi korában rendkívüli, majd még ugyanazon évben a boncztan rendes tanárává neveztetett ki és megbízott a gyakorlati orvostannak a sebészek számára külön tanításával. »Tanítani kellett — írja Toldy — s nem volt könyv. A boncz- és élettantól kezdve a kór- és gyógytanig az egész orvostudományt kidolgozta, részint eredeti, részint fordított munkákkal pótolva a hiányt«. ¹⁾ Tagja volt a hessen-homburgi, a svéd és bajor tudós társaságoknak. Meghalt Pesten 1807 febr. 24-én. (Műveit l. 466. stb. old.)

Segner János András, a XVIII. századnak általában egyik legkiválóbb matematikusa és physikusa, Pozsonyban előkelő patricius szülőktől 1704-ben született. Alsóbb iskoláit szülő városában, Győrött és Debreczenben elvégezve az orvostanra Jenába ment és 1730-ban orvossá lett. Itthon előbb Pozsonyban kezdett gyakorlatot, onnan Debreczenbe ment, de alig egy évi ott működés után, úgy látszik, régi szerelme Teichmeyer Mária vissza Jenába vonzotta. Máriájával, szülei akarata ellenére, egybekelt s előbb az egyetemen a philosophiának magán, majd rendes tanárává lett. 1735-ben Göttingenbe hívták meg az egyetemre a physika, mathesis és chemia tanszékére, melyet 1755-ben a hallei egyetem hasonló tanszékével cserélt fel. Itt nemességet kapva, királyi tanácsossá lett. A nagy hírű tudóst, kinek nevét a természettudományi, különösen hydrostatikai műveinek hosszú sora (Szinyei repertoriumában 85 nagyobb-kisebb önálló orvosi, matematikai, természettani műve és értekezése van felsorolva) örökíti meg, a szent-pétervári császári akadémia, a londoni

¹⁾ Toldy irod. tört. I. 159.

kir. társaság, a göttingeni és berlini tudós-társaságok tagjukká választották. Meghalt 1777-ben.

Torkos Justus János régi nemes család sarja, született Győrben 1699-ben. A gymnasiumot Bél Mátyás vezetésével Besztercebányán, majd Pozsonyban végezte. Azután 3 évig Halleban theológiát tanult. Innen visszatérve Moller Kár. Ottó gyógyszer-tárában Besztercebányán a gyógyszerészetet és Mollertől az orvosant tanulta. 1720-ban visszament Halleba s ott 1724-ben orvostudorrá lett. Haza jöve, előbb tábori orvos, majd 1726-tól Komárom és Esztergom megyék tiszti orvosa, Pálfi Miklós nádor meghívására 1731-ben Pozsonyba ment s itt a nádornak házi és a városnak tiszti orvosa volt haláláig, 1770-ig. 1751-ben a florenczi botanikai, 1752-ben a londoni kir. társulat választották meg tagúl. Nagy befolyást gyakorolt hazánk közegészségügyének, különösen a gyógyszerészetnek rendezésére.

Weszprémi-Csanády István szül. Veszprémben 1723 aug. 13-án. Egyetemi tanulmányait Londonban, Strassburgban végezte. 1775-ben »Tentamen de inoculanda peste« Londonban megjelent tanulmányát a Monthly Review kedvezően méltatta. 1776-ban lett orvostudorrá. Itthon Debreczen városa tiszti orvosává választotta. Itt írta a gyakorlati orvostan körébe tartozó magyar munkáit (l. 466. stb. old.) és a magyar orvosok életéről szóló, 4 centuriára osztott életrajzokat, »mely messze túl terjedve czíme határain, historiai s archeologiai, nagyobbrészt azonban irodalomtörténeti kitéréseivel nagyszerű raktárát képezi szerencsés nyomozásai, számos fölfedezéseinek.«¹⁾ Ezen művével ő vetette meg alapját a magyar orvosi rend történetének,

¹⁾ Toldy Fer. Irod. tört. I. 156.

melyet az ő munkájának hiányában ma még lehetetlen lenne meg írni és a mely a részletek kidolgozásánál nélkülözhetetlen. A jeles tudóst több külföldi tud. társulat tagjává választotta. Mária Terézia királyné 1767-ben az ő arczképét viselő, dús gyémánt-foglalatú arany éremmel ajándékozta meg. — Meghalt Debreczenben 1799 márcz. 13-án.

Wipacher Dávid a XVII. század végén Modorban született. Orvostudorrá Lipcsében 1717-ben lett. Mint gyakorló orvos Lipcsében maradt, ottan az egyetemen a növénytan nyilván. r. tanárává lett.

Orvosaink közül a természettudományok császári akademiájának (acad. naturae curios.) tagjai voltak még: *Liebezeit György Zsigmond* 1721-ben Nileus néven; *Drauth Sámuel*, *Raymann János Ádám* 1719-ben I. Aristophanes néven; *Wallaszky János* 1734-ben Columbus néven; és *Wipacher János Theophil* 1729-ben Hieracus néven.

Összefoglalva a magyar orvosoknak a külföldön nevezetesebb szereplését, az egyes tudós társaságok tagjaiúl a következőket találjuk: *a)* Az acad. nat. curiosumban: Albrich János, Conrad András, Conrad József, Drauth Sám., Fischer Dániel, Gensel Ján. Ádám, Hedwigh Ján., Liebezeit György, Loew Kár. Frigy., Máдай Dáv. Sám., Molnár Ád., Neuhold Jak. Wallaszky Ján., Windisch János. A társulat közlönyeiben cikkek jelentek a következő magyar orvosoktól: Ausfeld Krist., Held Máté, Metzger Márton Krist. és Slotze Sámueltól. *b)* A berlini akademiának, illetve előző tud. társulatainak: Gensel Ján. Á., Hedwigh J., Loew Kár. Frigyes, Perlitz Ján., Segner Andr. *c)* A göttingeni kir. akademiának: Gyarmathy S., Segner Ján. *d)* A londoni kir. társulatnak (Society royal): Hedwigh János,

Segner Ján., Torkos Just. Ján. *c)* A szent-pétervári akademiának: Paeken Ker., Segner J. *f)* A stockholmi tud. akademiának: Hedwigh János. *g)* A zürichi természettud. társulatnak: Hedwigh J. *h)* A florenczi botanikai társaságnak: Torkos Justus Ján. *i)* A dijoni tud. társaságnál pályadíjat nyert: Benkő Sámuel. Külföldi *egyetemen tanárok*: Agnethler Mihály Helmstädtben; Hedwigh J. Lipcsében; Paeken Ker. Szent-Péterváron; Segner Ján. Andr. Jenában, Göttingenben és Halleban; Wipacher Dávid Lipcsében. Mint *gyakorló orvosok* híresek: de Cilano VI. Keresztély dán király udvari orvosa. Liebezeit György Frigyes a brandenburgi herczeg udvari orvos és tanácsosa; Gyöngyössy Pál Oroszországban; Hambach Sámuel Lengyelországban. Ágost udvari orvosa; Kramer Ján. a szász választófejedelem udvari orvosa és tanácsosa; Máday Dáv. Sám. az oláh vajdái Bukarestben; Paeken Ker. Oroszországban. Külföldi tud. *folyóiratok munkatársai*: Az «Annales physico medicae Vratislavienses»-nek: Bácsmegyei István, Fischer Dán., Gensel Ján. Ád., Moller Kár. Ottó, Kölesséri Sám., Schwartz Ján. Teoph. A «Commercium litterarium Noricum»-nak: Bácsmegyei Buzinkay György, Fischer D., Loew Kár. Frigy., Neuhöld Ján. Jak., Torkos Just. Ján.

Ezen rövid mutató azt hiszem eléggé fogja igazolni állításunkat, hogy egy, a múlt században a szó szoros értelmében maroknyi nemzettől, amelyik csak akkor újra rendezkedni kezdő állami és társadalmi viszonyai közt igen nehezen juthat a magasabb képeztetés forrásaihoz; egy tudomány ágának kiváló művelői közt több kitűnőséget alig várhatott volna a külföld. Ha politikai viszonyaink más félék és a külföld Magyarországot nem Ausztria tartományának és a ma-

gyar ifiakat nem »nationis germanicae addicti«-knak tekintette volna, nem lenne okunk panaszra a fölött, hogy a múlt században nem becsülték meg a magyarok szellemi képességeit.

Ezen, a külföld tudós köreiből általánosan ismert irodalmi nevű orvosainkon kívül igen sokan vannak, akik nem a külföldnek, nem a tudós társaságoknak írtak; hanem hazánk közegészségügyének elmaradottságát belátva, egyenesen hazánk javának előmozdítására szentelték erejüket. A közjó és nemzeti irodalmunk szempontjából legelső sorban említendőek azon orvosaink, akik *magyarul írtak*: *Báti János*: »A hójagos és vörös himlőnek gyógyítására és beoltására vonatkozó utasítás« (svéd nyelven írta Rosen M., németre ford. dr. Murai Ján. Andr. németből magyarra fordította Báti Ján. *Benkő Sámuel*: Borsod megye főorvosa: »A hólyagos himlőről való tanácsadás stb.« (1781). »A fekete épés mértékletnek stb. gyógyítása«. (Angolból ford. és 2 eredeti értekezés az aranyérről. (1791.) *Bruz László* Hunyadmegye főorvosa: »Házi patika« Kolozsvár 1781; *Buzinkay György* Debreczen város orvosa: Rövid oktatás a pestis elleni védekezésre stb. (1739); *Csapó József* Debreczen város orvosa: »Kis gyermekek isputálja« stb. (1771), »Uj füves és virágos magyar kert« stb. (1775 és 92), »Orvosló könyvecske« stb. (1791); *Dombay-gálfalvi-Sámuel* Borsodmegye főorvosa: »Bába mesterség« stb. (1772), »Fontos kérdés, mint kelljen a gyermekeket nevelni« (1807.) *Geodri János*: »A nőtelen és nehézkeseknek, azaz anyáknak és gyermekeknek az ő különös nyavalyájokban . . . oktatás« stb. (Németből ford. 1791.) *id. Gömöri Dávid* győri orvos: »A pestisről való orvosi tanácslás« stb. (1739); *Haffner Mihály* pesti kórházi orvos: »Pest

ároosa nemes Tanácsának . . . projectum egy alkalmas betegek ispotálya felállítására« stb. (1793); *Haiszler György* Szepesmegye tiszti orvosa: »Mi jobb, a természetes-e, vagy a mesterséges himlőzés?« (1791), nagyobb magyar »Orvosi munkája« 3 részben 1801, 1802, 1837-ben jelent meg; *Köleséri Sámuel*: »Tanácsadás . . . pestis alkalmával« stb. (1719), »A rendszeres orvoslásnak közönséges regulái« — részletenkint a Kolozsvári Kalendariumban 1723—1730. *Lalangue Ker. Ján.* Varasd megye tiszti orvosa: »Népszerű orvosi könyv a falunépe és betegek számára« (1776), »Rövid oktatás a szülészethez« (1779), »A magyarországi orvosvizekről stb. a szegényeknek kedvéért« (1783) ugyanezek tőle horvát nyelven is. *Lange Márton* ker. főorvos a Bárczaságban: »A leányoknak, anyáknak és gyermekeknek orvos asszonyjok« stb. (1791). *Mádai Dávid Sámuel*: »Szükséges oktatás« stb. a pestisről (Halleben 1739); *Mátyus István* Küküllő és Marosközék főorvosa: »Dietetica az az . . . stb. (1762), »Ó és új dietetica, az az -stb.« (1787); *Miskoltzy Ferencz* győri sebész: »Manuale chirurgicum avagy chirurgiai utazás« stb. (1742); *Mocsi Károly*: »A bábamesterségnek eleji« (1784); *Pápai Páriz András* atyjának Ferencznek »Pax Corporis«-át újra kiadta 1747-ben. *Perlitz Ján. Dán.* Nógrádmegye tiszti orvosa: »Medicina pauperum, az az szegények számára való házi orvosságok stb.« (1740). »Testi békességre vezető útítárs stb.« (1740); *Rácz Sámuel* nagybányai főorvos, később egyet. tanár: »Az emberi élet általános ismeretét tanító könyve« (1772), »Orvosi oktatás« stb. (1776), »A skarlátos hidegnek leírása és orvoslása« (Benkő S. latin művének fordítása. 1784.) »A physiologiának rövid sommája« stb. (1789), »A borbélyi tanításoknak

I. II. darabja« (1794), »Orvosi praxis« stb. (1801); *Sailer Károly Vilmos* Komárom megye tiszti orvosa: »Az halálos dögleletnek . . . megvizsgálása stb.« (1739); *Váli-Nedeliczi-Mihály*. »Házi orvos szótárocska stb.« (1797); *Weszprémi-Csanády-István* Debreczen tiszti orvosa: »Bába mesterségre tanító könyv« (1760), »A kiseded gyermekeknek nevelésekről való oktatás stb.« (1760); *Zay Sámuel*: »Falusi orvos pap stb.« (1810.)¹⁾

Nemzeti irodalmunk történetének írói igen röviden szoktak végezni tudományos irodalmunkkal, legfőlebb a történetírást és a bölcsészetet méltatják figyelemre — ezeknél olykor igen jelentéktelen apróságokat is, — de a természettudományok alig említvék. Egyik jeles irodalomtörténeti írónk közkezen forgó könyvében a XVIII. századbéli magyar természettudományi irodalmunkról annyit mond; »Természettudományi irodalmunk alig mutathat fel valamit Mátyus István Küküllő megyei főorvosnak tudományos ismeretekkel dolgozott *ó- és új diaetetikáján* (1762) kívül. Az orvosi szak, főleg kisebb, gyakorlati célokra készített munkában gazdagabb volt; különösen sok az akkoriban nagyon pusztító pestis elleni tanácsadás. E téren dolgozók közül elhíresedett Köleséri Sámuel, erdélyi országos főorvos; Waáli Mihály, kalandos életű kuruzsoló, ki fűvészkönyvét Meliuséből írta ki; és Miskolczi Ferencz, ki magyar orvosi műnyelv megalkotására tett kísérletet.²⁾ Egy tankönyv keretében elég ennyi, de nagyobb szabású irodalomtörténeti művekben a magyar nyelvű természettudományi irodalom, amely nem volt jelentéktelen, részletesebb méltatást érdemelne.

¹⁾ Ezeknek részletesebb ismertetését adta dr. Maizner János: »A magyar orvostudományi irodalom 1770 ig cím alatt Kolozsvár 1885.

²⁾ U. ott 27 és Beöthy Zs. Magy. nemz. irod. tört. I. 91.

A felhozott magyar orvosi művek igen szép tanú-
ságot tesznek arról, hogy az egyes tiszti orvosok milyen
bármilyen emesen fogták fel hivatásukat, népszerűsítve az egész-
ségügyre vonatkozó ismereteket. A magyarul író 25 or-
vos közül 17 viselt közhivatalt.

Ugyancsak a népszerűsítésre törekedtek azon or-
vosaink, akik nemzetiségi vidékeinken működve, néme-
lyenül közölték tanácsaikat. Így: A himlő oltásról: *Gellei*
Mihály Bácsmegye tiszti orvosa (1797), *Kolbány Pál*
Czuczsonyi orvos és Neustädter Mihály erdélyi főorvos.
A pestisről: Köleséri S., Loew Kár. Frigyes, Maleter
Ján., Neustädter M., Schwab Ker. Ján.

A népszerű orvosi munkáknál sokkal nagyobb
számban orvosainknak latin nyelvű irodalmi munkássága,
amely felöleli a betegségeknek minden fajtát. Ezeknek
részletes felsorolása nem lehet ezen tanulmánynak
célja, de, mert a magyar *orvosi tudomány* története
egykorinál írójának munkáját némileg megkönnyítheti és
szívesebben munka keretében is bírhat némi érdeklődéssel; cso-
portokba szedve közlöm az egyes betegségekkel és más
kérdésekkel irodalmilag foglalkozott orvosaink neveit.¹⁾
Az *orvosi tudományt általánosságban érintő* kérdések-
ről írtak: Ajtai Andr., Apostolovics Ján., Csernanszky
Sám., Decsi Sám., Diószegi Istv., Dömök Gerg., Engel
Ján. Jak., Enyedi Istv., Fischer Dán., Foith Márk., Fro-
sius Márk. Gottl., Fuker Frigy., Grosse Andr., Gyön-
gyösy Pál, Hathvani Istv., Heinzely Márk., Horváth Sám.,
Keresztesi Pál, Kis-Witzay Józ., Klement Mih., Koh-
lantsch Istv. Ant., Keormendy Ján., Krieger Ker. Ernő,
Lang Ján., Lange Márk., Loew Kár. Frigy., Madách

¹⁾ Műveik címei könnyen feltalálhatók Szinnyi Józ.: „Magyarorsz. ma-
temat. és természettud. könyvészetében. Igen sok azok közt az orvostudori
részletezés, de a kor orvostudományi felfogására nézve azok is érdekese-
sek, sőt sokszor nélkülözhetetlenek s azért azok íróinak neveit is felemlítem

Pét., Maehal Jer., Manikati Ján., Marikoszky Márt., Maternia de Cilano, Mátyus Istv., Moller Gottfr., Nagyborosnyai-Márt., Oertl Hon. Gottfr., Oesterreicher Józ. M., Pápai-Páriz Andr., Paxy Mih., Perliczy Ján. D., Pillich Ján. Ferd., Plecker Ján., Pöck Ign., Procopius Ján., RácZ Sám., Raymann Ján., Rothe Zs. Theoph., Schankebank J., Schraud Fer., Schwarcz Jak., Schwarcz J. Theoph., Schuster Jak., Schweger Ign., Segner Ján. Andr., Smith Arm. Vilm., Sontag Sám., Stipsics K. Ferd., Torner Mih., Trangus Ill., Vaghi György, Vinkler Imre, Wachsmann Dáv., Wallaskay Ján., Welthern Ján. Mih., Wernischek Ján. Jak., Weszprémi István, Wolff Andr., Zágonyi Gáb., Ziegler Ján. — *Alvajárás* (sonnambulismus): Keresztesi Pál, Wipacher Dávid. — *Anatomia*: Auner Ist., Balogh-Soós Mih., Csapó J., Cseh-szombati Józ. S., Donner J. Zs., Ebhardt György, Fischer Dán., Plenck Józ. S., RácZ Sám., Vette Ján. Gy. — *Aranyér* (haemorrhoidis): Albrich Ján., Hermann Andr., Schwarz J. Mih., Segner J. Andr., Slaby Fer. — *Bágyadtság* (languor): Windisch J. Theoph. — *Bélbajok*: Grosse Andr. Kár. — *Cholera*: Bél Ján. Teoph. — *Colica*: Bácsmegyei Istv., Maletter Ján. — *Csalánküteg* (essera, urticaria): Pauer Kr. Vilm. — *Daganat* (tumor): Plenck Józ. S. — *Delirium*: Fischer Dán. — *Dörzsölés* (frictio): Müller J. A. — *Elmebajok*: Benedek J. — *Epebajok*: Glosius Sám. — *Eskór* (epilepsia): Milesz Józ. S. — *Élelmi szerek*: Rigler M. Ján., Ungerhoffer X. Fer. — *Élettan* (physiologia): RácZ Sám. — *Érvágás*: Raymann Sám. — *Fagydaganat* (pernio): Grünschnek Ján., — *Fekély*: (ulcus); Lányi Pál. — *Fogászat*: Plenck Józ. S., Zurbrucken Mihály, — *Fuladás*: (suffocatio): Sailler Ján. — *Genyedés*: (suppuratio) Vette Ján. András. — *Galandféreg* (taenia): Beddeus Sándor, Drauth Sámuel. — *Gilisza* (lumbricus): Schwartz J.

Theoph. — *Gutaités* (apoplexia): Raymann J. Ádám
Gyermekbetegségek: Csapó Józs., Haidenreich Ján. Laj.,
 Neuhold Ján. Jak., Moller Kár. Ot., Rosen Mikl., Wesz-
 rémi Istv. — *Gyógytörténet*: Benza X. Fer., Buzinkay
 Gy., Canestrini, Ray J. A. — *Gyomorbajok*: Millorado-
 cs P., Niciphor János, Ugróczy Mih. — *Gyuladások*:
 Frogmayr Ján. Theoph., ifj. Wipacher Dávid. — *Havi-
 tisztulás* (menstruatio): Báti Ján., Fischer Dán., Neu-
 mann Sám., Vette Ján. — *Himlő* (variola): Erdélyi Fe-
 rencz, Fischer Dán., Gellei Mih., Haiszler Gy., Kolbány
 Pál, Neustädter M., Raymann Ád., Rosen M. — *Hy-
 pochondria*: Girald Mihály, Mátyus Istv., Schwartz Sám.,
 Zacharides Gy. — *Izületi lob* (arthritis): Szőőcs Andr.,
 — *Járványok* (epidem. endemicus): Gorgius Pál, Loew
 Andr., Loew K. Fr., Moller K. Ot., Pajer Fer., Ray-
 mann J. Ád. — *Koponya-, fejbajok*: Bentzig Máty., Mol-
 ler K. Ot., Rettig Ferencz X. — *Köszvény* (podagra):
 Bácsmegyei Istv., Moller K. Ot. — *Kütegek* (exanthema):
 Plenck Józs., Raymund Józs., Szalay Imre. — *Lázás-
 betegségek*: Bácsmegyei Istv., Drauth S. Fronius Andr.,
 Glatzinger Ján. Mih., Gensel Ján. Ád., Hirschel M., Ka-
 stenholz Hon. Vilm., Kine Márt., Köleséri Sám., Köttel
 Gy. Sám., Lipszky Pál, Máday Dáv. S., Moller K. Ot.,
 Novák Józs., Oroszi Mih., Pfeiffer Mih., Pipan Fer., Rae-
 ner Theoph., Riedl Ján. V., Schraud Fer., Schuller Ján.
 Gottl., Schwanenfeld Ign. Ján., Seltmann X. Fer., Trost
 Ján. Márt., Weisz Ján., Zoltán Józs. — *Lencsecsontok*
(sesamoidea os.): Pauer Sám. — *Lengyel fürt* (plica
 polonica): Gabriel Ján. Sám. — *Lépbajok* (lien): Neu-
 hold Ján. Jak., — *Májlob*: Graf Ján. Mih., — *Mellhártya-
 lob* (pleuritis) Bácsmegyei Istv., Csapó Józs., Freisinger
 Ign. ifj., Wipacher Dáv. — *Méhszenv* (hysteria): Rósa
 Ján., Fer. — *Mérgek*: Adami Andr., Buzinkay Gy.,

Kolbány Pál, Paeken Ker. — *Nemi bajok*: Bell Benj., Huber Kristóf, Máday Dávid S., Neustädter Mihály, Schraud Ferencz, — *Nyák, nyálka* (mucus): Szegedi-pesti-Sámuel — *Orr bajok*: Büky József István. — *Orvosi közigazgatás*: Canestrini, Huszti Zachariás Th., Perliczy János Dáv., Rácz Sámuel, Schraud Ferencz, Wietorisz Dáv. — *Orvosi tanácsadók*: A már említett, magyar nyelvűeken kívül (462. stb. old.): Gömöri Dáv., Habersack Fer. Ádám., Haidenreich János., Lange Márton, Marschal H. Gy., Neuhold Ján. — *Pestis*: Adami P., Albrich Ján., Ausfeld Kr., Bencsik Máty., Benza Fer. X., Buzinkay Gy. Canestrini, Gorgius Bál., Gömöri Dáv., Lange Márton, Loigk Ant., Máday Dáv. S., Nagy György, Neustädter Mih., Sailer K. V., Schraud Fer., Schwab K. Ján., Seredi Pál, Stocker Lőr., Werlosching János, Weszprémi Istv. — *Petecs*: Loew Kár. Fer., Torkos Just. Ján., Windisch J. Th. — *Reszketés* (tremor): Fischer József — *Sápkór*: (chlorosis): Myss Márton: — *Süly* (scorbut): Köleséri Sám., Fogarasi Sám., Haidenreich M., Somogyi Józ. — *Sorvadás* (phtysis): Lipszky Pál. Gregory Jak. — *Sömör* (herpes): Pitner Gáb. — *Szemészet*: Lange Márton, Plenk József, Réz Józ. S., Szén Károly. — *Székeles* (lienteria): Thomas Ernő Fer. — *Szépítő* (kendőző) *szerek*: Lange Márton, Lübeck Ján. — *Szív bajok*: Dahlmüller. — *Tehetlenség* (impotentia): Sonntag Mih. — *Terméketlenség* (infocunditas, sterilitas): Herdegen Ede, Kövesdy János, Molnár Ádám, Richter K. Gy. — *Tetszhalál* (semimors): Farkas István. — *Tettetés* (simulatio): Chernyei Ján. — *Torok bajok*: Beer Ján. (angina), Mudrányi Ján. Jak. (raucitas). — *Tüdőbajok*: Auner Istv., Closius Istv., Fischher Dán., Gömöry Dáv., Larisch Tam., Orgovány M., Sailer K. V., Segner J. Andr., — *Ütérdaganat* (aneurisma): Enyedi

m., — *Végbél* (anus) bajok: Neustädter Mih. *A vér-*
l: Krecsovszky Adalb., Wagner Márton. *Vérbőség*
ettora): Fischer Fer. Gottfr., ifj. Paekhen Ker. — *Vér-*
s (dysenteria): Nagy-borosnyai-Pál, Raymann Ján.
 d., Rodlsperger Pál Józs., Seyffert Ján. Kr., Soterius
 ndr. — *Vérömlés* (haemorrhagia): Barbenius Józs. Her-
 egh Ján., Mylius Ján. Fark., Neustädter Mih., Peetsi
 t., Schmidt J. Gy., Weiskircher Pál. — *Vidtáncz* (chorea
 V.) Gyöngyössy Pál. — *Vízbefúttakkal bánás:* Gen-
 l J. Ád. — *Vizelet* (uropoësis stb.): Fischer Kár. D.,
 osius Sám., Rayger Kár., Stipsich Ferd., Winkler Józs.,
Vízfejűség (hydrocephalia): Knogler Márt. — *Víz-*
ony (hydrophobia): Gensel Ján. Ád. — *Vízkór* (hy-
 ops): Fischer Dán. *Zsugorodás* (contractura) Schwab
 ár. Joach.

Ezen íróink orvosi irodalmi műveinek tárgyi bírászába nem bocsátkozhatom, tisztán csak számukat tekintve orvosi irodalmunkat eléggé termékenynek mondhatjuk és az orvosi tudomány fejlődési menetének tanulmányozója bő anyagot találhat bennök annak megértésére, hogy orvosaink mennyire tartottak lépést a tudományuk általános haladásával.

Irodalmunk más térein ezen században is több orvosunkkal találkozunk. A *theologia* a XVIII. században a világiakra nézve többé nem gyakorolt olyan erős hatást, mint azelőtt, a hitvitázó irodalom kora lejárt már, mindamellett ezen téren is találkozunk orvosainkkal. *Bácsmegyei István* »Otia Báchmegeiana« 1733-ban megjelent polemikus iratában igazolja térését a kath. egyházba. *Buzinkai Györgynek* »Az veszett bűnösnek megkerestetése stb.« (1735). *Csúzi Jánosnak* »Isten eleibe felvitetett lelki áldozat«-a, magyar imádságos könyvek. Az utóbbiról Weszprémi

azt írja, hogy az ebben levőknél tökéletesebb imák egy könyvünkben sincsenek. *Dimien Pálnak* unitarius Catechismusát az összes unit. iskolákban használták. *Kassai János* az orvosi tudománynak szükségességét a szentírás alapján bizonyítgatta két értekezésében Wallaszki¹⁾ a század kiválóbb theologusai közt említi *Agnethler Mih.* és *Albrich Ján.* orvosokat is.

A *philosophiai* irodalomban Huszti-Szabó István, Nagy-borosnyai-Márton és a múlt századból átszármazott Köleséri S. és Pápai Páriz Ferencz nevével találkozunk. A *történelem- és jogtudományében*: *Bereczk Vizaknay Györggyével*, aki mint II. Rákóczy Fer. tábori orvosa korának eseményeit írta le. *Agnethler Mih* éremtani, regészeti *Perlitzy J. Dán.* jogtudományi munkáival tűnt ki. *Weszprémi István* »A magyarországi keresztyén királyoknak historiája versekben foglalva« című könyvét Bécsben 1752-ben adta ki. *Zoltán József* Magyarország és Erdély történetével foglalkozott.

A XVIII. század orvosait általánosságban legjobban a »természettudós« jelző illeti meg. Orvosaink közül számosan adták jelét a természettudományokban alapos képzettségüknek és szorosan vett szaktudományuk mellett leginkább a *természettudományokkal* foglalkoznak. Hazánk természeti viszonyainak ismertetésénél a múlt században orvosainknak van legnagyobb érdemük. Mint magyar írók legelső helyen kell itt említenünk *Földi Jánost*, kinek »Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról« című 1793-ban a Magyar Hírmondó íróinak költségén Bécsben megjelent tanulmánya ezen szakban az első tudományos készílettel írt magyar munka. 1801-ben megjelent: »Természeti historia a Linné systemája szerint. Első csomó

¹⁾ Conspectus reip. lit.

latok országa» című művével ő vetette meg ná-
k az állattani magyar irodalomnak alapját. *Loew*
Fr. Frigyes 1739-ben Magyarország botanikusaihoz
lt levelet intézett hazánk florája ismertetésének ér-
kében, felkérte őket, hogy »Flora Pannonica« című
ve megírásában csereviszony által támogassák őt.
»Flora Pannonica«-ról *Weszprémi* írja, hogy az őt
gy folio kötetben levő kéziratot *Loew* halála után
Stenholtz pozsonyi orvos vette meg. *Loew* mun-
át folytatták *Deccard J. Vilmos* soproni orvos. Nyo-
tásban nem jelent meg. Növénytani munkákat adtak
Agnethler Mih. és *Kramer Ján. Gy. Vilm.* A magyar
rokról külföldi folyóiratokba írtak: *Bácsmegyei Istv.,*
Raymann Ján. Ád.

Az ásványvizeket és gyógyforrásokat ismertető mun-
kat a fürdőknél említjük. Hazánk meteorologiai és
maticus viszonyairól írtak: *Bácsmegyei Istv., Fischer*
Ján., Kramer Ján. és *Raymann J. Ád.* — Fizikai
tekezéseket írt, külföldön közölve azokat, *Perlitzy*
Ján. D. — *Segner János Andrásnak* természettudo-
ányi és matematikai művei Európaszerte első rangú
dós hírnevet szereztek.

Nemzeti irodalmunk története *Földi Jánost* mint
»debreczeni kör« név alatt ismert iskolának alapí-
ját méltatja. »A Magyar Múzsában a magyar verse-
sről értekezvén (1787) az idegenes és magyaros is-
olák kiegyeztetését sürgette. . . Keveset írt, csak ne-
ny dalt s egy két utánzatot, de ízléssel. Dolgozott
nyelvtudomány terén is: ő szolgáltatta nagy részét a
debreczeni gramaticának, s bár a nyelvújítást ellenezte,
rmészetrajzi munkáiban maga is sok új szót alkotott.«¹⁾

A »Hadi történetek« írói, *Görög* és *Kerekes*, által

¹⁾ *Beöthy Zs. irod. tört. I. 131.*

1789-ben egy magyar nyelvtanra kiírt pályázatra Földivel *Gyarmathy Sámuel* is beadta »Magyar nyelvmester« című, 1794-ben kinyomatott munkáját s ezzel nyelvtani irodalmunk terén a legelsőek közé tartozik. Göttingenben 1799-ben megjelent; »Affinitas linguae hungaricae« stb. művében a »finn nyelvrokonság nyelvtani vizsgálatában szerencsésen haladott, hasonlító szótárában pedig mind a rokonság, mind a kölcsönzés kimutatására sok hasznavehető anyagot nyújtott.«¹⁾ *Zoltán József* erdélyi orvos Fenelonnak Telemachusát magyarra fordította s azt, amint írja, elvégezte »18. april 1753 Piskiben a Strigyvíze partyán«. Megjelent nyomtatásban Kolozsváron 1783-ban.

Tudományos, de kivált nemzeti irodalmunknak a múlt században még igen kezdetleges állapota mellett orvosainkat a haladás terén az elsőek közt illeti meg az elismerés. A papi rendet kivéve, az értelmiségnek egyetlen osztálya sincsen, amelyiknek tudományosságunk fejlesztésében nagyobb része lenne.

A XVIII. század hazánkban a közéletnek minden terén a rendezkedés kora. A gyéren tartott országgyűlések a trónöröklés, a kormányzások, a törvénykezés, adó és hadügy égetőbb kérdéseivel elfoglalva a közegészségügyre nem vetnek ügyet. Egészen a század közepéig igénybe veszik királyainkat a nemzeti felkelés, az örökösödési ügyek rendezése s az azok miatt viselt háborúk. Csak Mária Terézia királynő terjeszti ki figyelmét az egészségügyre s az ő rendeletei szabályozzák nálunk az *orvosi képzést és gyakorlatot*. 1755-ben kelt az ezekre vonatkozólag legelső fontosabb tervezet a »Planum regulationis in re sanitatis«.

¹⁾ Toldy Fer.: A magyar nemz. irod. tört. 3-ik kiad. Pest 1872. I. 147, 153.

nagy-szombati orvosi karnak felállításáig itthon orvosok felsőbb kiképzése lehetetlen volt és orvos címét sokféle ember szerepelt. Ennek véget vetendő királynő már 1754 jan. 22-én meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy az országban levő orvosokat irassa össze, mindeniket kötelezze oklevele hiteles másolatának bemutatására, a gyakorlatot csak okleveles egyégeknek engedje meg, megyei és városi tiszti orvosokul csak promoteáltakat szabad alkalmazni.¹⁾

Az ezen rendeletre beérkezett jelentésekből kiderült, hogy az orvosi gyakorlat terén a legnagyobb rendetlenség uralkodik. Mindenféle idegenek, olyanok is, akiknek otthon maradásuk nem volt, nálunk kellő ismeretek nélkül szabadon gyakorolták az orvoslást, mindenféle meg nem engedett módon szerezték a pénzt megszedve magokat, visszamentek hazájokba. Ezen visszaélések megszüntetésére a helyt. tanács bizottsága Lipponyi György gróf elnöklete alatt Perbegh Károly orvos, egészségügyi tanácsos meghallgatásával elkészítette a »Planum regulationis«-t. E szerint minden orvos, aki a külföldön szerzett oklevéllel itten gyakorlatot akar űzni, tartozik oklevelét a helyt. tanácsnak bemutatni és magát az egészségügyi-tanácsos orvosok által meghívandó orvosok által megvizsgáltatni. A gyakorlatát csak ezek véleményének alapján kezdheti meg.²⁾ A gyakorlatot régebben folytató orvosok a helyt. tanácsnál írásban tartoznak jelentkezni. A megyék, kerületek, városok, mielőtt valakit tiszti orvossá választanának, arról jelentést tesznek a helyt. tanácsnak. Mielőtt az orvos akár magán akár hivatalos gyakorlatot kezdene, jegyzékbe kell őt venni s a hazai

1) Linzbauer Cod. II. 395. sz.

2) U. o. 412.

származású 12, az idegen 24 körmöczi aranyat tartozik lefizetni, amely taxának rendeltetése alapúl szolgálja a külföldi egyetemekre menők segélyezésére.

Ezen rendeletnek értelme és hatálya csak a magyar orvosi karnak felállításáig volt. Mióta a nagy-szombati egyetem kiállított diplomákat, ezek hazánk egész területére vonatkozó érvénnyel bírtak, érvényük azonban az osztrák örökös tartományokra nem terjedt ki, míg az amott nyert oklevéllel nálunk lehetett gyakorlatot űzni. Az 1792 nov. 8-iki királyi rendelet annyiban megszüntette ezen visszás állapotokat, amenyiben, amint a mi oklevelünk nem volt elegendő az örökös tartományokban, úgy az ottani egyetemek által kiállítottak sem voltak nálunk érvényesek, hanem minden orvos tartozott magát azon ország egyetemén újra megvizsgáltatni, ahol működni akart. Minthogy azonban ez még bonyolultabbá tette a dolgot, az 1793 okt. 7-iki rendelet a teljes paritas alapjára áll s az örökös tartományok és Magyarország diplomás orvosainak és sebészeinek kölcsönösen és korlátlanúl megengedi a gyakorlatot. Hogy ezen kölcsönösségi viszony egészen azonos alapon álljon, a pesti egyetemre nézve ugyanazon vizsgálati rendszert állapítja meg, mely a bécsi volt. A rendelet a kölcsönösséget — napjainkban is utánpótlásra méltó példaként — annyira viszi, hogy a hazánkba betelepülni akaró idegen orvost a magyar nyelvből vizsgálatra utasítja, a mieink viszont a német nyelv birását tartoznak igazolni.¹⁾

A képesítés és gyakorlat szempontjából fontos még az, hogy 1786-tól kezdve minden orvos tartozott a sebészetet is tanulni, noha nem volt kötelező a chirurgiai szigorlat. 1787 febr. 16-án az udvari cancellaria

¹⁾ U. o. 1339. és 1351. sz.

meghagyta, hogy városi vagy megyei tiszti orvossá és sebészé senkit sem szabad felvenni, aki a pesti egyetemen szervezett állatorvosi cursust be nem végezte és arról jó bizonyítványt nem nyert.¹⁾ Az orvosok számban mutatkozó nagy hiány indokolta a helytartó tanács 1788 szept. 26-án kelt rendeletét, melylyel a pesti orvosi kar kérdésére határozatúl kimondta, hogy az okleveles gyógyszerészeket és sebészeket, ha azok csak ismereteiket tökéletesíteni akarják, fel kell venni az orvosi cursusra anélkül, hogy őket előbb az 1785 szept. 28-iki rendelet értelmében követelt 3 évi bölcsészeti tanfolyamra utasítanak. Ezen rendeletét 1786 decz. 31-én oda módosította, hogy azok az orvostudományt is elnyerhetik.²⁾

Ezen rendeleteknek céljuk volt a gyakorlattól, de különösen a közszolgalatból kiszorítani a képezetlen gyógyéneket s a helytartó tanács rendeleteinek teljesítését szigorúan végre is hajtotta. 1764-ben Oehme Károly drezdai származású orvos Pozsonyban telepedett le s miután azt állította, hogy oklevele a Pirna melletti csata előtt elveszett, a helytartó tanács oklevele megszerzésére 3 határidőt tűzött ki s ezek lejáratával az orvost eltiltotta a gyakorlattól. 1765 okt. 17-én meghagyta a hatóságoknak, hogy bizonyos d'Étrepi papátot, aki az országban utazgatva, illetéktelenül új orvosi gyakorlatot, fogassák el és szállítassák hazájába. 1784-ben a vándorló és vásári orvosok, kuruzsolók felkutatására és feljelentésére adott rendeletet, 1789-ben meg szigorú elbánást kíván azon papok és gyógyszerészek ellen, akik orvosi rendelet nélkül adogálnak gyógyszereket. Hogy a vándor orvoslást és kuruzsolást

¹⁾ U. o. III. 1028—1044. sz.

²⁾ U. o. III. 1010., 1036. sz.

lehetőleg gátolja 1787 jan. 3 án a nyomdászokat szigorúan eltiltotta a vándor orvosok, borbélyok, sebészek orvosságait hirdető nyomtatványoknak kiállításától.¹⁾ Érdekes az orvosi reclamra nézve egy bizonyos Kern Tóbiásnak a szemgyógyászatban rendkívüli jártasságát magasztaló hirdetménye, melyet Mária Terézia királynőnek előterjesztett, hogy engedélyt kapjon Pozsonyban gyógyítani.²⁾

A közigazgatás rendezésével kapcsolatban keletkezik nálunk a *tiszti orvosok* intézménye. A XVIII. század közepéig emlegettünk városi és megyei orvosokat. Szabad kir. városaink, amikor csak szerét tehatték, tartottak a város által a közpénztárból fizetett orvost, akinek kötelessége volt a szegény polgárokat ingyen segélyben részesíteni és a városi gyógyszertárra felügyelni. Egyes megyékben is talákoztunk már megyei orvossal, de ez inkább csak arra való volt, hogy a nemes urakat szolgálja tudományával. A XVII. században uralkodott humanistikus absolutismus veszi először gondjai alá a *népet*. Mária Terézia királynő 1752 okt. 26-án a megyei hivatalok szervezését szabályozó rendeletében felhossa, minő csapásokat hoz a népre a közegészségügy elhanyagolt állapota, felhívja a megyéket, hogy gondoskodjanak az adózó népről, melynek nincs módjában magát gyógyíttatni. Meghagyja, hogy minden megye gondoskodjék képzett tiszti orvorról, aki lehetőleg a megye középpontjában lakjék; a szegényeket ingyen gyógyítsa; ha gyógyszertár nincsen, ő tartson gyógyszertárt jó karban s abból a gyógyszereket mérsékelt áron adja ki. A hol nincsen sebész

¹⁾ U. o. II. 541., 560., III., 1263., 1043. sz.

²⁾ U. o. II. stb. old.

zéh, a megye sebészt is tartson a szegény nép szol-
álatára.

A királynő nemes intentiója közigazgatásunk ne-
zékessége mellett csak lassan vezetett a kívánt ered-
ményre, az is igaz, hogy a kir. kormány sem járt el-
gészen céltudatosan s a rendeletek hosszú sorából
csak lassan domborodik ki az új intézmény. Az első
rendelet után hosszú szünetet találunk, mely után a
királynőnek első sorban a kiérdemült táborigorvosok
elhelyezésére van gondja, 1763 június 20-án kiadott
rendeletében azon kívánságának adva kifejezést, hogy
hol csak lehet, tisztiorvosokul azokat alkalmazzák.
Már ugyanazon évben a megyéktől jelentést kívánt az
egészségügyi hivatalos személyzetről, de ezt nem kap-
ván meg, a helytartó tanács útján 1766 május 7-én
elhívatta a megyéket, adjanak részletes jelentést ar-
ról, hogy a kebelükben levő orvosok, sebészek, szü-
észnők, gyógyszerészek minő kötelezettségekkel, ki ál-
tal adott és milyen utasításokkal vannak alkalmazva,
mikor és minő gyűlések tartatnak az egészségügy ér-
kekében? — Jelentést kíván azoknak számáról, képe-
sítésükről. Meghagyja, hogy akiknek megfelelő ké-
pesítésük nincsen, azokat a hatósági orvos vagy ha
a megyében olyan nem volna, a szomszéd hatóság orvosa
által meg kell vizsgáltatni. — Ezen rendelet feltéte-
zezi, hogy egyes törvényhatóságoknak még nincsen
orvosuk s ugyanakkor mondja, hogy némely törvény-
hatóságban a közpénztárból díjazott több orvos, chi-
urgus és bába van s ezekre nézve elrendeli, hogy ha
egyik másik elhal, helyét nem kell betölteni, hanem
árandóságát a többieknek díjazására kell fordítani,
amíg csak egy-egy marad, de tisztességes díjazással.
A rendeletnek kevés fogamatja volt. Az évről évre

megújított sürgetések után a helytartó tanács végre felterjesztett egy jelentést, a melyikből kitűnik, hogy a hatóságok sommásan bántak el a kimutatással, nem írva be az orvosoknak, sebészeknek stb, sem neveit, sem képesítésüket. Erre a királynő 1770. ápril 1-én szigorúan megparancsolta a helytartó tanácsnak, ez meg a vármegyéknek, hogy a részletes jelentés 4 hónap alatt meg legyen.

A négy hónapból, úgylátszik, közel négy esztendő lett, pedig amint Esterházy felvidéki tábornoknak 1770 decz. 3-iki jelentéséből látjuk, nem ártott volna egy kissé jobban sietni. A jelentés szerint ugyanis Máramaros, Bereg, Ung és Zemplén megyékben egyetlen orvos, de még csak olyan chirurgus sem volt, akire akár érvágást lehetne bízni s ha valmi betegség üt ki, nincs a ki annak jellegét megállapíthatná, ami igen veszélyes dolog, mikor a szomszéd Lengyelországban, Moldvában és Erdélyben pestises betegségek uralkodnak. — Erre a helytartó tanács meghagyta az illető megyéknek, hogy azonnal fogadjanak orvost s arról azonnal tegyenek jelentést. Az 1770-ben megsürgetett jelentések végre mégis beérkeztek és 1774-ben már lehetett fölöttük tanácskozni s a nagy-szombati egészségügyi bizottság márczius 3-án összefoglalta azokat és részletesen jelenti a helytartó tanácsnak, hogy sok megyében és városban nincsenek képzett orvosok, gyógyszerészek, sebészek, szülésznők.

A nemes törvényhatóságok valószínűleg úgy magyarázták az 1773-iki kir. rendeletet, mely szerint a fel-fogadandó physicussal a salariumot illetőleg egyezkedhetnek, hogy a maguk számlájára azt vehetik doktor-nak, aki nekik tetszik és nem azt, akinek az egyetem diplomát ad. Az említett jelentés után a királynő 1774

szept. 14-iki rendeletében megmagyarázta nekik, hogy a megyéknek joguk van ugyan a tiszti főorvossal a salariumra nézve egyezkedniök és az egyes járásokba a chirurgust meg bábát fizetéssel felfogadniök: de csak azok közül, akik a királynő uralma alatt álló országok egyetemének valamelyikén vizsgálatokat téve, a képeztető oklevelet elnyerték. Az ilyen diplomás orvos vizsgálja a bábákat, akiket alkalmazni lehet. II. József a tiszti orvosok dolgához is ismert erélyességével nyúlt. 1782. decz. 20-iki rendeletében meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy a megyei physikusok részére részletes szolgálati szabályzatot dolgozzon ki, melyben benne legyen az is, hogy évenként egyszer kötelesek megyéiket beutazni és az egészségügyről részletes jelentést tenni. Be kell venni azt is, hogy ha a tiszti orvosok és chirurgusok, a szegény adózó népnek nem állanak szolgálatára, hivatalukat azonnal elveszítik. Minthogy a fizetésüket a közpénztárból kapják, a szegényeket ingyen tartoznak gyógyítani, ennek ellenőrzése végett évenként részletes kimutatást terjesszenek fel arról, hány szegényt gyógykezelték ingyen. Majd eskü alatt kötelezi a tiszti orvosokat a gyógyszertárak szigorú vizsgálására és hogy a részrehajlásnak elejét vegye, megtiltja a gyógyszerészek által adatni szokott újvi ajándékok elfogadását.¹⁾

A köznépnek gondolkozás módját igen jellemzi a helytartó tanácsnak 1786 július 17-én kiadott rendelete. E szerint a megyei orvosok jelentéseiből kitűnt, hogy a legtöbb beteg részint szegénysége, részint fősvénysége miatt nem szerezte meg az előírt orvosságot, mások bizalmatlanságból csak egyszer kétszer vették be, sokan meg nem is fordúlnak orvoshoz. Fel-

¹⁾ U. o. III 814., 824., 893., 904. sz.

szólítja a megyéket, hogy világosítsák fel a népet a megyei orvosok és sebészek rendeltetéséről, hogy ezek épen a szegény néposztály szolgálatára vannak hivatva. A családatyákat s ezek vagy rokonok nem létében a szomszédokat kötelezzék, súlyos felelőség terhe alatt, a betegek gondozására s arra, hogy haladék nélkül forduljanak orvoshoz vagy a kerületi chirurgushoz.¹⁾

II. Józsefnek az államhatalom összpontosítására irányuló törekvése kiterjedt a tiszti orvosokra is. 1789-iki rendeleteiben kezébe veszi azoknak kinevezését. Hogy minden esetben kellően tájékozva legyen, a kormány számon tartja az alkalmazhatókat s a tiszti orvosi állásokat első sorban a fővárosi kórházakban gyakorlók számára akarja fenntartani, hogy így a vidékre kellő gyakorlattal bírók kerüljenek. Ezen célból a hatóságoknak be kell jelenteniök ha orvosra van szükségök és meg kell jelölniök, minő nyelveket kell a kinevezendő orvosnak értenie, hogy a néppel érintkezhessék. A folyamodók közül a hatóság kijelölést terjeszt fel, felküldi a folyamodóknak láttamozott oklevelét és informatiot arról, ki hol, mennyi időn át működött, bírja-e a közönségnek bizalmát, beszéli-e a szükséges nyelveket? a kinevezés azonban a helytartó tanácsot illeti. Érdekesen jellemző II Józsefnek Pécs városához 1789 decz. 24-én írt rövid rendelete: »Ich will die Anstellung eines physici für die Stadt Fünfkirchen mit jährlichen 300 fl. Joseph m. p.«

A kinevezési rendszer igen rövid életű volt. II Józsefnek halálával az is sírba szállott s a megyei ügyek kezelését az előbbi törvényes állapotba visszahelyező, 1790 márcz. 1-én és 15-én kelt királyi rendeletek a tiszti orvosok és sebészek alkalmazását ismét a me-

¹⁾ U. o. 988. sz.

...ékre bízva, fentartva azt, hogy csak az egyetemen
...abályszerű oklevelet nyert egyéneket lehet alkal-
...ezni.¹⁾

Nemzetünk itteni állami életének kilencszáz éve
...it el, mikor végre a Tekintetes Karok és Rendek
...korszellem nyomása alatt az országgyűlésen a köz-
...egészségügyet is tárgyalásra méltatták. A II Lipót
...rály által összehívott országgyűlés helyre állította al-
...otmányunkat, de a bekövetkezett világtörténelmi nagy
...emények nem kedveztek a nemzet jobbjai által
...ajtott korszerű reformok keresztül vitelének és az
...1790/91-iki országgyűlés a közegészség ügyével csak
...nyiban foglalkozhatott, hogy az 1792-re összehívandó
...országgyűlés tárgyalásainak előkészítésére kiküldött
...országos bizottság teendői közé felvették a »Negotium
...unitatis«-t. Az albizottságban a közegészségügyre vo-
...latkozó javaslatot Fáy Pál dolgozta ki. De munkája
...urba veszett, mert ez is a bizottság egyéb munká-
...ttainak sorsára jutott. Keresztül vitelét nyugalmasabb
...őkre elhalasztották.²⁾

A tiszti orvosoknak a megyékben kezdetben nem
...olt valami kiváló állásuk. Mária Terézia királynő
...1752-iki, a megyei tisztségeket rendező rendeletében
...ket a harmadik helyen említi, a megyék azonban ki-
...utatásaikban nem a tisztviselők, hanem mindig a con-
...entionatus szolgálatot tevők közé helyezik, így: orvos,
...bész, várnagy, börtönfelügyelő, hajdúk stb. Ennek
...kát az 1723-iki 56. t.-cikkben vélem feltalálni, mely
...erint tisztviselőkké csak bírtokos nemes választható.
...z orvos honoratior volt ugyan, de a legtöbb esetben

1) U. o. III. 1223., 1226., 1238., 1269., 1279. sz.

2) A közegészségügy egész rendezését felölelő munkálatot közli Linz-
...uer III. 1295. sz. a. 612—639. old.

nem »bene possessionatus« nemes és az akkori aristocraticus világban azokkal egy sorra nem méltatták. Ezen felfogásban látszik leledzeni II. József is, mikor az erdélyi megyékhez intézett 1787 febr. 22-iki leiratában a tisztviselők kimutatását, névszerint felsorolva azokat, kívánja. Itt írja: »Das nemliche hat mit den Bestellungen der *minderen Bedinstungen* oder sogenannten conventionatorum zu geschehen, nur mit dem Unterschiede; dass lediglich der Ingenieur und *Medicus* zu benennen«, a többieket meg csak szám szerint kell felvenni. 1788-ban kiadott rendeletei azonban a jogokat és terheket illetőleg őket egyenesen a tisztviselők közé sorozzák, meghagyva, hogy a megyei orvosok és sebészek hivatalos küldetések alkalmával előfogatot és költséget épen úgy kapjanak, mint a megye tisztviselői. De tisztviselőknek itt sem nevezi őket.¹ A városi tisztviselő orvosoknak e részben sokkal kedvezőbb helyzetük volt. Ők születésüknél fogva a polgársághoz tartoztak, legtöbbször szülőhelyükön működtek és élvezték körük előkelőinek minden előnyeit, nem ritkán viselve a szenatori és birói tisztet is.

A városi és megyei tisztviselő orvosok közt a rangbeli elsőbbségért felmerült vitákat a helytartó tanács 1788 június 20-iki rendeletével úgy döntötte el, hogy a városiakat alá rendelte a megyeiek s rájuk nézve is iránytadóvá tette a megyeiek részére 1785-ben kiadott szabályzatot.

Mikor Mária Terézia 1752-ben meghagyta a megyéknek tisztviselő orvos tartását, díjazásukat nem állapítja meg, csak azt kívánja, hogy az tisztességes legyen. Az 1772 decz. 16-iki rendelet, melylyel a királynő jóváhagyta, hogy a megyék tisztviselőiknek fizetését

¹) U. o. II. 384. III. 1052. sz.

emeljék az orvosokra vonatkozólag mondja, hogy
ok fizetése lehet a közpénztárból 300 frtig, ahol több
n, ott le kell szállítani, ahol kevesebb vagy semmi
etésük nincs, ott maradjon minden úgy, amint van.
fizetés rendszeres szabályozása Magyarországra nézve
1831-ben, Erdélyre 1778-ban következett be. Ezek
rint a tiszti orvos kapott Erdélyben: 400 frtot Hu-
ad, Alsó-Fehér, Kolozs, Doboka, Küküllő megyékben
Maros székben; 200 frtot Torda, Közép-Szolnok
gyékben és Udvarhely székben. (Több állomás be-
tetlen). Nagy-Szebenben 1787-ben a katonai orvos
0, a szék- és a város orvosai közül az egyik 400, a
sik 300 frtot; Károly-Fehérváron a püspöké és káp-
ané 600, a kamaráé 200 frtot; Medgyesen a kato-
és városi 600, Beszterczén a városi 300, Erzsébet-
roson a városi 400, Szamos-Újváron a városi 200 frtot
pott évenként. Magyarországon a megyei orvosok
tése: 800 frt Fejér, Komárom, Tolna; 700 Baranya;
0 Bács; 600 Hont, Veszprém, Trencsén; 550 Liptó;
4 Nógrád; 500 Abaúj, Bihar, Borsod, Heves, Már-
ros, Nyitra, Somogy, Szathmár, Szepes, Vas, Zala;
8 Arad, 450 Esztergom, 442 Bars, 430 Árva, 400 Be-
g, Gömör, Krassó, Temes, Torontál, Túrócz, Ung,
mplén, Zólyom; 300 Békés, Csongrád, Pest (2 orvosa
t 300 és 200 frttal), Sopron, Torna; 150 Csanád
gyékben. A hajdú kerületben 500. A városokban
0—400 frt közt váltakozott a kész fizetés.¹⁾

Az 1789 és 1796-iki rendeletek a megyei tiszti
vosnak az évi rendes körutazáson felül a székhelyén
ül eső kiküldetések alkalmával fuvart és 2 frt napi-
at állapítottak meg.

A katonai orvosok fizetése volt: 1716, 1720, 1723-

¹⁾ Weszprémi IV 131 és 268.

ban: egy ezredorvosé havonkint 100 frt fizetés, 64 frt élelemre, 30 frt lóra = 194 frt; I. osztályú törzsorvosé 150 frt fizetés, 64 frt élelemre, 30 frt lóra; a II. osztályú törzsorvosé annyi, mint az ezredorvosé; — 1745-ben a törzskari főorvosé havonkint 244, az egyik orvosé 194, a másodiké 100 frt volt.

A magángyakorlatban az orvosi kezelésért járó honorariumot a helytartó tanács kiváltságos tartozásnak jelentette ki. Az 1787 február 5-iki rendelet a csődtömegből első sorban kielégítendőket így sorolja fel: 1. a temetés, 2. a szükséges gyász cikkek, 3. gyámokkal szemben a gyámgyermek, 4. az orvos, sebész, gyógyszerész. Ha a vagyon a teljes kielégítésre nem elegendő, ezek abban az előzőkkel a követelés arányában részesülnek. A nyugdíjazott szerzeteseknek intercalaris jövedelemként a vallás alap javára kezelt hagyatékából a szolgákat, orvost és gyógyszerészt haladék nélkül ki kellett elégíteni.¹⁾

A tiszti orvosoknak a kormány az egészségügyi felügyeleten kívül culturalis fontosságot is tulajdonított. 1781-ben a helytartó tanács meghagyta a megyei hatóságoknak, utasítsák tiszti orvosukat a természeti tárgyak kutatására, azok lelethelyeinek, természetének leírására és arra, hogy a budai egyetem meg a helyi muzeumok részére példányokat gyűjtsenek, hogy meg lehessen írni Magyarország természetrajzát. Az ásványvizek, gyógyforrások szakszerű leírását is tőlük várta a kormány és ők ezen feladatnak már a múlt században jó részben eleget tettek.

Az orvosi képzés és gyakorlatnak szabályozása a közegészségi intézmények más ágaiban csakhamar érezte jótékony hatását.

¹⁾ Linzbauer III. 1047, 1425.

b) Gyógyszerészek.

A gyógyszerészet terén a XVIII. század nem mutat oly nagy haladást, minőt a vegyészet és a természettudományok kifejlődése mellett várni lehetett volna. A czára a XVII. század egyes íróinak, akik az úgynevezett »stercora«-kat igyekeztek kiküszöbölni, azok még mindig nagy szerepet játszanak. Ezeknek kizárása és a hosszú recipejü compositáktól az egyszerű szerekre áttérést a gyógyszerészek magasabb képzésétől, ami a század második felében örvendetiesen indult meg, gátolta megvalósítását.

A múlt századból átjött még az orvosok vitája a cinakéreg, opium és ipecacuancha alkalmazása fölött. A gyógyszerekül kezdik alkalmazni a Dover-port és érint narcoticumokat a coniumot, pulsatillat, chematist, scosciamust, colchicumot stb. Bejönnek a gyógyászatba: Aqu. laurocerasi, digitalis, katechu, kino, colomb, cassia, viola tric senega, és a vegyészetnek számos új felfedezései. Az ezen században általában, és különösen nálunk is nagyban uralkodott syphilis gyógyításánál nagy szerepet játszott *Van Swietennek* higany oldata, a »Liquor Swietenii« és *Goulard Tárts* francia orvosnak ólom preparatuma.²⁾ Nálunk új gyógyszerek feltalálásában kiválóan kitűnt *Fischer Dávid* késmárki orvos: Pulv. bezoardicus kesmarkiensis; Spiritus nitri bezoardicus Fischerianus; Essentia Carpathica; Essentia ligni carpathici contra vertiginem; Exir anti venereum Fisch. Az ann. phys.-med. Vraclavienses-ben ismertette: Fischeri emulsio antifebrile temperans; F. essentia contra vertiginem compo-

¹⁾ Baas id. mű. 576.

²⁾ Haeser II. 645.

sita; F. elixir antivenereum; F. elixir antiscorbuticum; F. essentia regia; F. mistura in passionibus hystericis; F. species odontalgicae; F. massa stomachalis; F. pulvis antiepilepticus; F. unguentum matricale. — *Buchholtz Györgynek* »Oleum libani seu limbae«-ja igen elhíresedett és sok betegség ellen használatban volt¹⁾ Ezekén kívül a különféle gyógyításokat és kenőcsöket a vándorló gyógyszeres-tótok részére nagyban készítették nálunk.

A gyógyszerészetnek haladására nézve sokkal fontosabb az, hogy az egyetemen a vegyészetnek mindenütt tanszéket állítanak és a vegytan tanulására kötelezik az orvosokat és képesítik őket a gyógyszerészek működésének ellenőrzésére és a gyógyszeretan terén önálló munkásságra. Orvosaink ezen téren is dicséretre méltó törekvést mutatnak: *Doslern Károly* a természet három országából vett olajak vegytani osztályozásáról, *Fürst Ján. Mih.* orvos-vegyszeri compendium, *Madách Péter* a chemiai rokonságok teoriájáról, *Staebling Ján. Fer.* a gyógyvizek vegyi vizsgálatának módszeréről, *Winterl Jak Józ.* egyetemi tanár a vegyészet rendszeréről és az ásványvizek vegyelemzésének módszeréről írt műveikkel; míg végre *Nyulas Ferencznek* »Az erdélyországi orvosvizeknek bontásáról« írt, 1800-ban megjelent művében megszületni látjuk a magyar chemiát²⁾ Ide tartozik még az ásványvizekről szóló irodalmunk, melyről a fürdőknél lesz szó.

Tulajdonképeni gyógyszerészeti irodalmunkat két csoportba oszthatjuk. Egyikbe tartoznak az egyes gyógyszerekről szóló munkák: *Bácsmegyei Istv.* az oltott

¹⁾ Weszpr. I. 48, 218. II. 39. stb. Az utóbbi helyen Buchholtz olajáról terjedelmesen.

²⁾ Nyulas Ferencznek terjedelmes méltatását nyújtja Dr. Hlosvay Lajos a Fémészettud. közl. 1888. XX. köt. 296 stb.

szről — calx viva = calcyum oxyd — mint hatásos
 r az ágyék és lábfájásokra; *Bayer Ján. Andr.* a
 rargyrum — higany — gyógyító erejéről és a be-
 e: készített gyógyszerekről; *Hermann András* a ni-
 — légenysavas só — hasznos és káros voltáról,
 a magyarországi bányákban termő »sal catharticum«-
 ; *Hueber Ján. Sám.* az ipecacuanha americana-ról;
Spini Dán. Márt. a lichen-ről; *Martini Ján.* az ar-
 ca-ról; *Moller K. Ottó* az essentia dulcis-al tett gyó-
 ttásokról, az oleum Dippelianum-ról, a pulvis solaris
 illensis-ről (az Ann. phys. med. Wratisl.-ben); *Prandt*
lám a vesicatorius-, *Raab Fer. M.* az emeticus-, *Sei-*
ort Mih. a topicus resolvens- (helyi oldó), *Stockinger*
 a tisztító szerekről, *Torkos Just. Jánosnak* latin,
 met és tót nyelven megjelent tanulmánya »De liquore
 polychresto«, és a »Sal minerale alcalicum naturum Pan-
 nicum« s a belőle készített liquor polychrestus és
 polychrestum alcalicum-ról. A mérgekről és azok-
 k ellenszereiről: *Adami András*, *Buzinkay György*,
Polbány Pál, *Paeken Keresztély*. A második csoport-
 képezik a gyakorlati könyvek: *Winterl Ján. Jak.*
 sistema artis pharmaceuticae-je 1772; *Plenk József. Jak.*
 in és német nyelven kiadott: Pharmacia chirurgica-ja
 tin nyelven 1775—1780 közt 5 kiadás, németül
 1776—1822-ig 7 kiadásban), Elementa pharmaco-cata-
 raphologia-ja 1799, és Elementa chymiae pharmaceu-
 cae-je 1802. *Torkos Justus Ján.* »Taxa pharmaceu-
 ca Posoniensis« 1745, ellátva a gyógyszerészek, se-
 észek és szülésznők részére kiadott utasításokkal. Ez
 t a helytartó tanács és az egészségügyi országos
 zottság által elfogadott és hosszú időn át használat-
 an volt első magyar gyógyszerkönyv. Oroszország
 egy magyar orvostól, Paeken Keresztélytől kapta

az 1765- és 1782-ben megjelent »Pharmakopoea Rossica«-t. A gyógyszerertárak berendezésére vonatkoznak *Brúz László*, id. *Gömöri Dávid*, *Huszti Zach. Theoph.* és *Perlitz Ján. Dán.* munkái.

A gyógyszerészeknek képzése a század első felében még mindig czéhszerű volt. A helytartó tanácsnak 1798 szeptember 19-iki rendelete is felpanaszolja még, hogy a gyógyszerészek sokszor írni és olvasni alig tudó ifiakat fogadnak fel tanulóknak, akik azután az egyetemre felkerülve, nem képesek boldogulni. Meghagyja a tisztiorvosoknak, ügyeljenek arra, hogy gyógyszerész tanulóknak, kikre az egészségügy terén egykor fontos hivatás vár, csakis legalább a humaniorákat elvégzett ifiak vétessenek fel. A század első felében általában rosszul állott még a dolog s a helytartó tanácsot épen az indította a gyógyszerertárak hivatalos visitatiojának behozására, hogy gyakran adattak ki rosszul készített és romlott gyógyszerek.

A nagy-szombati egyetem szervezéséig nálunk ritka volt az egyetemet végzett gyógyszerész. Ilyenek leginkább csak azon orvosok, akik gyógyszerertárt is tartottak. A tulajdonképeni gyógyszerészek a gyógyszerertárban kitanulták a mesterséget, azután felszabadítva, minden hivatalos vizsgálat nélkül önállóan működtek. Nagyobb városainknak hatóságai már a XVII. században behozták, hogy a gyógyszerészek a tanács küldöttei és a városi orvos előtt tettek vizsgát.¹⁾ A helytartó tanács 1736-iki egyik rendelete felpanaszolja, hogy még nagyobb városokban — Pest, Esztergom, Nagy-Szombat stb. — sincsenek egyetemet végzett gyógyszerészek, hanem vizsgálásuk a városi orvosra van

¹⁾ Ezen időszak viszonyait részletesen megvilágítják a nagy-szombati gyógyszerészek egyesületének 1748-iki szabályzatai. l. Linzbauer cod. II. 349. sz.

va s ennek bizonyítványa elegendő és érvényes a gyógyszerészet önálló gyakorlására. Érdekes erre nézve a 1736-iki eset. Biharmegye küldöttsége vizsgálatot vértett a debreczeni gyógyszerertárt és gyógyszerészt tudatlannak, mesterségében járatlannak és a gyógyszerertár kezelésére alkalmatlannak ítélte. Debreczen városa magát jogában sértve érezvén, a helytartó tanácsot folyamodott, illetéktelennek jelentvén ki a vármegye küldöttségét. A helytartó tanács szept. 15-iki leiratában kimondta, hogy a gyógyszerertárak és gyógyszerészek vizsgálatát ne a *hatósági személyek*, hanem nem felelt *orvostudorok* végezzék a hatóság küldötteinek jelenlétében. Az 1759 máj. 29-iki királyi rendelet úgy rendelkezett, hogy a gyógyszerészeket a városi, ahol városban nincsen, a megyei tiszti orvosok vizsgálják meg, bizonyítványukat terjesszék fel a helytartó tanácshoz. Ezzel az esetről esetre adja meg a gyakorlatra az engedélyt.¹⁾

A nagy-szombati egyetem orvosi karának felállításaival egyidejűleg 1769-ben szerveztetett a gyógyszerertan — *materia medica* — tanszéke is. Első tanár lett Plenk. Ezen idővel kezdődik nálunk a gyógyszerészetnek új korszaka. Már maga azon körülmény, hogy a gyógyszerész segédek gyakorló éveik után egyetemi tanulmányokra utasítottak, a tanulók megfigyelésében óvatosabbakká kellett, hogy tegye a mestereket. Az egyetemen a gyógyszerészi *cursus* egy volt. Ennek letelte után a jelölt négy vizsgát tett: növénytanból, a gyógyszerertanból, a vegytanból és végre a gyakorlatból, amikor több összetett gyógyszerrel kellett a *dispensatorium* szerint készítenie. Aki a vizsgákat megfelelő sikerrel ki nem állotta, egy évre vissza-

¹⁾ Linzbauer Cod. II. 75., 76., 81., 479. sz.

vetetett. A nagy-szombati, illetőleg budai egyetem 1770—1780 közt 46 gyógyszerészmesteri oklevelet adott ki.¹⁾

Azon kívánság, hogy önálló gyógyszerértárt csak egyetemet végzetek tarthassanak, eleinte nagyobb akadályokba ütközött és, amint az oklevelet nyerteknek csekély száma mutatja, lassan haladt előre. A helytartó tanács 1770-ben meghagyta, hogy az egyetemen teendő vizsgálat alól csak azon gyógyszerészek (chirurgusok és szülésznők is) menthetők fel, akiket 1770 előtt az országos főorvos, az egészségügyi tanácsos vagy valamely egészségügyi bizottság vizsgált meg. A gyógyszerészeknek a városi vagy megyei tiszti orvos által kiállított bizonyítványa nem képezhet alapot a gyakorlatra s az olyanok az egyetem előtt teendő újabb vizsgára köteleztetnek. Ezen rendeletet azonban 1786-ban meg kellett újítani.

A gyógyszerészek ügyeit szabályozó 1786 február 24-iki »Norma generalis« megalkuszik a gyógyszerészek egyetemi képzése körül felmerült nehézségekkel és megengedi az előírt tárgyaknak magán úton tanulását, kimondja, hogy akiknek körülményeik nem engedik meg egész évet tölteni az egyetemen, hanem mint magántanulók egyes collegiumokat akarnak hallgatni, azt csak a nyári időben tehetik, amikor a Pesten ujonnan szervezett botanikai kertben tanulhatnak. Az erre vonatkozó figyelmeztetést a század végéig többször feltaláljuk.²⁾

Noha a vizsgálat alól királyi kegyelem útján többen kaptak felmentést, — ezek voltak az úgynevezett

¹⁾ Pauler Tiv. id. mű 83, 85, 105.

²⁾ Linzbauer III. 942, 955, 970. sz.

telicentiatus-ok, — lassan-lassan kipusztúttak a nem
pzzett gyógyszerészek.

Torkos Justus János pozsonyi orvosnak 1795-ben
adott »Taxa pharmaceutica Posoniensis«-e a gyógy-
szerészekre vonatkozó utasítást is tartalmaz, amely a
helytartó tanácsnak jóváhagyását is megnyervén, álta-
nos érvényűvé lett. Ennek pontjai: 1. A gyógyszer-
észek hivatásuknak megfelelően józanok, becsületesek,
kiismeretesek, szorgalmasak, hűk legyenek és becsü-
letes társakról gondoskodjanak. 2. Az orvosok iránt
sztelettel és engedelmességgel viseltessenek. 3. Az
egyszerű szereket akkor szerezzék be, mikor azok ere-
k javában vannak s azokat a megromlástól gondo-
m őrizzék. 4. Külföldi cikkeket a legjobb minőség-
ben szerezzenek be, azokat s árjegyzéküket mutassák
az orvosnak, hogy a minőséget és árat az állapítsa
meg. 5. A fontosabb, egyszerű, vegyi és összetett sze-
reket ne vásárolják utazóktól stb., hanem a bécsi új
dispensatorium szerint magok készítsék és bocsássák
vizsgálat végett rendelkezésére a tiszti orvosnak. 6. Az
orvosok előírását mindenben pontosan tartsák meg.

Orvosi rendelet nélkül ne adjanak ki erős tisztítót,
hánytatót, izgatókat, abortivát, opiumot vagy mérget.

Belső betegségek gyógyításától, betegek visitáció-
tól egyszóval az orvosok teendőitől tartózkodjanak.

A gyógyszerértárt vizsgáló tiszti orvosnak mindenben
kezére járjanak. Az 1786-iki gyógyszerészi sza-
ályzat hasonló tartalom mellett a kihágásokra nézve
büntetéseket is statuál.¹⁾ Az ezekben levő intézkedé-
sek különben nem egyebek, mint az 1736-ban meg-
állapított eskü szövegének pontokba foglalása.²⁾

¹⁾ U. ott II. 328. III. 942. sz.

²⁾ U. ott II. 75. sz.

Az orvosi gyakorlatnak szervezésével lépésről-lépésre veszt a gyógyszerészeknek fontossága a gyakorlati orvoslás terén. Az említett eskü szerint fogadták, hogy az orvoslástól, receptek írásától, betegek vizsgálásától tartózkodni fognak. Kezdetben még merülnek fel panaszok és a helyt. tanácsnak rendeleteivel közbe kell lépnie, de 1742 után a rendeletek leginkább csak a mérgek szabad elárúsítása ellen szólanak. Az 1788 aug. 12-iki rendelet már csak a clysterozásról beszél s azt is elítéli, hogy ezt az emberi test belső szervezetét nem ismerő gyógyszerészekre bízzák, holott az a kisebb sebési műtétekhez tartozik. Minthogy ahhoz jobban érthet a chyrurgus, a köpölyözéstől is eltiltja a gyógyszerészeket s ezzel orvosi gyakorlatuk egészen megszűnik, a mi csak javára válhatott tulajdonképeni hivatásuknak.

Gyógyszertárakat hazánkban már a XIII. században találunk (l. 110. old.). A szabad kir. városok voltak minden társadalmi és közművelődési életnek középontjai, melyek municipalis jogkörüknél fogva minden intézményt privilegiumaik és külön törvényeik alapján önállóan létesítettek. A gyógyszerészet is czéhszerű foglalkozássá lett mindenütt, és mint minden czéhnek, úgy a gyógyszerészek is alapját az egyes szabad városok és a városi szövetségek hatóságai és gyűléseinek határozatai vetik meg. Városaink, amint láttuk, épen úgy, mint a németországiak, alapítottak gyógyszertárakat, s azok fölött szabadon rendelkeztek. A hatóság szerezte be a gyógyszereket, az választotta és fizette a gyógyszerészt. (l. 151. old.). A városi gyógyszertárakon kívül csakis a királyi udvarban találunk kir. gyógyszertárt, majd a XVI század közepe tájától tábori gyógyszertárakat. A szerzetesek kolos-

raikban üzve a gyógyászatot, gyógyszereket is tartottak.

Amíg az állami szervezkedés minden téren egy-egy alapon meg nem indúlt, mindenki boldogúlt úgy, ahogy tudott. A XVIII. században bekövetkezik a jogszabályok rendezése s ezzel együtt felmerül a gyógyszerertárak ügye is. A gyógyszerertáraknak helyei, mint nagyobb vidékek természetes középpontjai, a városok, melyekben régibb idő óta volt gyógyszerertár. Mikor a gyógyszerészek képzésének, képesítésének ügyét a kormány veszi kezébe, a városok erélyesen védik régi jogait és a kormány el is ismeri azon jogukat, hogy gyógyszerertárt a város területén csak a város tarthat. A városokban azonban a múlt századokban katonai és szerzetesi gyógyszerertárak is keletkeztek és a városoknak kivált ezeknek versenye ellen kellett sajátjukat védenie, amiből több per keletkezett, melyekből a városoknak gyógyszerertártartási joga győzedelmesen keletkezett ki. III. Károly király 1735-ben a kassai irgalmas szerzeteseket, 1735-ben a győri és a trencsényi jeszuitákat kötelezte arra, hogy ha gyógyszereket a zárdából is akarnak árusítani, a városnak a jog fejében évente 30 frtot vagy egyszerre 500-at fizessenek le váltóul. Az 1748-iki nagyszombati perben a királynő egyenesen meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy a jeszuitákat a gyógyszerek árulásától tiltsa el, mire a helytartó tanács ápril 2-án kelt rendeletében a gyógyszererekkel való kereskedést polgári és a város jövedelmei közé tartozó foglalkozásnak nyilatkoztatta ki. Uda hatósága 1736-ban a várban lakó katonai gyógyszerész ellen emelt panaszt, hogy ez anélkül, hogy városi közterheket viselne, polgári egyéneknek is árul gyógyszereket. A király ezen esetben is a városnak

adott igazat. Meghagyta gyógyszerészének, hogy ezen-
túl csak a katonaságot lássa el, de egyszersmind fel-
mentette a gyógyszerész után fizetett adótól is.¹⁾ A
városi jog nyilatkozik abban is, hogy a szerzetesek
gyógyszertárait a városi hatóság vizsgálta. Új gyógy-
szertárak alapítására a király adott engedélyt, de a
városokban, ahol régibb idő óta volt gyógyszerész, új-
nak állítása mindig csak a városnak beleegyezésével
történt.

A szerzetesek, kik kórházakat régibb időtől tar-
tottak, fentartották gyógyszerházaikat is, így a benczé-
sek, jezsuiták sőt a ferencziek is. Új rendekül jönnek
hazánkba az irgalmasok és a kegyesrendiek. Az előb-
biek kórházuk mellett gyógyszerházat mindenütt, az utób-
biai csak helyenkint saját használatukra tartanak.

A városok a szerzeteseket a gyógyszerek szabad
árulásában csak ottan korlátozzák, a hol a városnak
magának is van gyógyháza. Máshol nemcsak szerzete-
sek, hanem a sebész-borbélyok is tartottak gyógyszer-
házat, amelyek mind közszükségletet pótolnak. Az 1747-ik
hivatalos összeírás alkalmával ugyanis: Arad, Bereg,
Békés, Csanád, Liptó, Máramaros, Sáros, Szepes, Tolna,
Torna, Ugocsa, Veszprém, Zólyom megyékben és a
Jász-Kún kerületben egy gyógyszerész és egy gyógy-
szerész sem volt. Esztergom, Fejér (capucinusoké), Mo-
sony, Pest, Pozsony, Zemplén megyékben volt 1—1;
Baranyában Pécsent 2, egy városi és egy a franciska-
nusoké; Nyitra megyében 7. A városok közül: Baka-
bánya, Bártfa, Breznóbánya, Felső-Bánya, Nagy-Bánya,
Ruszt, Szatmár, Szeben (Kis), Szent-György, Zólyom vá-
rosokban egy sem volt. Bazinban 2, Debreczenben 1,
Esztergomban 1, Győrben 2, (1 városi 1 a jezsuitáké),

¹⁾ U. ott II. 69., 79., 80., 85., 242. sz.

Kismartonban 2, (1 uradalmi, 1 városi), Komáromban 2, Körmöczbányán 1, Kőszegen 1, Nagy-Szombatban 4, Bielmezbányán 4, Sopronban 3, Szegeden 1, Székesfehérváron 1, Trencsénben 2. Összesen 30 nyilvános és 2 magán gyógyszerertárról és 24 esküdt gyógyszerészről szól a jelentés. A többi megyék és városok jelentéseiket nem küldték be, de már ebből is eléggé látjuk, mily nagy hiány volt a gyógyszerertárakban. Mária Terézia királynőnek még 1773-ban is fel kellett szólítani a megyéket, hogy mindenik legalább egy gyógyszerertárt állítson fel, mire a megyék a királynőt arra kérték, hogy azokat, akik saját költségükön állítanak gyógyszerertárt, mentse fel az adó alól, de kérésüket a királynő nem teljesítette.¹⁾ Új gyógyszerertárak mind nagyobb számban keletkeztek és az 1799 márcz. 15-iki kir. rendelet alapján a helytartó tanács ezekre nézve úgy intézkedett, hogy az újonnan alapítandó gyógyszerertárakat reális és személyi jogúakra osztotta. Reális jogúaknak tekinthetők azok, melyeknél az alapítás alkalmával világosan ki van mondva az átöröklés vagy felmondhatóság joga; személyi jogúak azok, amelyeknél az engedélyezés csak meghatározott személyre szól s ezeket a gyakorlat jogával sem átörökölni sem megvenni nem lehet.²⁾

A helytartó tanács a *gyógyszerertárak vizsgálatára* korán kiterjesztette figyelmét. 1727-től kezdve több ízben adott ki a városokhoz erre vonatkozó rendeleteket. Ezeknek részint közigazgatásunk hiányossága, részint a gyógyszerertárak tulajdonosainak ellenállása folytán kezdetben kevés eredményük volt. 1736-tól kezdve egymást követik az erélyesebb intézkedések. A gyógy-

¹⁾ U. o. II. 336, 686. sz.

²⁾ U. o. III. 1460. sz.

szerészek a vizsgálatra vonatkozólag engedelmességre esküvel köteleztettek. A jezsuiták több helyen ellenszegültek annak, hogy gyógyszerházaikat világi hatóság vizsgálja, de a helytartó tanács nem tágitott s 1736-ban Trencsén, 1745-ben Győr hatóságának meghagyta, hogy a jezsuiták gyógyszerházaikat vizsgálják meg úgy, amint az a pozsonyi jezsuiták és irgalmasoknál történt. Az irgalmas szerzetesek a hivatalos vizsgálatot nem ellenették, csak az ellen folyamodtak fel, hogy az egyházi gyógyszerészek is a világiak által tartott vizsgálatnak vettessenek alá és külön esküt tegyenek. Erre a helytartó tanács 1736 ápr. 18-án kijelentette, hogy az irgalmasokról feltételezvé, miszerint gyógyszerházaikat ahhoz értő lelkiismeretes atyákra bízzák, őket a szokásos vizsgá és eskü alól felmenti, de ha világít alkalmaznak, az vizsgát és esküt tenni tartozik.

Hogy tartották meg a vizsgálatokat, arról fogalmat nyerhetünk a helytartó tanács 1747-iki kimutatásából, melyben ezen kérdésre; mikor vizsgáltott a gyógyszerháza? — ezen válaszok vannak: Nagy-Szombatban a vizsgálatra 1745 okt. 20-ika tűzetett ki, de más közbejött közügyek miatt azt el kellett halasztani; Székesfehérváron vizsgálatott 1743-ban. Sopronban 2 év előtt és az új tisztújítás után ismét megvizsgálják; Komáromban 1747-ben először; Bazinban a vizsgálatra vonatkozó intézkedéseket már megtették. 6 gyógyszerháznak megvizsgálásáról szerencsésen beérkezett az orvosi jelentés. Kassa gyógyszerháza 1752-ben már 3 év óta nem volt vizsgálva, mire a helytartó tanács a vizsgálatra szigorú utasítással Meyer helyőrségi orvost küldte ki.¹⁾

A tisztí orvosok intézményének behozatala hivatva

¹⁾ U. o. II. 73, 76, 73, 326, 342, 383.

volt ezen a téren is nagyobb eredményeket mutatni fel. A helytartó tanács ezeket kötelezte pontos jelentések bekiűlésére és 1787 nov. 13-án az egyöntetű eljárást megállapította az által, hogy mintául megküldte nekik a pozsonyi jelentést és meghagyta, hogy minden gyógyszerárban legyen egy protocollum, melybe a vizsgálat alkalmával minden nevezetesebb dolgot be kell vezetni. Jellemző a helytartó tanácsnak 1767 jan. 26-iki rendelete, mely szerint biztos tudomása van arról, hogy az orvosok a megejtendő vizsgálatról 2—3 héttel előre értesítik a gyógyszerészeket, hogy azok a romlott szereket előre eltávolíthassák és azokat a vizsgálat után újra visszahelyezzék. Az ilyen eljárásért járhatott a tiszti orvosok részére a sokszor eltiltott újévi ajándék.

A szegényeknek gyógyszerekkel ellátásáról a városokban rendszeren a hatóság gondoskodott közköltetésen. Mikor a budai tanács a városi gyógyszerészektől azt követelte, hogy a lazaretumok és kórházak részére felváltva ingyen szállítsák a gyógyszereket, a királynő 1764-ben meghagyta a tanácsnak, hogy amennyiben az más városban nincsen úgy, Buda is gondoskodjék a szegények részére szükséges orvosságoknak valamely alapból kifizetésére. A falusi szegényekről e részben csak 1788 óta gondoskodott a kormány, meghagyva a gyógyszerészeknek, hogy a szegényeknek a gyógyszereket két harmadrész árban adják, vagy legalább 20%-it engedjenek el az árjegyzékben levő árból. A megyéknek elrendelte, hogy ha a gyógyszerészek nem fogadnák el az említett árakat, a helyben levő tábori gyógyszerészekkel kössenek olyan értelmű szerződést. A tiszti orvosokat és sebészeket utasította, hogy ügyeljenek fel arra, hogy a gyógyszerészek a szegény népnek ne adjanak mindig új edényeket, de a

régieket vegyék vissza, a drága fehérmázos tégelyek és fehér üveg helyett használjanak barna tégelyeket és közönséges üvegeket. (Megujtva 1794, 1800).¹⁾

Hazai viszonyainknak megfelelő *gyógyszerészi árszabályról* is gondoskodott a helytartó tanács. 1742 június 23-án meghagyta Pozsony városának, hogy az eddig használt bécsi árszabályt figyelembe nem véve, új általános árszabályt készíttessen. A város jeles főorvosa Torkos Justus János elkészítette a „*Taxa pharmaceutica Posoniensis*“-t, azt 1774 szeptemberben benyújtotta a városi hatóságnak. A helytartó tanács a művet az országos egészségügyi bizottmány véleménye alapján, mint az egész országra nézve kötelezőt, megerősítette. De ugyancsak 1744-ben Bécsben Engel Illés orvos is megkezdte »Dispensatorium pharmaceuticum«-jának kidolgozását s az 1765-ben megjelent Dispensatoriumot a királynő Magyarországra nézve is kötelezővé akarta tenni és a Torkos-féle árszabályt csak a helytartó tanács felirata mentette meg. Mikor azonban 1775-ben megjelent a »Pharmacopoea Austriaca provincialis«, ezt az 1779 márcz. 20-iki kir. rendelet hazánkra nézve is kötelezőnek mondta ki, ami ellen a pesti egyetem orvosi kara 1799-ben felszólalt, de eredmény nélkül.²⁾

A gyógyszertáraknak ismertetett csekély száma mellett virágzott a *vándorló gyógyszerkereskedés*. Szepes, Árva, Liptó, Túrócz, Trencsén, Zólyom, Bars megyék lakói mint *olajos tótok* (»olejkar«-ok) berendezett gyógyszertárral, hátukon és szekereken, gyógyszereikkel bejárták hazánkat, az örökös tartományokat, Német-, Lengyel- és Oroszországot. Üzletüknek leghitelesebb képét adja az 1748 aug. 28-iki királyi rendelethez

¹⁾ U. o. II. 546, III 1170, 1370, 1483. sz.

²⁾ Linzbauer; Magyarorsz. nemzetk. egészségügye 28—29.

ellékelt, a pozsonyi gyógyszerészek által felterjesztett maszlevél. E szerint százakra sőt ezerekre megy azokkal a száma, akik olajjal Európa országait bejárják, ezek rendszeren földművelők, kikhez csatlakoznak aztán miniféle csavargók, szökött jobbágyok, szolgák és hajlók. Némelyek 3—4-szer is megteszik az utat egy év alatt, az ügyetlenebbek egy évnegyed alatt alig vesznek 1—2 forintot, de az ügyesebbek a 3—4 forinton szerzett árúért 50—60 frtot is bevesznek. Útleveleket egyes megyei tisztviselőktől 25 denárjával kapnak, sőt maguknak is vannak hamisított pecsétjeik, melyeknek segítségével útleveleket készítenek. Különféle recepteket nyomtatnak, melyekről az mondják, hogy jezsuita atyáktól valók, rendszeren olyan helyekről, ahol sem jezsuita, sem gyógyszerész, sem orvos nincsen és nem is volt soha. Olajat Bécsben vesznek, azt különféle színekre festve, különböző nevek alatt adják. Itthonról csak kömény és boróka olajat visznek; alkörmöst, terjéket — borsóból, zabszalmából különféle aromatikussal keverve — maguk készítenek; saját készítményű szelenczékre a »velenczei« szót teszik, a kifőzött hájat, mint medvezsirt, az elhullott állatok csontjait, mint »Unicornist«-t árúlják; tulajdonképen növény labdacsokat és porokat aranyos és más különféle papírokon, balsamot, gyomor-gyógyítalt, kőolajat, orostyánolajat, terpentint, arsenicumot, kenőcsöket, tapasztásokat stb. s mindezekkel hallatlan csalásokat követnek el.

A jezsuita atyák, úglátszik, nem voltak egészen tisztátalanok ezen dologban; mert a pozsonyi gyógyszerészek 1748-ban ellenük is panaszt emeltek, hogy a velenczei jezsuiták Pozsonyba küldött alattvalói ottan különféle olajokkal, szeszekkel, sókkal és másféle gyógy-

szerekkel kereskednek, amitől aztán a helytartó tanács eltiltotta őket.

A fent említett panasz alapján a helytartó tanács 1749-ben szabályozta a házalást, megengedve a tótoknak köznapi használatra szánt olajjal és fűszerekkel Magyarországon és az örökös tartományokban kereskedni és eltiltva őket a gyógy-olajakkal, füvekkel, kenőcsökkel való kereskedéstől. Mikor ez nem használt, meghagyta, hogy a rendelet ellen vétőket a hatóságok testileg büntessék és árúikat kobozzák el. Erre azután magánosok is elkezdtek az olajosokat zaklatni, elszedve holmijokat, aminek következtében a kivitel igen megcsökkent és az olajnak ára az örökös tartományokban felszökött úgy, hogy a helytartó tanácsnak kellett közbe lépnie s 1777-ben elrendelnie, hogy magánosoknak az elkobozást foganatosítaniok nem szabad, nehogy az olajosokat a kivitteltől elrettentsék. Élelmes tótjaink ezután hatóságuktól kereskedelmi engedélyeket kapva, az olajkereskedés czímén folytatták régi üzletüket, amíg az 1800-iki helytartó tanácsi rendelet meg nem hagyta a hatóságoknak, hogy a kereskedési engedélyben világosan tegyék ki, hogy az a gyógyszerek árulására nem terjed ki.

Daczára az útlevelek elvételének, az árúk elkobozásának és a testi büntetéseknek, a jól jövedelmező vándor-gyógyszerkereskedés nem szűnt meg, amíg végre 1835, illetve 1843-ban Ausztria Szász- és Oroszországgal szerződést nem kötött, hogy az oda menő házalók elfogatva a dolgozó házakban munkára kényszeríttessenek.

c) Sebészet. Fürdők.

A sebészek képzése a XVIII. században még mindig czéhszerű. Mindenütt keletkeznek ugyan már se-

észeti iskolák, de ezek arra valók, hogy a czéhekben
itanúlt ifiaknak alaposabb képzést nyujtsanak. Az
orvosi gyakorlat a sebészettel még nincsen szerves
kapcsolatban, erre csak a század vége felé kezdenek
törekedni. Franciaországban az egykor nagy hírnű Col-
lege de st. Côme nem emelkedett olyan fokra, hogy
az orvosokkal egyenlő rangra emelkedő chyrurgusokat
képzett volna és az orvosok ezeket mindig lenézték,
ami más országokban is úgy volt. XV. Lajos udvari
sebészei Maréschal és La Peyronie törekvéseinek sike-
rült 1731-ben a sebészek képzésére egy akadémiát lé-
tesíteniök, melyet 1750-ben az »Ecole pratique de chi-
rurgie« megnyitása követett. Angliában London, Dub-
lin, Edinburg kórházai a legkiválóbb anatomusok és
physiologusok vezetése mellett sebészi iskolákká lettek.
Poroszországban, Berlinben már 1726-ban alapított
orvos-sebészi collegium; Bécsben 1785-ben a József-
akademia.

Az egyetemeken az orvostant hallgatók részére
tartottak sebészeti elméleti előadásokat, de a sebészet
gyakorlását az orvosra nézve még mindig lealázónak
tekintették annyira, hogy mikor Mederer tanár Frei-
burgban 1779-ben előadásait azzal kezdte meg, hogy
a sebészetnek az orvosi állással összekapcsolásáról, mint
szükséges dologról beszélt, hallgatóinak bántalmazása
által csak nehezen menekülhetett. A század második
felében sokat javúlt a helyzet és a sebészetet az orvo-
sok is elfogadják hivatásukhoz tartozónak.

Orvosaink közül többen irodalmilag foglalkoztak
a sebészettel: *Auner István* a sebekről és azoknak
symptomáiról; *Donner János Zsigm.* orvos- és sebész-
tudor a púposságról orvos-sebészi szempontból; *Hennel*
Ád. Theophil, a halálos sebekről; *Husztli Zakh. Theoph.*

és *Tege Mih.* a phlebotomiáról; *Lányi Pál* a fekélyek pathológiájáról. *Maternia de Cilano* (1732) és *Rácz Sám.* (1779) az orvosi tudomány és a sebészet összekapcsolásának szükségességéről; *Plenck Józ.* Chirur-giai gyógyszer-tan és gyógyszerkönyv; *Smith Armánd Vilm.* a betegek vizsgálásáról; *Torkos János* a sebek megítélése törvényszéki szempontból. Legnevezetesebb ezen a téren két magyar munka: *Miskoltzy Ferencz* győri sebésznek 1742-ben megjelent »Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai útítárs« stb. végén latin-magyar orvosi szótárral;¹⁾ és *Rácz Sámuel*-nek »A borbélyi tanításoknak első darabja 1794«.

Nálunk a sebészek képzése a nagy-szombati egyetem megalapításáig tisztán czéhszerű. A budai (1703), debreczeni (1735) és pápai (1750) czéheknek szabályai kellően felvilágosítanak sebészeink képzéséről és munkaköréről. Mind ezen czéhlevelek mutatják, hogy a chirurgus és borbély most is azonos fogalmak még. A mesterség kitanulására mindenik elegendőnek tart 3 évet. A debreczeni czéh el is árulja, hogy ezen időnek egy részét a tanulók mire fordítják, 25-ik articulusában megmondván, hogy »amely inas a *paraszt munkától* magát fel akarja váltani pénzzel, amint gazdájával megalkhatik, szabados lészen«. A budai német czéh sokkal politikusabb, mert nála a 3 tanulói évnek felét okvetetlenül ki kell tölteni, a másik fele megkönnyíthető. A pápai szerint »3 esztendőnek alatta nem szabad inast szegődtetni, akár pénzes legyen, akár avató«. A három inas esztendő után a tanulót mindenik felszabadította. A budai czéh levele a fürdősöknek is csak azon esetben engedi a borbély mesterség gyakorlását, ha azt 3 éven át tanulták. Aki mesterré akar

¹⁾ Ismertette Maizner J. id. helyen.

anni, annak a budai levél szerint legalább 3 éven át egy folytában kellett egy mesternél legényül dolgoznia, többiek elegendőnek tartják azt, ha igazolja, hogy az czéhes helyen tanulta a mesterséget és jól elké-
 íti a remeket. Ez volt Debreczenben: 1. »Deachylon magnum cum gummis filii Zachariae; 2. Deach. rubr. sulphuratum; 3. Emplastrum de meliloto; 4. Empl. strinum; 5. Ungventum de Althea; 6. Ung. aegyptiacum«. — Pápán meg: »Emplastrum diachilium cum gummis; Empl. de meliloto; Empl. oxicroceum; Empl. defensivum rubrum; Empl. septucium; Empl. ad rupturas; Empl. cinobrium; Empl. stipticum Crollii; Empl. diaphoreticum; Empl. gratia Dei; Ungvent. nervinum; Ungv. de althea«. — Debreczenben a főzést csak egyszer, Pápán 3-szor ismételhette s ha akkor se csinálta meg »a czéh próbájához mindenkben hasonlónak«, re-
 ciáltatott. Menjen még tanulni. Ha a remek rendben volt, fecerunt magnum áldomás, és bevették mester-
 nek. Elméleti vizsgálatról, minőt a lőcsei főczéhnek is-
 mertetett 1632-iki szabályzatában láttunk, itten szó
 sincsen. Orvosnak jelenlétét csak a budai czéh tartja
 szükségesnek és megengedi, hogy a vizsgát tevő tet-
 zése szerint akármelyik orvost meghívhatja.

Ezen képzettség és képesítés mellett természetes-
 nek találnók, ha a borbély-chirurgusok gyógyításai
 csakis a külső betegségekre szorítkoznának. Ezt talán
 ők is természetesnek tartották, vagy jónak látták nem
 észlelni azt, hogy mi mindenk gyógyítgatására haj-
 landók vállalkozni. A lelkiismeretességet mindenik czéh
 elkére kötötte a tagoknak annyira, hogy ha valamelyik
 látta, hogy kétes vagy esetleg halálos kimenetelű lehet
 a baj, köteles volt arról a czéh mestert értesítenie, hogy
 az a beteget az egész czéhhel látogassa meg, — a

debreczeni szabály szerint »ha doctornak jelenléte kívántatik, azt is oda hivatván« — és együtt ítéljenek a beteg állapota fölött; de azt, hogy a belső betegségek gyógyítására egy se vállalkozzék, sehol se találjuk említve.¹⁾

Hatásuk körét országosan először a Torkos-féle gyógyszerkönyvhöz csatolt utasítás szabályozza s ez képezi alapját az 1745 után alkotott czéhszabályoknak. Ebben köteleztetnek arra, hogy az orvosok rendeleteit a betegek mellett pontosan teljesítsék; más, mint sebészeti gyógyszereket ne készítsenek; súlyos esetekben hívjanak tanácskozásra czéhtársakat és hacsak lehet orvost is; a salivationál (ptyalismus, nyálfolyás) óvatosak legyenek és súlyosabb esetekben orvos nélkül ne intézkedjenek. Egyebekben a gondosságot és lelkiismeretességet ajánlja.

A helytartó tanács, mielőtt a sebészek ügyeit szabályozná, biztos adatokat akart rólok beszerezni s az 1747-iki összeírás szerint volt: Nagy-Szombatban 6; Zólyomban 1; Bártfán —; Felső-Bányán 1; Veszprém megyében 23; Esztergom megyében 7; Kis-Szebenben 2; Pozsony-Szt.-Györgyön 2; Jász-Kún ker. 1 chir., 9 borbély; Szathmár-Németiben 2; Csanádon 1; Máramaros megyében 3; Pest megyében 53; Zólyom megyében 1; Breznóbányán 1; Bakabányán 1; Székesfehérváron 1; Sopronban 5; Békés megyében kevés; Komáromban 2; Bereg megyében néhány; Mosonmegyében 9, ezek közt 1 egyszersmind gyógyszerész is, 4 pedig sehol sincsen czéhbe felvéve, se vizsgálva vagy approbálva; Szegeden 5; Debreczenben 9; Pozsony megyében 23; Baranya megyében 9; Nyitra megyében 9; Győr 9; Tolna megyében 16, ezek közt es-

¹⁾ Linzbauer Cod. I. 475, II. 71, 368. sz.

esküdt 6, nem esküdt 10; Túrócz megyében 3; Kőszeg 3; Bazin 2; Esztergom 4; Zemplénmegyében 1, aki nehezebb betegeket is gyógyítani szokott és több közönséges; Nagy-Bányán 4, ezek közül 1 gyógyszerész is; Selmezbányán 3, de ezeknek képzettsége sok kivánnivalót hagy fenn; Körmöczbányán 2 városi és 1 kamarai; Trencsénben 3; Kismartonban 1; Ugocsa megyében 1; Liptó megyében 2 fizetéses, 1 nem fizetéses; Sáros megyében 2; Békésben 5. — Összesen 168 esküdt, 10 nem esküdt sebész és 9 borbély. Sok helyről nem jött jelentés.

Ha összeállítjuk az orvosok, gyógyszerészek és sebészek ezen évi statisztikáját, valóban szomorú képet nyerünk közegészségügyi személyzetünk számáról. A sebészeket a kormány az orvosok hiányának pótlására szolgálóként, olyanokként tekint, akik eléggé alkalmasak arra, hogy a szegényebb néposztálynak segítségére lehessenek. A megyei hivatalokat rendező 1752 október 26-iki kir. rendelet meghagyta, hogy ahol chirurgus czéh nincsen, ott a megye tartson chirurgust, aki a szegény népet ingyen gyógyítsa és gyógyszerekkel mérsékelt áron lássa el. További rendeletek meghagyják, hogy a megyék minden járásban tartsanak sebészt.

Amint a kormány létesítette a közpénztárból díjazandó tiszti-sebészi intézményt, gondoskodni kezd az alkalmazandóknak megfelelőbb képeztetéséről is. Az 1755-iki »Planum regulationis in re sanitatis« a sebészekre nézve is akar alapot teremteni, melyből a tiszti sebészekül alkalmazandókat külföldön képeztessek addig is, míg nálunk lesz megfelelő iskola. Ezen célból mindenki, aki a sebészetet gyakorolta, engedélyért folyamodni, az újabbak személyesen jelentkezni s az egészségügyi tanács előtt vizsgát tenni és a taxát le-

fizetni tartozott és pedig: a szabad kir. városokban gyakorló hazai sebészek 3, külföldiek 6; a kisebb városokban lakó hazaiak 2, külföldiek 4; a falukon lakók 1 körmöczi aranyat.

Ettől kezdve a czéheket is mindjobban szorítja a kormány megfelelőbb képzésre. Több külföldi vizsgázott sebésznek engedélyt ad letelepedésre olyan helyeken is, ahol czéh van. 1761-ben meghagyja, hogy a vizsgálatot kiállott chyrurgus bárhol akadály nélkül felveendő a czéhbe és polgárnak s mint ilyen szabadon vehet és nyithat műhelyt. A vizsgát illetőleg elveti a meghatározott formákhoz kötött tapasztalkészítést és a helyett az emberi test szervezetére és a betegségekre vonatkozó elméleti képzettséget követel.¹⁾

A nagy-szombati egyetem orvosi karának felállítása forduló pont a sebészek képzésében. A sebészetnek mindjárt kezdetben rendes tanszéket állítottak és az orvostant hallgatókat 1786-tól kezdve kötelezték a sebészet hallgatására is, de a chirurgiai szigorlatra nem kötelezték őket. A professionatus sebészeknek 1770-től kezdve volt alkalmuk az egyetemen kiképezniök magokat, hallgatva a boncztant, az elméleti és gyakorlati sebészetet és az akológiát (sebészeti eszköz és köttan). A sebészeti magisterium elnyeréséhez két szigorlat kívántatott. Az elsőnek tárgyai voltak a boncztan s az elméleti és gyakorlati sebészet; a másodiké az eszköz- és köttan és a belgyógyászatból néhány kérdés. 1770—1780 közt az egyetem 211 sebész-mesteri oklevelet adott ki.²⁾ Az erdélyi részek számára az 1775-ben felállított orvos-sebész-i collegium adott képzett sebészeket.

¹⁾ U. o. II. 328, 336, 384, 412, 499. sz.

²⁾ Pauler id. mű 75., 82., 85., 150.

A sebészmesterek számának szaporodásával a czéh-terű sebészet mindinkább háttérbe szorúl. 1784 november 2-án a helytartó tanács a sebészeket már két csoportba osztotta. Az elsőbe tartoztak azok, akik az egyetemen vizsgálatot tesznek, ezek képesítve vannak tiszti állomások elfoglalására és minden műtetre; a másodikba tartoztak a nem vizsgázottak, akik kisebb műtéteket is csak ott végezhetnek, ahol első osztályú orvosnincsen, különben csak a nyírásra és borotválásra szorítottak. 1785-ben a sebészet tanulói felmentettek a tandíj fizetése alól és ugyanezen év május 23-án megtagadta a helytartó tanács, hogy városi vagy járásbeli orvosi sebészül csak olyanokat szabad alkalmazni, akik az egyetemen a sebészek részére szervezett szülészeti tanfolyamot is elvégezték. Ilyen azonban az 1790-iki összeíráskor is csak egy volt. II. József az általa 1785-ben Bécsben alapított sebészeti akademiát elvégzőknek azon kiváltságot adta, hogy azok mint »magistri et doctores chirurgiae« nyerhetnek oklevelet s ezzel Magyarországon és az örökös tartományokban bárhol űzhetnek gyakorlatot.¹⁾

Az újabb nemzedék megszerezte a kellő képzettséget és képesítést, de a régebben alkalmazottaknál az nehezen ment, amiért is a már alkalmazásban voltakakra nézve az 1786 okt. kir. rendelet helyt ad a magántanulásnak is, sőt 1788-ban annyira engedékeny a kormány, hogy az 1770 előtt már alkalmazott tiszti sebészeket egészen fölmentette a vizsgálat alól, ha hatósági bizonyítvánnyal igazolták, hogy működésük megfelelő.²⁾

Az egyetemet végzett sebészek a két évi tanfolyamon a belgyógyászati előadásokat is hallgatták, 1786-

¹⁾ Linzbauer. Cod. III., 877, 888, 899, 948. sz.

²⁾ U. o. 1023. 1173.

tól az okleveles sebész-mesterek a rendes orvosi collegiumokra is felvétettek és medicinae doctorokká is lehettek. Minthogy a tiszti chirurgusoknak belső betegségek gyógyításával is kellett foglalkozniok, szükséges volt őket abban is képezni. A belgyógyászat gyakorlását illetőleg a helytartó tanács 1789 jan. 23-iki rendelete azt mondja, hogy a chirurgusoknak a belső betegségek gyógyítása csak szükség esetében, ha orvos nincs kéznél, van megengedve. Ezen engedélyt megújítva meghagyja, hogy kétes és súlyosabb eseteknél a sebész azonnal tartozik az orvos tanácsát igénybe venni, ez viszont köteles a sebészt tanácscsal, tettel segíteni, őt a legbarátságosabban támogatni, hibáira figyelmeztetni s azokat kijavítani. II. József 1786. márczius 16-iki rendeletében írja, hogy a balaton-füredi sebésznek a Magyarországon dívó nyelveket értenie kell; mert az orvos távolléte esetében a belső betegségeket is neki kell gyógyítania. A hadserégnél a sebészek belgyógyászati gyakorlata egészen általános volt. 1789-ben II. József megengedte, hogy a megyei chirurgusok részére a megyei pénztárból az országos főorvos utasítása szerint házi gyógyszertár szerveztessék. Ehez könyvvezetési formát is adtak, melyből kitűnjék, hogy a gyógyszerek csak szegényeknek adattak ki.¹⁾

Hogy a sebész a népnek minden ügyes bajos dolgát elintézhesse, a tiszti sebészeket 1788-tól kezdve az ujonnan szervezett állatorvosi tanfolyamra Pestre felrendelték és azontúl hivatalosan csak azokat volt szabad alkalmazni, akik az állatgyógyászatból is tettek vizsgát.

1793-ban mindent összefoglalva szabályozzák a sebészeknek képesítését.²⁾

¹⁾ U. o. 1207., 953., 1232. sz.

²⁾ U. o. 1343., 1352., 1353. sz.

A tiszti sebészeket a megyei, illetve a városi há-
 ság alkalmazta. A helytartó tanácsnak a képesítésre
 vonatkozó rendeleteit mindig szem előtt kellett azok-
 nak tartaniok és 1787 óta pontos ellenőrzés végett
 mindig előre fel kellett küldeni az alkalmazandónak
 képesítő bizonyítványait. A kerületi sebészek alá vol-
 tak rendelve a megyei főorvosnak, jelentéseiket ahhoz
 küldték be és általa láttamozva mentek fel azok a hely-
 tartó tanácshoz. A járásbeli tiszti sebésznek évi fize-
 sését a helytartó tanács 1787-ben 150 frtban állapí-
 totta meg, ezen kívül hivatalos küldetések alkalmával
 előfogatot kap és felmerült költségeit felszámíthatja.
 Ha ehez vesszük a betegektől járó honorariumot, a
 tiszti sebészek anyagi helyzetét nem mondhatjuk ked-
 vezőtlennek. Az 1745-iki szabályzat a sebészek díjait
 így állapította meg: a koponyát nem sértő fejseb gyó-
 gyításáért 3—6 forint; a koponyát is sértőért 8—12;
 a koponya hasadással járóért 14—20; csonttörés se-
 besítés nélkül 10—20; u. a. sebesítés és zúzódással
 20—30; kificzamított tag helyreigazítása 2—3; u. az
 a sebesítéssel járt 3—5; a húst sértő nagyobb seb
 első bekötéséért 1; az arteriát, nagyobb venát, inat,
 ideget vagy csontot sértő sebért 3; a holt magzat
 kivévéseért, valamelyik tagnak amputációjáért, tré-
 panatioért, paracenthesisért, hulla bonczolásért és más
 heroicus operatioért 3—5 frt; húgycsap (catheter) alkal-
 mazásáért 10 garas; kutacsnak (fonticulus) karon vagy
 zombon alkalmazásért 1 frt 10 garas; vesicatorium
 alkalmazásáért rosszindulatú betegségnél 1 frt 10 garas
 jóindulatúnál 1 frt; egy pióczáért 3—5; érvágásért a
 karon 3—6, a lábon 6—10 garas. A felsorolt beteg-
 ségek mindenikében a második és következő látoga-
 tásokért 3—5 garas.

Ezen taxa azonban csak általánosságban szól. A vagyonosabbak tetszésük szerint többet adhatnak, míg a szegények iránt a sebésznek elnézőnek kell lennie és az egészen vagyontalanokat köteles ingyen is gyógyítani. Accidentiájok volt még minden katona újoncz megvizsgálásáért 3 kr.

Kedvezőtlenebb volt a táborig sebészek állása, akik rendszeren vágytak is a polgári szolgálatba. Az 1716-iki »Regulamentum militare« szerint a legénységi ellátáson felül kapott a törzskari sebész havonként 96, a zászlóalj sebésze a gyalogságnál és a huszároknál 6, a vértések és dragonyosoknál 8 frtot. — 1732-ben az ezred sebésze havonként 16, a zászlóaljé 12 frtot. 1745-ben ugyanúgy. 1751-ben az ezred-chirurgus havonként 25 frt 30 krt., a zászlóaljé 12—15 frtot. A zászlóalj-chirurgusok a legénységi állományhoz tartoztak őrmesteri ranggal.¹⁾

A gyakorlatnak szabályozása és rendszeres ellenőrzése elvette a vándorló sebészek kenyerét. A czéh-szerűen képzett sebészek a kormány beavatkozása után érkezettnek látták az időt fellépni a *lithotomusok* ellen s a helyt. tan. 1756 július 29-iki rendelete ezeket eltiltotta a sebészet gyakorlásától. A lithotomusok ez ellen felliamodtak, vizsgálatnak vetették magukat alá és az 1756 decz. 6-iki kir. rendelet szerint az egészségügyi tanács vizsgálatukról állította, hogy a feltett kérdésekre eléggé helyesen feleltek, bemutattak az emberi testből kivett köveket, hiteles bizonyítványokkal igazolták számos nagyobb-szerű gyógyításukat; ezeknek alapján külön specialis foglalkozásukra újra engedélyt kaptak.

A lithotomusok hozzánk leginkább a Balkán félszigetről jöttek s azért a köznép őket közönségesen

¹⁾ U. o. 328, 511, 540, 377. sz.

görög herélő doktorok«-nak (medicus testicularum) bevezette. A chyrurgusok azokat az említett rendelet hatására is gátolták mesterségükben, mire Stankovics János és Stanko Miklós macedoniai lithotomusok a királynőhöz folyamodtak. Folyamodványukban hivatkoznak arra, hogy III. Károly király Nicsevik János földijüknek külön szabadalom levelet adott és ők is egyszólván a század elejétől gyakorolják mesterségüket. Nem foglalkoznak ők azzal, amit a magyarországi sebészek megtudnak tenni, hanem olyan operatiokat végeznek, melyekhez ezek nem értenek és melyekhez hozzá fogni nem is mernek. A magyar sebészeknek ugyanis — mondják — vannak a sérv (hernia) ellen lémi praeservativumaik, kötéseket is alkalmaznak, de ezek csak a jobbmódúaknak valók, nem a népnek, amelyeknek foglalkozása azok viselését nem engedi; a kő bántalmakban oldó és enyhítő szereket a hazai gyógyszertárakban készíteni nem tudják; a nyúlszájat (bos leporinum) és a húsnak protuberantiáit operálni a hazai sebészek nem tudják. Ők csak ezen műtétek gyakorlására kérnek engedélyt s azt is, hogy megnevezett társaikat segédekül magukhoz vehessék. A királynő a helyt. tanács útján meghagyta Perbeigh egészségügyi tanácsosnak, hogy a lithotomusokat vegye vizsgálat alá, és 1759 május 29-iki rendeletével a lithotomusok működését szabadnak nyilvánította, úgy azonban, hogy azok mesterségöknek körén kívül eső sebészetet vagy orvost igénylő műtéteket ne végezzenek.

Fürdők. Wernher Györgynek XVI. századbeli kísérletei után a XVII-ik században is foglalkoztak már egyes orvosaink egyes fürdőhelyeink vizének leírásával (l. 400. old.) A gyógyvizeknek méltatása nálunk is, mint általában, csak a XVIII. században vett nagyobb

lendületet. Mióta Hoffmann Frigyes, a hallei egyetem híres tanára, 1717-ben megjelent munkájával megveti az ásványvizek orvosi vizsgálatának alapját és amióta a Hahn testvérek, János Zsigm. és János Gottfr. Schweidnitzban megalapították a hydrotherapiát; a víznek a gyógyászatban mind nagyobb tudományos alkalmazás jut. Mindenütt nagy gonddal kezdik tanulmányozni az egyes vizek vegyi alkotó részeit és gyógyhatásait. Francia- és Németországban meghonosúl a fürdő-orvosok intézménye és a hatósági felügyelet a fürdők fölött. Ez ugyan nálunk nem egészen új dolog, amennyiben Körmöczbánya hatósága a városnak Stubnya-fürdőjébe, ahol már akkor vendéglő is volt, 1568-ban fürdős- és seborvos mestert állított; de ez a XVIII. századig talán egyedül álló eset. Az üdvös intézménynek állandósítására nálunk II. József törekedett.

Hazánknak természeti kincsei közt nem utolsó helyen állanak gyógyforrásaink. Laugier bécsi egyetemi tanár az udvari kereskedelmi tanács és a cancellaria útján felhívta erre a királynő figyelmét és ő 1763 január 7-iki rendeletével meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy a magyarországi ásványvizeket irassa össze, tanulmányoztassa, hogy azután Van Swietennek felügyelete alatt azokról részletes leírás készülhessen és ezeknek a külföldön is értékesítéséről, forgalomba hozásáról gondoskodni lehessen. Ezen kir. rendelet alapján a helytartó tanács jan. 17-én felhívta a megyéket; utasítsák tiszti orvosokat az ország meleg és ásványos forrásainak tanulmányozására és azokról tegyenek jelentést. Ezen rendelet indította meg ásványvizeink és gyógyforrásaink részletesebb ismertetését s az előzőkhöz mind többen csatlakozva, létre jött a magyarországi *balneologiai irodalom*. Írtak: *Almás hév-*

vízről Torkos Justus János; *Balf* — Sopron megye — :
 Conrad András, Huszti Zachariás, Scholtz Jeremiás;
Borsod megye ásványvizeiről Domby Sámuel; *Buda*
meleg forrásairól: Oesterreicher J. M., Stocker Lőrincz;
Dunáról mint fürdőről Torkos Justus János; *Erdély*
 gyógyvizeiről Oesterreicher J. M., *Füred-Balaton* sava-
 nyúvízéről Oesterreicher J. M., Rác Sámuel; *Három-*
szék megye gyógyvizeiről Barbenius József; *Hercules*
 fürdőről Cariophilus Pascal; *Magyar-, Horvát- Slavon-*
országok gyógyvizeiről általában Lalangue János; *Nagy-*
Váradi meleg forrásairól Hatvani István; *Pöstyén* hév-
 vízéről Torkos Just. János; *Rajecz*, Trencsén megye
 névvízéről Kélin Amade; *Rákosi* meleg forrásokról Fur-
 lani J. András; *Ribari* meleg forrásokról ifj. Wipacher
 Dávid; *Ruzsbach* — Szepes megye — meleg forrásai-
 ról Krajzel J. Zsigmond; *Pozsony Szt.-György* kénes ví-
 zéről: Gömör Dávid, Huszti Zach. Theophil; *Stubnyá-*
ról Lissovini János; *Szt.-László* gyógyforrás — Veszprém
 megye — Gömör István; *Szepesmegye* ásványos és
 meleg forrásairól Krajzel János; *Szinye-Lipócz* — Sá-
 rros megye — ásványvízéről Jósza István; *Szklénó* és
Vichnye vizeiről Moller K. Ottó; *Tarcsa* — Vas me-
 gye — Komáromy J. Péter; *Trencsén megye* hydrogra-
 phiáját megírta Adami Pál; *Trencsén* meleg forrásairól
 Hermann András; *Trencsén-Tepliczről*: Kiesewetter
 Alaj. Ferdinand, Seidler Károly; *Varasd megye* meleg
 forrásairól Payer János Lipót. Ezen német és latin nyel-
 ven dolgozott íróknak sorát bezárja Nyulas Ferencz
 »Az erdélyországi orvosvizeknek bontásáról« 1800 ban
 kiadott művével, melylyel megkezdte az újabb magyar
 balneologiai irodalmat.

Az orvosok és sebészek alaposabb képzésével,
 számuk növekedésével és működésük körének szabá-

lyozásával a fürdősök elveszítették jelentőségüket, mint egészségügyi tényezők. A sebészeknek gyógykezelési eljárásához tartozott a fürösztés is és így a városi fürdőkben még találunk alkalmazva sebész mestereket, de a tulajdonképeni fürdősök a kisebb sebészi műtétektől is elesnek. Már a budai sebészek 1703-iki czéhszabálya kimondja, hogy amelyik fürdős 3 évig rendszeren nem tanulta a chirurgiát, borbélylyá nem lehet és ha tanulta is a sebészetet, ha nincsen meleg- vagy gőzfürdője, üzletet nem nyithat és a medenczét nem akaszthatja ki. A fürdősökötől, akik sebészetet is akartak gyakorolni, más czéhek is megkivánták a czéhbeli vizsgát. Mily csekély számmal voltak ilyen vizsgázott fürdős mesterek, mutatja az 1747-iki összeírás, amelyik mindössze 17 olyant mutat ki. Az egyes fürdőkben alkalmazott mesterek már inkább csak a fürdő elkészítésére, mint annak gyógyászati alkalmazására valók.

Gyógyfürdőink közül többet, amint láttuk, már a múlt századokban is igénybe vett a közönség. Ezek azonban a kényelem és a gyógyászat igényeinek igen kevésbé feleltek meg. A fürdőkre, mint közhasznú intézményre, a kormány csak a XVIII. században terjeszti ki figyelmét. Mária Terézia királynőnek az ásványvizek összeírását és vegyelemezését sürgető rendeleteit II. Józsefnek Balaton-Füred emelésére és a kor igényeinek megfelelő fürdővé alakítására vonatkozó intézkedései követték.

Balaton-Füred már a század elejétől sűrűn látogatott fürdője volt a közeli környéknek. A vidék népe régen felismerte savanyú vizének jótékony hatását és ivó vízzül nagyban használta. A forrásnak tulajdonosa, a tihanyi apátság, gondozta is némileg a forrást és a mellette volt kis fürdőt. A helyt. tanács 1783-ban fel-

ólította Zalamegyét, hogy a gyógyulást keresők érdekében állítson fel Füreden egy gyógyszertárt, amit megye készségesen meg is tett. 1784-ben Veszprém és Zala megyék kaptak felszólítást, hogy tiszti főorvosokat kiküldve tegyenek javaslatot a fürdő emelésére. Szeknek és Skollanits József egészségügyi tanácsosnak jelentéseiből látjuk az ottan teljesített javításokat. A korhadt gerenda-bélelést eltávolítva kibővítették a kútát, melybe 5 savanyú- és 1 édesvíz-forrás ömlött, ezen utóbbit elrekesztették, ami által a forrás erőben gyert. A kút kő béleléssel és párkánnyal látták, megigazitották a kút fölött oszlopokon nyugvó felelet. Az orvosok és a hatóságok javaslatai alapján helyt. tanács a fürdő emelésére elrendelte, hogy a városi úr gondoskodjék arról, hogy a vendégek kellően legyenek ételmi szerrel és itallal látva. Az eddigi bérlő monopoliumát megszüntetve, gondoskodni kellett a lakásokhoz jó konyhákról, hogy minden vendég tet- zzése szerint főzhessen. A korcsmák bérlőit osztályozni kell, hogy a vendégek anyagi viszonyaiknak megfelelően élhessenek, az árakat mindenütt meg kell szabni. Ára és ételmi szerekre szabad piacot kell berendezni. Veszprémből a káptalan orvosa, aki eddig is kijárt oda, rendes orvosa legyen a fürdőnek, tartson mindig egy segédet, aki, ha állandóan nem laknék is a fürdőben, gyakran járjon oda. Állandó és rendszeren fizetett se- ész legyen. A sümegi gyógyszertárnak felállított fiókját állandosítani, kellő postajárásról, sétáló helyek ültetésé- ről, a lakások, korcsmák, ételek tisztaságáról gondos- kodni és azon kell lenni, hogy a verseny miatt minél több vendéglős telepedjék le, akikkel mindennek árát előre meg kell állapítani. A vendégek befogadására köpítendő házakat a kormány felmentette a katonatartás

alól. Végre beleegyezik abba, hogy Zala és Veszprém megyék tervet készítsenek a forgalom emelésére irányozott balatoni hajózás megindítására.

1785-ben felhívatott a pesti orvosi kar, hogy készítsen rövid ismertetést a füredi víz alkotó részeiről és hogy minő betegségekben hogyan, milyen mértékben kell használni a vizet és a gyógyidő alatt minő életrendet kövessenek a betegek.

A fürdőben ekkor még igen sok kívánni való volt. A kádak kényelmetlenek, szűkek; a szobákban sehol egy asztalka nincs; a fürdős udvariatlan; az izraelitáknak csak a két kis, ugynevezett zsidó-szobácskában engednek fürödni, amiért a vagyonosabbak elhagyják a fürdőt; nincsen kórház, ahol a beteg cselédekkel el lehetne helyezni; az árnyékszékek rendezetlenek; nincs elegendő édes ivóvíz; az orvost kárhoztatták, hogy a gyógyszerész magas árakat széd, hogy a víznek leírása még nem jelent meg nyomtatásban; a sebész még nincsen ellátva kellő eszközökkel; a közönség kívánja a hidegvíz gyógyintézet szervezését; a tóban fürdés nincs szabályozva; a mészgödrök fedetlenek; a vendégek részére nyomtatott fürdőszabályok érthetetlenek; a tisztaság sok kívánni valót hagy még fenn. A fürdő orvosa Oesterreicher József Manes mind ezen panaszoknak jogosultságát elismerve, a javításokra vonatkozó részletes javaslatait felterjesztette a helyt. tanácshoz, melynek megkeresésére Zalamegye és a tihanyi apátság igyekeztek a bajokon segíteni.

Oesterreicher általában igen buzgón dolgozott Balaton-fürednek felvirágoztatásán. Javaslatot tett egy kútnak mesterséges úton előállítandó aczélvízzel készítésére, behozta a zuhany fürdőket és a villanyozást. Az ő sürgetéseire adta ki a helytartó tanács a fürdő eme-

sére szolgáló rendeleteit, melyek csakhamar nagy számban megszüntették az említett panaszokat.

A helytartó tanács Oesterreicher gondoskodását látva, a tihanyi apátságot felhívta, hogy Füreden állandó orvosul alkalmazza Oesterreichert. Az apátság sokaltagyan, hogy a fürdő orvosnak évenként 400, a chirurgusnak 200, a gyógyszerésznek 100 frtot fizessen, de végre belenyugodott és Oesterreicher 1786 szeptember 12-től 400 frt fizetéssel és szabad lakással első rendes fürdőorvosnak kineveztetett, megbízatván a fürdőben a rendőri szabályok és a víz kezelés fölötti felügyelettel is. A helytartó tanácsnak 1786 április 18- és május 2-, 23- és július 25-iki rendeletei részletesen megállapították az orvos, chirurgus, gyógyszerész és a megyei polgári biztosnak teendőit. Megszabták az italok és ételek, szobák, kocsik árát s ezzel Balaton-füred a rendezett európai fürdők sorába lépett.

Füreden a forrás mellett, meg a faluban és Arasson, meg a szőlőkben volt ekkor a vendégek elhelyezésére 170 szoba, 51 konyha és 319 ló befogadására istálló, ebből a tulajdonképeni fürdőben 75 szoba, 1 konyha és 80 lóra istálló. Az első osztályú szobák ára 24 órára 30 kr., a második osztályuaké 24, a többi festett szobáé 15, a padlás szobáké 9 kr.

A felső vendéglőben az egyik asztalnál ebéd: Leves, marhahús 2 mártással, főzelék sülttel, egy becsinált, sült salátával 18 kr. A másik asztalnál ebéd ugyanolyan, hozzá még tészta és gyümölcs 30 kr. Az ételket porcelán edényeken kellett feltálalni és ugyanazzal teríteni. Vacsora személyenként 12 kr. Egy rántott vagy sült csirke salátával 15 kr. Becsinált csirke 12 kr. Egy sült liba salátával 36 kr. saláta nélkül 30 kr.

Egy itcze közönséges bor 4, ó-bor 6, somlai 8 kr. Az alsó vendéglőben minden olcsóbb volt.¹⁾

Balaton-Füred savanyúvizét a helytartó tanács fontos kereskedelmi cikknek tekintve, arra igen nagy gondot fordított, számos rendelet szabályozza annak kezelését és a hamisítás ellen védését. Az eladásra szánt palaczkok előbb a gyógyszerész, majd a fürdő orvos felügyelete alatt töltettek, dugaszoltattak és zártattak le a »Fons Füred« köriratú pecséttel. Mily nagy jövedelmet hozott a víz a tulajdonos apátságnak, mutatja a helytartó tanácsnak az orvos, sebész és gyógyszerész alkalmazására vonatkozó rendelete, amely az azok fizetésére megállapított 700 frtot sokaló apátnak azt mondja, hogy eddig a vízből évenként 200 frttal többet vett be, mint amennyi az orvos, sebész és gyógyszerész fizetése.

Mióta Mária Terézia királynő figyelmét az udvari kereskedelmi tanács felhívta a magyar ásványvizeknek kereskedelmi fontosságára ásványvizünk kivitele folytonosan emelkedett a bécsi gyógyszerészek útján, akik azoknak forgalomba hozására kizárólagos szabadalmat szereztek és versenytársakra csak az olajos tótokban akadtak. II. József 1783-ban megszüntette ezen szabadalmat s az ásványvizekkel való kereskedést szabaddá tette s azokat összes országaiban vámmentesen lehetett szállítani. A külföldi vizekre palaczkonként 12 kr. vámot vetett, míg a mieinknek palaczkjait is felmentette a vám alól és mindenkinek, aki külföldre vizet szállított, minden kivitt 1000 palaczkért 3 arany jutalmat adott. Mikor megtudta, hogy az olajosok hamisított vizet árulnak, nehogy annak következtében a

¹⁾ Linzbauer Cod. III. 848, 890, 1037, 1092, 1114, 962, 967, 977, 989. sz.

magyar ásványvizek jó híre csorbát szenvedjen, üzletüket betiltotta.¹⁾

d) Szülészet.

A szülészet a XVIII. században nagy lendületet nyert. Paré Ambrus óta senki sem gyakorolt arra oly nagy befolyást mint *Palfyn János*, a chirurgia tanára (Gentben, az általa készített szülészeti fogóval, amelyik kiszorította a használatból a Roonhuyse féle titokzatos eszközt és a Chamberlen féle fogót és véglegesen megszüntette a nehéz szülésekhez hívott sebészeknek azon szokását, hogy mindjárt készek voltak a magzat feloldarabolásához látni.

A szülészet tanítására Európaszerte nagy gondot kezdenek fordítani. Párizsban a szülésznőket régi idők óta képző Hôtel-Dieuben mindössze 6 heti elméleti és ugyanannyi időn át tartó gyakorlati oktatást adtak. 1720-ban az id. *Gregoire* Párizsban szülézmestereket képző iskolát állított, melyet 1743-ban az École pratique de chirurgie-n szülésznők és sebészek részére nyitott tanfolyam követett. Erre aztán az egyetem is befogadta a szülészetet 1754-ben. Irhonban a szülészeket már a század elején a College of physicians vizsgálta. 1743 óta ezen testületben tanszéket állítottak a szülészetnek. 1763-ban *Fleury* orvos Dublinban a vezetése alatt állott Meath-Hospitalon szülészeti poliklinikát rendezett be. Edinburgban *Young* tanár 1751-ben kezdett szülészeti előadásokat tartani. Londonban régibb idő óta volt ugyan szegény nők felvételére szolgáló kórház, de rendszeres szülészeti iskola nem és az egész századon át csak egyes magán kórházakban adtak oktatást. Németországban a század

¹⁾ Linzbauer: Magyarorsz. nemzetk. egészségügye 73—74.

első felében még csak egyes egyetemi városokban vetették vizsgálat alá a szülésznőket. Rendszeres iskoláztatásukban Strassburg járt legelől, ahol az egyetem mellett 1728-ban állítottak szülésznői tanfolyamot és szülészeti kórodát. Göttingenben 1751-ben, Bécsben 1764-ben, Jenában 1781-ben kezdték meg az egyetemen a szüléset tanítását. Berlinben 1751-ben, Kopenhágában 1760-ban, Kasselben 1763-ban, Marburgban 1792-ben alapítottak szülészeti iskolákat. Nagy-Szombatban 1770-ben. Ezen iskolák azonban kezdetben mindenütt csak kis körben éreztették hatásukat. A szüléset Európa nyugati országaiban is legnagyobb részben csak gyakorlati úton szerzett ismeretekkel bíró nőknek kezén volt.

A század első felében nálunk uralkodott állapotokról legvilágosabb képet ad az 1747-iki összeírás, amelyik szerint: Nagy-Szombatban volt 2 fő- és 3 segéd szülésznő, az utóbbiakról nem említik, hogy tanultak és felesküdték-e; Zólyomban 2 tanult és esküdt; Bártfán 3; Felső-Bányán 2; Szebenben (kis) 3; Pozsony-Szt.-Györgyön 1; Jász-Kún kerület minden községben; Sáros megyében a plébánosok és esperesek gondoskodnak, hogy hiány ne legyen; Szatmár-Németi 3; Ruszt 1; Máramaros megyében a szolgabírák rendeletet kaptak, hogy a nem esküdteket eskessék meg; Pest megye 143; Zólyom megye 45; Breznóbánya 2; Bakabánya 3; Székesfehérvár 2; Sopron 2 vizsgált de nem esküdt; Békés megyében a szülésznők inkább csak kiszolgál-
nak, mint képzettséggel és tapasztalt segítséggel szolgálnának; Komáromban 6; Bars megyében bőven; Mosony megyében a parochusok szokták tanítani és felesketni. Szeged 17; Debreczen 11; Pozsony megye

¹⁾ Haeser II. 714—724. Baas. 542. U. ott részletesen a külföld szülészeti és gyermekgyógyászati irodalma.

75; Baranya megye 216; Nyitra megyében a parosusokat hívták fel gondoskodni arról, hogy hiány ne legyen; Győr 3 és egy segítő; Tolna megye 60 esküdt 5 nem; Túrócz megyében csaknem minden faluban lehet találni tapasztaltakat; Kőszeg 1 és 1 segítő; Bazin 3 esküdt; Zemplén megyében kitanúlt 1 sincs, de tapasztalatból jártas sok van; Nagybányán 3 esküdt; Selmeczbányán 26, 1 fő és több esküdt segítő; Frencsén 4 tanúlt és esküdt; Kis-Marton 1; Ugocsa megye 20; Bazin 3 esküdt és alkalmas; Liptó megyében számuk nem tudható meg, többnyire az öreg asszonyok segédkeznek a fiataloknak.¹⁾

Sok helyen még számszerint se tettek róluk jelentést, de a beérkezett adatok is elégségesek arra, hogy lássuk, miszerint képzett és esküdt szülésznők csak némely városainkban voltak. A képzettséget itt csak annyiban kell értenünk, hogy a gondosabb városi orvosok utasításokat adtak egyeseknek. Egészen véve azt látjuk, hogy a szülészetre a lelkészeken kívül alig ügyelt fel valaki, ők láttak el egyes nőket olyan utasításokkal, aminőkkel tehették, ők eskették fel és jogosították a gyakorlatra. És még ez is jó volt, ahol megtörtént, mert ezek legalább ellenőrzés és lelkiismereti kényszerűség alatt állottak. De a múlt század elején még papokban is nagy hiány volt, maga III. József több mint 1000 plébániát állított fel, és így a községek nagy részében még a papi felügyelet sem volt meg. Egyik másik megyének jelentéséből szinte kilehet olvasni a csudálkozást a helytartó tanács naivsága fölött, hogy az a nemes vármegyétől kér felvilágosítást a gyermekek születéséről, mikor abból csak a papnak, meg a bábának van haszna.

¹⁾ Linzbauer Cod. II. 336. sz.

A helytartó tanács a szülészeti ügyére is kiterjeszti figyelmét. A Torkos féle 1745-iki szabályzatban van részükre az első hivatalos utasítás, melynek 6-ik pontja megkívánja, hogy szülésznői gyakorlatra csak a tiszti orvosok előtt vizsgázottak bocsáttassanak. Mint-hogy azonban tiszti orvosok ekkor még csak a városokban voltak, ezen szabályzatnak általános érvénye nem lehetett. Az 1755-ben kiadott »Planum regulationis in re sanitatis« valamint az orvosokat, sebészeket és gyógyszerészeket, úgy a szülésznőket is kötelezi arra, hogy mielőtt gyakorlatot kezdenének, személyesen tartoznak a hatóságnál jelentkezni, magukat a tiszti orvos által tartandó vizsgának alávetni és a szülésznők kiképzésére szánt alapba működésük helyéhez mérten 2, 4, 6 körmöczi aranyat lefizetni. 1763-ban már látunk egyes törvényhatóságokban *tiszti szülésznőket* alkalmazva. Ekkor ugyanis a helytartó tanács a megyéktől jelentést kíván arról, hogy az alkalmazott orvosok, sebészek és szülésznők ki által adott és minő utasításokkal vannak alkalmazva? 1766-ban meghagyja, hogy a hol a közpénztárból díjazva több orvos, sebész és szülésznő van, ottan csak egyet kell alkalmazni. 1767-ben a többi közt a szülésznők fizetéséről, kötelezettségeiről, utasításaikról 3 hó alatt részletes jelentést kíván a megyéktől. A helyt. tanács 1770 október 4-iki rendeletével a magyar korona országaiban is érvénybe léptetett »Generale normativum Sanitatis« IV. szakasza az egészségügyi rendeletek végrehajtására hivatott hatóságoknak kötelességükké teszi gondoskodni arról, hogy ha már nem mindenikben is, de legalább minden 2—3 szomszédos faluban legyen szülésznő, akitől meg kell követelni a valamelyik szülésmester vagy hatósági orvos által kiállított bizonyít-

nyit és az esküt. A járásbeli tiszt szülésznők fizetése évi 60 frtban volt megállapítva.

A nagyszombati egyetem orvosi karának szervezésekor a szülészetnek a sebészettel kapcsolatban állított tanszék. A szülésznőknek az igazgató, dékán és a szülészet tanára előtt a szülészetten minden részéről vizsgát tenniök és gyakorlati jártasságukat gépezen bemutatniok kellett. Mint szülészek szigorlatra csak orvosok és sebészek bocsáttattak. A szülészeti magister vizsgájáért és okleveléért 43 frt 6 krt, a szülésznőiért 35 frtot kellett fizetni, de ezt a szegény falusi sebészeknek és szülésznőknek felerészben vagy egészen elengedték. Az egyetem 1771—80 közt 5 szülész-mesteri és 53 szülésznői oklevelet adott ki.¹⁾

A szülésznőknek rendszeres kiképzése lassan kezdődött előre és a helytartó tanács alkalmaztatásuknál nem is követelte szigorúan az egyetemi oklevelet, de minden módon igyekezett a hatóságokat rá bírni, hogy a tanfolyamokra minél több nőt küldjenek fel. II. József 1781-ben megengedte a megyéknek, hogy az egyetemre a házi pénztár terhére küldjenek fel nőket szülésznőkké kiképeztetni. Mikor így sem ment a dolog és a vidéken nagy hiány volt képzett szülésznőkben, ilyeneket Pestről küldtek ki s ezeknek a törvényhatóság állomásonkint 40 krt fizetett úti költségül. Az 1788 február 18-iki kir. rendelet felhívta a megyék és városok figyelmét arra, hogy az így kiküldött szülésznőknek lakásáról is gondoskodni kell és így sokkal előnyösebb dolog, ha lakással bíró vagyonosabb nők vállalkoznak a tanfolyamok hallgatására. A hatóságok által felküldendő nőknek is meg kell adni az úti költséget, de a visszautazásra csak akkor, ha a vizsgát

¹⁾ Pauler id. mű 75, 83, 85, 150.

sikerrel állották ki. Az 1797-iki július 9-iki kir. rendelet az izraelita szülésznőknek is szabad gyakorlatot engedett.

A kormánynak ezen jóakarató törekvését buzgón támogatták orvosaink, a szülésznők számára írt magyar és német munkákkal. Első ezen téren *Weszprémi Istvánnak* »Bába mesterségre tanító könyve« 1766-ban. Van Swieten e műnek egy-egy példányát Weszprémi nevében Mária Teréziának és II. Józsefnek átnyújtotta, a kik azokért a szerzőnek buzgó igyekezetét megdicsérték és a királynő Weszprémit a mellképét viselő, gyémántos koronával ékített és gyémántos keretbe foglalt nagy arany éremmel ajándékozta meg.¹⁾ Weszprémit követték: *Domby Sámuel* »Bába mesterség stb. 1772; *Lalangue Ján.* »Rövid oktatás a szülészethez« 1779; *Mocsi Károly* »A bába mesterségnek eléji« 1784, a helytartó tanács által közhasználatra ajánlva; *Plenck József* »Anfangsgründe der Geburtshilfe« 1768-tól 1803-ig 7 kiadást ért. Ezt Mária Terézia királynő 1777-ben minden hazai nyelvre lefordítani és terjeszteni rendelte. Latin nyelven írtak: *A nehéz szülésről*: Fischer Dán., Segner András; az *elvetelésről* (abortus) ugyanazok; a *gyermekágyi folyásról* (lochia): Fischer Dániel, a vérnek a szülés után nem a rendes úton, hanem az emlő rákszerű fekélyein folyásáról; a *lochía* rendes és rendellenes lefolyásáról; Breuer Sámuel, Mocsi Károly és Smidt Ján. György: — a *havi tisztulásról*: (menstruatio, catamenia): Neumann Sámuel, Fischer Dániel és Vette J. György. A *szoptatást* illetőleg: Kassai Mihály a dajkák életrendjéről; Pfirsteter András az emlők gyuladásáról. 1789-ben a helytartó tanács az országos főorvos útján uta-

¹⁾ Maizner id. mű 32.

ítást adott a szülésznőknek arra nézve, hogyan kell eljárni az életjelt nem adó újszülöttekkel.

A kormánynak ezen és a következő fejezetben érintendő intézkedései a gyermekek gondozása körül is meghozták a kívánt eredményt.

1) Egészségügyi intézmények. Járványok. Orvosrendőrség.

A helytartó tanácsnak a közegészségügyre vonatkozó nagymértékű intézkedései az *országos egészségügyi bizottságból* indultak ki. III. Károly királynak 1738 aug. 26-iki rendelete meghagyta a helytartó tanácsnak, hogy az saját kebeléből válasszon az országos bizottságba elnököt és két tagot, két tagot küld a m. kir. kamara, kettőt Pozsony város hatósága s ezekhez járul még egy orvos. Ezen bizottságnak feladata lesz az egész országra kiterjedő hatáskörrel felügyelni a közegészségügy minden ágára s működéséről jelentéseit a helytartó tanács és a m. kir. udvari cancellaria útján a felség elé terjeszteni. Az így megalakult országos egészségügyi bizottság javaslatára már 1738 nov. 18-án elrendelte a király, hogy tekintettel az uralkodó pestisre az egyes törvényhatóságok kebelében is alakíttassanak az ott állomásozó katonaság tisztjei és a hatóságok küldötteiből álló egészségügyi bizottságok, melyek a helyi viszonyoknak megfelelő javaslatokat, intézkedéseket megtéve, jelentéseiket az udvari cancellariához és a helytartó tanácshoz adják be. Ahol a helyi bizottság nem felelt meg kellően, a kormány rendkívüli hatalommal külön bizottságot rendelt, mint Budára 1739-ben Nádasdy Lipót gróf és Kassára 1742-ben Csáky Antal gróf elnöksége alatt, ezen utóbira rábízva a felügyeletet az ország felső vidéke fő-

lött. Az egész országra nézve egységes szabályokat megállapította az 1770 szept. 17-iki királyi rendelettel kiadott »Generale normativum sanitatis«. A helytartó tanács kebelében alakított országos bizottságnak alárendelve minden megye és sz. kir. város köteleztetett egészségügyi bizottságot állítani, melynek a területén levő összes orvosok, sebészek, gyógyszerészek és szülésznők alá rendeltettek. A királynő az összes hatóságoknak szigorú felelősség alatt meghagyta, hogy az egészségügyi tanács határozatainak mindenkivel szemben szerezzenek érvényt és a legkisebb mulasztást vagy vétséget se hagyják büntetlenül. Részletesen szabályozva vannak itten a tiszti és magán orvosok, sebészek, gyógyszerészek viszonyai.¹⁾ A megyei physicusok részére itten foglalt utasításokat a szerzett tapasztalatok alapján 1786-ban kibővítette a helytartó tanács s ekkor adott hivatalos instructioja iránytadó volt a század további folyamán. A megyei tiszti orvosnak kötelessége volt: általában felügyelni az egészségügyre és teljesíteni a törvényszéki orvosi vizsgálatokat. A községeket ellenőrizni, hogy minden járványt haladék nélkül jelentsenek be és a vett jelentés után személyesen győződni meg a betegség természetéről, terjedelméről, ha csakugyan van járvány a kellő intézkedések végett a járvány helyén kell maradnia annak megszüntéig; ha saját intézkedései nem vezetnének kellő eredményre, a megye útján az országos egészségügyi bizottságnak haladék nélkül jelentést tesz, hogy ez az egyetem véleménye alapján segítségére legyen; felügyel, hogy orvosi, sebészi és szülésznői gyakorlatot csak kellő képesítésűek űzzenek; ellenőrzi és vizsgálja a gyógyszertárakat és a mérges anyagok

¹⁾ Linzbauer Cod. II. 111, 133, 163, 287, II. 641. sz.

mulására jogosított kereskedéseket; felügyel a köz-
sztaságra, az élelmezés egészséges voltára, általában
mint nyilvános tisztviselő mindenre kiterjeszti figyelmét
és mindenben intézkedik ami a közegészségügyet érinti.
Hatáskörébe tartozott az állategészségügy is. Alája van-
nak rendelve a járásbeli sebészek és szülésznők. Ezek
jelentéseiket évnegyedenkint betérjesztették a főorvos-
nak ez meg az egészségügy állapotáról évenként részle-
tes jelentést tett az országos egészségügyi bizottságnak.

A tiszti orvosok jelentéseit és javaslatait az or-
szágos bizottság eleinte az egyetem orvosi karának
adta ki vélemény adásra, minthogy azonban ezen munka
kört elvonta rendes teendőitől, 1786-ban az *ország-
os főorvosi* állás szerveztetett, melyre II. József *Vezza
Grábort*, az orvosi kar igazgatóját nevezte ki évi
1500 frt fizetéssel és 500 frt személyes pótlékkal. Az
országos főorvosnak teendői voltak: fő felügyelet az
orvosi tanulmányok, a budai, pesti nyilvános kórházak
felett; ő a kegyes alapítványokat kezelő bizottságnak
elnöke; neki vannak alárendelve a tiszti orvosok, akik
jelentéseiket hozzá a főispánok útján terjesztik fel és
ezeknek alapján ő teszi meg a szükséges egészségügyi
intézkedéseket.¹⁾

Az egészségügyi személyzetnek a fokozatos fele-
lősség elvére fektetett ilyen szervezése sokat javított
a nép nagy tömegének eddig teljesen elhanyagolt egé-
szségügyi viszonyain. A kormánynak jóakarató törek-
vései végrehajtására voltak szakértő közegei, akiknek
teendőit részletesen megállapították az általános egé-
szségügyi szabályzatok (*Generale normativum sanitatis*
1770, 1787) és az egyes különös esetekben kiadott
kormányrendeletek.

¹⁾ U. o. II 927, 1048, 1058, sz.

A tiszti orvosok, sebészek és szülésznők intézményének behozatalánál a kir. kormány leginkább a szegény adózó néposztályra volt tekintettel. A hivatalos egészségügyi személyzetnek szoros kötelességévé volt téve a szegény népnek éjjel, nappal ingyen is segítségére állani. A humanismus szelleme lengi át a kormánynak többi egészségügyi rendeleteit is, melyek közt előkelő helyet foglal el a *kórház ügy* rendezése. Kórházakat a múlt században a városok és a szerzetes rendek tartottak fenn, mindenik a maga körében országos felügyelet nélkül.

Az 1723-iki 96. t. cz. több szerzetes rend közt törvényesen beveszi a hazánkba már a XVII. század közepén betelepült *irgalmas szerzetes rendet*. Ezen rend részére a XVIII. században Kollonich bíbornok 1723-ban Pozsonyban, gróf Erdődy Gábor püspök 1728-ban Egerben. Gyöngyössy György kanonok 1760-ban Nagy-Váradon, Migazzi bíbornok 1763-ban Vácson, Batthyány János hg. primás 1796-ban Szokolczán alapítottak új rend- és kórházakat.¹⁾

Ugyancsak az említett t. cz. vette be törvényesen az Orsolya szűzek rendjét.

Míg a XVIII. század, különösen második felében, nem kedvezett a szerzeteseknek, ezen betegek ápolásával foglalkozó két rend iránt még II. József is nemcsak elnéző volt, de tekintettel nemes hivatásukra, kedvezett is nekik. Míg a többi kolduló rendeket eltörölte, ezeknek az egész országban szabadon megengedte a könyöradományok gyűjtését. II. Lipót az irgalmasokra nézve megújította Mária Terézia királynőnek 1748-iki szabadalmát, mely szerint nyilvános gyógyszertárakat tarthatnak.

¹⁾ Rupp id. mű. I. 91, 195, 696. II. 41. III. 135.

Az 1715-iki 74 és 1723-iki 70. t. cikkek az összes kegyes alapítványok fölött a felügyeletet királyi jognak tartván fenn, a kir. helytartó tanács ezen a téren is erélyes intézkedéseket tesz. Az osztrák örökös tartományokra vonatkozólag 1713-ban udvari rendelettel kiadott kór- és szegényházi szabályzatokat hazánkban is életbe léptette 1738-ban. 1754-ben — az 1723. 70. t. cz alapján — felhívta az egyházi és világi hatóságokat, hogy a területükön levő összes kegyes alapítványokról tegyenek részletes jelentést, majd a következő évben az összes kór- és szegényházakat és azoknak vagyonát a kegyes alapítványok közé sorolta. Ezzel egészen kezébe vette a szegények és szerencsétlenek ápolásának ügyét

II. József 1783-ban kijelenti a tébolyodottak ügyének rendezésére vonatkozó szándékát. A tébolyodott egyházi emberekre vonatkozólag elrendeli, hogy azok az irgalmas szerzeteseknél helyeztessenek el, ahol részükre mindig kell helynek lennie. Az országos tébolyda alapításának céljából a helytartó tanács útján felhívta az ország összes jótékony célú intézeteit és társulatait, adjanak részletes kimutatást céljaikról és vagyonukról, hogy meglehessen állapítani a szervezés módját és eszközeit. Utóda II. Lipót tovább foglalkozik az eszmével és 1791 aug. 26-iki rendeletében kifejtve egy országos tébolydának célját, melyben a szegényeket ingyen, a vagyonosabbakat mérsékelt díjért lehetne ápoltatni; kijelenti, hogy a bécsinek mintájára akar egyet alapítani s ezen célra fel akarja használni az eltörölt polgári fraternitasok vagyonát, amennyiben azok alapítványokkal terhelve nincsenek. Ez körülbelől 300.000 frt tőkét képvisel, de ennek nagyobb része magán adósok kezén lévén, felhívta a hatóságokat a tartozások beszedésére.

A leghumanusabb intézményeknek egyikét akarta a kormány meghonosítani, amikor 1799-ben felhívta a hatóságoknak figyelmét a törvénytelen szerelem áldozataira. A szégyentől félve sokan erőszakosan elvesztették szerelmük gyümölcsét, sok gyermek és szülő lett ennek áldozatává. A helytartó tanács 1799 január 29-iki leiratában felszólította a hatóságokat, nyilatkozzanak, vajjon kór-, szegényházaikban vagy lazaretumaikban nem lehetne e egy egy szobát berendezni azon célra, hogy ottan az olyan szerencsétlenek nyugodtan megszüülhetnék gyermekeiket s azokról aztán gondoskodhatnának. Ahol nincsen megfelelő helyiség, gondoskodják a hatóság olyannak a házi pénztárból és gyűjtendő könyöradományokból felállításáról

Lassankint ébredezni kezdett közönyösségből a magyar nemesség is és az 1791-ben kiküldött regnicolaris deputatio munkálatai részletesen felölelték az említett összes egészségügyi intézményeknek törvények által óhajtott rendezését. Sajnos, hogy a beállott politikai viszonyok következtében a jó akaratú törekvések hosszab időre elodáztattak s egyik másik eszmének keresztúlvitele még mostanáig sem történt.

Járványok. A közegészségügyre fordított nagyobb gond elvette a járványoknak pusztító erejét. Egyrészt ritkábban lépnek fel azok, másrészt a tudomány és a megjavított egészségügyi igazgatás a lehetőleg szűk korlátok közé szorította azokat. Leggyakoribb még a *pestis*. Az ország nagyobb részére kiterjeszkedve csak kétszer, 1709- és 1739-ben tört ki, máskor mindig csak egyes vidékekre szorítkozott, helyesebben mondva szorítottatott a rögtön fogamatba vett intézkedések által. Mióta meggyőződtek róla, hogy a *pestis* ragályos betegség, hazánkat délen és keleten veszteglő intézetekkel látták

l, melyekben a török birodalomból, Oláh- és Moldva-
országokból jövőket összes málháikkal együtt 20—40
nap szigorú veszteglésnek vetették alá. Eleinte a vesz-
teglő házak csak ideiglenesek voltak, 1770-ben állandó
veszteglő házakat állítottak fel: Mármarosban Borsán;
Erdélyben: Radnán, Ojtozon, Gimesen, Birickén, Tömö-
rön, a Verestorony, Töröcsvár, Bodza és Vulkán szoro-
soknál; a temesi bánságban Mehádián, Supaneken, Fe-
jértemplomban; Slavoniában: Eszéken, Zimonyban,
Broodon, Gradiskán; Horvátországban: Szluinban, Ra-
konovácson és Kosztaniczán. Ha a pestis a szomszéd-
országokban kitört, a határon őrvonalat — cordon —
állítottak oly sűrűn állítva az öröket, hogy egymást
nem láthassák. Ezeknek kötelességük volt őrködni, hogy
a határon addig senki át ne jöhessen, amíg a vesz-
teglési időt ki nem töltötte. Aki az átkelést ki akarta
kerőszakolni, azt az 1766-iki kir. rendelet szerint le kel-
lett löni, hulláját és málháját megégetni. A veszteglő
intézetek személyzetének, az öröknek és orvosoknak
az idegenekkel érintkezniök nem volt szabad.¹⁾

Ha valahol az országban mutatkozott a pestis, az
illető helyet szigorú zár alá vették, betiltottak minden
összejövetelt, még a nyilvános isteniszteletet és teme-
téseket is. A szigorúságot érdekes világításba helyezi
a helytartó tanács 1738 nov. 28-iki rendelete, mely-
ben, minthogy értésére esett, hogy a kálvinista papok
a praedestinatio elvéből indulva ki, nem óvják hívei-
ket a tömeges érintkezéstől és így előmozdítják a
pestis terjedését, meghagyja a hatóságoknak, hogy az
engedetlen papokat jelentsék fel. Mikor az intés nem
használt, a helytartó tanács 1739 máj. 2-án megparan-
csolta a hatóságoknak, hogy a papot aki a praedesti-

¹⁾ Fekete L. A magyarorsz. rag. és járv. kórok tört. 67.

natiot hirdeti, nyilvános isteni tiszteleteket és temetésekét tart, el kell fogni és mások elrettentő példájára fel kell akasztatni vagy másképen szigorúan büntetni.¹⁾

Pestises évek voltak: 1709—1712, 1737—1741, 1755—1756, 1795—1796.

A második nagymérvű járvány volt a *bújakór*. A helytartó tanács 1784-ben rendeletet adott az orvosoknak és sebészeknek, hogy a köznép közt elterjedt ragályos betegség kiírtására mindent kövessenek el. Leginkább befészkelte az magát az oláhok közé. A királynő Krassó megye felterjesztésére meghagyta a temesi kamarai igazgatóságnak, hogy a bújakórosok elhelyezésére az oraviczai kerületben a Komoristyén levő úri házat adja át, ezenkívül Facseten és Lugoson és a karánsebesi kerület részére a később megállapítandó helyen külön kórházakat kell építeni. A határőrvidék katonai parancsnokai Brambilla fő törzschirurgus felterjesztésére részletes szigorú utasítást kaptak a betegség kiírtására. A zalatnai kincstári uradalom főorvosának jelentése szerint ottan egész községek ragályozva voltak 1786-ban, köztük sokan már olyan állapotban, hogy rajtok segíteni többé nem lehetett. A betegeket külön kórházakban osztályozva helyezték el és csak a legnagyobb erőfeszítéssel sikerült a betegséget kiírtani.²⁾

A század vége felé, 1790-ben Buccari kerület egyik kis falujában a bújakórnak egy ezen időig nem ismert válfaja lépett föl, amely oly rohamosan terjedt, hogy a tengerpart falvaiban 1801-ben 13.000 egyén volt általa

¹⁾ Linzbauer Cod. II. 134, 155. Linzbauer Codexében nagy számmal vannak a pestis terjedésének gátolására, a betegség gyógyítására a veszteglő intézetekre vonatkozó rendeletek és utasítások.

²⁾ Linzb. Cod. III. 864, 874, 876.

meglepve. Ezen ragályt keletkezése helyéről Skerlievo faluról *Skerlicvo kórnak*, (— Maladitta di Scherlievo, malsifilitico ulceroso-, grobbigni betegség, — morbus contagiosus scabioso venereus, — scabies venerea contagiosa) nevezték el. Kiírtására századunk első felében nagy mérvű intézkedések történtek.¹⁾

1771—1772-ben az ország több részében, de különösen Pozsony és Sáros megyékben járványosan lépett fel a hagymáznak egy neme, a „*febris bilioso putrida*“-nak rothasztó epésláznak nevezett betegség, amelyik 1789—1790-ben ismétlődött, Szerém, Pest, Árva megyékben járványszerűleg lépve fel, különösen pusztított Budán és Pesten. Első fellépésekor a helytartó tanács az országos egészségügyi bizottság által azonnal összehívatta a pozsonyi orvosokat, hogy tanácskozzanak a betegség lényege, minősége, symptomái és gyógyításának módja fölött s tanácskozásuk eredményét terjesszék fel hozzá. Ekkor hozta a helytartó tanács nagyon fontos határozatot, hogy járvány alkalmával a megye, illetőleg város területén működő összes orvosok tartoznak a tiszti orvos felszólítására tanácskozássokra összejönni és véleményt adni.²⁾ Haeser nagy orvostörténeti művében »Die biliöse Krankheitsconstitution« cím alatt írja: A rothadásról szóló tan új stadiumba lépett Stoll fellépésével. Boerhaave egyik tanítványa *de Koker* már 1719-ben az epét állította minden heves és hosszas betegségek okozójának. Stoll a febris maligna okául a megromlott epét s az ez által a bélnyálra, a chylusra és a vérre átvitt rothadást tartja. Ha Stoll követőinek iratait tekintjük, nem lehet kétel-

¹⁾ Fekete: Rag. és járv. kórok 66. Linzb. Magyarorsz. nemzetk. egészségügye 17 stb.

²⁾ Linzb. Cod. II. 681.

kednünk egy ilyen betegségi karakternek 1760—1780 közt létezéséről«. ¹⁾ Nálunk már de Koker előtt, Stollt egy félszázaddal megelőzőleg foglalkozott a biliosus lázakkal Moller Károly Ottó besztercebányai orvos a boroszlói orvos-természettudományi évkönyvekben (XI. 57) közölte: »De febre epidemia *biliosa* in et circa Neosolium in Hungaria anno 1719 aestate et autumnno grassante« című értekezésében. A febris bilioso putridáról meg Knie Márton írt 1781-ben.

A *scarlatina* = vörheny, melyet Rác Sámuel budai egyetemi tanár magyarosan *skárlátos hidegnek* nevezett el, 1776 táján lépett fel először Európaszerte járványosan. Nálunk 1783-ban Borsod, Gömör és Abaúj megyékben oly erővel lépett fel, hogy némely falvakban csaknem az összes gyermekeket elragadta, sőt a kutyákat és macskákat is kiölte. Benkő Sámuel Borsodmegye főorvosa még 1783-ban benyújtotta a helytartó tanácsához ezen című tanulmányát: »Novum febris scarlatinae genus, quod id 300 innocuis infantibus observatum, et ex aliquot cadaveribus excerptum, quale genus nullus medicorum, nec Sennertus in Saxonia, nec Navier in Gallia, nec Plencic et Stoll Viennae, nec Rosenstein in Svetia, non Tissot in Helvetia, non Withering in Anglia, non denique Weikhard in Germania descripserunt«. A tudós orvos már a címen is kitűntette észleleteinek elsőségét. A budai egyetemnek vélemény adás végett kiadott tanulmányt Rác Sámuel tanár 1784-ben magyar nyelven: »A skárlátos hidegnek leírása és orvoslása« címen kiadta. Domby Sámuel is foglalkozott ezen betegséggel: »Orvosi tanítás a gyermekek nyavalyáinak megismerésekről és orvoslásokról. Pest 1794« című művében.

¹⁾ III. köt. 562.

Ezeken kívül uralkodtak még: az *exanthematicus typhus* 1730—34, 1751-ben; a *hurutos láz* febris catarrhalis 1729, 1762-ben, melyről Loew Károly írta: »Historia febr. catarrhalis quae anno 1729 per Europam epidemice grassata est« című, 1730-ban Bécsben németül is megjelent munkáját; a *süly* (scorbut) 1733, 1786-ban és a *hólyagos himlő* (variola) 1711, 1717, 1719, 1721, 1737, 1739, 1740—1742-ben.¹⁾

A himlő ellen emberi himlőből vett anyag oltása által védekezés Ázsia népeinél régi dolog volt már. Európában Konstantinápolyban 1673 táján honosult meg, és *Timoni Emanuel* ottani orvos volt az első, aki azt 1713-ban irodalmilag ismertette. 1715-ben Velenczének smyrnai consula *Pylarini* adott ki róla tanulmányt Angliában Lady Wortley-Montague a konstantinápolyi angol nagykövetnek neje saját családjában szerzett tapasztalatok után ajánlotta 1721-ben. Innen ment át az oltás Éjszak Amerikába. Németországban Hannoverában *Maitland* angol orvos királya parancsára 1724-ben beoltotta Frigyes herczeget. *Wrede Ernest* 1724-ben adta ki Németországban a himlőoltásról a legelső tanulmányt. Ezeket tekintik általában a himlőoltás irodalma terén a legelső munkásoknak, a tehénhimlő-oltóanyag feltalálója, az angol *Jenner Eduard* (1749—1823) legrégebbi előzőinek.²⁾ Ezen helyen kiválóan tartozunk az igazságnak azzal, hogy ezen a téren a dicsőséget ne engedjük át másoknak. *Raymann Ádám* eperjesi orvos ugyanis a boroszlói orvos-természettudományi társulat évkönyveiben — Tentamen I. pag. 31 stb. — már 1717-ben közzé tette: »Historia variolarum superior. Hungariae et Eperjesini anno 1717

¹⁾ U. ott. 165 és Fekete: Rag. és járv. kórok 50. stb.

²⁾ Haeser II. 1039. Baas 567

epidemice grassantium, earumque origo, per emetica et *inoculationem* curatio«. című értekezését. De nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlat terén is megelőzte Európa más népeit. Weszprémi, ezen általában igen megbízható tudósunk, ezt írja róla: »Mielőtt Milady-Wortley-Montague férjével, a követtel Konstantinápolyból Londonba Angliába visszatért és a himlőoltásnak Bizanczban a görögöktől eltanult — a chinaiak által már régebben használt — és saját fián szerzett tapasztalat után ismert módjára szigetlakó népét megtanította volna; a mi *Raymannunk* a himlő oltását a görögöktől és örményektől, kikkel örökös érintkezésben és kereskedelmi összeköttetésben állunk, már eltanulta és gyakorolta, amit *Eperjesen most is* (1774) *élő tanúk* és önmagának közleménye bizonyítanak. Hiába való tehát a britteknek azon kérkedése, hogy a himlő oltásra Európa népeit ők tanították«. ¹⁾ Raymannak a himlő oltás terén nálunk követőit nem ismerjük, de orvosaink közül többen írtak a különböző gyógyító módokról: Benkő Sámuel, Fischer Dániel, Neuhold Jakab, Loew András. A védhimlő oltásának irodalmát Bene Ferencz pesti egyetemi tanárnak: »Rövid oktatás a mentő himlőnek eredetéről, természetéről és beoltásáról« Pesten 1802-ben megjelent, latin, német, tót, horvát nyelvekre lefordított és a helytartó tanács által terjesztett műve nyitja meg.

Az újabbkori államéletnek, amelyik eltekintve a rendi kiváltságoktól az összességnek érdekeit vette oltalma alá, kifolyása a *törvénytudományi orvostannak* kifejlődése. Az igazságszolgáltatás javítása magával hozta, hogy a bűnügyek vizsgálatánál mind nagyobb szerep jutott az orvosoknak és sebészeknek. Az orvosokat

¹⁾ Weszprémi cent. I. 155.

a közigazgatás és a törvénykezés terén mindinkább szélesedő hatáskörükben tájékoztató irodalom fejlődésének menete mutatja, hol mikor kezdődik a rendszeres orvosi közigazgatás. A XVI. században mindenütt még csak egyes törvények, Németországban az 1507-iki „*Bamberger peinliche Gerichts-Ordnung*“ majd az V. Károly féle 1532-iki „*Halsgerichts-Ordnung*“ azon törvények, amelyeket más államok is mintakül véve megállapítják az orvosok és sebészek szerepét a gyilkosságok, sebesítések, stb. bűnesetek vizsgálásánál. A rendszeres orvosi közigazgatás és annak irodalma a XVII. század elején Itáliában indult meg *Fortunato Fedele* (Fidelis) (1602), *Paolo Zachia* (1621) műveivel. A francziáknál: *Devaux Jean* (1703), a németeknél: *Suevus B.* (1629), *Pfeizer Ján. Mikl.* (1635), *Amman Pál* (1670), *Bohn Ján.* nevezetesebb írók a XVII. században. A XVIII. században ezen irodalom mindenütt nagy lendületet vett. Németországban, amelyik ránk legnagyobb hatást gyakorolt: *Alberti M.*, *Teichmeyer H. Fr.*, *Aschenbach Ch. E.*, *Hebenstreit J. E.*, *Brendel J. G.*, *Plattner Ern.*, *Pyl J. Th.* és *Metzger J. Dán.* művei a legkiválóbbak.¹⁾

Amint a helytartó tanács közigazgatásunk rendezését kezébe vette és figyelmét az egészségügyre is kiterjesztette, nálunk is megindul az orvosi közigazgatás és a törvényszéki orvostan irodalma. Eltekintve *Perlitzy János Dániel* és *Torkos Justus Jánosnak* a kir. kormányhoz ezen tárgyokban intézett számos felterjesztéseiktől, melyek rendszeren nagyobb mérvű intézkedésekre vezettek; az orvosoknak közigazgatási és törvényszéki teendőiről rendszeres munkák jelennek meg. Első

¹⁾ Az egész erre vonatkozó irodalom részletesen *Haeser* II. 1081 stb. *Baas* 565.

ezen irányban *Perlitzy János Dánielnek*: »*Sacra Themidos Hungariae, e medicina illustrata, sive de ratione decidendi, casus forenses, dubiis physicis et medicis obnoxios, manuctio, juri Hungarico, judiciisque provincialibus, comitatensibus et civitatensibus, praecipue, actionibus fiscalibus adcomodata. Budae 1750*« című munkája. Őt követik: *Canestrini Antal*: »*Monita medicopolitica Cassoviae 1776*«. — *Husztli Zach Theoph.*: »*Diskurs über die medicinische Polizey 2 Bde. Pressburg 1786*« — és *Schraud Ferencz* pesti egyetemi tanár: »*Áphorismi de politia medica. Auditorum commodo . . . Pestini 1795*«, ez az orvosi közigazgatásnak nálunk első tankönyve. Ugyancsak tőle való: »*De forensibus judicium et medicorum relationibus*« (Pest, Pozsony, Lipcse 1797).

Az 1793 novemb. 22-iki helytartó tanács-rendelet meghagyta a pesti egyetemnek, hogy a következő tanévtől fogva a törvényszéki orvostan (medicina forensis) és az orvosi közigazgatás (politia medica) tanszékének felállításáról gondoskodják és azontúl ezek is tárgyát képezzék az orvosi szigorlatoknak.¹⁾

Mióta 1752-ben megalkottatott a tiszti orvosok, sebészek és szülésznők intézménye, létrejött nálunk is a rendszeres *orvosi közigazgatás*. A tiszti orvosok, sebészek és szülésznők kötelesek voltak a gondjukra bízott megyét, illetőleg járást beutazni, személyes meggyőződést szerezni a közegészségügy szükségleteiről, a szegény beteget tartoztak ingyen gyógykezeltetni és gyógyszerekkel a közpénztár terhére ellátni. A helytartó tanács sokszor lelükre kötötte a hatóságoknak, hogy a népet világosítsák fel arról, hogy a tiszti egészségügyi személyzet éppen a szegényebb néposztály szol-

¹⁾ Linzbauer Cod. III., 1353.

ralatára van szervezve. Hogy kitűnjék, mennyire szolgál a népnek javára az intézmény, a tisztí orvosok, sebészek és szülésznők évenként részletes jelentést terjesztettek a helytartó tanácshoz, melyben különösen ki kellett tüntetni, hány szegény beteget láttak el ingyen gyógykezeléssel és gyógyszerekkel. A járványszerűen fellépő betegségekről haladék nélkül kimerítő jelentést kellett tenni, úgy arról is, minő hatással voltak a járványra vonatkozólag kiadott rendeletek.

A ragályos és járványos betegségek keletkezésének korlátozását a kir. kormány a köztisztaság emelésével, lápok, mocsárok kiszárításával, az utaknak körüljárásával, az élelmi szerek egészséges voltára felügyelettel akarta elérni; terjedésüket pedig országos és helyi határárral és más szigorú orvosrendőri intézkedésekkel korlátozta.

A kór-, szegény és árvaházak fölött a felügyelet orvosok kezére került. Hirtelen halál eseteinél elrendeltetett a hivatalos bonczolás. 1788-ban behozatott a halottkémi intézmény. Mária Terézia és II. József büntető szabályai (Ordo criminalis) korlátozzák a kínzó vallatást és ha az már nem kerülhető el, a vallatandót előbb orvosi vizsgálat alá vétetik, gondoskodnak a fogásba kerültek egészségéről, a megbetegedett raboknak ápolásáról. A magzat elhajtást és gyermekgyilkolást nem elrettentő büntetésekkel, hanem az emberi gyengeséget tekintetbe vevő elnézéssel s azzal akarják korlátozni, hogy a szegényüket elrejtteni akarók részére menedékházakat terveznek. Megindúl a rendszeres népszámlálás, az egészségügyi statisztika.¹⁾

¹⁾ Mindezekre vonatkozólag számos rendelet van Linzbauernek sokszor idézett Codex sanitario medicinalis-ában, melyeknek itten részletes felsorolását ennél is inkább mellőzhetőnek tartom; mert ugyancsak Linzbauer csoportosítva közli azokat: „A magyar koronaországainak nemzetközi egészségügye“ című munkájában.

Bárhova tekintünk ezen intézkedések terén, mindenütt orvosaink buzgó kezdeményezéseivel találkozunk. Felkutatták a közegészségügy bajainak, hiányainak forrását, javaslatokat tettek a bajok orvoslására s ezzel ezen a téren szakadatlan tevékenységre ösztönözték a kormányt, ami nem a legcsekélyebb érdemeik között.

* * *

Kilencszáz éven keresztül kísértük figyelemmel a magyar orvosi rendnek és gyógyászati intézményeinknek fejlődését a természeti ősvallásból vehető gyógyászati elemektől kezdve addig, amíg magyar orvosi tudományról és annak hazai viszonyainknak megfelelő alkalmazásáról szó lehet. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy a XVIII. század végéig egyáltalában nem beszélhetünk magyar orvosi tudományról; mert egyes orvosainknak műveiben van számos hazai vonatkozás; de egészen nemzeti nyelvű és különösen hazánk természeti, politikai és társadalmi viszonyait egészükben tekintetbe vevő magyar orvosi tudomány és gyógyászati intézményeink nem léteztek. Ha egy kissé vissza tekintünk, azt a történeti fejlődés nyomán természetesen fogjuk találni.

Európai állami életünk első századaiban közművelődésünk fejlődésére irányt adó befolyást nyert két idegen tényező honosult meg nálunk: a keresztény egyház és a városokat alkotó német elem. Hosszú időn át ezen kettő volt a vezető a közművelődés terén általában és különösen a gyógyászati intézmények alapításában. Az egyház Rómának, a városokat alapítók behozott ősi törvényeiknek és szokásaiknak hatása alatt állottak, nemzetivé egyik sem lett. A római egyháznak általános nyelve, a latin, egész Európában kizáró-

gos nyelvén lett a tudományoknak és a középkoron
nen is sokáig megtartotta uralkodó állását. Azon
lőből, mikor a XIII—XV. században volt egyetemein-
en orvosok képzéséről szólottunk, legnagyobb sajná-
tunkra egyetlen magyarországi orvosi művet sem is-
merünk, amelyből megtudhatnók, vajjon azon korbeli
orvosi iskoláinkon figyelembe vették-e a nemzetünk
skorából akkor még kétségen kívül élénken élő és a
ép körében sűrűn gyakorolt gyógyászati elemeket.
Azok után, amiket egyetemeink alapításáról, ismert
anárairól elmondtunk; a nemzeti elemeknek a taní-
ásba bevitelét kizártnak kell tekintenünk. A XV. szá-
ad renaissanceismusáról meg épen nem lehet azt fel-
ételeznünk.

A mohácsi vész után a Habsburg házzal létrejött
politikai szövetségünk és a reformatiónak hazánkban
gyors elterjedése, egyetemeinknek elpusztulása, hazánk-
nak szétdaraboltatása megakadályoztak abban, hogy a
kedvezőbb helyzetben levő nyugati nemzetekkel egy-
idejűleg mi is megkisértsük tudományos életünket és
közművelődésünket nemzeti alapokra fektetni. Politikai
és vallási életünk legszorosabb kapcsolatba hozott Né-
metországgal és Hollandiával s ezen túl alsóbb is-
koláinknak berendezése német minták szerint történik,
felsőbb tanulmányokra ifiaink Németország és Hollandia
egyetemeire mennek és így az ottani tudományos irá-
nyok lesznek nálunk is uralkodókká. Mint mindenütt,
úgy az orvosi tudományban is érvényesül ez.

Mindig voltak kiváló orvosaink, akik élénk részt
vettek az orvosi tudomány irodalmi mozgalmaiban, de
ezek azon általános irányoknak hatása alatt állanak,
amelyekben kiképeztettek. A XVI. századtól kezdve
mutatkozik némi nemzeti irány. Jordán Tamás ismer-

teti a magyar betegséget, a hagymázt; Balsarati Vitus János magyar nyelven ír chirurgiát, Frankovith orvosi könyvet, Melius Juhász Péter gyógyászati használatra fűvészkönyvet: hanem Balsarátinak könyvét csak nevről ismerjük, Frankovithéban tudományos szempontból nincs köszönet, Melius meg egészen idegen nyomokon halad. A XVII. században Apáczai Csere János, noha idegen tanokat és nagy általánosságban ad elő, számos régi magyar gyógyászati műszónak fentartása miatt kiváló figyelmet érdemel. Első tudományos magyar orvosi munkának Pápai Páriz Ferencz »Pax corporis«-át tekinthetjük, mint olyant is, amelyik hazai viszonyainkat is szem előtt tartja. A XVIII. században már erősebb a nemzeti irány. Perlitz János Dániel Mária Terézia királynőhöz egy magyar orvosi kar alapításának érdekében 1751-ben felterjesztett emlékiratában világosan kimondja, hogy Magyarországnak egészségügye nagy károkat szenved annak következtében, hogy idegenekre van bízva, akik sem éghajlatunkat, sem népünket, sem nyelvünket nem ismerik, akik csak nagysokára sokszor igen gyászos következmények árán próbálgatják ki, mit kívánnak a mi különleges viszonyaink. Többen írnak Magyarország éghajlati viszonyairól, élelmi és gyógyterményeiről, ásványvizeiről, gyógyfürdőiről, a népnek életmódjáról, a nálunk fellépő epidemicus és endemicus betegségekről, azoknak nálunk mutatkozott kórtüneteiről és a nép közt szokásos gyógyításmódokról. Maga az orvosi tudomány kezd nemzeti irányúvá lenni.

Az orvosi rend és a gyógyászati intézmények külső történetét illetőleg azt látjuk, hogy tudományosságunk ezen a téren folytonosan lépésről lépésre követi a nyugaton mutatkozó haladást. Magyarországon az orvosok

közéletben mindig kiváló szerepet játszanak. Nagybecsültetésüket két oknak tulajdoníthatjuk: egyik ma-
nak az orvostannak hasznossága; a másik azon-
gyéni kiválóság, melyet orvosaink a külföldnek ren-
esen több egyetemén tanulva, a legkiválóbb kortár-
kkal személyesen érintkezve és rendszeren széles ismer-
etkört, gazdag nyelvismeretet szerezve, hoztak haza.
Itt találjuk őket a főpapi méltóságokban, a fejedelmi
tanácsban, a városok consuli és senatori székeiben.
Kölaügyünk fejlődésének történetére, különösen a pro-
testáns egyházakban, iránytadó befolyást gyakorolnak
mint tanárok, szervezők, alapítók és lelkészek. Kivá-
lóságukra mutat az, hogy egyesek már a szigorlatok
elvétele előtt jó irodalmi nevet szereznek és haza már
mint egyik másik tudós társaságnak tagjai térnek. A
külföldi egyetemek elismeréssel adóznak nekik, mikor
tanárokként, rektoroként választják. Igaz, hogy egész mű-
veltségük és irodalmi munkásságuk latin volt, de ez a
kort tekintve másféle nem is lehetett, más nyelven se-
m lehetett volna meg őket. Latinos
műveltségük azonban nem tette őket cosmopolitákká,
Preysz Kristóf és fia a külföldön is mindig Pannonius-
nak vallotta magát és mikor Német-, Francia-, Angol-,
Olaszországokban nemzeti nyelveken kezdenek orvosi
munkákat írni, magyarul írottakat már nálunk is talál-
unk. A tudományok minden terén találkozunk orvo-
saink irodalmi munkásságával és magyar nemzeti iro-
dalalmunk történetében is méltó helyet követelhetnek.
A XVIII. században orvosaink dicsősége hanyatlani lát-
szik. De csak látszik; mert igaz, hogy a közéletben
szerepük nem olyan sokoldalú mint az előtt, de annál
teljesebb hivatásszerű munkásságuk.

Az egészségügyi intézményeket tekintve a szerze-

tesei és városi kór-, szegényházakkal és gyógyszerházakkal épen úgy állunk, mint Európának bármely nyugati állama. Városainknak egészségügyi intézményeit tekintve bizvást mondhatjuk, hogy sok tekintetben előbbre voltunk Németországnál, ahol csak a nagyobb birodalmi városokban látunk olyan fejlődést, aminőt nálunk bármelyik szabad kir. és bányavárosban kimutathatunk. A köznépek egészségügyi viszonyai itt is ott is egyformán nyomoruságosak a XVIII. századig. Mindenütt csak ekkor kezdik belátni, hogy nem milliók vannak egyesekért, hanem egyeseknek kell lenniök milliókért s a kormányok ügyet vetnek a népre is. Királyainknak és a helytartó tanácsnak a XVIII. században nagy érdemük, hogy az egészségügyet illető intézkedéseiknél nem egyeseknek, de az összességnek javát tartották szem előtt. És ezen intézkedéseknél még az a vád sem érheti őket, hogy csupa idegen intézményeket ültettek át hozzánk. Jellemző erre nézve Mária Terézia királynőnek 1778 decz. 11-iki határozatát, melylyel tudomásúl veszi a m. kir. helyt. tanácsnak azon határozatát, hogy az általa ajánlott 1773-iki osztrák Normativum sanitatis Magyarországon nem hirdettetett ki, hanem csak anynyiban léptettetett életbe, amennyiben az hazai viszonyainknak megfelel. Az intézkedések egész hosszú sorát orvosainknak a hazai viszonyokból merített tapasztalatai alapján tett javaslataik eredményezték. Az 1790—1791-iki országgyűlésen végre megmozdult a politikai nemzet is és az egészségügyre vonatkozó véleményei le vannak téve a regnicolaris deputatio javaslataiban.

Mindezen itten összefoglalóan, áttekintett dolgokat röviden érintettem tanulmányom fonalán. Célom nem volt »kimeríteni mind azt, ami az orvosi tudo-

nányok historiájából Magyarországra vonatkozik», hanem alapot akartam nyújtani a részletek kidolgozására.

Legyen szabad ezekre nézve egy pár szóval nyilvánítani szerény észrevételemet. Tanulmányom az orvosi *tudomány* fejlődésének menetével csak nagy vonásokban és csak annyiban foglalkozik, amennyiben annak megvilágítására szükséges, hogy lássuk, minő irányokban szerezhettek képzettséget orvosaink. A *magyar orvosi tudomány történetének* megírására csak szak tudós orvosnak lehet vállalkoznia. Igyekeztem mindenképp rá mutatni, honnan meríthető ahoz az anyag. Amennyire azt ismerem, a magyar orvosi tudomány történetének megírásánál a következők lehetnének az irányadó pontok:

1. Kik voltak a magyar orvosok közül az orvosi tudomány egyes általános irányeszméinek és az orvostan terén felmerült rendszereknek irodalmi művelői, ki melyik rendszernek alapítóját követte? és ezeknek alapján megállapítani: melyek az orvosaink által leginkább követett irányok és rendszerek?

2. A XVII. és XVIII. században Németország orvostudományi folyóirataiban, a tudományos társulatok évkönyveiben és a nevezetesebb tudósok életrajzaiban számos ismertetés és bírálat jelent meg a magyar orvosok műveiről: minő volt ezeknek tudományos értékéről a kortársak ítélete?

3. A morbus hungaricus, a cretinismus, a biliosus betegségek és a himlőoltás legelső ismertetői az általános orvosi történetek íróinak és a kortársaknak tanúságai szerint kétségkívül hazánk fiai voltak: mennyiben mutattak ezek önálló felfogást és minő hatást gyakoroltak korukra?

4. A XVI—XVIII. századok magyarországi szár-

mazású orvostudományi íróinál minő vonatkozásokat találunk hazánk egészségügyi viszonyaira (honi betegségeinkre s azoknak a nép közt szokásos gyógymódjaira, gyógyszereinkre, orvosokra stb.)? Ezeknek alapján

5. meg lehetne állapítani az egyes betegségeknek az általános irányoktól eltérő sajátos magyar terapiáját.

A feladat megoldása nem könnyű ugyan, de nem lehetetlen, tekintve azt, hogy bő anyag áll rendelkezésre.

Művelődésünk története még annyira szegény monographikus feldolgozásban, hogy ha szerény tanulmányom alkalmas lesz egy ilyennek alapjául szolgálni és a részletek kidolgozásában akadnak követőim, az elém kitűzött czél el van érve.



NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abaris 42.
 Acad. naturae curios. magyar tagjai 377, 460.
 Achillini Alessandro 215.
 Acta erudit. magyar munkatársai 377.
 Adrianus kanonok med. dr. 240.
 Agnethler Mihály 450.
 Alberti Salamon 219.
 Albertini Ippol. Fr. 428, 430.
 Albinus Bernát 427.
 Albrich János 451.
 Alchimia 145, 162.
 Almás hévvíz 512.
 Altdorfi egyetem 187, 357, 437.
 Alvajárás (sommambulismus) 466.
 Anacharsis 42.
 Anatomia 91, 134, 215—220, 343, 427, 466.
 Angol láz 163, 167, 192, 327.
 Animismus rendszer 422.
 Antimonium harc 211.
 Antiphlogisticus theoria 425.
 Antisepticus theoria 426.
 Anutius Foës 189.
 Apáczai Csere János 354, 362.
 del Aquapendente Girol. Fabr. 219.
 Aranyér 239, 466.
 Aranzio Giul. Caes. 219.
 Argenterio Giov. 211.
 Articularis bajok I. ízületi bajok
 Aselli Gáspár 343.
 Astrologia 160, 192, 222, 270.
 Auenbrugger Józ. Leop 430.
 Augustini ab Hortis Ker. 379, 380.
 Auner István 501.
 Áldás 67.
 Árkosi-Tegző Benedek 353, 374, 378, 379, 400.
 Árpádházból származott királyok kora 78—127.
 Ásványvíz-kereskedés 518
 Átok 62, 67.
 Babona, balliedelmek 104, 160
 Bacon Roger 129.
 Bacon Verulam I. Verulam.
 Bagelardo Pál 148, 239.
 Baglivi Giorgio 351.
 Baillou Vilmos 222.
 Bajmócz fürdő 314.
 Balaton-Füred 513, 514.
 Ba'f fürdő 400, 513.
 Balneologiai irodalmunk 400, 512.
 Balsarati-Vitus János 200, 227, 240, 241, 247, 311, 326.
 di Barletta Mariano Santi 306.
 Barthez Paul J. 425.
 Bartholinus Tamás 342.
 Baseli egyetem 138, 223, 358, 437.
 Bauhin Gáspár 219.
 Bauszner Bertalan 376.
 » Sebestyén 240, 326.
 Bágyadtság (languor) 466.
 Báti János 462.
 Beadás 43.
 Beatrix királyné 148.
 Behrens György 374.
 Bellini Lorenzo 344, 351.
 Benedek rendű szerzet 83.
 Benedetti Alessandro 215, 221.
 Benkő Sámuel 451, 462, 534.
 Bereczk-Vizaknai György 354, 376.
 Bertholdus-Peregrinus cirolicus 141.
 Betegségek irodalma betűrendben 239, 373—377, 466—469.
 Betegségek, mesterségesek 35.
 » természetesek 35.
 Bethlen Kata grófnő 355, 435.
 Bewerwijck János 342.
 Bécsi egyetem 138, 437.

- Bécsi iskola 429.
 Bél bajok 466.
 » sérv (enterocele) 376.
 Bidloo Govert 344.
 Blandrata György 229, 241.
 de la Boë Sylvius Fer. 342, 318.
 Boerhave Herm. 421, 428.
 » követői 422.
 Bohu János 345.
 Bolognai egyetem 82, 132, 223.
 Bonnet Charles 421, 428.
 Bontekoe Cornelius 350.
 Borbélyok 151, 153, 308.
 Borden Theoph. 425.
 Borelli Alphonso 343, 351.
 Borosnyai-Nagy Márton 355.
 Borsieri Giov. Batt. 428.
 Boszorkányság, bűvölés 104, 162, 407.
 Botallo Leonardo 306.
 Bottoni Albertino 221.
 Brassavola Antonio 222.
 Brendel Ján. Gottfr. 429.
 Brenner Márton 146, 242.
 Brewer János 373.
 Bressai Ferencz 143.
 Brissot Péter 201.
 Brown John 426.
 Brundel-Grundel-György 376.
 Brunner Konrád 345.
 Brunshwig Jeromos 306.
 Bruz László 462.
 Buehholtz György 486.
 Budai egyetem 138, 444.
 » fürdők 313, 513.
 Bujakór 163, 168, 192, 377, 532.
 Buzinkay György 462.
- C**
 Cabanis János Gy. 421.
 Caldani Leop. M. Ant. 427.
 Cambridgei egyetem 82.
 Camper Pieter 427.
 Campolongus Aemilius 201.
 Canano Baptista 143, 215.
 Canestrini Antal 538.
 Carceus Márton 376.
 Cardanus Hieron. 191, 212.
 Carpi Berengario 215.
 Carriechter Bertalan 210.
 Cassebon János 428.
 Cesalpini Andrea 341.
 Chaeou Daça 306.
 Chemiatria 335, 348.
 Cheselden William 428.
 du Chesne József 211.
 Cheyne György 428.
 Cholera 466.
 Chyromantia 281.
 pe Cilano Maternus Gy. Ker. 451, 502.
- Clostein Simon 137, 113.
 Coberus I. Koberus
 Collège de st. Côme 151.
 Colombo Math. Realdo 219.
 de Condilac Bonn. Etienne 421.
 Conrád András 452.
 » József 452.
 Couring Herm. 342.
 Contrastimulisticus theoria 427.
 Copus Vilmos 189.
 Cordus Valerius 295.
 Coschwitz Dán. György 428.
 Cotugno Domen. 427.
 Cowper Will. 344.
 Craanen Theodor 350.
 Cramer Pál 376.
 Cretinismus 275.
 Croll Oswald 303.
 Csalánküteg (essera, urticaria) 466.
 Csapó József 462.
 Csatornázás 156.
 Czászárvágás 317.
 Csere J. I. Apáczai.
 Csizio 270.
 Csodák 102.
 Csömör (eolica) 376, 466.
 Cullen William 425.
 Czanaki Máté 353, 374, 377, 380.
 Cziszterczita rend 87.
- D**
 Daganat (tumor) 466.
 Darwin Erasmus 421, 426.
 Dauszolás 46.
 Dekkers Frigyes 350.
 Delirium 466.
 Démény László 142.
 Descartes 340, 342.
 Deussing Antal 342.
 Dimien Pál 354.
 Diószeghi István 435.
 Dodoens Rambert 222.
 Dombay-Gálfalvi-Sámuel 460, 534.
 Donner Ján. Zsigm. 501.
 Doslern Károly 486.
 Dóglas James 428.
 Dóghalál 404.
 Dömés — Domonkos rendű — szer-
 zetek 139.
 Dörzsölés (frictio) 466.
 Drauth Sámuel 460.
 Drelineourt Kár. 344.
 Drivere Jeremiás 201.
 Dubois Fr. Jaques 215.
 Dudith-horehoviezai-András 202, 211.
- E**
 Eclecticus rendszer 421.
 Egészségügyi bizottságok 525.
 Egészségügyi intézmények 318, 402.

- gyetemek — hazaiak — 82, 135, 138, 140, 441.
 gyetemek — külföldiek — 82, 138, 186, 332, 430.
 Illinger András 210.
 Imebajok 466.
 Jnyedi Samuel 354, 376, 378, 379, 381.
 Jpebajok 376, 466.
 Jrastus Tamás 211.
 Jrfurti egyetem 437.
 Jrlangeni egyetem 438.
 Jrszébet királyné 148.
 Jskór I nehézkor.
 Jtienne András 448.
 Jttmüller Mihály 350.
 Jnstachi Bartolomeo 219.
 Jxanthema l. kútegek.
 Jxanthematicus typhus 535.
 Éhinség 120.
 Élelmiszerek 239, 466.
 Életrajzok 227—238, 379—385, 450—460.
 Élettan l. physiologia.
 Érvágás (phlebotomia) 466, 502.
- Facetius Illés 374.
 Fagydaganat (pernio) 466.
 Falliopo Gabriel 218.
 Febris castrensis l. hagymáz
 „ petechialis l. „
 Fejbajok 376, 467.
 Fejedelmek orvosai l. királyok orvosai.
 Fejérvári István 377.
 Fekete halál 163.
 Fekély (ulcus) 377, 466, 502.
 Felkai orvosi tanácsadó 266.
 Felvinczy György 378.
 „ Sándor 374.
 Fernel János 211.
 Ferrarai egyetem 223.
 Fischer Dániel 355, 452, 485.
 Flagellansok 122.
 Fogakról 239, 466.
 Fonseca Roderigo 222.
 Fontana Ferencz 143.
 Forthergil John 429.
 Fögglér János 376.
 Földi János 452.
 Főpapok — magyar — orvosok 93, 111
 Főurak orvosai 116, 282, 387.
 Francastori Girolamo 222.
 Franekeri egyetem 187, 358, 438.
 Frankfurti — oderai egyetem 186, 223, 358, 438.
 Frankovith Gergely 241, 246—258.
 Freind John 429.
 Fridelius János 374.
 Fuhrman Péter 448.
 Fuladás (suffocatio) 466.
 Fülbajok 239, 377.
 Fürdők 114, 154, 312, 399, 511.
 Fürdőpénz 156.
 Fürdősök 113, 315.
 Fürdőzés 47.
 Fürst János Mihály 486.
 Fűvészkert 442, 445.
- Galand-féreg (taenia) 466.
 Galilei 337.
 Galvanismus 426.
 Gensel Ján. Ád. 376, 453.
 Genyedés (suppuratio) 466.
 Geodri János 462.
 Georgi Andr. Gásp. 374.
 Gersdorff János 306.
 Gesner Conrád 210.
 Giesseni egyetem 333.
 Giliszta (lumbricus) 466.
 Giordano Bruno 189.
 Girardi Mih. 427.
 Glisson Francis 344.
 Goclenius Rudolf 210, 346.
 de Gorris János 189.
 Gömöri Dávid 462.
 Görgy Pál 354.
 Göttingeni egyetem 438.
 „ kőr 429.
 de Graaf Reinier 344.
 Greifswaldi egyetem 138.
 Grönningeni egyetem 332, 358.
 Guido Guidi 215.
 Guillmeau Jacques 306.
 Gutaütés (apoplexia) 376, 467.
 Gyakorlati orvostan 346, 428.
 Gyarmathy Sámuel 435, 453.
 Gyermekgyógyászat 148, 239, 467.
 Gyomorbajok 476.
 Gyomorzsába (cardialgia) 476.
 Gyógy fürdő 400.
 Gyógyító módok — mesterségesek — 43.
 „ „ — természetesek — 43.
 Gyógyszerek ára 299.
 „ a szegényeknek 497.
 Gyógyszerek — újak, köztük hazaiak — 294, 389, 485.
Gyógyszerészek 109—111, 149—151, 294—304, 389—396, 485—500.
 Gyógyszerészek fizetése 303.
 Gyógyszerészek gyakorlata 151, 303, 492.
 Gyógyszerészek orvosi képzése 475.
 Gyógyszerészek társadalmi állása 150, 393.
 Gyógyszerészeti árszabály = Taxa pharmaceutica 498.

- Gyógyszerészi irodalom — hazai —
303, 389, 486.
- Gyógyszerészi irodalom — külföldi —
149, 295, 302, 389.
- Gyógyszertárak fölött felügyelet 111,
151, 303, 479, 489, 495.
- Gyógyszertárak joga 493, 495.
- Gyógyszertárak száma 111, 303, 395,
494.
- Gyógyszertárak városiak 110, 150, 303,
492.
- Gyógytörténet 467.
- Gyöngyösy petényi-Pál 454.
- Gyulai Pál 231, 242.
- Gyuladások 467.
- Gyurogatás 46.
- de Haën Antal 430.
- Haffner Mihály 462.
- Hagenbut-Cornarus János 189.
- Hagymáz 192, 239, 327, 374.
- Haiszler György 463.
- Hallei egyetem 333, 438.
- Haller Robert 421, 424, 427, 428.
- Hambach János 484.
- Hansler Gáb. Fül. 429.
- Harderwijki egyetem 333, 358.
- Hartmann János 346.
- Harvet Israel 211.
- Harvey William 341.
» követői és ellenesei 342.
- Havi tisztulás (menstruatio) 467.
- Hedwigh János 454.
- Heidelbergi egyetem 138, 223.
- Heister Lőrincz 428.
- Hellenbach Ján. Gottfr. báró 381.
- van Helmont Ker. Ján. 346.
- Helmstädti egyetem 187.
- Hensch György 232, 241, 243—245.
- Hennel Ád. Theoph. 501.
- Herczegh János 435.
- Hercules fürdő 513.
- Heurinus János 221, 222.
- Highmore Nath. 344.
- Himlő (variola) 467.
» oltás 535.
- Hobbes Tamás 339.
- Hofer Wolfg. 375.
- Hoffmann Frigy. 421, 423.
» követői 424.
» Gáspár 210, 342.
» Lajos K. 425.
- Hofstetter Ján. Ád. 382.
- van Horne János 342, 344.
- Hortel János 238, 245.
- Höffer Henr. Ád. 376.
- Humanismus 140.
- Hunter William 428.
- Hunyady Ferencz 232, 244.
- Hurutos láz (febris catarrhalis) 535.
- Huszi-Szabó István 351, 373, 376.
- Huszi-Zachar. Theoph. 501, 538.
- Huxham John 429.
- Hüdés (paralysis) 239, 376.
- Icterus 376.
- Igézés 35.
- Incze-Nagbacsoni Mihály 448.
- Infarctus theoria 425.
- Ingrassia Giov. 219.
- Insbrucki egyetem 333.
- Iralás 44.
- Irgalmas szerzetes rend 528.
- Irritabilitas theoria 424.
- Iskolázás itthon 196, 352, 433.
- Ischuria 376.
- Izületi bajok 239, 377, 467.
- Járványok 120, 163, 321, 404, 467,
530.
- Jatrochemia 335, 340, 348.
- Jatromathematika 335, 340, 351.
- Jatromechanika, 335, 340, 351.
- Jatrophysika 335, 340, 351.
- Jenai egyetem 187, 223, 358, 439.
- Jenner Eduard 535.
- Jeszenszky János 233, 241—245.
- Jordán Tamás 222, 234, 240, 242, 243.
- Julius Aemilius 144.
- Kalendariumok 278, 372.
- Kanta-ír 30, 366.
- Kanyaró 375.
- Karthausiak rendje 89.
- Katalin apácák 89.
- Kaye John 189.
- Kämpf János 425.
- Kegyes alapítványok rendezése 529.
- Keill James 428.
- Kenés 46.
- Kerckring Theod. 345.
- Keresztesek-Szt. János rendje 86.
- Khien Nándor 376.
- Kieli egyetem 333.
- Kikiáltás 61.
- Király István 354, 377, 378.
- Királyaink halálának okai 124.
- Királyi gyógyszerészek 149.
- Királynő-víz (eau de la reine) 148.
- Királyok orvosai 141, 245, 281, 387.
- Királyok sebészei 153.
- Klára apácák 89.
- Klinikai oktatás 220, 432.
- Klinkosch József 423.
- Knies Márton 534.
- Koberus Tóbiás 239, 242, 374.

- de Koker 533.
 Kolozsvári orvos-sebészi iskola 448.
 Komáromy-Csipkés György 375.
 Kovács György 376.
 Kórboncztan 221
 Kórházak 83--89, 99, 405.
 Kórházügy rendezése 528.
 Köleséri Sámuel 355, 378, 379, 382, 463.
 Kölsch Márton 376.
 Königsbergi egyetem 187.
 Köpetzi János 354.
 Köszvény (podagra) 377, 467.
 Kötés 40.
 Kraftheimi Crato 212, 222.
 Krakói egyetem 138.
 Kuruzsolás 34, 103, 291, 409.
 Kuruzsoló 30, 31.
 Külföldi tudós társaságok tagjai — magyarok 377, 460.
 Külföldi uralkodók magyar orvosai 245, 388, 461.
 Külföldön tanult magyar orvosok 94, 132, 224, 359, 437.
 Kütegek (exanthema) 377, 467.
 Kyr Pál 200, 235, 240.
- Laffer József 448.
 Lalangue Ker. Ján 463, 524.
 Landbeck J. György 374.
 Lange Márton 463.
 Lazius Wolfg. 242.
 Lányi Pál 502.
 Lázás betegségek 376, 467.
 van Leewenhoek Ant. 345.
 Leibnitz Gottfr. V. 340, 421.
 Lencsecsontok (sesamoidea ossa) 467.
 Lengyel fürt (plica polonica) 467.
 Lentin Frigy. József 429.
 Leonicino Nicolo 188.
 Lepre 120.
 Leydeni egyetem 187, 224, 358, 439.
 Légcső-metszés (bronchotome) 477.
 Légrekedés (asthma) 376.
 Lép bajok 376, 467.
 Liebezeit György Zs. 460.
 Lieutaud Józs. 427.
 Linacre Tamás 212.
 Lipcsei egyetem 138, 224, 358, 439.
 Lithotomusok 510.
 Locke János 339.
 Loew András 374—377, 400.
 Loew Károly Frigy. 455.
 Longobardus Jacobus 141.
 Löweni egyetem 224.
- Madách Péter 486.
 Maggi Bartolo 306.
- Magyar betegség l. hagymáz.
 Magyar nyelvű orvosi irodalom 240, 244, 362, 462.
 Magyar orvosok tanárok külföldi egyetemeken 132, 148, 238, 245, 461.
 Magyar tanulók külföldi egyetemeken l. külföldön tanult magyar orvosok.
 Malpighi Marcello 343.
 Manardo Giov. — János — 144, 162, 192, 201, 211, 221, 239, 240, 326.
 Marburgi egyetem 187, 224.
 Marcello Donato 222.
 de Marque Jaques 306.
 Martini Dániel 376.
 Massa Nicolo 222.
 Mayow János 344.
 Má dai Dáv. Sám. 455, 463.
 Máj bajok 376, 467.
 Mátyus István 463.
 Mead Richard 429.
 Mechanico-dynamikus rendszer 423.
 Megkötés 40.
 Megrontás 35.
 Melchior Miklós 144, 162.
 Melius Juhász Péter „Herbarium“-a 258—264.
 Mellhártya-lob (pleuritis) 376, 467.
 Mercuriale Geronimo 189.
 Mesmer Fer. Ant. 426.
 Metzger Már. Krist. 377.
 Méhszenv (hysteria) 476, 467.
 Mérgek 467.
 Milius Julius 141.
 Miskoltzy Ferencz 463, 502.
 Mocsi Károly 463, 524
 Moller Dáv. Vilm. 354, 377, 382.
 „ Károly Ottó 355, 373, 435, 455, 534.
 Molnár Ádám 456.
 „ müllenheimi-János 448.
 Monau Frigyes 373, 377.
 da Monte Giov. B. 188, 221.
 Monte casinoi iskola 81.
 Montpellieri egyetem 82, 358.
 Morgagni Giov. Mat. 427, 430.
 Mythologiai elemek 20, 66.
- Nagyszombati egyetem 440 stb.
 Nagy-Várad fürdő 513.
 Nápolyi egyetem 82.
 Needham Walt. 344.
 Nehézkór (epilepsia) 376, 467.
 Nemi bajok 468.
 Nettesheimi Cornelius Agrippa 191.
 Neuhold János 456.
 Neuralpathologia 425.
 Nők az orvosi tudomány terén 82, 91, 148, 435.

- Nuck Antal 344.
 Nyák, nyálka (mucus) 468
 Nyulas Ferencz 186.
- degli Oddi Marco 221.
 Oesterreicher Józ. Manes 516.
 Orr bajok 468.
 Országos főorvosi állás 527.
 Orvos (név) 31, 366.
 Orvosaink irodalmi működése 239—
 244, 373—379, 462—472.
 Orvosi családok — külföldiek — 133,
 199, 355.
 Orvosi családok — magyarok — 200,
 356, 434.
 Orvosi gyakorlat 98, 289, 472.
 » közigazgatás 538.
 » közigazgatás irodalma 468.
 » levelezés 212.
 » tanácsadók 264, 266, 462, 468.
 » társaságok 212.
 » reclam 294.
 » rendszerek 202 stb. 421 stb.
Orvosok 78—109, 128—143, 193—294,
 331—388, 420—484
 Orvosok díjazása 106, 287, 386, 482.
 » esküje 291.
 Orvosok — magyarok — életrajzai
 I. Életrajzok.
 Orvosok képesítése 226, 246.
 Orvosok képzése itthon 82, 100, 135,
 138, 199, 352—356, 435, 440—450.
 Orvosok lelkészek itthon 385.
 » száma 96, 285, 388, 478.
 » tanárok itthon 200, 353, 435.
 Orvosok társadalmi állása 103, 147,
 286, 481.
 Orvosok — magy. — földrajzi írók 243.
 Orvosok — magyarok — nyelvészeti
 írók, költők 243, 379, 471.
 Orvosok — magyarok — philosophiai
 írók 241, 379, 470.
 Orvosok — magyarok — természettud.
 írók 242, 379, 470.
 Orvosok — magyarok — theologiai
 írók 240, 378, 469.
 Orvosok — magyarok — történet-jog-
 tud. írók 242, 379, 470.
 Orvos-rendőrség 107, 169, 309.
 Orvos-sebészi iskola I. Kolozsvári or-
 vos-sebészi iskola.
 Orvostudományi irodalmunk 148, 239,
 362, 373—377, 462—469.
 Ó-budai egyetem 137.
- Öntés 41.
 Ösztöndíjak 198, 356, 436.
Óskori gyógyászatunk 20—77.
- Paderborni egyetem 333.
 Padnai egyetem 82, 132, 224, 358.
 Paeken Keresztély 456.
 Paksi-Szathmáry Pál 435.
 Palfy János 519.
 Palumbini Máté 376, 379.
 Papok orvosi gyakorlata 98, 139, 141
 Papok sebészi gyakorlata 112, 141, 152.
 Paracelsus 192, 202—210.
 » ellenesei 211.
 » követői 210, 346.
 Paralysis I, hűdés.
 Paré Ambrus 201.
 Parisanus Aemilius 342.
 Parschitius István 374.
 » Miklós 374, 376.
 Pataki Sámuel 435.
 Pathologiai anatomia 221.
 Paw Péter 219, 344.
 Pálos szerzetesek 139.
 Pápai Páriz András 463.
 id. Pápai Páriz Ferencz 354, 367, 375,
 378, 379, 383.
 Párizsi egyetem 82, 224, 358.
 Pecquet János 343.
 Percussio 430.
 Perliczy J. Dán. 435, 440, 457, 463, 538.
 Pestis 120, 163, 240, 321, 374, 404,
 468, 530, 532.
 Petecs 375, 468.
 Petrarca Ferencz 133.
 Petri Keresztély 374.
 Peucer Gáspár 210.
 Pécsi egyetem 136, 193.
 Philologus orvosok 188.
 Philosophus orvosok 189.
 Phlogisticus theoria 426.
 Physiologia 375, 428, 466.
 Physiologiai anatomia 428.
 Pinceau Severin 306
 Pisai egyetem 224.
 Planum regulationis in re sanitatis 472.
 Platter Felix 219, 222.
 Plemp Vopiscus Fortun 342.
 Plenk Jak. Józ. 444, 502, 524.
 Poklossági folt (morphaea nigra) 377.
 Popium 310.
 Portal Antal 127.
 Portio Luc Ant. 350.
 Pozsonyi egyetem 137.
 Pozsony-szt.-György kénesvíz 513.
 Pöstyén 314, 513.
 Praemarton Mihály 238, 245.
 Praetorius M. Dávid 354.
 Prandt János Ádám 414.
 Prágai egyetem 138.
 Premontrei szerzetesek 139.
 Preyss Bálint 237.

- Reyss Kristóf 236, 243—245.
 Rimrose Jakab 342
 Ringie John 429.
 Rirkircher György 243, 244.
 Ríposság 501.
 Sabalais 211.
 Sajecz fürdő 513.
 Samazzini Bern. 350.
 Sasori Giov. 427.
 Rayger Károly 375—377, 383.
 » » 383.
 » Vilmos 383.
 Saymann Ján. Ád. 460, 535.
 Scaz Sámuel 457, 463, 502, 534.
 Scakos fürdő 513.
 Scaolvasás 42, 49.
 Scaldo Colombo 341.
 Scalismus 427.
 Scedi Francesco 344
 Scegimen sanitatis 97.
 Scegiomontanus csizója 270.
 Scenaissance és scholasticismus 128.
 » » természettudom., 182.
 Scaekeszlob (phrenitis) 376.
 Scaeszketés (tremor) 468.
 Scaezenei János 240.
 Scahenaudot Theophr. 211.
 Scaibar fürdő 513.
 Scai. Riolan János 211.
 Scaj. » » 342, 345.
 Scaiviére Lázár 342.
 Scaobinson Miklós 428,
 Scaolfinik Werner 342, 346.
 Scaothasztó epészláz (febris biliosa putrida) 533.
 Scaostocki egyetem 138.
 Scaómai egyetem 224.
 Scaózsakeresztessck 340.
 Scaöschlaub János András 427.
 Scaudbeck Olaus 343.
 Scauland János Dávid 389
 » » Márton 210, 371.
 Scauysch Frigyes 345.
 Scauzsbach fürdő 513.
 Scaüdiger András 346.
 Scaüh (scabies) 377.
 Scaalamancai egyetem 82.
 Scaalerno i iskola 81, 91, 97, 132.
 Scaailer Károly Viln. 461.
 Scaalzburgi egyetem 333.
 Scaantorio Giov. Dom. 427.
 » Santoro 351.
 Scaápkór (chlorosis) 376, 468.
 Scaarlatina = vörheny 534.
 Sca SCIPIO Bartholomeus 111.
 Scachalhammer Gy. Kr. 350.
 Sca Schneider Conr. 345.
 Sca Scholasticismus és renaissance 128.
 Sca Scholtz Jeremias 379, 400.
 Sca Schorcits Mihály 444
 Sca Schraud Ferencz 538.
 Sca Schrevelius 221.
 Sca Schuyt Flor. 350.
 Sca Sebek 376, 501.
 Sca Sebész czéhek — hazaiak — 154,
 308, 502.
 Sca Sebész czéhek — külföldiek 151, 304.
 Sca Sebészek képzése 153, 304, 396, 502,
 505.
 Sca Sebészek orvosi gyakorlata 311, 504,
 505.
 Sca Sebészek orvosi képzése 475, 508.
 Sca Sebészek társadalmi állása 153, 397.
 Sca Sebészeti gyógyszer-tan 502.
 » irodalom — hazai — 311,
 501.
 Sca Sebészeti » -- külföldi — 306.
 Sca *Seborvosok (sebészet)* 111—113, 151—154,
 304—312, 396—399, 500—511.
 Sca Segner János András 458.
 Sca Senac Jean Bapt. 427, 428, 430.
 Sca Sennert Dániel 346.
 » Mihály 374.
 Sca Serveto Miguel 341.
 Sca Seuler Lukács 372.
 Sca Sérv (hernia) 377.
 Sca Skerlievo kór 533.
 Sca Skulteti N. 384.
 Sca Skytha orvosok 42.
 Sca Slegel Marqu. P. 342.
 Sca Sorsvető könyvek 278.
 Sca Sorvadás (phtysis) 468.
 Sca Sömör (herpes) 468.
 Sca Spillenberger Dávid 377, 385.
 » Sámuel 374, 384.
 Sca Spinoza 340.
 Sca Squarcialupus Marcellus 241, 243.
 Sca Stachling Ján. Fer. 486.
 Sca Stahl György Ernő 421, 422.
 Sca Stahl követői 423.
 Sca Stancarus Ferencz 240.
 Sca Stimulisticus theoria 427.
 Sca Stock János 143.
 Sca Störk Antal 430.
 Sca Stoll Miklós 530, 533.
 Sca Strassburgi egyetem 224, 440.
 Sca Struthius József 201.
 Sca Stubnya 314, 400, 513.
 Sca Stuff László 238, 245.
 Sca Süly (scorbut) 163, 168, 192, 377, 468.
 Sca Schwammerdamu János 345.
 Sca Sydenham Tamás 339, 351.
 Sca Sylvius I. Du
 Sca Syphilis I. bujakór.

- Szemészet 239, 468.
 Szemmel verés 38.
 Szemről esés 39.
 Szemtől jövés 39.
 Szent Antal tüze 120.
 Szent János táncza (chorea St. Joh.) 163, 167.
 Szent Jób miséje 168
 Szent Vitus táncza (chorea St. Viti) 123, 163, 469.
 Szepes-szombati orvosi tanácsadó 264.
 Székelés (lienteria) 468.
 Szépitő — kendőző — szerek 468.
 Szirmay Antal — Ant. Sirmensis — 142.
 Szív bajok 375, 468.
 Szklenó fürdő 513.
 Szolyva fürdő 400.
 Sztudenicza fürdő 400.
Szülészet. 316—318, 401—402, 519—525.
 Szülészeti irodalmunk 318, 402, 524.
 Szülésmesterek képzése 520.
 Szülésznők képzése 401, 519.
 Szülő-házak 530.

 Tarcsa fürdő 513.
 Tályog (abscessus) 376.
 Tege Mihály 502.
 Tehetetlenség (impotentia) 468.
 Terméketlenség (infoecunditas) 468.
 Tettetés (simulatio) 468.
 Tetszhalál (semimors) 468.
 Teutsch András 374, 385.
 Tébolýda üggy 529.
 Thorer Alban — Winterthuri — 189.
 Tichtel János 144.
 Tissot Sim. Andr. 429.
 Tiszti orvosok fizetése 482.
 » » intézménye 476.
 » » társad. állása 481.
 » sebészek » » 479, 508.
 » szülésznők » » 474, 522.
Tizenhatodik század 179—328.
Tizenhetedik század 329—414.
Tizennyolczadik század 415—540.
 Tolnai István 354, 378.
 Torkos Justus János 435, 458, 502.
 Torok bajok 468.
 Torokgyík (angina) 377.
 Toxaris 42.
 Törvényszéki orvostan 536.
 » sebészet 502.
 Trincavella Victor 201, 222.
 Trencsén-Teplicz 314, 401, 513.
 Trnka-krzowitzi-Wenczel 444.
 Truthius János 342.
 Tudós társaságok 325, 433.
 Tulp Nic P. 344.

 Tübingeni egyetem 138.
 Tüdő bajok 376, 468.

 Urus = orvos (név) 31, 366.
 Utrechti egyetem 332, 358.

 Ütérdaganat (aneurisma) 468.

 Valor Fülöp 144.
 Valsalva Antonio 427, 428.
 Vampirismus 411.
 Van Swieten Gerhard 429.
 Variguana Vilmos 132, 141.
 Variolo Constanzo 219.
 Váli-Nedeliczy Mihály 464.
 Vándor gyógyszerárusok 396, 498.
 » orvosok 457.
 Várady Mátyás 376, 378.
 Városi kórházak 99, 157,
 » orvosok 146, 283, 387, 476, 482.
Vegyes házakból származott királyok kora 128—178.
 Vegyészeti irodalmunk 486.
 Verheijen Fülöp 345.
 du Verney Guichard 375.
 Verulam Bacon 189, 337.
 Vesal András 201, 216.
 Vese bajok 376.
 Veszprémi egyetem 82, 135.
 Vesztegzár 164, 530.
 Vette György 377, 400.
 Vezza Gábor 527.
 Végbél (anus) bajok 469.
 Vérbőség (plethora) 469.
 Vérhas (dysenteria) 328, 375, 469.
 Vérömlés (haemorrhagia) 469.
 Vichnye fürdő 315, 513.
 Victorius Benedek 201.
 Vidtáncz I. szt. Vitus táncza.
 Vidus Vidius I. Guido Guidi.
 Vieussens Raym. 345, 350.
 Vigo Giov. 306.
 Vitalismus 425.
 Vízbefultakkal bánás 469.
 Vizelet (uropoësis) 469.
 Vízfejűség (hydrocephalia) 469.
 Vízkór (hydrops) 376, 469.
 Vogel Rud. Ag. 429.
 Vörheny = scarlatina 534.

 Waldschmidt Ján. Jak. 350.
 de Wale János 342.
 Wallaszky János 460.
 Warthon Tamás 344.
 Waxmann Zsigmond 376.
 Weber János 374, 379.
 Wedel Wolfg. György 350.
 Wernherr György 313.

- | | |
|---|-------------------------------|
| Werlhof Gottl. 429. | Worm O'aus 345. |
| Weszprémy-Csanády Istv. 459, 464,
524. | Würtz Felix 306. |
| Wichmann Ján. Ernő 429. | Würzburgi egyetem 187. |
| Willis Tamás 344, 351, | Xenodochiumok 84. |
| Windisch Ján. Theoph. 355. | Zay Sámuel 464. |
| Winslőw Jak. Benign. 427. | Zerbi Gabriel 215. |
| Winterl Jak. Józ. 444, 486. | Ziegler András 375. |
| Winter von Andernach 189, 201,
210, 215. | Zimmermann Ján. György 429. |
| Wipacher Dávid 460. | Zwinger Jakab 210. |
| Wittringham Clifton 429. | Theodor 189, 210. |
| Wittenbergi egyetem 186, 224, 358,
440. | Zsámboky János 237, 241—243. |
| Wolf Gáspár 189, 428. | Zsidó orvosok 99, 291. |
| | Zsugorodás (contractura) 469. |





